ॐ

श्रीशंकराचार्यनां अष्टादश रत्नो.

પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા

શ્રીમન્નથુરામશર્માકૃત આનંદાશ્રમ. બીલખા.

भावार्थदीपिकानामनी टीकासहित.

આ પુસ્તક નામદાર કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટર સાહેબે મુંબઈ ઇલાકાની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર કર્યું છે.

...રાદ.

દોહરો.

સુખથી ભવજલ તીરવા છે અહિં એક ઉપાય;
જ્ઞાન—આપનારે ચઢો, પરતીરે લઈ જાય. ૧

પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રતિ ૨૦૦૦.

શાકે ૧૮૩૬. સંવત્ ૧૯૭૧. ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૧૪.

સ્થૂલ વસ્તુનું મૂલ્ય રૂ. ૨॥ ૦

सर्व अधिकार टीकाकारश्रीने अधीन राख्या छे.

"संसाराध्वनि तापभानुकिरणप्रोद्भूतदाहव्यथा-
खिन्नानां जलकांक्षया मरुभुवि भ्रान्त्या परिभ्राम्यताम्।
अत्यासन्नसुधाम्बुधिं सुखकरं ब्रह्माद्वयं दर्शय-
त्येषा शङ्करभारती विजयते निर्वाणसन्दायिनी ॥५८०॥"

श्रीविवेकचूडामणि ॥

સંસારરૂપ માર્ગમાં ત્રિવિધ તાપરૂપ સૂર્યનાં કિરણોથી ઉપજેલા દાહની પીડાથી ખેદ પામેલા, અને જલની અભિલાષા-વડે ભ્રાંતિથી વિષયરૂપ જલરહિત ભૂમિમાં પરિભ્રમણ કરનારાને અત્યંત સમીપમાં સુખ કરનાર અદ્વૈતબ્રહ્મરૂપ અમૃતના સાગરને દેખાડતી પરમશાંતિ આપનારી આ શ્રીશંકરની વાણી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

અમદાવાદ શાહાપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં આ પુસ્તક
હરીભાઇ દલપતરામે પોતાના "ગ્રન્થોદય" પ્રેસમાં છાપ્યું.

મંત્રીની પ્રસ્તાવના.

શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશ રત્નોની છપામણી વિગેરેના ખર્ચના રૂ ૧૦૦૧-૦-૦ બાઈ વિષ્ણુલક્ષ્મીએ (સ્વર્ગસ્થ વૈદ્ય વૈકુંઠરાય નારણજીની વિધવાએ) આપવા કબુલ કર્યા હતા, પરંતુ તેમની તરફથી રૂ ૫૫૦-૦-૦ મળ્યા પછી તે બાઈનો સ્વર્ગવાસ થતાં બાકીના રૂ. ૪૫૧-૦-૦ તે બાઈના કોઈ પણ વાલી વારસ તરફથી અમને મળી શક્યા નહીં, જેથી રૂ ૪૫૦-૦-૦ તથા આ પુસ્તકની બંધામણી વિગેરેનું બાકીનું જે ખર્ચ થયું તે ખરચની ગોઠવણ આ સંસ્થાના મંત્રીને કરવી પડી છે

આ પુસ્તકની કીમત રૂ ૧-૮-૦ આ પુસ્તકના કુલ ૫૦ ફરમા થશે એમ માનીને રાખી હતી પરંતુ તેના આશરે ૫૨ ફરમા થયા છે તેમજ વિલાયત તરફ લડાઈ શરૂ થઈ છે એટલે પરદેશથી કાગળો, શાહી, ટાઈપ, સોનાના વરખની ચોપડીઓ વિગેરે આવતું બંધ થવાથી કાગળના ભાવ સવાયા થઈ ગયા છે, તેજ બંધામણીના ભાવ પણ થઈ ગયા છે, એટલે આ પુસ્તક ઘણી મોંઘવારીમાં તૈયાર થયેલું છે, તોપણ તેની કીમતમાં વધારો ન કરતાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવી છે આ પુસ્તકના ૪૭ ફરમા મૂળ ગ્રંથના છે, અને શરૂઆતના આશરે ૫ ફરમા શ્રીશંકરાચાર્યનું જીવનચરિત્ર તથા પ્રસ્તાવનાના છે, એમ એકંદરે ૫૨ ફરમા થયા છે.

મણિલાલ મગનલાલ ત્રિવેદી.

રાયપુર, ભજનની પોળ સામે—અમદાવાદ.

ૐ

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકમાં પૂજ્યપાદ શ્રીશંકરભગવત્પાદના અઢાર ઉત્તમ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરેલો હોવાથી આ પુસ્તકનું નામ શ્રીશંકરાચાર્યકૃત ગ્રંથરત્નો એવું રાખવામાં આવ્યું છે પણ ગ્રંથોનો ભાવ જેમ બને તેમ ગુજરાતીઓમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા આ ગ્રંથોની ટીકા સરલ કરવામાં આવેલી હોવાથી આ ગ્રંથોની ટીકાનું નામ ભાવાર્થદીપિકા એવું રાખવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તકમાં પૂજ્યપાદ આચાર્યભગવાનના નીચેના ઉત્તમ ગ્રંથરત્નોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે:—

૧ સાધનપંચકસ્તોત્ર, ૨ સદાચારસ્તોત્ર, ૩ ષટ્પદીસ્તોત્ર ૪ ચર્પટમંજરીસ્તોત્ર, ૪ વિજ્ઞાનનૌકાસ્તોત્ર, ૫ ધ્યાનસુધા, ૬ હરિમીડેસ્તોત્ર, ૭ યોગતારાવલી, ૮ આત્મબોધ, ૯ તત્ત્વબોધ, ૧૦ સ્વાત્મનિરૂપણ, ૧૧ ચર્પટપંજરિકાસ્તોત્ર, ૧૨ મોહમુદ્ગરસ્તોત્ર વા દ્વાદશપંજરિકાસ્તોત્ર, ૧૩ સિદ્ધાંતબિંદુ વા નિર્વાણદશકસ્તોત્ર, ૧૪ વાક્યવૃત્તિ, ૧૫ અપરોક્ષાનુભૂતિ, ૧૬ વિવેકચૂડામણિ, ૧૭ શતશ્લોકી વા વેદાંતકેસરી, અને ૧૮ ઉપદેશસહસ્રી—સટીક.

સાધનપંચકસ્તોત્રમાં પાંચ શ્લોકો મોક્ષસાધનના નિરૂપણના છે, ને છેલ્લો વા છઠ્ઠો શ્લોક ફલના નિરૂપણનો છે. સદાચારસ્તોત્રમાં ૫૪

શ્લોકો છે. એમાં અભેદભાવે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવામાટે કેવા આચારે રાખવાની અગત્ય છે તે પ્રમાણ ને યુક્તિથી દર્શાવ્યું છે. ષટ્પદી સ્તોત્રમાં વા ષટ્પદમંજરીસ્તોત્રમાં સાડા ૭ શ્લોકવડે ચિત્તની શુદ્ધિ ચિત્તની સ્થિરતા, ને પરમાત્માના અનન્યાશ્રયમાટે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી છે, ને અર્ધા શ્લોકમાં આ ષટ્પદીને પોતાના મુખકમલમાં સર્વદા રહેવાની ઇચ્છા દેખાડી છે વિજ્ઞાનનૌકામાં દશ શ્લોકો છે તેમાં પ્રથમના આઠ શ્લોકોમાં પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે, અને નવમા શ્લોકમાં આ સ્તોત્રના અધ્યયનાદિવડે થનારા ફલનું નિરૂપણ કર્યું છે, તથા દશમા શ્લોકમાં આ વિજ્ઞાનનૌકાવડે ભવસાગરના પારને પામેલા પુરુષને ધન્યવાદ આપ્યો છે. વાક્યસુધાનામના પ્રકરણગ્રંથમાં ૪૩ શ્લોકો છે. તેમાં મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરી જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મથી અભિન્ન સાક્ષી છે એમ પ્રમાણ ને યુક્તિથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. હરિમીડેસ્તોત્રમાં ૪૪ શ્લોકો છે. તેમાં ૪૩ શ્લોકોમાં સંસારાંધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ કરનાર પરમાત્માની અભેદભાવે સ્તુતિ કરી છે, ને ૪૪ મા શ્લોકમાં આ ઉત્તમ સ્તોત્રના અધ્યયનાદિવડે થનારા ફલનું વર્ણન કર્યું છે. યોગતારાવલીમાં ૨૮ શ્લોકો છે. તેમાં ચિત્તવૃત્તિને બ્રહ્માકાર કરવાના ઉપાયોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આત્મબોધમાં ૬૮ શ્લોકો છે. તેમાં જિજ્ઞાસુએ કેવા વિચારોવડે આત્મસ્વરૂપને જાણવું જોઇએ તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. તત્ત્વબોધમાં મંગલાચરણથી ભિન્ન સર્વ ભાગ ગદ્યમાં છે. તેમાં સહેલી સંસ્કૃતભાષામાં આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વાત્મનિરૂપણ

નામના પ્રકરણગ્રંથમાં ૧૫૧ શ્લોકો છે તેમાં પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ખરૂ ઉત્તમ પ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સર્વવેદાન્ત સિદ્ધાન્તનામના સ્તોત્રમાં ૧૧ શ્લોકો છે તેમાં શાસ્ત્રાભ્યાસની વાસનાનો પરિત્યાગ કરી વિષયાદિની પ્રાપ્તિ વડે પરમાત્માનુ સમ્યગ્ધ્યાન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. મોહમુદ્ગરસ્તોત્રમાં ૧૨ વા ૨૦ શ્લોકો છે તેમાં અનાદિ સંસારના વિષયોનું ભ્રમરૂપનું અજ્ઞાની સંસારમાં મનને શાન્તિ પમાડવાનું તથા આત્મસ્વરૂપ ચિંતવવાનું બતાવ્યું છે. સિદ્ધાન્તબિંદુસ્તોત્રમાં ૧૦ શ્લોકો છે તેમ [illegible] સર્વ સંસારી રહિત, ને પરમાત્મા [illegible] અખિલ આ મારૂ નામાકારે વર્ણન કર્યું છે. વાક્યવૃત્તિમાં ૫૦ શ્લોકો છે તેમાં મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરી આત્મસ્વરૂપ કેવી રીતે સ્થિત કરવું તે કહ્યું છે. અપરોક્ષાનુભૂતિનામના પ્રકરણગ્રંથમાં ૧૪૪ શ્લોકો છે તેમાં સાધન સહિત આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ સરળ ને યુક્તિથી કરવામાં આવ્યું છે. વિવેકચૂડામણિનામના પ્રકરણગ્રંથમાં ૫૮૦ શ્લોકો છે. આ મુમુક્ષુઓને પરમોપયોગી ગ્રંથમાં [illegible] જ્ઞાનના સાધનોનું, આત્મસ્વરૂપનું, બ્રહ્મસ્વરૂપનું, તથા જ્ઞાનના ફલના [illegible] ઉપાયોનું ખરૂ સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શતશ્લોકીમાં ૧૦૨ શ્લોકો છે. તેમાં મુમુક્ષુઓને અત્યંત આત્મામાંથી અભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપદેશસાહસ્રી-પદ્યબંધનામના પ્રકરણગ્રંથમાં ખરૂ પ્રકરણ છે. તેમાં શિષ્યપ્રતિ આચાર્યે કેવી રીતે બ્રહ્મબોધ કરવો તેનું, બ્રહ્મજ્ઞાનનું ને બ્રહ્મવિચારનું નિરૂપણ છે.

આ પ્રકારના રત્નોમાંની પટ્પદી, વાક્યસુધા, હરિમીડે, આત્મ-

બોધ, સ્વાત્મનિરૂપણ, સિદ્ધાંતબિંદુ, વાક્યવૃત્તિ, અપરોક્ષાનુભૂતિ, વિવેકચૂડામણિ ને ઉપદેશસહસ્રી–અધબધ આ રત્નોઉપર સંસ્કૃતભાષામાં ટીકાઓ થયેલી છે. અષ્ટાદશરત્નોમાંનાં કેટલાંક રત્નોની હિંદીભાષામાં ને કેટલાંક રત્નોની ગુજરાતીભાષામાં પણ ટીકા થઇ છે. તે સર્વ ટીકાઓથી આ ટીકામાં કાંઇક વિલક્ષણતા છે તે બન્ને ટીકાઓને મેળવવાથી વિવેકી મુમુક્ષુના જાણવામાં આવશે.

આ અષ્ટાદશરત્નોમાં ભિન્ન ભિન્ન અધિકારવાળા અધિકારીઓના અંતઃકરણની સ્થિતિપર ધ્યાન રાખી પૂજ્યચરણ આચાર્યભગવાને તેમને તેમના શ્રેયસ્માટે અદ્વૈતતત્ત્વનો પ્રમાણ ને યુક્તિથી સરલભાષામાં ઉપદેશ કર્યો છે.

આચાર્યભગવાને ઉપનિષદોમાં પ્રતિપાદન કરેલા કેવલાદ્વૈતવાદનો મંદબુદ્ધિવાળા ને મધ્યમબુદ્ધિવાળાપ્રતિ ઉપદેશ કરવાનો આ અષ્ટાદશરત્નોમાં માત્ર કારુણ્યવડે પવિત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. કેવલાદ્વૈતની પ્રાપ્તિવડે જીવનો જીવભાવ અત્યંત દૂર થઇ તે દુઃખરહિત, પૂર્ણસ્વતંત્ર ને પરમાનંદરૂપ થાય છે. સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન થવાથી વ્યવહાર પણ ઉત્તમપ્રકારે સધાય છે, કેમકે સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શનની પ્રાપ્તિવાળા મહાપુરુષના ચિત્તમાં રાગ દ્વેષના વેગો ઉપજી શકતા નથી, ને તેથી તેમના ચિત્તાદિમાં સાભિમાન પ્રવૃત્તિનો વેગ, વિષયાસક્તિ, શોક, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા કે અસૂયા રહી શકતાં નથી. તેઓ સર્વ પ્રાણીઓપર વિશુદ્ધપ્રીતિની દૃષ્ટિથી જોઇ શકે છે, ને કોઇનું અહિત કરવા ઇચ્છતા નથી, તથા કોઇનું અહિત કરતા નથી. તેઓ પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર આસક્તિરહિત બુદ્ધિથી પ્રારબ્ધને સમાપ્ત કરવામાટેજ કરે છે. સર્વ મનુષ્યો જો પોતાના અંતઃકરણને આવી

કે જ્ઞાનીએ પરોક્ષાર્થે તો તેમને આ દુઃખમય જગતનો સંસાર પરમ સુખમય પ્રતીત થાય, ને આ મર્ત્યલોક તેમને પરમાત્માના પરમ ધામરૂપ પ્રતીત થાય.

આ આહારરત્નોના કર્તા પુજ્યપાદ શ્રીશંકરભગવત્પૂજ્ય સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત પણ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે, તેમાંથી પણ મુમુક્ષુ મનુષ્યોને ઘણો ઉપયોગી બોધ મળવાને સંભવ છે

આ આહારરત્નોના પ્રત્યેક કઠિન શ્લોકપર ટીકાકારોના પણ કઠિનતાના પ્રમાણમાં વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે ટીકામાં જે શબ્દ કે શબ્દો આવા [ ] ચતુષ્કોણજેવા ચિહ્નમાં મૂકવામાં આવ્યા છે, તે શબ્દો મૂળમાં નથી, પણ અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાટે વધારવામાં આવ્યા છે એમ સમજવું ને જે શબ્દ કે શબ્દો આવા ( ) અર્ધચંદ્રજેવા ચિહ્નમાં મૂકવામાં આવેલ છે તે આગળના શબ્દના પર્યાયરૂપ કે સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે એમ સમજવું ઇતિ

આનંદાશ્રમ. બીલખા.

સં૦ ૧૯૭૨ માગશર સુદિ ૧૧ શનિ

અનુક્રમણિકા.

ૐ

પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરભગવાનનું

સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

દોહરા.

પરમતત્ત્વ માયાવિષે, પ્રતિબિંબિત જીવ થાય
ત્યારે ચેતન શુદ્ધ તે, પરમશિવ[1] કહેવાય. ૧
જન-અજ્ઞાન[2] નિવારવા, વ્યાપી દયા મનમાંય;
આદ્ય શંકરાચાર્ય થઇ, તે પ્રકટ્યા જગમાંય. ૨

પૂજ્યચરણ આદ્યશંકરાચાર્યનાં સંસ્કૃતભાષામાં ચાર જીવનચરિત્રો છે. શ્રીઆનંદગિરિકૃત, શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિકૃત, ચિદ્વિલાસકૃત ને સદાનંદમિશ્રકૃત તેમાં શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિકૃત સંક્ષેપશંકરવિજય

---

૧ આકૃતિરહિતમૂર્તિ ૨ જનનિવારણ, મનુષ્યના અજ્ઞાનને દૂર કરવા. અજ્ઞાનને દૂર કરવાથી સર્વ દુ:ખ દૂર થાય છે, કેમકે અજ્ઞાનથીજ સર્વ દુ:ખ થાય છે. અજ્ઞાનથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી અનુકૂળનું ને પ્રતિકૂળનું જ્ઞાન, અનુકૂળતાના ને પ્રતિકૂળતાના જ્ઞાનથી રાગદ્વેષ, રાગદ્વેષથી અભિમાનપૂર્વક ધર્માધર્મમાં પ્રવૃત્તિ, અભિમાનપૂર્વક ધર્માધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી ચિત્તમાં ધર્માધર્મના સંસ્કારોનું પડવું, ચિત્તમાં ધર્માધર્મના સંસ્કારો પડવાથી જીવાત્માનું સ્થૂલશરીરની સાથે જોડાવું, અને જીવાત્માનું સ્થૂલશરીરની સાથે જોડાવું થવાથી તેને ત્રિવિધ દુ:ખોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(શ્રીશંકરદિગ્વિજય) વિદ્વાનોમાં જ્યારે મતભેદ જણાય છે ત્યારે કેમ કેમ સર્વેમાં આ પૂજ્યપાદ શ્રીશંકરાચાર્યનું [illegible] જોવામાં આવે છે

જે વેળા આ ભારતવર્ષના લોકો વાસ્તવિક વૈદિક ધર્મના પોતાના ખરા માર્ગથી અજ્ઞાનપણાથી દૂર થઈ ગયા હતા, જે વેળા ભિન્ન ભિન્ન દેશોના ઉપદ્રવો વૈદિક ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવા દેતા નહિ અને [illegible] કરતા હતા, તે પ્રમાણે થઈ ગયા હતા, જે વેળા જૈનધર્મનું ને બુદ્ધધર્મનું પ્રબળપણું થવાથી વેદો જ ધર્મ છે એ શ્રુતિમતની મર્યાદા ભિન્નભિન્ન થઈ ગઈ હતી, અને જે વેળા શ્રેષ્ઠ અદ્વૈત બ્રહ્મના ઉપનિષદોએ પ્રતિપાદન કરેલા ગુરુનું સ્વરૂપ મનુષ્યોના મોટા ભાગથી અજાણ્યું રહ્યું ને તેથી ઘણો મનુષ્ય વસ્તુઓમાં દુઃખરહિત પરમાનંદરૂપ આ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવી નહિ, તે વેળા અધિકારી મનુષ્યોને વૈદિક ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવવા, તેમને વૈદિક ઉપાસનાનું સ્વરૂપ સમજાવવા, જૈનધર્મના ને બુદ્ધધર્મના વેદ વિરોધી ભાગનું નિરાકરણ કરવા, વર્ણાશ્રમધર્મની મર્યાદાનું સ્થાપન કરવા, અને ઉપનિષદે પ્રતિપાદન કરેલા બ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવી મુમુક્ષુઓને દુઃખરહિત પરમાનંદસ્વરૂપમાં સ્થાપવા શ્રીકૈલાસપતિ શંભુએ કેવળ કારુણ્યને વશ થઈ આ ભારતવર્ષના દક્ષિણ વિભાગમાં કેરલપ્રાંતમાં પવિત્ર પૂર્ણાનદીને કાંઠે આવેલા કાલટીગામના યજન યાજક તૈત્તિરીયશાખાનું અધ્યયન કરનાર નમ્બુદ્રી જાતિના પવિત્ર બ્રાહ્મણ શ્રીશિવગુરુના સ્વધર્મપરાયણ ધર્મપત્ની આર્યાના (સતીના) ઉદરથી આશરે શાકે ૬૧૦ વૈશાખસુદિ ૫ ને દિવસે મધ્યરાત્રિને સમયે પોતાના

જેમ શુકલપક્ષના બીજના ચંદ્રની કલા શુકલપક્ષમાં ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે, તેમ આચાર્યભગવાનનું રમણીય ને શુદ્ધસાત્ત્વિક પરમાણુઓના સમૂહરૂપ સ્થૂલશરીર ઉત્તરોત્તર વધવા માંડ્યું. તેઓશ્રીનું ત્રૈલોક્યસુંદર અને મુમુક્ષુઓના નેત્રનું તથા મનનું હરણ કરી તેમના જીવભાવનું વિસ્મરણ કરાવનાર સ્થૂલશરીર જ્યારે ત્રણ વર્ષનું થયું ત્યારે તેઓશ્રીના સ્થૂલશરીરને ચૌલસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેઓશ્રીનું સ્થૂલશરીર જ્યારે પાંચ વર્ષનું થવા આવ્યું ત્યારે શાકે ૬૧૫ ના ચૈત્રસુદિ ૯ ને દિવસે તેઓશ્રીના ચેતોહર સ્થૂલ શરીરને યથાવિધિ ઉપનયનસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. ઉપવીત આપ્યા પહેલાં જેટલું ઉપયોગી અધ્યયન ઉપવીતવિના થઇ શકે તેટલું ઉપયોગી અધ્યયન તેમણે કરી લીધું હતું.

ઉપનયન થયા પછી તેઓશ્રી પોતાના ગુરુની પાસે રહી વેદાદિનુ અધ્યયન કરવા લાગ્યા. અધ્યયનકાલે તેમની સ્મરણશક્તિ ને તેમનો બુદ્ધિવિભવ તેમના સહાધ્યાયીઓને તથા તેમના ગુરુને આશ્ચર્યરૂપ જણાતાં હતાં. એક વેલા બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગામમાં ભિક્ષા માગવા જતા તેઓએ એક બહુ દીન બ્રાહ્મણને ઘેર જઇ ભિક્ષા માગી. તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ દીનભાવથી વિનયવડે તેઓશ્રીને જણાવ્યું કેઃ—"હું બહુ મદભાગિની છુ. તેથી નિર્ધનતાને લીધે તમારા જેવા બહુમાનથી સત્કાર કરવાયોગ્યનો પણ અન્નાદિવડે સત્કાર કરી શકતી નથી, આથી મારા જીવનને ધિક્કાર છે." આમ કહી તે ઘરમાં ગઇ અને ઘરમાં મળી આવેલું એક આમળુ તેમને ભિક્ષાને બદલે આપ્યું. અન્યનું દુઃખ જોઇ જેમનું હૃદય દ્રવી જવાના સ્વભાવવાળું છે એવા

તેમને તે દીન એવા કુટુંબનું દારિદ્ર દૂર કરવાની ભાવના પ્રબળ ઉપજી. તેમણે આ બ્રાહ્મણના કુટુંબનું દારિદ્ર દૂર કરવા મનોહર સ્તોત્રવડે લક્ષ્મીજીની પ્રાર્થના કરી. તે પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થયેલાં લક્ષ્મીજીએ ભગવાન્ શંકરને કહ્યું કે:—"આમણે પૂર્વે દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય એવું કોઈ સુકૃત કર્યું નથી, માટે આ જન્મમાં તેઓ મારી કૃપાને પાત્ર શી રીતે થઈ શકે?" ભગવાન્ શંકરે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે-"કદાચ આ કુટુંબના માણસોએ પૂર્વ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય એવું કાંઈ સુકૃત ન કર્યું હોય તો આ જન્મમાં આ બાઈએ મને એક આમળું આપવારૂપ પુણ્ય કર્યું છે, માટે તમારે તે પુણ્યના પ્રતાપે તેમના ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ." ભગવાન્ શંકરના આવા વચનોથી પ્રસન્ન થયેલ લક્ષ્મીજીએ તે બ્રાહ્મણના ઘરમાં ઘણાં સોનાનાં આમળાં પ્રકટાવ્યાં.

પોતાના ગુરુની પાસે બે વર્ષસુધી રહી, વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી, સાતમે વર્ષે શંકરભગવાન્ પોતાને ઘેર આવી અધ્યયન કરેલા વેદાદિ સત્શાસ્ત્રનું પુનઃ અધ્યયન કરતા હતા તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓને તેનું અધ્યયન કરાવતા હતા. પોતાના માતુશ્રીની ભાવ પૂર્વક સારી રીતે સેવા કરતા હતા. તેમનાં માતુશ્રી તેમની મનોહર વાણી, બુદ્ધિ, વિદ્યા, ભક્તિ ને શરીરની સુંદરતા જોઈ વારંવાર બહુ હર્ષ પામતા હતા.

શંકરભગવાનના ઘરથી નદી થોડી દૂર હતી, તેથી પોતાનાં માતુશ્રીને ઉનાળાના દિવસોમાં તે નદીએ સ્નાન કરવા જવામાં બહુ શ્રમ જણાય છે એમ જાણી શંકરભગવાને તે નદીના અધિષ્ઠાતા દેવની સ્તુતિ કરી, તેથી તે નદીનો પ્રવાહ શંકરભગવાનના ઘરની આગળથી વહેવા લાગ્યો.

શંકરભગવાનની કીર્તિ સાંભળી મલબારદેશના રાજા રાજશેખરે શંકરભગવાનને પોતાના મહાલયમાં પધરાવવાની ઇચ્છાથી પોતાના પ્રધાનને ભેટસહિત તેઓશ્રીના સમીપ તેઓશ્રીને તેડી લાવવામાટે મોકલ્યો. પ્રધાન તેમની પાસે ગયો, ને પોતાના રાજાની તરફની ભેટ તેઓની આગળ મૂકીને પોતાના રાજાતરફની ત્યાં પધારવામાટેની વિનતિ તેઓને કહી સંભળાવી. ભગવાન્ શંકરે પ્રધાનની વિનતિ સાંભળી તેને કહ્યું કેઃ—"તમે તમારા રાજાની તરફથી જે જે ભેટ લાવ્યા છો તે ભેટ અમને ઉપયોગી નથી, માટે તે પાછી લઇ જાઓ. સાત્વિકભાવે શરીર ધારણ કરવાને જે જે સામગ્રીની અગત્ય છે તે સર્વ સામગ્રી અહિં વિદ્યમાન છે" તેઓશ્રીના આવા યોગ્ય ને નિઃસ્પૃહતાવાળા વચનો સાંભળી પ્રસન્નમનવાળો થયેલો તે પ્રધાન પોતાના રાજાની પાસે ગયો, અને બનેલો સર્વ વૃત્તાંત તેમને નિવેદન કર્યો. પછી શંકરભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજી તે રાજા તેઓશ્રીનું દર્શન કરવા આવ્યો બહુ માન ને બહુ મર્યાદાથી શંકરભગવાનની સમીપ આવી તેણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. શંકરભગવાને આશીર્વાદ આપી તે રાજાના કુશળપણાના સમાચાર પૂછ્યા. રાજાએ એક સહસ્ર સુવર્ણમુદ્રાઓ શંકરભગવાનના ચરણકમળમાં અર્પણ કરી પોતાના રચેલા ત્રણ નાટકો શંકરભગવાનને વાંચી સંભળાવ્યા. એ નાટકો સાંભળી તેમણે રાજાના બુદ્ધિવૈભવના વખાણ કર્યા, અને અર્પણ કરેલા દ્રવ્યનો સ્વીકાર નહિ કરતા તે દ્રવ્યવડે દેવાલય બંધાવવાનો તે રાજાને આજ્ઞા કરી. રાજાએ શંકરભગવાનની પોતાની ઉપર કૃપા જોઇ પોતાને પુત્ર આપવાની કૃપા કરવાની તેઓશ્રીને પ્રાર્થના કરી.

તેમની તે પ્રાર્થના સાંભળી શંકરભગવાને પ્રસન્ન થઇ તે રાજાને કહ્યું કે—" તમને તમારા જેવો સ્વામી ને બુદ્ધિમાન પુત્ર થશે."

પછી તે રાજા શ્રીશંકરના અનુગ્રહ મેળવી પોતાના નગરમાં આવ્યો. એક વખતે કેટલાક મુનિઓ શ્રીશંકરના દર્શનમાટે તેમને ઘેર આવ્યા. શિષ્ટાચારને અનુસરીને તેમનું પૂજન કરી શંકરભગવાન્ ને તેમની માતુશ્રી પ્રસન્ન થયાં. પછી શંકરભગવાનનાં માતુશ્રીએ પોતાના પુત્રનું આયુષ્ય કેટલું છે તે પૂછતાં એક મુનિએ કહ્યું કે:—" તમારા પુત્રનું સોળ વર્ષ જેટલું આયુષ્ય છે. પણ કોઈ કારણથી બીજાં સોળ વર્ષસુધી તેઓ આ પૃથ્વીપર નિવાસ કરશે " એમ કહી મુનિઓ શ્રીશંકરની અનુમતિ મેળવી પોતપોતાને સ્થાને ગયા. પોતાના પુત્રનું અલ્પ આયુષ્ય જાણી શ્રીશંકરનાં માતુશ્રી બહુ ખેદ કરવા લાગ્યાં ત્યારે શ્રીશંકરે તેમને કહ્યું કે—" માતા ! આ સંસાર ક્ષણભંગુર છે એ તમે સારી રીતે જાણો છો. છતાં તમે શામાટે શોક કરો છો ! આવી રીતે શોક કરવો તમને યોગ્ય નથી. આ સંસારમાં સગાંવહા-લાંનો સમાગમ ધર્મશાળામાં ભેગા થયેલા અથવા માર્ગમાં ભેગા થયેલા મનુષ્યોના સમાગમજેવો છે. અહિં કોણ કોનું છે ! કોઈ કોઈની મા ને કોઈ કોઈનો પુત્ર નથી. દરેક અસંખ્ય જન્મોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સ્થિતિ ને સંબંધને પ્રાપ્ત થયા કરે છે તમે સમજુ છો, માટે શોકનો પરીત્યાગ કરો. હું તો થોડા સમયમાંજ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો છું." આ બાળકના વચનો સાંભળી શ્રીસતીના મનના ખેદમાં વધારો થયો. તેમણે શ્રીશંકરને કહ્યું —" સંન્યાસી થવાનો વિચાર તું છોડ દે. મારું કહ્યું માન તું ગૃહસ્થાશ્રમી થા પુત્રવાળો થા. યજ્ઞાદિવડે દેવોનું પૂજન કર. પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરજે. મારે તું એકજ પુત્ર છે હું મરી જઈશ ત્યારે મારી ઉત્તરક્રિયા કોણ કરશે ! તું સમજુ છે, છતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં મને એકલી મૂકી

શંકરભગવાનની કીર્તિ સાંભળી મલબારદેશના રાજા રાજશેખરે શંકરભગવાનને પોતાના મહાલયમાં પધરાવવાની ઇચ્છાથી પોતાના પ્રધાનને ભેટસહિત તેઓશ્રીના સમીપ તેઓશ્રીને તેડી લાવવામાટે મોકલ્યો. પ્રધાન તેમની પાસે ગયો, ને પોતાના રાજાની તરફની ભેટ તેઓની આગળ મૂકીને પોતાના રાજાતરફની ત્યાં પધારવામાટેની વિનતિ તેમને કહી સંભળાવી. ભગવાન્ શંકરે પ્રધાનની વિનતિ સાંભળી તેને કહ્યું કે—"તમે તમારા રાજાની તરફથી જે જે ભેટ લાવ્યા છો તે ભેટ અમને ઉપયોગી નથી, માટે તે પાછી લઇ જાઓ. સંન્યાસીઓને શરીર ધારણ કરવાને જે જે સામગ્રીની અગત્ય છે તે બધી અમારી અહિં વિદ્યમાન છે" તેઓશ્રીના આવા યોગ્ય ને નિસ્પૃહતાભર્યા વચનો સાંભળી પ્રસન્નમનવાળો થયેલો તે પ્રધાન પોતાના રાજાની પાસે ગયો, અને બનેલો સર્વ વૃત્તાંત તેમને નિવેદન કર્યો. પછી શંકરભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજી તે રાજા તેઓશ્રીનું દર્શન કરવા આવ્યો. બહુ માન ને બહુ મર્યાદાથી શંકરભગવાનની [illegible] તેણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યો. શંકરભગવાને આશીર્વાદ [illegible] રાજાએ એક [illegible] શંકરભગવાનની [illegible] શંકરભગવાનની [illegible] રાજાને શંકરભગવાનની પોતાની ઉપર કૃપા [illegible] તેઓશ્રીને પ્રસન્ન કરી

તેમની તે પ્રાર્થના સાંભળી શંકરભગવાને પ્રસન્ન થઇ તે રાજાને કહ્યું કે:—" તમને તમારા જેવા પરાક્રમી ને બુદ્ધિમાન પુત્ર થશે."

પછી તે રાજા શ્રીશંકરની અનુજ્ઞા મેળવી પોતાના નગરમાં આવ્યો. એક દિવસે કેટલાક મુનિઓ શ્રીશંકરના દર્શનમાટે તેમને ઘેર આવ્યા. શિષ્ટાચારને અનુસરીને તેમનું પૂજન કરી શંકરભગવાન્ ને તેમની માતુશ્રી પ્રસન્ન થયા. પછી શંકરભગવાન્ના માતુશ્રીએ પોતાના પુત્રનું આયુષ્ કેટલું છે તે પૂછતાં એક મુનિએ કહ્યું કે:—" તમારા પુત્રનું સોળ વર્ષ જેટલું આયુષ્ છે, પણ કોઇ કારણથી બીજાં સોળ વર્ષોસુધી તેઓ આ પૃથ્વીપર નિવાસ કરશે." એમ કહી મુનિઓ શ્રીશંકરની અનુમતિ મેળવી પોતપોતાને સ્થાને ગયા. પોતાના પુત્રનું અલ્પ આયુષ્ જાણી શ્રીશંકરના માતુશ્રી બહુ શોક કરવા લાગ્યા ત્યારે શ્રીશંકરે તેમને કહ્યું કે:—" માજી ! આ સંસાર ક્ષણભંગુર છે એ તમે સારી રીતે જાણો છો, છતાં તમે શામાટે શોક કરો છો ? આવી રીતે શોક કરવો તમને યોગ્ય નથી. આ સંસારમાં સગાંવહાલાંનો સમાગમ ધર્મશાળામાં ભેગા થયેલા અથવા માર્ગમાં ભેગા થયેલા મનુષ્યોના સમાગમસરખો છે. અહિં કોણ કોનું છે ? કોઇ કોઇની મા ને કોઇ કોઇનો પુત્ર નથી. જીવ અસંખ્ય જન્મોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સ્થિતિ ને સંબંધને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. તમે સમજુ છો, માટે શોકનો પરીત્યાગ કરો. હું તો થોડા સમયપછી સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો છું." આ બાળકનાં વચનો સાંભળી શ્રીસતીના મનના ખેદમાં વધારો થયો. તેમણે શ્રીશંકરને કહ્યું:—" સંન્યાસી થવાનો વિચાર તું છોડી દે. મારું કહ્યું માન. તું ગૃહસ્થાશ્રમી થા. પુત્રવાળો થા. મહાદેવ દેવોનું પૂજન કર. પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરજે. મારે તું એકજ પુત્ર છે. હું મરી જઇશ ત્યારે મારી ઉત્તરક્રિયા કોણ કરશે ? તું સમજુ છે, છતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં મને એકલી મૂકી

વાનો વિચાર કેમ કરે છે ! તારે મારી અવસ્થાનો વિચાર કરી મારા ઉપર દયા રાખવી જોઇએ. આવી અવસ્થામાં તારે મારો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી." તેમના મનનું સમાધાન કરતાં શ્રીશંકરે કહ્યું કેઃ—" માજી ! તમે શોક ન કરો. પ્રભુએ જેમ ધાર્યું હશે તેમ થશે. હમણાં હું નદીએ સ્નાન કરવા જાઉં છું." એમ કહી તેઓ નદીએ સ્નાન કરવા ગયા. સ્નાન કરવામાટે તેઓ નદીમાં ઊતરી ઊંડા પાણીમાં જઇ સ્નાન કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમના ચરણકમળને મગરે પકડ્યો હોય એમ જણાયું, તેથી તેમણે પોતાના માતુશ્રીને બોલાવવા રાડ પાડી. તે રાડ સાંભળી તેમના માતુશ્રી જલદી ત્વરાથી ત્યાં આવ્યાં. તેમને ત્યાં આવેલાં જોઇ શ્રીશંકરે કહ્યું:—" જુઓ મગરે મારા પગને પકડ્યો છે, ને તે મને વધારે ઊંડા પાણીમાં ખેંચી જવા પ્રયત્ન કરે છે. હવે હું શું કરું ?" શ્રીશંકરના આવા વચનો સાંભળી તેમનાં માતુશ્રી રૂદનપૂર્વક બહુ શોક કરવા લાગ્યા. તેમની આવી સ્થિતિ જોઇ શ્રીશંકરે તેમને કહ્યું:—" હે અંબે ! જો હું આ વેળા સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરું તો મને લાગે છે કે તે પુણ્યવડે આ મગર મારો પગ મૂકી દઇ મને જીવતો રહેવા દેશે, માટે હે માજી ! હવે વિલંબ ન કરતાં તમે મને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરવાની અનુમતિ આપો." તેમના માતુશ્રીએ શ્રીશંકરના આવા વચનો સાંભળીને વિચાર કર્યો કે જો સંન્યાસ લઇને પણ મારો પુત્ર જીવતો રહેશે તો મને મળશે, પણ જો મગર તને મારી નાખશે તો તે મને પુનઃ મળવાનો નથી. માટે તેને સંન્યાસ લેવાની અનુમતિ આપવી. આવો વિચાર કરીને તેમણે પોતાના પુત્રને સન્યાસ લેવાની અનુમતિ આપી, તેથી શ્રીશંકરે સંન્યાસ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. આમ થવાથી મગરે પોતાના પગને છોડી દીધો છે એવું શ્રીશંકરને ભાન થયું, અને પોતે નદી-માંથી બહાર પધાર્યા, અને પોતાના માતુશ્રીને કહ્યું કેઃ—" હવે હું

સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાને ઈચ્છું છું. તમારે મારે માટે કે તમારે માટે કંઈ પણ ચિંતા કરવી નહિ. તમારી વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણાં સગાંઓ તમારી સેવા કરશે, અને તમારી પાસે પૂરતું દ્રવ્ય હોવાથી તમારા જીવનપર્યંત તમને અન્નાદિનો કોઈ પણ પ્રકારે વાંધો આવે એમ નથી. પ્રારબ્ધવશાત્ કદાચ માંદાં થશો તો તે વેળા આપણાં સગાંઓ દ્રવ્યની લાલચથી તમારી સેવા કરશે; ને તમારું શરીર પડશે ત્યારે અગ્નિસંસ્કાર આદિ ક્રિયાઓ પણ તે કરશે." પોતાના પુત્રનાં આવાં વચનો સાંભળી બોલતાં મનથી તેમનાં માતુશ્રી તેમને કહે છે—"હે પુત્ર! મારું મરણ થવે મારા શરીરને અગ્નિસંસ્કાર તારે હાથેજ થવો જોઈએ. તું કહે કે સંન્યાસીથી કોઈના શરીરને અગ્નિસંસ્કાર કરી શકાય નહિ, તો હું તને કહું છું કે તું સમર્થ છે, માટે તારે તેમ કરવામાં કાંઈ પણ દોષ નથી."

તેના ઉત્તરમાં શ્રીશંકરે કહ્યું કે—"હે માતુશ્રી! મરણવેળા તમે મને સંભારશો ત્યારે હું તમે જ્યાં હશો ત્યાં આવીશ, અને તમારા શરીરને અગ્નિસંસ્કાર કરીશ." પછી શંકરભગવાને પોતાનાં સગાંઓને સંન્યાસ લેવાની પોતાની ઈચ્છા જણાવી, ને પોતાના માતુશ્રીની સલામણ કરી. પશ્ચાત્ પોતાનાં માતુશ્રીની આજ્ઞા લઇ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાટે તેઓશ્રી ત્યાંથી વિદાય થયા.

શ્રીશંકર નર્મદાનદીના માર્ગમાં આવતાં નાનાપ્રકારનાં વનો, નગરો, ગામો, સરોવરો, નદીઓ, પર્વતો, ડુંગરો ને બાગને પ્રસન્ન મને દૃષ્ટિરૂપે વિલોકતા છતાં, તથા એ સર્વને બ્રહ્મના વિવર્તરૂપે જાણતા છતાં કેટલાક દિવસો વ્યતીત થયે નર્મદાનદીના તીરપરના વનમાં જ્યાં શ્રીગોવિંદપાદનો આશ્રમ હતો ત્યાં સાંજની વેળાએ આવી પહોંચ્યા.

શ્રીગોવિંદપાદના આશ્રમમાં આવી તેમની ગુફાની આસપાસ ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, તથા તેઓને ત્રણ વાર સાષ્ટાંગદંડવત્પ્રણામ કરી,

તેમની સુંદર શબ્દોવડે પ્રેમપૂર્વક સ્તુતિ કરી. શ્રીગોવિંદપાદનું ચિત્ત સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનદશાને પામ્યું. પછી તેમણે શ્રીશંકરને પૂછ્યું કે:—" તમે કોણ છો ? " ત્યારે શ્રીશંકરે તેમને ઉત્તર આપ્યું કે:—" હે સ્વામિન્ ! હું પૃથિવી નથી, જળ નથી, તેજ નથી, વાયુ નથી, આકાશ નથી, શબ્દાદિ ગુણો નથી, ઇંદ્રિયો નથી, પ્રાણ નથી, અંતઃકરણ નથી, ને માયા નથી, પણ હું એ સર્વથી પર એક અદ્વિતીય પરમશિવ છું.

શ્રીગોવિંદપાદ શ્રીશંકરના એવા ઉત્તમ વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયા. પછી તેમને તેમનું નામ પૂછતા શ્રીશંકરે જણાવ્યું કે:—" લોકો આ શરીરને શંકરના નામથી ઓળખે છે. " પછી શ્રીશંકરે તેમની સમીપ આવી તેમનાં ચરણોનું વિધિપૂર્વક ભાવસહિત પૂજન કર્યું, અને પરમહંસદીક્ષા આપી બ્રહ્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવાની પ્રાર્થના કરી. સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત હોવાથી વસ્તુતાએ જેમને સદ્ગુરુના ઉપદેશનો કાંઈ પણ અગત્ય નથી એવા શ્રીશંકરને માત્ર પરંપરાનો વ્યવહાર સાચવવા શ્રીગોવિંદપાદે મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરી શાકે ૬૧૯ ફાગણસુદિ ૨ તે દિવસે પરમહંસદીક્ષા આપી, અને સંન્યાસીઓને પાળવાના ધર્મો કહી સંભળાવ્યા.

તેઓશ્રી કેટલોક સમય પોતાના સદ્ગુરુની સેવા કરતા તેઓની સમીપ રહ્યા. પછી પોતાના સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી વૈદિકધર્મની પુનઃસ્થાપના ને વૃદ્ધિ કરવામાટે તેઓશ્રી કાશીમાં પધાર્યા. ને આત્માથી અભિન્ન વિશ્વનાથનું સ્મરણચિંતન કરતા છતા કેટલોક સમય ત્યાં વિરાજ્યા.

એક વેળા જેણે વેદાધ્યયન સમાપ્ત કર્યું છે એવો એક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણપુત્ર શ્રીશંકરાચાર્યનાં દર્શન કરવા તેઓશ્રીની પાસે આવ્યો ને અંજલિપાન કરી તેઓશ્રીનાં ભવતારક ચરણકમલમાં પડ્યો તેથી તેઓશ્રીએ મસ્તકપર હસ્તકમલ મૂકીને ઊઠાડ્યો, અને પૂછ્યું—" તું ક્યાંનો રહેવાસી છે ? તારું નામ શું છે ? ને શામાટે અહિં આવ્યો છે ? " તેના

ઉતમાં તે બ્રાહ્મણપુત્રે હાથ જોડી વિનયપૂર્વક નીચે પ્રમાણે કહ્યું:- જે ધોલેરામાં પવિત્ર કાવેરી ગંગા વહે છે તે ધોલેરાનો હું રહેવાસી છું. હું બ્રાહ્મણ છું, તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષના દર્શનાર્થે હું પૃથિવીપર ભ્રમણ કરું છું. આજે મારા સુભાગ્યનો ઉદય થવાથી હું આપશ્રીના દર્શનાર્થે આવ્યો છું હું આ ભયંકર ભવસાગરમાં ડુબું છું તેને તારવાની આપશ્રી કૃપા કરો એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે."

તેના તીવ્ર જિજ્ઞાસા જોઈ શ્રીશંકરાચાર્યે તેને મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરી પરમહંસદીક્ષા આપી, ને સંન્યાસીના ધર્મો સમજાવ્યા. આ સનંદન શ્રીશંકરાચાર્યના પ્રથમ શિષ્ય થયા. પછી અન્ય મુમુક્ષુઓ તેઓશ્રીને શરણે આવ્યા તેમને પણ પરમહંસદીક્ષા આપી સંન્યાસીના ધર્મો સમજાવ્યા.

એક દિવસે ભગવાન્ વિશ્વનાથે અન્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી શ્રીશંકરાચાર્યના અભેદજ્ઞાનના નિશ્ચયની પરીક્ષા કરી, ને તેમના અભેદજ્ઞાનનો નિશ્ચય દૃઢ જાણી તેઓ પ્રસન્ન થયા.

કેટલોક સમય કાશીમાં નિવાસ કરી પછી ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા ને બ્રહ્મસૂત્રઉપર લોકોના હિતમાટે ભાષ્ય કરવાનો નિશ્ચય કરી, ત્યાંથી વિદાય થઈ, પોતાના શિષ્યોસહિત આસપાસના પ્રદેશમાં ફરતા ફરતા તેઓશ્રી બદરિકાશ્રમમાં પધાર્યા આ વખતે તેઓશ્રીના સ્થૂળશરીરનું વય બાર વર્ષનું હતું ત્યાં કેટલોક સમય સ્થિતિ કરી ગંભીર અર્થવાળા બ્રહ્મસૂત્રઉપર, ઇશ કેન કઠ પ્રશ્ન મુંડક માંડૂક્ય તૈત્તિરીય ઐતરેય છાંદોગ્ય ને બૃહદારણ્યક આ દશ પ્રાચીન ને તત્ત્વોપદેશક ઉપનિષદોઉપર, ઉપનિષદોના સારરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાઉપર, અને મહાભારતમાંના વિષ્ણુસહસ્રનામ ને સનત્સુજાતીયઉપર લોકોના હિતમાટે ભાષ્યો રચ્યાં ઉત્તમ અધિકારીઓમાટે ભાષ્યો રચ્યા પછી મધ્યમ અધિકારીઓમાટે ઉપદેશસહસ્રી આદિ પ્રકરણ ગ્રંથો, ને કનિષ્ઠ અધિકારીઓમાટે

સાધનપંચકાદિ સ્તોત્રો તેના અધિકારીઓપર નિર્હેતુક કૃપા કરીને રચ્યાં.

ઉપર જણાવેલાં આપ્યો તેઓપૈકી પોતાના યોગ્ય શિષ્યોને શીખવ્યાં. તે વેળા જે શિષ્યો સાથે હતા તેમાં સનંદન વધારે યોગ્યતાવાળા હોવાથી તેમને શંકરભગવાને તે આપ્યો એકથી વધારે વાર ભણાવ્યાં. આ કારણથી બીજા શિષ્યો પોતાના અંતઃકરણની અપક્વતાથી સનંદનની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. સત્પુરુષને શરણે આવ્યા છતાં તથા જીવનનો ઉદ્દેશ નક્કી કર્યો છતાં પણ ઘણા હીનભાગીઓ પોતાના દુષ્ટ મનોવિકારોને વશ વર્તતા અટકતા નથી એનું આ પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ છે.

શ્રીશંકરે કોઈ વેળા અનધિકારી શિષ્યોને સનંદનના હૃદયની યોગ્યતા દેખાડી તેમના હૃદયમાં જાગતા ઈર્ષ્યારૂપ અગ્નિને શાંત કરવાની ઇચ્છા કરી. પછી એક દિવસે જ્યારે બધા શિષ્યો શ્રીગંગાને સામે કાંઠે ભ્રમણ કરતા હતા ત્યારે શંકરભગવાને સર્વ શિષ્યોને વેગાવર પોતે વિરાજતા હતા તે કાંઠે પોતાની સમીપ આવવામાટે હાક મારી અન્ય શિષ્યો હોડી, ત્રાપો કે કોઈ લાકડાના ગોધમાટે ચાલ્યા. સનંદન તેવો પ્રયત્ન નહિ કરતા જે સદ્‌ગુરુની ભક્તિ અપારજેવો જણાતો આ ભવસાગર તારવા સમર્થ છે તે ભક્તિ શું મને આ નાની નદી તારવા સમર્થ નહિ થાય ? અવશ્ય થશેજ. આવો વિચાર કરી શ્રીસદ્‌ગુરુનું પરમપ્રેમથી ધ્યાન ધરી તેજ પ્રેમાવેશમાં શ્રીગંગાપર ચાલવા લાગ્યા. શ્રીગંગાએ તેમની અગાધ ગુરુભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ તેમના પગને આધાર આપવા સ્થલે સ્થલે તેમના પગનીચે સોનાનાં કમલો ઉપજાવ્યાં. સનંદન સુખપૂર્વક શ્રીગંગા ઊતરી પોતાના સદ્‌ગુરુ જ્યાં વિરાજતા હતા ત્યાં આવ્યા, ને તેમણે પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુના ચરણકમલમાં દંડવત્‌પ્રણામ કર્યા. પછી બીજા શિષ્યો હોડી આદિ સાધનવડે શ્રીગંગા ઊતરી પોતાના સદ્‌ગુરુની સમીપ આવ્યા. તેમણે જ્યારે સનંદનની ગુરુભક્તિની અને શ્રીગંગાએ કરેલા સાહાય્યની વાત

જાણી ત્યારે તેઓએ સનંદનના હૃદયની પોતાના હૃદયના કરતાં વધારે યોગ્યતા જાણી પોતાના હૃદયમાં તેમના ઉપર રહેલી ઈર્ષાનો ત્યાગ કર્યો. તે દિવસથી તે સનંદનને શ્રીશંકરભગવાને પદ્મપાદ (જેના ચરણની નીચે કમલ ઉપજ્યાં) એવું નામ આપ્યું.

કોઈ વેળા શંકરભગવાને પોતાના શિષ્યોને વેદાંતનું અધ્યયન કરાવતાં આ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ ઈશ્વર છે એમ કહ્યું. તે સાંભળી ત્યાં બેઠેલા બહુગર્વવાળા પાશુપતમતવાળાઓએ કહ્યું કે:—" કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ ને દુઃખાંત એવા પાંચ પદાર્થોને ભગવાન્ પશુપતિએ નિર્માણ કર્યા છે. મહતત્ત્વાદિ કાર્ય કહેવાય છે, પ્રકૃતિ કારણ કહેવાય છે, ચિત્તનો પશુપતિમાં નિરોધ યોગ કહેવાય છે, સવારે બપોરે ને સાંજે સ્નાન કરવું ઇત્યાદિ વિધિ કહેવાય છે, અને સર્વ દુઃખોની નિરતિશય મોક્ષ દુઃખાંત કહેવાય છે. તેમાં પ્રકૃતિ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, અને ભગવાન્ પશુપતિ આ જગતનું નિમિત્તકારણ છે. જેમ ઘડાનું ઉપાદાનકારણ માટી ને ઘડાનું નિમિત્તકારણ કુંભાર છે, તેમ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ ને આ જગતનું નિમિત્તકારણ ભગવાન્ પશુપતિ છે. તમે ઈશ્વરને આ જગતના ઉપાદાનકારણરૂપ માનો છો તે યોગ્ય નથી, કેમકે ચૈતન્યવાળું, જડ ને અશુદ્ધ આદિ લક્ષણવાળું જગત્ તેનાથી વિપરીતલક્ષણવાળા ઈશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. વળી જો આ જગત્ ઈશ્વરમાંથી થયું હોય તો આ જગત્‌માં ઈશ્વરના ધર્મો જણાવા જોઈએ, પરંતુ તે જણાતા નથી, માટે પણ આ જગત્ ઈશ્વરમાંથી ઉપજ્યું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે."

પાશુપતમતાભિમાનીઓના ઉપર જણાવેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન ભગવાન્ શંકરે આ પ્રમાણે કર્યું—" ઈશ્વરથી ભિન્ન જો આ જગત્‌નું અન્ય ઉપાદાનકારણ હોય તો શ્રુતિમાં એક ઈશ્વરના જ્ઞાનથી સર્વનું

જ્ઞાન થાય છે—એમ કહ્યું છે તે સંભવી શકે નહિ. નિમિત્તકારણના જ્ઞાનથી કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી, માટે ઈશ્વરને આ જગત્‌ના ઉપાદાનકારણ પણ માનવા જોઈએ. જો પ્રકૃતિને આ જગત્‌નું ઉપાદાનકારણ માનીએ તો 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' (બ્રહ્મ એક જ અદ્વિતીય છે.) આ શ્રુતિ આદિથી ભિન્ન અન્ય વસ્તુનો અભાવ કહેનારી છે તેનો વિરોધ આવે છે. જેમ કરોળીઓ પોતાના જાળાનું ઉપાદાનકારણ ને નિમિત્તકારણ છે, અને આપણું સાક્ષિચૈતન્ય જેમ આપણા સ્વપ્ન-પ્રપંચનું ઉપાદાનકારણ ને નિમિત્તકારણ છે, તેમ ઈશ્વર આ જગત્‌ના ઉપાદાનકારણ ને નિમિત્તકારણ છે. કાર્યમાં ઉપાદાનકારણના ગુણો આવવા જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. માટી ને છાણ આદિમાંથી થનારા વીંછી આદિમાં માટી ને છાણ આદિના ગુણો ક્યાં જોવામાં આવે છે? ઉપાદાનકારણ પોતાના જેવા ધર્મવાળા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એમ પણ કહી શકાતું નથી. મનુષ્યના શરીરમાંથી નખ ને વાળ ઉપજે છે તે ક્યાં શરીરના જેવા ધર્મવાળા હોય છે?"

ઉપરનાં વચનોથી ને અન્ય પ્રમાણો ને યુક્તિવાળાં વચનોથી પાશુપતમતાભિમાનીઓના હૃદયમાં સત્યનો પ્રકાશ પડ્યો, અને તેમણે શંકરભગવાન્‌નું શરણ ગ્રહણ કર્યું. આ પ્રમાણે જે જે દ્વૈતવાદીઓ આચાર્યભગવાન્‌ના સમાગમમાં આવતા તેમાંથી જેઓ પુણ્યશાળી હતા તેમના અંતઃકરણપર સત્યનો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો, અને અદ્વૈતસિદ્ધાંત પુનઃ જનસમૂહમાં વિસ્તાર પામવા માંડ્યો.

કોઈ વેળા શ્રીગંગાના રમણીય તટઉપર વિરાજી આચાર્યભગવાન્ પોતાના જિજ્ઞાસુ શિષ્યોને બ્રહ્મસૂત્રઉપરનું પોતાનું ભાષ્ય શીખવતા હતા. શિષ્યોને નિયમાનુસાર ભાષ્યનો પાઠ આપ્યા પછી તેઓશ્રી માધુકરવૃત્તિ કરવાનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે તેઓશ્રીની સમીપ આવી તેમને પૂછ્યું—"તમે કોણ છો? અને આ

વિદ્યાર્થીઓને તમે શું ભણાવતા હતા ?" આ પ્રશ્ન સાંભળી આચાર્યભગવાનના એક શિષ્યે કહ્યું-" આ અમારા સદ્ગુરુ છે. તેઓશ્રીએ બ્રહ્મસૂત્રઉપર શારીરકનામનું ભાષ્ય રચ્યું છે, જેમાં અદ્વૈતસિદ્ધાંત પ્રમાણો ને યુક્તિઓવડે બહુ સ્ફુટ કર્યો છે, તે ભાષ્ય અમને અમારા ઉપર નિર્હેતુકી કૃપા કરીને ભણાવવાનો શ્રમ લેતા હતા." આવાં વચનો સાંભળી તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે આચાર્યભગવાનને કહ્યું:-" તમારું વય નાનું પ્રતીત થાય છે, છતાં તમે અતિ ગંભીર ને ગૂઢ અર્થવાળા બ્રહ્મસૂત્રપર ભાષ્ય કર્યું છે એ સાંભળી મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. જો તમે બ્રહ્મસૂત્રનું ભાષ્ય કર્યું હોય તો તમે હું પૂછું તે એક સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરી મને સંભળાવો " તે સાંભળી આચાર્યભગવાને તેમને કહ્યું -" આપ જે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા ઇચ્છતા હો તે સૂત્ર પ્રસન્ન મને કહો, એટલે નિરભિમાનપણે તેનું યથામતિ વ્યાખ્યાન કરવા પ્રયત્ન થઇ શકશે " આચાર્યભગવાનનાં આવાં સરલ ને અભિમાનરહિત વચનો સાંભળી તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે કહ્યું-" બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમપાદના 'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' આ પહેલા સૂત્રના ઉપર તમારે જે બોલવું હોય તે બોલો" આચાર્યભગવાને તે સૂત્રનું સંક્ષેપમા આ પ્રમાણે તાત્પર્ય કહ્યું -" પૂર્વદેહથી ઉત્તરદેહની પ્રાપ્તિમા જીવ દેહના બીજ જે પાંચ સૂક્ષ્મભૂત તેઉ પરિવેષ્ટિત થયો છતો જાય છે એમ જલ પાંચમી આહુતિમા જેમ પુરુષરૂપ પરિણામ પામે છે, તેમ હે શ્વેતકેતો ! તું જાણે છે ?" એવા પ્રવાહણરાજાના પ્રશ્નથી ને 'એવી રીતે જલ પાંચમી આહુતિમાં પુરુષરૂપે પરિણામ પામે છે' એવા પ્રવાહણરાજાના ઉત્તરથી નિશ્ચય થાય છે "

તે વચનો સાંભળી તે વૃદ્ધબ્રાહ્મણે આ આઠ પ્રકારના પૂર્વપક્ષો તે વ્યાખ્યાનઉપર કર્યા -" વ્યાપક જીવાત્મા ને ઇંદ્રિયો અન્ય શરીરમાં

જાણવાની ઇચ્છાથી મારું અહિં આવવું થયું છે.” પછી આચાર્યભગવાને તેમના દર્શનથી પોતાને બહુ હર્ષ થયાનું પ્રદર્શિત કર્યું. પશ્ચાત્ વ્યાસભગવાને આચાર્યભગવાને કરેલા ભાષ્યનો અગત્યનો ભાગ જોઇ પોતાની પ્રસન્નતા જણાવી, અને બીજું સોળ વર્ષનું આયુ આપી, ભરતખંડમાં અદ્વૈતમતનો પ્રસાર કરવાની આજ્ઞા કરી, પોતે અંતર્ધાન થયા.

પછી આચાર્યભગવાન્ પોતાના શિષ્યોસહિત ભટ્ટપાદને (કુમારિલભટ્ટને) મળવા ત્યાંથી વિદાય થઇ પ્રયાગ પધાર્યા. ત્યાં ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરી ભટ્ટપાદને મળવા પધારતા હતા ત્યાં ભટ્ટપાદ ડાભનાં ફોતરાંઓ સળગાવી તેમાં બળી મરે છે એવા સમાચાર સાંભળ્યા. તેથી તેઓશ્રી ઉતાવળે ત્યાં પધાર્યા. ભટ્ટપાદને આચાર્યભગવાને પોતાનું શારીરભાષ્ય બતાવ્યું. ને તેના ઉપર લોકહિતાર્થે તેમણે વાર્તિક કરવું એવી પોતાની ઇચ્છા તેમને પ્રદર્શિત કરી. ભટ્ટપાદે જણાવ્યું કે “હવે હું આ શરીરનો ત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં છું. તેથી મારાથી તે કાર્ય થવું અશક્ય છે. આપ મારા પ્રસિદ્ધ શિષ્ય મંડનને આ કામ સોંપશો તો તે આ કામ સારી રીતે કરી શકશે. મને આપ તારકમંત્રનો ઉપદેશ કરવાની કૃપા કરો, અને એક મહૂર્ત આપ અહિં વિરાજો, તેટલામાં હું મારા આ ક્ષણભંગુર શરીરનો ત્યાગ કરી દઉં.” પછી આચાર્યભગવાને તેમને તારકમંત્રનો ઉપદેશ કર્યો, અને ભટ્ટપાદે પોતાના સ્થૂલશરીરનો થોડા સમયમાં પરિત્યાગ કર્યો.

મંડનમિશ્રનો પરાજય કર્યા વિના તેને આ કામમાં જોડી શકાય નહિ, તેથી મંડનમિશ્રનો પરાજય કરવા આચાર્યભગવાન્ માહિષ્મતિ નામની નગરી જ્યાં મંડનમિશ્ર રહેતા હતા ત્યાં પધાર્યા. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળનું નિત્યકર્મ કરી મંડનમિશ્રને ઘેર પધારતા હતા ત્યાં માર્ગમાં મંડનમિશ્રની દાસીઓ જલ ભરવા જતી હતી તેમને મંડનમિશ્રનું

ઘર ક્યાં આવ્યું એમ પૂછવતાં તે દાસીઓએ મંડનમિશ્રની પંડિતા- ઇને પરોક્ષપણે જણાવવા નીચે પ્રમાણે ઉત્તર કહેવરાવ્યું.—

"વેદ સ્વતઃપ્રમાણ છે કે પરતઃપ્રમાણ છે? પ્રાણીઓને ફલ આપનાર કર્મ છે કે ઇશ્વર છે? ને જગત્ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે? ઇત્યાદિ શાસ્ત્રીય વિષયના પ્રશ્નો ને ઉત્તરો જેમના ઘરના દ્વારઆગળ લટકાવેલા પાંજરામાં રહેલાં મેના ને પોપટ કરી રહ્યાં છે તે પંડિત મંડનમિશ્રનું ઘર છે એમ જાણો."

દાસીઓએ બતાવેલે માર્ગે ચાલતા ચાલતા તેમણે બતાવેલા ચિહ્નઉપરથી મંડનમિશ્રનું ઘર ઓળખી તે ઘરમાં આચાર્યભગવાને પ્રવેશ કર્યો તે દિવસે મંડનના પિતાનું શ્રાદ્ધ હોવાથી આ સંન્યાસીને અચાનક પોતાને ઘેર આવેલા જોઇને મંડનમિશ્રને ક્રોધ ઉપજ્યો, તેથી તેમણે આચાર્યભગવાનનો સત્કાર ન કર્યો, પણ વ્યવહારપણે કાંઇક તેમનું અપમાન થાય એવી વૃત્તિ કરી, પછી ત્યાં પધારેલા વ્યાસ- ભગવાનના સમજાવવાથી મંડનમિશ્ર કાંઇક શાન્ત થયા, ને તેમનો સત્કાર કરી ભિક્ષાનું નિમંત્રણ કર્યું. આચાર્યભગવાને મંડનમિશ્રને કહ્યું કે:—"હે મંડન! આ શરીરનું અન્નની ભિક્ષા લેવામાટે અહિં આવવું થયું નથી, પણ અમે તમને વાદભિક્ષા લેવા છે? તેનો શાસ્ત્રાર્થ કરી નિર્ણય કરવામાટે વાદભિક્ષા લેવામાટે અહિં આગમન થયું છે, માટે તમારે પ્રસન્નમને તે ભિક્ષા આપવી. જો તમારો કર્મમત શ્રેષ્ઠ ઠરે તો મારે તમારા શિષ્ય થઇ તે મત અંગીકાર કરવો, ને જો મારો જ્ઞાનમાર્ગ શ્રેષ્ઠ ઠરે તો તમારે મારા શિષ્ય થઇ તેનો સ્વીકાર કરવો." મંડનમિશ્ર આ વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયા ને કહ્યું:—"હે સ્વામિન્! હું તે વિષેનો શાસ્ત્રાર્થ કરવા પ્રસન્નમને તૈયાર છું. મારા મનમાં ઘણા દિવસ થયાં એવી ઇચ્છા હતી કે મારો કોઇ સમર્થ પંડિતની સાથે શાસ્ત્રાર્થ થાય તો ઠીક, કે જેથી પંડિતોને મારો બુદ્ધિવિભવ

આવી રીતે કેટલાક દિવસોસુધી શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યા: કોનો જય થશે, ને કોનો પરાજય થશે. એ વાત સાંભળનારાઓના અનુમાનમાં આવી શકી નહિ. અતિ શાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ વિષયઉપર પ્રશ્નોત્તર ચાલવા લાગ્યાં, ને શ્રી.શંકરે શ્રુતિઓ ને યુક્તિઓથી કર્મમાર્ગના કરતાં જ્ઞાનમાર્ગનું શ્રેષ્ઠપણું સિદ્ધ કરી મંડનમિશ્રને નિરુત્તર કર્યા. મંડનમિશ્રના કંઠમાંની પુષ્પમાળા સુકાઈ ગઈ. સરસ્વતીએ મંડનમિશ્રનો પરાજય ને શ્રી શંકરનો જય થયેલો જાણી, તથા મંડનમિશ્રને વાસ્તવિક સંન્યાસી થવાનું માની, બંનેને ભિક્ષામાટે પધારવાની વિનતિ કરી પછી બંનેએ જઈને ભિક્ષા કરી.

મંડનમિશ્રને નિરુત્તર કર્યા છતાં ઘણા સમયથી માનેલી પૂર્વમીમાંસાની સત્યતા તેમના હૃદયમાંથી દૂર ન થવાથી તેમણે આચાર્યભગવાનને કહ્યું—"મારો પરાજય થવાથી મને લેશ પણ ખેદ થતો નથી, પણ શ્રીજૈમિનિના મતનું ખંડન થયું, તેથી મને બહુ ખેદ થાય છે. ત્રિકાળદર્શી શ્રીજૈમિનિનો અભિપ્રાય અસત્ય ન હોય એમ હજી મને પ્રતીત થાય છે." આચાર્યભગવાને તેના મનનું સમાધાન કરવા કહ્યું—"હે વિદ્વન્! શ્રીજૈમિનિનો અભિપ્રાય અસત્ય નથી. તેમણે જે કહ્યું છે તે સત્ય કહ્યું છે. તમે તેમનો અભિપ્રાય સમજી શક્યા નથી." આ રીતે કહી પૂર્વમીમાંસાનાં કેટલાંક સૂત્રોનો અભિપ્રાય આચાર્યભગવાને તેમને કહી બતાવ્યો તો પણ મંડનમિશ્રના મનનું જોઈએ તેવું સમાધાન થયું નહિ. તેથી તેમણે શ્રીજૈમિનિનું સ્મરણ કર્યું. તે સ્મરણથી શ્રીજૈમિનિ ત્યાં પ્રકટ થયા ને તેમણે મંડનમિશ્રને કહ્યું—"હે વત્સ! દુરાગ્રહ રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. શ્રીશંકર મારા રચેલા સૂત્રોનો જે પ્રકારે અર્થ તમને કહી દેખાડ્યો તેજ મારો અભિપ્રાય છે. મારા સદ્ગુરુ વ્યાસ ભગવાનથી મારો અભિપ્રાય ભિન્ન કેમ હોઈ શકે? [illegible]

ચિત્તશુદ્ધ થાય છે એ મારો અભિપ્રાય છે. શ્રીશંકર મહેશ્વરનો અવતાર છે. સત્યયુગમાં શ્રીકપિલ, ત્રેતાયુગમાં શ્રીદત્તાત્રેય, ને દ્વાપરમાં વ્યાસભગવાન્ જેવા જ્ઞાની થયા, તેવાજ જ્ઞાની કલિયુગમાં આ શ્રીશંકર છે, તેથી તેમના અભિપ્રાયને અનુસરીને તમે આ ભવસાગર તરી જાઓ." એમ કહી શ્રીજૈમિનિ અંતર્ધાન થયા. પશ્ચાત્ મંડનમિશ્રે આચાર્યભગવાન્‌ને માનપૂર્વક કહ્યું:—"પ્રભો! આપ મુમુક્ષુઓનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રકટયા છો. આપનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઓળખ્યા વિના મારાથી અજ્ઞાનને લીધે આપના પ્રતિ જે અવિનય કરાયો હોય તેની હું નમ્રભાવે ક્ષમા યાચું છું. આપના દર્શનથી હું કૃતાર્થ થયો છું હું મારા માનેલા સર્વ પ્રાચિપદાર્થોનો પરિત્યાગ કરી આપશ્રીને શરણે આવ્યો છું. મારા અંતઃકરણના સર્વ સંશયો દૂર થઇ ગયા છે. હવે હું આપશ્રીની સર્વ આજ્ઞાઓને શિરોધાર્ય ગણી અક્ષરશઃ તેજ પ્રમાણે વર્તવાને શુદ્ધભાવથી તત્પર છું."

પછી આચાર્યભગવાન્‌ની મંડનમિશ્રને સંન્યાસ આપવાની ઇચ્છા જાણી મંડનમિશ્રના પત્ની સરસ્વતીએ આચાર્યભગવાન્‌ને કહ્યું કે — "સ્ત્રી એ પુરુષનું અર્ધું અંગ ગણાય છે, માટે આપે જ્યાંસુધી શાસ્ત્રાર્થમાં મારો પરાજય કર્યો નથી, ત્યાંસુધી મારા પતિનો આપે પૂરો પરાજય કર્યો ગણાય નહિ, તેથી આપે મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી મારો પણ પરાજય કરવો જોઇએ." સરસ્વતીનાં એવાં વચનો સાંભળી આચાર્યભગવાને તેમને કહ્યું:—"સંન્યાસીએ કોઇ પણ સ્ત્રીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવો યોગ્ય ગણાય નહિ. તેથી તમારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી શકાય નહિ." તેના ઉત્તરમાં સરસ્વતીએ કહ્યું કે:—"આપ જ્ઞાની છો. પૂર્વે જ્ઞાની યાજ્ઞવલ્ક્યે ગાર્ગીની સાથે અને રાજર્ષિ જ્ઞાની જનકે સુલભાની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરેલો છે. આપ પણ જ્ઞાની છો. તથા આપને મારા મતનું ખંડન કરવું છે, માટે આપે મારી સાથે

અવશ્ય શાસ્ત્રાર્થ કરવો જોઇએ." સરસ્વતીનો આવો અસાધારણ આગ્રહ જોઇ આચાર્યભગવાને તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો. પછી શાસ્ત્રાર્થ પ્રારંભાયો. આ શાસ્ત્રાર્થ કેટલાક દિવસોસુધી ચાલ્યો. અંતે સરસ્વતીનો પણ પરાજય થયો.

પછી મંડનમિશ્રે આચાર્યભગવાનની પ્રેમપૂર્વક સ્તુતિ કરી તેઓશ્રીની પાસે આદરપૂર્વક પ્રસન્ન મને પ્રૈષોચ્ચારપૂર્વક સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો. આચાર્યભગવાને તેમને સંન્યાસ આપતી વેળા તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરી તેનો અર્થ પ્રમાણ ને યુક્તિથી વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યો.

પછી તેમને કહ્યું—"સુખને માટે રાતદિવસ જે જે કર્મો કરવામાં આવે છે તે તે કર્મોથી મનુષ્યને કાંઇ પણ વાસ્તવિક સુખ પ્રાપ્ત નહિ થતાં ઊલટું દુઃખજ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખરૂપ આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારવિના મનુષ્યને સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. મનુષ્યને આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર દૃઢ વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી ને પોતાના સદ્ગુરુની સેવાથી થાય છે. પવિત્ર ને એકાગ્ર અંતઃકરણવાળા ઉત્તમ અધિકારી મનુષ્યને સદ્ગુરુ એકવારજ બ્રહ્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરે તોપણ તેને બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પણ મંદ ને મધ્યમ અધિકારવાળા મનુષ્યને પોતાના સદ્ગુરુના ચરણકમલનું સેવન કરતા કરતા ધીમે ધીમે આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે પ્રણવનો વિધિપૂર્વક જપ કરવાથી, શાસ્ત્રે કહેલાં નિષ્કામકર્મો કરવાથી, અને પોતાના સદ્ગુરુની આદરપૂર્વક સેવા કરવાથી, અંતઃકરણના દોષો દૂર થાય ત્યારે સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા તેમનું અંતઃકરણ સમર્થ થાય છે. શિષ્યે સર્વદા પોતાના સદ્ગુરુના ધ્યાનમાંજ પોતાનું અંતઃકરણ રાખવું જોઇએ પોતાના સદ્ગુરુના વચનમાં અડગ શ્રદ્ધા જોઇએ. સદ્ગુરુની યોગ્ય કૃપાથી ન બને એવું આ જગતમાં કાંઇ

છેજ નહિ. પોતાના સદ્ગુરુની આજ્ઞા પાળવામાં શિષ્યે પોતાના અંતઃકરણમાં હર્ષ ને ઉત્સાહ રાખવા જોઇએ. જો કોપ દેવનો મનુષ્યપર કોપ થાય તો સદ્ગુરુ તે મનુષ્યનું રક્ષણ કરી શકે છે, પણ સદ્ગુરુનો કોઇ કારણથી કોપ થાય તો તે મનુષ્યનું કોઈ પણ દેવ રક્ષણ કરી શકતા નથી, માટે પોતાના સદ્ગુરુ અપ્રસન્ન થાય એમ શિષ્યે વર્તવું નહિ. કરવાયોગ્ય ને નહિ કરવાયોગ્યનો ઉપદેશ સદ્ગુરુજી કરે છે, માટે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ ને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ સદ્ગુરુથીજ થાય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. સદ્ગુરુની કૃપાવિના અજ્ઞાની મનુષ્ય મન ને વાણી આદિ ઇંદ્રિયોના અવિષયરૂપ બ્રહ્મને શી રીતે જાણી શકે ! સર્વાત્મભાવને પામેલા સદ્ગુરુ પ્રસન્ન થાય તો સર્વ દેવો અનાયાસે પ્રસન્ન થાય છે, ને જો તેવા સદ્ગુરુ કોઇ કારણથી કોઇના ઉપર અપ્રસન્ન થાય તો તેના ઉપર સર્વ દેવો અપ્રસન્ન થાય છે, માટે પોતાના સદ્ગુરુને પ્રસન્ન કરવા સુશિષ્યે સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ "

શ્રીસદ્ગુરુનું માહાત્મ્ય સમજીને મંડનમિશ્ર બહુ દીનભાવે આચાર્યભગવાનના ચરણકમલમા પડ્યા. તેમને સુરેશ્વર એવું ગોપ્યપદ (નામ) પ્રાપ્ત થયું, ને આચાર્યભગવાનના મુખ્ય શિષ્યોમા તેમની ગણના થઇ. પછી આચાર્યભગવાન્ ભરતખંડમા જનસમૂહનુ અકલ્યાણ કરનારી સ્થિતિએ પહોચેલા મતોનું અપકારકપણું પ્રતિપાદન કરતા કરતા, મુમુક્ષુજનોને સદ્બોધામૃતનું ઉત્સાહપૂર્વક ઉદારપણે પાન કરાવતા કરાવતા, મલદોષવાળા મનુષ્યોને નિષ્કામકર્મનો ને વિક્ષેપદોષવાળા મનુષ્યોને નિર્દોષ ઉપાસનાનો બોધ આપતા આપતા, સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના દર્શનવડે પવિત્ર તથા સુખી કરી તેમના નેત્રોને સફલ કરતા કરતા, ને જનસમૂહમા અદ્વૈતસિદ્ધાંતનો પ્રસાર કરતા કરતા, દક્ષિણદેશમાં રહેલા શ્રીશૈલપર્વતઉપર પધાર્યા ત્યા પાતાલગંગાનામની પવિત્ર નદીમા સ્નાન કરી, તથા મલ્લિકાર્જુનની પૂજા કરી કેટલોક સમય વિરાજ્યા;

ને પોતાના યોગ્ય શિષ્યોને શારીરકભાષ્યાદિ ગ્રંથો ભણાવ્યા.

આચાર્યભગવાનના સુરેશ્વરાદિ શિષ્યો પણ અપારકમતના અનેક લોકોને ઉપદેશ કરતા હતા. તેમાંથી જેઓ વિવેકી ને પુણ્યશાળી મનુષ્ય હતા, તેઓ આચાર્યભગવાનને શરણે આવ્યા, ને કેટલાક દુરાગ્રહિઓ આચાર્યભગવાનનો દ્વેષ કરી તેઓનું અશુભ ઇચ્છવા લાગ્યા. એક વેળા એક કપટી ભૈરવભક્ત કાપાલિક શ્રીશૈલપર્વતપર આચાર્યભગવાનની સમીપ આવ્યો. પોતાના ઇચ્છિતને પ્રાપ્ત કરવાનો આ સારો સમય છે એમ જાણીનેજ આચાર્યભગવાનને કહ્યું --' હે કૃપાળો ! આપના મોટાપણું, દયાળુપણું ને સુશીલપણું ઇત્યાદિ અનેક શુભગુણોનું લોકદ્વારા શ્રવણ કરીને હું આપનાં દર્શન કરવા આવ્યો છું. આપે પરોપકારને માટે શરીર ધારણ કર્યું છે આપની ઉત્તમ કીર્તિનું સ્થળે સ્થળે ગાન થાય છે. આપ અદ્વૈત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારા ઉત્તમ સંન્યાસી છો. આપની સમીપ જે જે મનુષ્ય આવે છે તે પોતાનું ઇચ્છિત પ્રાપ્ત કરીને પાછો જાય છે. મેં આ શરીરે કૈલાસમાં જવામાટે ઘણાં વર્ષસુધી ઉગ્ર તપ કરીને ભૈરવનાથને પ્રસન્ન કર્યા છે. પ્રસન્ન થયેલા મારા ઇષ્ટદેવ ભૈરવનાથે મને જણાવ્યું છે કે 'કોઇ સર્વજ્ઞ પુરુષનું કિંવા કોઇ મહારાજાનું માથું જો તું મારા નિમિત્તે અગ્નિમાં હોમીશ તો તું આ શરીરે મારી કૃપાવડે કૈલાસમાં જઇ શકીશ.' ભૈરવનાથની આ આજ્ઞા સાંભળી મેં આવા પુરુષના માથામાટે ઘણું ભ્રમણ કર્યું, પણ હજુસુધી મને કોઇ સર્વજ્ઞ પુરુષ મળ્યા નથી. કોઇ મહારાજાનું મસ્તક મેળવવાની ઇચ્છા પણ જ્યારે મારા મનને કંપાવે છે, ત્યારે તેમની પાસે જઇ તેમના માથાની માગણી શી રીતે કરી શકાય ? આજ મારા સુભાગ્યથી મને આપનાં દર્શન થયા છે. આપ સર્વજ્ઞ છો, તેથી આપના મસ્તકથી મારું ઇચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ થાય એમ છે, માટે આપે મારા જેવા દીનઉપર કૃપા કરવી જોઇએ.

શરીર ક્ષણભંગુર છે એ આપ સારી રીતે જાણો છો. મને મસ્તક આપવાથી જગતમાં આપની કીર્તિ વૃદ્ધ પામશે. સર્વ પ્રાણીઓને પોતાનું જીવિત પ્રિય હોવાથી આપના માથાની માગણી કરવી યોગ્ય ન ગણાય, તોપણ આપ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છો, આપને સ્વશરીરમાં મમતા નથી, આપ સર્વદા પરોપકારમાં પ્રીતિવાળા છો, એમ જાણી મેં આવી માગણી કરવાનું સાહસ કર્યું છે. જો આપ કૃપા કરી આપનું મસ્તક આ રાંકને આપો તો મારું કાર્ય અનાયાસે સિદ્ધ થઇ જાય. જેઓ સ્વાર્થમાં હંમેશા હોય છે તેઓ બીજાની પીડા જાણી શકતા નથી. ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો નાશ કરવા દધીચિમુનિપાસેથી તેમના હાડકાં વજ્ર બનાવવામાટે માગ્યાં હતાં, તે હાડકાં દધીચિમુનિએ પ્રસન્નતાપૂર્વક ઇન્દ્રને આપ્યાં હતા. જીમૂતવાહનનામના વિદ્યાધરના રાજાએ નાગના રક્ષણમાટે ગરુડને પોતાનું શરીર આપ્યું હતું. આ સર્વ વાતો અને પરોપકારનું માહાત્મ્ય આપને ક્યાં અજ્ઞાત છે? આપને શરીરાદિકની તૃષ્ણા નથી. પરોપકારવિના બીજું કોઈ કર્તવ્ય આપને અહિં વિદ્યમાન નથી. મારા જેવા માત્ર સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર ને નિર્દય મનવાળા મનુષ્યો માગણી કરતાં યોગ્ય ને અયોગ્યનો વિચાર ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. મારી માગણી અયોગ્ય હોવાથી મારા મનમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે, પણ આપના જેવા પરોપકારી, યાચકને કદીપણ કોઇ પણ વાતની ના પાડતા નથી એમ સમજી મારું મન સંતોષ પામે છે."

આચાર્યભગવાને તે કાપાલિકના આવાં વચનો સાંભળી મંદહાસ્યપૂર્વક તેને કહ્યું—"હું બહુ પ્રસન્નતાથી મારું માથું આપવા તૈયાર છું, પણ મારા શિષ્યોના દેખતાં મારાથી તે તમને આપી શકાશે નહિં, કેમકે મારા શિષ્યો પોતાના શરીરકરતાં પણ આ શરીરમાં વધારે મમતા રાખે છે, માટે હું જ્યારે એકાંતમાં બ્રહ્મધ્યાન કરતો

હોઉં ત્યારે તમે ત્યાં આવી મારું મસ્તક લઇ જજો. ”

આચાર્યભગવાનનાં આવાં ઉદાર વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયેલો તે કાપાલિક પોતાના સ્થાનપર ગયો. સર્વ દશ્યને અસારતાભાવના વિતર્કરૂપે મિથ્યા અનુભવનારા ગંભીર હૃદયવાળા આચાર્યભગવાને આ બનેલો પ્રસંગ પોતાના કોઇ શિષ્યને કહ્યો નહિ. પછી જ્યારે ઘણા શિષ્યો સ્નાનાદિમાટે દૂર ગયા, અને આચાર્યભગવાન્ એકાંતસ્થળમાં બ્રહ્માકારવૃત્તિ કરી સુસ્થિર થયા, ત્યારે અનુકૂળ સમયની વાટ જોઇ રહેલો તે કાપાલિક ત્યાં આવ્યો. નિર્વિકલ્પસમાધિમાં આરૂઢ થયેલા આચાર્યભગવાનને જોઇને તે કાપાલિક તીખી ધારવાળું ત્રિશૂલ ઉપાડીને જેવો તેઓશ્રીની સમીપ તેમના મસ્તકનું છેદન કરવા ગયો, તેજ વેળા પદ્મપાદ આચાર્યભગવાનની મૂર્તિનું હૃદયમાં ધ્યાન કરતા હતા તેમને કાપાલિકની આ પ્રવૃત્તિ જણાઇ, તેથી તેમણે નૃસિંહભગવાનનું આવાહન [illegible] કરી મંત્રબળે નૃસિંહસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું. અને તુરત તે કાપાલિકના સમીપ આવી પહોંચ્યા ત્યાં આવી કાપાલિકના શરીરને [illegible] નાખી ભયંકર નર્તન કરી તે ગર્જનાના અવાજથી સ્થાન છોડીને દૂર [illegible] શિષ્યો વ્યાકુળ થઇ તુરત ત્યાં દોડી આવ્યા. આચાર્ય [illegible] પ્રાપ્ત થયું તેમણે પોતાનાં નેત્ર [illegible] સમીપ ભયંકર [illegible] નૃસિંહ [illegible] તેમની પ્રાર્થના કરી [illegible] પ્રગટ થયા હતા. [illegible] કૃપા કરી પોતાના આ [illegible] નૃસિંહસ્વરૂપનું [illegible] પદ્મપાદના શરીરની [illegible] આચાર્યભગવાનને [illegible]

તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હતી ?" એમ પદ્મપાદને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે—" પૂર્વે મેં અહોબળનામના પર્વતના વનમાં રહીને ઘણા સમય સુધી ભગવાન્ નૃસિંહનું આરાધન કરી તેમની કૃપા સંપાદન કરી હતી."

કેટલાક દિવસો પછી આચાર્યભગવાન્ શ્રીશૈલપર્વતથી વિદાય થઇ મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે ભરતખંડમાં વિચરતા વિચરતા ગોકર્ણક્ષેત્રમાં પધાર્યા મહાબળેશ્વરની પ્રસન્ન મને વિનયપૂર્વક સ્તુતિ કરી તે ક્ષેત્રમાં ત્રણ દિવસ વિરાજ્યા. ત્યાંથી હરિશંકરનામના ક્ષેત્રમાં પધારી પછી મૂકામ્બિકાનામના દેવીના મંદિરમાં પધાર્યા પછી ત્યાંથી શિષ્યોસહિત શ્રીવલિનગરના ગામમાં પધાર્યા. તે ગામમાં ઘણા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો વસતા હતા તેમાં એક પ્રભાકરનામના વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણનો દીકરો ગાંડાજેવો જણાય તે બ્રાહ્મણ પોતાને બહુ દુ:ખી માનતો હતો. એ બ્રાહ્મણપુત્ર મુંગાની પેઠે પોતાને મોઢેથી કાંઇજ બોલતો નહોતો, તેથી તેને ભૂત વળગ્યું હશે, માટે તેનો યોગ્ય ઉપાય કરવા હું કોઇ સમર્થ વિદ્વાનને પૂછીશ. એવો વિચાર પ્રભાકર કર્યા કરતો હતો, એટલામાં તેણે કેટલાક મનુષ્યોદ્વારા સાંભળ્યું કે—" કોઇ મહાસમર્થ સંન્યાસી પોતાના ઘણા શિષ્યોની સાથે ઘણાં પુસ્તકો લઇને પોતાના ગામની બહાર પધાર્યા છે " આ વાત સાંભળી તે પ્રભાકર પોતાના ગાંડાજેવા જણાતા પુત્રને સાથે લઇને આચાર્યભગવાનની સમીપ આવ્યો. ભેટ મૂકવામાટે સાથે આણેલાં ફળો આચાર્યભગવાનના ચરણકમળમાં અર્પણ કરી પછી તેણે તેઓશ્રીને સાષ્ટાંગદંડવત્પ્રણામ કર્યા. પશ્ચાત્ પોતાના મુંગાજેવા જણાતા પુત્રને આચાર્યભગવાનના ચરણકમળમાં નમન કરાવ્યું. એ બ્રાહ્મણપુત્ર બાળકની પેઠે આચાર્યભગવાનના ચરણકમળની સમીપ પડ્યો રહ્યો, ઊઠ્યો નહિ, એટલે પ્રભાકરે આચાર્યભગવાનને નિવેદન કર્યું કે—" હે સ્વામિન્! આ મારા પુત્રનું વય તેર વર્ષનું થયું છે, પણ હજીસુધી તે કાંઇ સમજતો હોય એમ જણાતું નથી.

એને જાણવામાટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે કાંઇ બોલ્યો નહિ. એ જેવડાં વયના છોકરાઓ એને રમવામાટે બોલાવે છે, પણ તે તેમની સાથે રમવા પણ જતો નથી. કોઇ તોફાની છોકરાઓ કદાચ તેને માર તો તેમનો માર તે સહન કરે છે, પરંતુ કાંઇ બોલતો નથી. કો વેળા તે ભોજન કરે છે, અને કોઇ વેળા ભોજન પણ કરતો નથી એના શરીરનું ઠેકાણું ન હોવાથી તે પોતાના પ્રારબ્ધથીજ જીવે એમ જણાય છે. તેની આવી સ્થિતિ છે, માટે આપ કૃપા કરી જણાવશો કે એને કાંઇ રોગ થયો છે ? કે કોઇનો વળગાડ થયો છે ?

પછી આચાર્યભગવાને કૃપા કરી તે બાલકના મસ્તકપર હાથ મૂકી તેને કહ્યું કેઃ—" ઊઠ, બેઠો થા, તું કોણ છે ? ને આવી બાલ્ય કેના જેવી ચેષ્ટા શામાટે કરે છે ? " આચાર્યભગવાનનાં આવાં વચનો સાંભળી તે બાલક " હે સદ્ગુરો ! હું જડ શરીરરૂપ નથી, પણ તેને પ્રકાશનારો ચેતનસ્વરૂપવાળો છું; મારામાં અંતઃકરણના, પ્રાણના ઇન્દ્રિયોના ને શરીરના ધર્મો નથી; હું પરમપવિત્ર ને પરમાનંદરૂ બ્રહ્મ છું: " ઇત્યાદિ વચનોથી હું સર્વ પ્રપંચથી રહિત અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મ છું એમ આચાર્યભગવાનને પોતાનું સ્વરૂપ જણાવ્યું તે બાલકનાં આવાં આત્માનુભવના ઉત્તમ વચનો સાંભળી આચાર્ય ભગવાને જાણ્યું કે આ કોઇ યોગી છે. પછી તેઓશ્રીએ તે બાલકના પિતાને કહ્યું કેઃ—" આ પુત્રથી તમને આ જગત્‌માં કોઇ પ્રકારનો લાભ થવાનો સંભવ નથી, કેમકે તેને પોતાના શરીરઉપર પણ પ્રીતિ નથી, તો તેને ગૃહાદિમાં પ્રીતિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થશે ? માટે જો તમારી ઇચ્છા હોય ને આની પણ ઇચ્છા હોય તો આ બાલક ભલે અમારી સાથે આવે. " તે બાલકના પિતાએ સ્વજનોનો અભિપ્રાય મેળવી તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો. પછી આચાર્યભગવાન્ બીજા શિષ્યો સહિત એ બાલકને હસ્તામલક (હાથમાં રાખેલા આમળાની પેઠે

નિર્મલ જલની પેઠે ફળને જાણનાર) કિંતુ નામ આપી સાથે સં
ત્યાંથી વિદાય થયા, ને તુંગભદ્રાનદીને કાંઠે આવેલા શૃંગેરિનામ
ગામમાં પધાર્યા ત્યાં કેટલોક સમય રહી ઘણા શિષ્યોને બ્રહ્મવિદ્
અધ્યયન કરાવ્યું. હસ્તામલકને પણ તેના અધિકારપ્રમાણે યોગ
અધ્યયન પુનઃ કરાવ્યું. આ હસ્તામલકની પણ આચાર્યભગવાન્
મુખ્ય શિષ્યોમાં ગણના થઇ.

આ સમયમાં આચાર્યભગવાન્ના અંતઃકરણના ભાવને અનુસરી
તેમની અનન્યભાવે સેવા કરવામાં તત્પર રહેવાના સ્વભાવવાળો, સ્વ
મંદા વર્તનારો અને બોલવાના ઓછા સામર્થ્યવાળો કોઇ ગિરિનામને
આચાર્યભગવાન્નો નવો શિષ્ય થયો. તે આચાર્યભગવાન્ની પાસે
સદાને નિરંતર તેઓશ્રીની સેવા કરતો હતો તેની અનન્યભક્તિને લીધે
આચાર્યભગવાન્ તેના ઉપર સારી કૃપા રાખતા હોય એમ જણાતું
હતું. વિનયાદિ શુભગુણોવાળો એ શિષ્ય પોતાના સદ્ગુરુને, નિત્
વહેલો ઉઠી, સ્નાન કરી, હાથપગ ધોવરાવતો હતો, યોગ્ય દાતણ
આપતો હતો, સ્નાનવેળા શરીર લુછવાનું પવિત્ર વસ્ત્ર આપતો હતો
યોગ્ય આસન પાથરી દેતો હતો, તેમનાં બન્ને ચરણકમલોને ઘણી
ચતુરાઇથી ચાંપતો હતો, પડછાયાની પેઠેજ પોતાના સદ્ગુરુની ઇચ્છાને
તે અનુસરતો હતો, પોતાના સદ્ગુરુની સમીપ કદીપણ બગાસું ખાતો
નહિ, તેઓશ્રીના સમીપ કદીપણ પગ લાંબા કરીને કે ઓઠીંગણ દઇને
બેસતો નહિ, તેઓશ્રીએ કરેલી આજ્ઞાની કદીપણ ઉપેક્ષા કરતો નહિ
કોઇની સાથે વધારે બોલતો નહિ, પીઠ દેખાડીને પોતાના સદ્ગુરુશ્રીની
આગળ કદીપણ ઉભો રહેતો નહિ વા બેસતો નહિ, પોતાના સદ્ગુરુ
ઉભા હોય ત્યારે પોતે ઉભો રહેતો હતો, તેઓશ્રી જ્યારે ચાલતા
હોય ત્યારે પોતે ચાલતો હતો, તેઓશ્રી કાંઇ કહેતા હોય ત્યારે પોતે
બહુ વિનયથી તે સાંભળતો હતો, કશા વિના પણ આચાર્યભગવાન્

જે હિત હોય તે કરતો હતો, અને તેઓમાંનું જેમાં અહિત જણાય તે કદીપણ કરતોજ નહોતો.

તે શિષ્ય એક વેળા આચાર્યભગવાનનાં વસ્ત્રો ધોવા નદીએ ગયો હતો. કથાનો સમય થયો, તોપણ તે આવી પહોંચ્યો નહોતો, તેથી આચાર્યભગવાન ભક્તવત્સલપણાને લઇને તેના આવવાની વાટ જોતા હતા. કથાનો સમય થવાથી કેટલાક શિષ્યોને કથાના પ્રારંભનો શાંતિપાઠ બોલવાને તત્પર થયેલા જોઇ આચાર્યભગવાને તેમને કહ્યું:—"ગિરિ આવે ત્યાંસુધી થોડો સમય શાંતિ રાખો." આચાર્યભગવાનનાં આવાં વચનો સાંભળી પદ્મપાદથી ગિરિની ગુરુભક્તિનો વિચાર કર્યા વિના લગાર અભિમાનવડે બોલાઇ જવાયું કેઃ—"ગિરિ મંદબુદ્ધિવાળો છે, એ આવા વેદાંતના સૂક્ષ્મ વિષયમાં શું સમજે ! માટે એની વાટ જોવી મને તો ઉપયોગી જણાતી નથી."

પદ્મપાદના આવા અભિમાનયુક્ત વચનો સાંભળી તેના અભિમાનને શાંત કરવા તથા ગિરિની ગુરુભક્તિ સફલ કરવા આચાર્યભગવાને પોતાની પારમેશ્વરીશક્તિનો ગિરિના હૃદયમાં પાત કરી તેને બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરાવી પોતાના સદ્‌ગુરુની કૃપાથી જેને બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થઇ છે એવો એ ગિરિ બ્રહ્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરનાર સુંદર તોટકછંદોવડે બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતો કરતો ત્યાં આવ્યો તે જોઇને પદ્મપાદાદિના મનમાં જે અભિમાનનો આવિર્ભાવ થયો હતો તે શાંત થઈ ગયો ગિરિએ તોટકછંદોવડે બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનું નિરૂપણ કર્યું, તેથી તેમનું તોટક એવું નામ કહેવાયું, અને તેમની મુખ્ય શિષ્યોમાં ગણના થઇ.

પદ્મપાદ, સુરેશ્વર, હસ્તામલક ને તોટક આ ચાર આચાર્યભગવાનના મુખ્ય શિષ્યોને જોઇને લોકો તેમને ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થો, અથવા ઋક્, યજુષ્, સામ ને અથર્વ આ ચાર

વેદોની ક્રિયા સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય ને સાયુજ્ય આ ચાર ક્રમમોક્ષોની, વા બ્રહ્માનાં ચાર મુખોની ઉપમા આપવા લાગ્યા

એક દિવસે આચાર્યભગવાનની સમીપ આવી, તેઓશ્રીને પ્રણામ કરીને, શારીરકભાષ્યઉપર વાર્તિક કરવાની ઇચ્છાવાળા સુરેશ્વરે તે વિષેની તેઓશ્રીને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી:—" હે પ્રભો ! મારાથી થઇ શકે એવી કોઇ સેવા આપ મને કૃપા કરીને બતાવો " ત્યારે આચાર્યભગવાને તેમના અંતઃકરણનો અભિપ્રાય જાણી તેમને કહ્યું કે:—" હે વત્સ ! શારીરકભાષ્યઉપર તમે વાર્તિકનામનો ઉત્તમ નિબંધ રચવા પ્રયત્ન કરો. " આ આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તવાનો સુરેશ્વરે બહુ પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો, પણ આચાર્યભગવાનના કેટલાક શિષ્યોને આ વાત ગમી નહિ તેમણે આચાર્યભગવાનને વિનતિ કરી કે:—" આ સુરેશ્વર પૂર્વમીમાંસામાં દૃઢ આગ્રહ રાખનારા હતા, ને હજી પણ તેમના મનમાં કદાચ કર્મનો પક્ષપાત હોય, અને એ પક્ષપાતને લઇને તે વાર્તિકમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાને સ્થાને કર્મની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરે તો આપણા સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચે. માટે તેમની પાસે વાર્તિક નહિ કરાવતાં પદ્મપાદ, આનંદગિરિ કે બીજા કોઇ યોગ્ય શિષ્યને વાર્તિક કરવાની આજ્ઞા કરવાની આપ કૃપા કરશો તો તે કામ મનમાન્યું થશે ' આચાર્યભગવાનને તેમનું આ કહેવું રુચ્યું નહિ, તેથી તેમને આવી નિરર્થક શંકા રાખી આવા કામમાં વિઘ્ન ન કરવા સમજાવ્યા, અને અંતે જણાવ્યું કે.—" તેમના વિના કોઇથી શારીરકભાષ્યપર યોગ્ય વાર્તિક થઇ શકે એમ નથી, માટે તમે નકામો વિરોધ છોડી દો. " છતાં કેટલાક શિષ્યો પોતાના કુસંસ્કારના વેગમાં તણાઇ સમજ્યા નહિ, ને કહેવા લાગ્યા કે:—" પ્રભો ! આ હસ્તામલક સર્વજ્ઞ હોવાથી વાર્તિક કરવા સમર્થ છે, માટે તેમને જો આપ આ કામ સોંપશો તો તે બહુ ધ્યાન રાખીને તે કામ કરશે. " તેના ઉત્તરમાં

આચાર્યભગવાને કહ્યું કે:—" તે સમાહિત ચિત્તવાળો હોવાથી તેનું અંતઃકરણ બહારના પદાર્થોમાં જોઇએ તેવું પ્રવૃત્ત થઇ શકે એમ નથી, તેથી તે વાર્તિક કરવાને યોગ્ય નથી, તેમ આપણે તેમને એવું પ્રવૃત્તિવાળું કામ સોંપવું એ પણ યોગ્ય નથી." ત્યારે કોઇ શિષ્યે આચાર્યભગવાનને પૂછ્યું કે:-" હે ગુરો ! શ્રવણાદિ સાધનો સાધ્યા વિના હસ્તામલકને કેવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન થયું તે કહેવાની કૃપા કરો." તેના ઉત્તરમાં કૃપાલુ આચાર્યભગવાને કહ્યું કે:-" સાંભળો. આગળ યમુનાનદીના તીરપર એક યોગનિપુણ સિદ્ધ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એક દિવસ તેના આશ્રમસમીપ કોઈ બ્રાહ્મણની પુત્રી પોતાના આશરે બે વર્ષના પુત્રને બેસાડીને ' આ બાળકને થોડી વાર સાચવજો ' એમ કહી પોતાની સાહેલીઓસાથે યમુનાનદીમા સ્નાન કરવા ગઈ. પ્રારબ્ધવશાત્ એ છોકરો ખમતો ખસતો યમુનાનદીના કાંઠાઉપર ગયો, ને ત્યાંથી યમુનાના જલમા પડી જતા મરણ પામ્યો. એ છોકરાની મા સ્નાન કરીને તે સિદ્ધના આશ્રમમા આવી, ને ત્યા પોતાના છોકરાને નહિ દેખીને તેની શોધ કરવા લાગી, તો તેને યમુનાના જલમા મરણ પામેલો જોયો તેના મૃતશરીરને બહાર કાઢી તેનાં સંબંધીઓ તે સિદ્ધના આશ્રમપાસે આવીને બહુ રુદન કરવા લાગ્યાં. તેમનું બહુ રુદન સાંભળી દયાને વશ થયેલા તે સિદ્ધે કહ્યું કે.—" એને તમે ઘેર લઇ જાઓ ન જીવતો થશે "પછી તેઓ તેને ઘેર લઈ ગયા, ને તે સિદ્ધ યોગના બળથી પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરી ને મૃત બાળકના શરીરમા પ્રવેશ કર્યો, તથી તે બાળક જીવતો થયો. તે આ હસ્તામલક છે એ યોગ અભ્યાસનલથી તેહાદિ [illegible] છે, એને [illegible] નથી, તેના તેનું એ [illegible] થયેલું [illegible] કરવામ પ્રવૃત્ત થઈ શકે એવી [illegible] નથી. મારી દૃષ્ટિએ તો માત્ર સુરેશ્વરજ વાર્તિક કરવાને યોગ્ય જણાય છે. જો

તમને આ વાત ગમતી નથી, તો બીજાઓની આ કામમાં દોરવણી [illegible] આવતી નથી, તેથી આ કામ કરાવવાની ઇચ્છા વર્તમાન [illegible] હોવાથી આવે છે કે ' ત્યારે કોઈ દિશે વિનય કરો છો—" કે [illegible] 'ના આવવાથી પ્રશ્નને આવા કરીને તો તે આપના [illegible] કરી શકે " આમ સર્વસંયમવાને તેણે કહ્યું છે—" એ કામ કરવાના સુરેશે પ્રસન્નમનથી સ્વીકાર કર્યો છે તે કામ વિનાશ [illegible] પોતાની [illegible] આ [illegible] આવિર્ભાવ થયો હતો નહીં પ્રશ્ન [illegible] પોતાની [illegible] સાથે બીજી [illegible] કરે પણ તે નથી [illegible] કરે એવું બનતું નથી " વગેરે આત્મસંયમવાન સુરેશને કહ્યું છે — તમે [illegible] વર્તન કરવાનો વિચાર [illegible] તમારા [illegible] તમારા હૃદયમાં [illegible] માને છે " વગેરે સુરેશે આત્મસંયમવાન [illegible] પોતાના હૃદયનું સ્વાભાવિક [illegible] ધર્મમાર્ગનું [illegible] કરનારો [illegible] નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો સુંદર [illegible] આત્મસંયમવાન પ્રસન્ન થયા, અને તેણે પોતાના [illegible] પણ તે [illegible] સુરેશના ચિત્તની સ્થિતિ જાણી લીધી.

દાક્તરી [illegible] વર્તન રાખવાની સુરેશની ઇચ્છા પાર ન પડવાથી તેમના અંતઃકરણમાં પ્રકટેલી [illegible] આશાને દૂર કરવા પરમ [illegible] આત્મસંયમવાને તેમને કહ્યું કે:—" [illegible] નીતિરીતિ [illegible] તથા શુદ્ધ [illegible] કરવામાં આવ્યું છે તેના ઉપર તમે મુમુક્ષુઓના હૃદયમાં [illegible] પ્રકાશ પાડનારા સુંદર વાર્તિક રચો. " પોતાના સદ્ગુરુની આજ્ઞાને પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરી સુરેશે તેમને ઉપનિષદ્‌પર સુંદર વાર્તિક રચી આત્મસંયમવાનને નમ્રભાવે પ્રેમપૂર્વક અર્પણ કર્યું, જેથી [illegible] આત્મસંયમવાનનું ચિત્ત સંતોષ પામ્યું. પ્રસન્ન

થયેલા ને સમદર્શી આચાર્યભગવાને સુરેશ્વરના ચિત્તને સંતોષ આપવા કહ્યું:—"પુત્ર ! તમારી શારીરકભાષ્યપર વાર્તિક લખવાની જે પ્રબલ ઇચ્છા અપૂર્ણ રહી છે તે હવે પછી તમે પ્રારબ્ધવશાત્ વાચસ્પતિનામ ધારણ કરી પૃથિવીપર પ્રકટશો ત્યારે ભામતીનામનો સુંદર નિબંધ શારીરકભાષ્યપર રચી સંપૂર્ણ કરશો, ને તે નિબંધ વિદ્વાનોમાં આદર પામશે."

પદ્મપાદે શારીરકભાષ્યપર વિવેચન લખ્યું, પણ તેમાંથી માત્ર પાંચ પાદોજ અવશેષ રહી શક્યા, અને તેમા પણ માત્ર પ્રથમપાદના ચાર સૂત્રોપરનું વિવેચનજ વિદ્વાનોમાં આદર પામ્યું.

પછી આનંદગિરિનામના વિદ્વાન્ સંન્યાસીએ આચાર્યભગવાનની આજ્ઞાપ્રમાણે ત્રણે પ્રસ્થાનપરના ગંભીર ભાષ્યોપર લોકહિતમાટે ટીકા લખી.

કોઇ વેલા પ્રારબ્ધના પ્રબલ વેગથી પદ્મપાદને ભરતખંડમાં આવેલાં તીર્થોની યાત્રા કરવાની પ્રબલ ઇચ્છા પ્રકટી, તેથી તેમણે આચાર્યભગવાનને વિનતિ કરી કે —"હે પ્રભો ! મારા અંતઃકરણમાં ભરતખંડનાં મુખ્ય તીર્થોનો યાત્રા કરવાની પ્રબલ ઇચ્છા પ્રકટી છે, તો આપશ્રી મને યાત્રાએ જવાની અનુમતિ કૃપા કરીને આપશો." તેના ઉતરમાં આચાર્યભગવાને તેમને કહ્યું:—"તમે વિવિદિષાસંન્યાસ (બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવામાટે લેવામા આવતો સંન્યાસ) લીધો છે. એ સંન્યાસ લઇને આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો દૃઢ અપરોક્ષ અનુભવ મેળવવા તમારે ઘણામા ઘણો પ્રયત્ન કરવાનો છે. તમારે વેદાંતનું શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનજ કર્યા કરવાં જોઇએ તમારે નિષ્કપટભાવે પૂર્ણ પ્રેમથી તમારા સદ્ગુરુની સેવા કરવી એજ તમારે માટે ઉત્તમ યાત્રા છે. તમારા સદ્ગુરુનું ચરણોદક એજ તમારે માટે તીર્થ છે સદ્ગુરુના ઉપદેશપ્રમાણે પ્રયત્ન કરીને બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનો સાક્ષાત્કાર

કરવો એજ તમારે માટે સર્વે દેવોનું દર્શન છે. તીર્થયાત્રાએ જવાથી માર્ગમાં સંન્યાસીના ધર્મો યથાયોગ્ય પાળી શકાતા નથી. થાકવાના શ્રમથી નિદ્રા આવી જાય છે, તેથી આત્મવિચાર કે આત્મધ્યાન થઈ શકતાં નથી. તીર્થયાત્રાએ જનારને માર્ગમાં ઘણી પ્રતિકૂલતાઓ સહન કરવી પડે છે. કોઇ ઠેકાણે જોઇએ તેવું અન્ન મળતું નથી, કોઇ ઠેકાણે જોઇએ તેવું પાણી મળી શકતું નથી, ને કોઇ ઠેકાણે ઊતરવાનું સ્થાન જોઇએ તેવું મળી શકતું નથી. અન્ન, જલ ને ઊતારાની શોધમાં તીર્થયાત્રા કરનારનું મન નિત્ય વ્યગ્ર રહે છે. વળી માર્ગમાં તાવ કે અતિસારનો રોગ થાય તો બીજાઓની સાથે આગળ વધી શકાતું નથી ત્યાંજ માર્ગમાં પડ્યું રહેવું પડે છે. માર્ગમાં દુર્જનોનો સાથ થાય તો કેટલીક આપત્તિઓ અપરાધવિના ભોગવવી પડે છે. આવી અવસ્થામાં જીવના સ્વરૂપનો ને ઈશ્વરના સ્વરૂપનો વિચાર સ્વસ્થપણે કેમ થઈ શકે ? નજ થઇ શકે. તેથી હે પુત્ર ! તું તારા મનને શાન્ત કરી, તીર્થયાત્રાએ જવામાટે તારા મનમાં પ્રકટેલા વેગને ઉપરના વચનોનો વિચાર કરી શમાવી દે તો સારું."

પદ્મપાદ—"હે પ્રભો ! આપની આજ્ઞાવિરુદ્ધ મારે એક પણ વચન બોલવું ઉચિત નથી, પરંતુ અનેક દેશો જોયા વિના ને ધારેલી તીર્થયાત્રા કર્યા વિના મારા અંતઃકરણમાં પ્રકટેલો આ વેગ શાંત થવાનો સંભવ જણાતો નથી. તીર્થયાત્રામાં પણ અંતઃકરણને સદ્ગુરુના ચરણારવિંદમાં રાખી શકાય છે. દુઃખ દેનારા પ્રારબ્ધનો ઉદય થયો હશે તો તે અહિં કે તીર્થયાત્રામાં દુઃખનો અનુભવ કરાવશે, એમાં મારો કાંઈ ઉપાય નથી. તીર્થયાત્રામાં સાવધાનતાથી મારા સંન્યાસીના ધર્મો યથાશક્તિ પાળીશ, ને બ્રહ્મધ્યાન પણ યથાશક્તિ કરીશ. માટે કૃપા કરીને મને તીર્થયાત્રાએ જવાની અનુમતિ આપશો."

આચાર્યભગવાન્:—"તારો કોઇ બલવાન્ પ્રતિકૂલ પ્રારબ્ધના

હૃદયથી તને તીર્થયાત્રાએ જવાની ઇચ્છા પ્રકટી છે, ને તેનું નિરોધ તારાથી શમન થઇ શકતું નથી, તો તારે તીર્થયાત્રાએ જવું. માર્ગમાં સજ્જનોનો સંગ સેવવો, ને દુર્જનોથી દૂર રહેવું. કોઇ પણ સ્થળે તારે પ્રયોજનવિના વધારે રોકાવું નહિ. સાથે પ્રયોજનવિનાની ઘણી વસ્તુઓ રાખવી નહિ અયોગ્ય ને ભયવાળે સ્થળે ઊતારો કરવો નહિ જેનો તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. મહાપુરુષોનો સમાગમ આદરપૂર્વક કરવો. થોડો ફેર પડતો હોય તોપણ મહાપુરુષોને દર્શને જવું."

પછી પદ્મપાદ આચાર્યભગવાન્‌ને પ્રણામ કરી તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા.

એક વેલાએ આચાર્યભગવાન્ સ્વસ્થ બેઠા હતા ત્યાં યોગબળવડે તેઓશ્રીને પ્રતીત થયું કે તેમના શરીરના માતુશ્રી માંદા થયાં છે, ને તેઓ પોતાનું સ્મરણ કરે છે. આવી પ્રતીતિ થતા તેઓશ્રીએ તુરત પોતાના શિષ્યોને આ વાત કહી. પછી ત્યાંથી વિદાય થઈ, કાલડી-ગામમાં પોતાના પૂર્વાશ્રમના ઘરમાં પોતાના માતુશ્રીપાસે પધાર્યા. પોતાનાં પૂર્વાશ્રમનાં માતુશ્રીના ચરણકમલમાં પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કરી આચાર્યભગવાન્ બોલ્યા:—' માતુશ્રી ! તમારા સ્મરણ કરવાથી હું અહિં આવ્યો છું શોકનો પરિત્યાગ કરીને મને કહો, કે મારે તમારે માટે શું કરવું ઉચિત છે ? ' પોતાના પરાક્રમી પુત્રનાં એવાં વચને સાંભળી, તથા લાબે સમયે સંખરૂપ સ્થિતિમા પોતાને ઘેર આવેલા તેમને જોઈ, તેમના માતુશ્રીએ અશક્તિને લીધે ધીમે સ્વરે કહ્યું:-' હે પવિત્ર પુત્ર ! મેં મારા શરીરની આવી સ્થિતિમા તને જોયો એ બહુ સારું થયું તેં તારુ વચન પાળી મને બહુજ સંતોષ આપ્યો. હવે હું જીવી શકું એમ નથી, માટે મારુ કલ્યાણ થાય એવું કાંઇ મને કહે, અને મારું શરીર પડ્યા પછી મારા શરીરને વિધિપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરી પછી ઘટે તેવી ક્રિયા કરવાની વ્યવસ્થા કરજે."

આવાં પોતાનાં માતુશ્રીના સ્નેહ ને શુભાશયવાળા વચનો સાંભળી

આચાર્યભગવાને તેમને અણસણનો ઉપદેશ કર્યો. તે ઉપદેશ સાંભળી તેમણે કહ્યું કે —" આ અપ્ર નિર્ગુણ ને નિરાકાર દેહથી મારી બુદ્ધિમાં ભરાતા સ્થિર થઈ શકતું નથી. માટે મને સગુણધ્યાનનો ઉપદેશ કરો, કે જેથી તે મારી બુદ્ધિમાં ભરાતાં સ્થિર થઈ મારી સદ્‌ગતિ થાય." પછી આચાર્યભગવાને તેમને સગુણ સાકાર ધ્યાનનો ઉપદેશ કર્યો. તેમાં તેમના મનને સ્થિર રાખવાનું જણાવ્યું. તેમણે તે પ્રમાણે પોતાના મનને સ્થિર કરી પોતાના સ્થૂળશરીરનો ત્યાગ કર્યો, ને તેમનો આત્મા ઉત્તરાયણમાં સ્વર્ગલોકમાં ગયો.

તેમના શરીરનું પતન થયા પછી આચાર્યભગવાને તેમના દેહસંસ્કાર કરવામાટે પોતાના પુરોહિતના સંબંધીને તેડાવીને કહ્યું:—" હે સજ્જન! સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો છે, પરંતુ મેં આ શરીરનાં માતુશ્રીને તેમના અંતસમયથી વચન આપ્યું છે કે તે પાળવામાટે હું તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કરવા ઇચ્છું છું." ત્યારે તેમના શરીરનાં સગાંસંબંધીએ કહ્યું કે —" તમે સંન્યાસી થયા છો. માટે હવે તમને તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો અધિકાર નથી, તેથી તમને તે કામ કરવાની અમે રજા આપી શકતા નથી. અમે તમને તેમના શરીરને હાથ કરવામાટે અડવા પણ નહિ આપીએ, ને તેમના શરીરને ઉપાડવા પણ નહિ આપીએ." આચાર્યભગવાને તેમનો આવો દુરાગ્રહ તથા અપમાનભરેલાં વચન જોઈને કહ્યું —" આજથી તમારે વેદ અધ્યયન કરવા સમય મળશે નહિ. તમારે ઘેર કોઈ પણ સંન્યાસી ભિક્ષા લેશે નહિ. અને તમારા ઘરની સમીપમાં નગરનું સ્મશાન આવશે." પછી તે ઘરની અંદર પેસી શરીરનાં માતુશ્રીના શબને પોતે ઉપાડી આવ્યા, ને સૂકાં કાષ્ઠ એકઠાં કરી પોતાના બાહુબળના જમણા હાથમાંથી અગ્નિ પ્રગટ કરી તેમના શરીરનો દાહ કરવામાં આવ્યો.

આજ પણ કાશી આદિ મહાનગરમાંના સ્થળોમાં જ્યાં નંબુરી બ્રાહ્મણો વેદનું અધ્યયન કરતા નથી, તેમને ઘેર સંન્યાસીઓ ભિક્ષા કરવા જતા નથી, અને તેમના ધર્મ ગોત્ર મળ્યું પામે છે તેમના ધર્મની સમીપમાં જ તેને આગળમાં આવે છે. ભિન્ન શિષ્ટ મહાપુરુષોની સાથે અયોગ્ય વર્તન કરવામાં આવે તો તેનું ફલ કદાપિ સારું થાય નહિ.

પદ્મપાદ તીર્થયાત્રા કરતા કરતા કાલહસ્તીશ્વરના દર્શન કરી પુંડરીકનગરમાં આવ્યા. ત્યાં શિવગંગામાં સ્નાન કરી શ્રીસભાપતિના દર્શન કર્યાં ત્યાંથી રામેશ્વર જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં પોતાના પૂર્વાશ્રમના મામાનું ઘર આવ્યું ત્યાં ગયા. ઘણે કાળે પદ્મપાદને ત્યાં આવેલ જોઈ તેમના મોસાળપક્ષના માણસો પ્રસન્ન થયા તેમની આગળ પદ્મપાદે પોતાની આજસુધીની પ્રવૃત્તિ સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવી. તેમના મામા આદિના આગ્રહથી કેટલાક દિવસોસુધી તે ત્યાં રહ્યા ને ત્યાંના યોગ્ય બ્રાહ્મણોને તેમના ધર્મનો ઉપદેશ કરીને ત્યાંથી રામેશ્વર જવા વિદાય થયા. વિદાય થતી વખતે પોતાની પાસે કેટલાંક પુસ્તકો તેમણે પોતાના પૂર્વાશ્રમના મામાને ઘેર મૂકયાં, તેમને કહ્યું કે.—“ આમાં શારીરકભાષ્યઉપર રચેલી મારી ટીકા તે તથા બીજાં પુસ્તકો આપ સારી રીતે સાચવજો.”

પછી પદ્મપાદના મામાએ તેમની રચેલી પૂર્વોક્ત ટીકા વાંચી હતી, તેથી વિચાર કર્યો કે —“ જો શારીરકભાષ્યપરની પદ્મપાદની આ ટીકા વિદ્યમાન રહેશે તો અદ્વૈતમતનો લોકોમાં આદર થશે, દ્વૈતમતને સત્ય માનનારા મારા પ્રભાકરમતના આચાર્યના પદે 'આમાં દ્વૈતમતનું વિદ્વત્તાભરેલું ખંડન હોવાથી' હાનિ પહોંચશે માટે આ ગ્રંથને બાળી મૂકવામાટે મારે મારું ઘર બાળી નાખવું જોઈએ.” આવો વિચાર કરીને તેણે તે ગ્રંથ બાળી નાખવા

પોતાનું ઘર કોઈના જાણવામાં ન આવે એમ છાની રીતે અગ્નિ મુખને બળતાથી ઉંધું એમ બોલાતા કહેવાય છે.

શાકંભરીની યાત્રા કરીને પોતાના પૂર્વાશ્રમના બાપાને ઘેર આગમન તેમને સમાચાર મળ્યા કે તેમના પૂર્વાશ્રમના બાપાનું ઘર બળી ગયું તેમના ત્યાં રાખેલા બધા પુસ્તકો પણ બળી ગયા છે આ સમાચાર સાંભળી [illegible] મનમાં ખેદ થયો. પોતાના પૂર્વાશ્રમના બાપાએ પોતાનું ઘર બળી ગયું તેની કાંઈ તેમણે ખબર કહી પણ બળી ગયું એમ કહી તે નિમિત્તે પોતાનો ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો. પછી પશ્ચાત્ પુન ત્યાં કેટલાક દિવસ રહ્યા, અને પુન શાસ્ત્રીકાવ્યપર આધારભૂત એવી ટીકા લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેમના પૂર્વાશ્રમના બાપાને [illegible] કે આ બુદ્ધિમાન ને સારી સ્મરણશક્તિવાળો હોવાથી પુનઃ પણ, આગળના જેવી કે તેથી વધારે સારી ટીકા લખી દેતમનું [illegible] કરશે, માટે એની બુદ્ધિ મંદ થાય ને તેની સ્મરણશક્તિ પણ મંદ થાય એવું કંઈપણ તેને ખવરાવવું જોઈએ એવા વિચારથી તેમણે તેવું કોઈક ઔષધ તમને ખાવાના ભોજનમાં ભેળવીને ખવરાવ્યું કે જેથી તેમની બુદ્ધિ ને સ્મરણશક્તિ મંદ થઈ ગઈ આમ કહેવાય છે કે જેથી તે ટીકા લખવા સમર્થ ન થયા. પછી ત્યાંથી પોતાના ગુરુના દર્શનના [illegible] વિહાર થયા. આચાર્યભગવાન તે વખત હૈમસરોગામાં ([illegible]) બિરાજતા હતા. ત્યાં તે જઈ આચાર્યભગવાનના ચરણકમળમાં સાષ્ટાંગદંડવત્ પ્રણામ કરી [illegible], શાસ્ત્રીકાવ્યપર કરેલી પોતાની ટીકા બળી ગયાની, ને પોતાની બુદ્ધિ તથા સ્મરણશક્તિ મંદ થયાની વાત તેઓશ્રીને નિવેદન કરી. પોતે કરેલી ટીકાનો નાશ થવાથી તેમને ખેદ પામતા જોઈ આચાર્યભગવાને તેમને કહ્યું:—"તમે ખેદને વશ ન થાઓ જે બનવાનું હતું તે બની ગયું. હવે તે વાતનો શોક

કરવો નાખો છો. આગળ એકવાર તમે એ ટીકાના પાંચ પાના મારી આગળ વાંચી દેખાડ્યા હતા, તે મારા સ્મરણમાં છે, તેથી હું તે લખાવું છું તે તમે લખી લો, ને શાંત થાઓ." એમ કહી પ્રજ્ઞાકરે ટીકાનો તેટલો ભાગ લખાવી પ્રસન્ન કર્યો.

ઉપરની વાર્તા કેરલદેશના રાજા રાજશેખરના જાણવામાં આવતાં તેમણે આગળ આચાર્યભગવાન્‌ને પોતાના રચેલા જે ત્રણ નાટકો વાંચી સંભળાવ્યાં હતા તે કોઈ કારણથી બળી જવાથી તેમને આચાર્યભગવાન્‌ની પાસેથી આ નાટકો સાંભળીને પુનઃ લખી લેવાની ઈચ્છા પ્રકટી. તે આચાર્યભગવાન્‌ની પાસે આવ્યા. તેમણે આચાર્યભગવાન્‌ને માન ને વિનયપૂર્વક ભેટ નિવેદન કરી સાષ્ટાંગદંડવત્પ્રણામ કર્યા. આચાર્યભગવાને તેમને કુશલપ્રશ્ન પૂછ્યો. તેનું ઉત્તર દીધા પછી તે રાજાએ આચાર્યભગવાન્‌ને વિનતિ કરી કે:-" પ્રભો! મેં આગળ આપશ્રીને મારાં રચેલા જે ત્રણ નાટકો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં તે નાટકો બળી ગયા છે મારી તે કૃતિનો આવી રીતે નાશ થવાથી મારા મનમા વારંવાર શોક થયા કરે છે, માટે આપશ્રી આપશ્રીની અદ્‌ભુત સ્મરણશક્તિવડે તે નાટકો મને લખાવવાની કૃપા કરો તો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે." તે રાજાની આ પ્રાર્થના સાંભળી આચાર્યભગવાને તેમના ત્રણે નાટકો પોતાની અદ્‌ભુત સ્મરણશક્તિવડે લખાવી દીધા. તેથી તે રાજા બહુ પ્રસન્ન થયા, ને આચાર્યભગવાન્‌ને પ્રાર્થના કરી કે —" હે સ્વામિન્! મારા જેવી કોઈ સેવા હોય તો આપશ્રી મને તે સેવા કરવાની કૃપા કરીને આજ્ઞા કરશો" તેમની તે પ્રાર્થના સાંભળી આચાર્યભગવાને તેમને જણાવ્યું કે—" કાલટના નંબુરી બ્રાહ્મણોને તેમના અયોગ્ય વર્તનથી વેદાધ્યયનમાં અનધિકારી ઠરાવેલા છે, માટે તમારે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા રાખવી." પછી તે રાજાએ ત્યાં તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા રાખવાનું સ્વીકાર્યું આચાર્યભગ

જવાની અનુમતિ માગી. પોતાના નગરભણી પ્રયાણ કર્યું.

પછી આચાર્યભગવાન્ પોતાના શિષ્યોસહિત અદ્વૈતમતનો પ્રચાર કરતા રામેશ્વરભણી વિદાય થયા. આ વેળા સુધન્વાનામના રાજા પણ આચાર્યભગવાન્ની સાથે હતા. માર્ગમાં કેટલાક કાપાલિકોને અદ્વૈતમતનો ઉપદેશ કરી સન્માર્ગમાં આણ્યા. પછી રામેશ્વરથી તેઓશ્રી કાંચીનગરમાં (કંજીવરમમાં) પધાર્યા. રામેશ્વરથી કાંચીમાં આવતાં માર્ગમાં ઘણા અધિકારી જનોને અદ્વૈતામૃતનું આસ્વાદન કરાવ્યું. પશ્ચાત્ લોકોના ઉપર કૃપાની દૃષ્ટિ કરતા કરતા આચાર્યભગવાન્ કર્ણાટકમાં પધાર્યા. આચાર્યભગવાન્નું આગમન સાંભળી કાપાલિકોનો મદન ક્રકચ તેઓશ્રીની સમીપ આવ્યો, ને તે તેઓશ્રીને કહેવા લાગ્યો કે — તમે ભસ્મ ધારણ કરો છો તે યોગ્ય કરો છો, પણ માણસના માથાની પવિત્ર ખોપરીને બદલે તમે અપવિત્ર ખપ્પર શામાટે ધારણ કરો છો? ને ભૈરવની ઉપાસના કેમ કરતા નથી!" તેના આવાં અયોગ્ય વચનો સાંભળી સુધન્વરાજાએ પોતાના અધિકારીઓદ્વારા તેને ધક્કા મારી દૂર જવા કહેવાની આજ્ઞા કરી. આથી ક્રકચને અતુ કોપ ચડ્યો. પછી પોતાના સ્થાનપર જઈને તેણે પણ કાપાલિકોને ઉશ્કેરી હથીઆર બાંધી સુધન્વરાજાની સામે લડવામાટે તથા આચાર્યભગવાન્નો ને તેમના બાકીના સંન્યાસીઓનો તથા બ્રાહ્મણોને વિનાશ કરવામાટે મોકલ્યા. સુધન્વાજાનું ને કાપાલિકોનું પરસ્પર યુદ્ધ થયું તે યુદ્ધમાં ઘણા કાપાલિકોનો નાશ થયો, કેટલાક કાપાલિક આચાર્યભગવાનના હુંકારથી તેમના પાપમય પ્રવૃત્તિથી ભાગે ને ભસ્મ થઈ ગયા, ને કેટલાક કાપાલિકો ભય પામીને નાસી ગયા.

પોતાના પક્ષના કાપાલિકોનો વિનાશ તથા પરાજય થયાનું જાણી આચાર્યભગવાન્ને પોતાનું સામર્થ્ય દેખાડવામાટે ક્રકચે અન્ય પ્રયત્ન કર્યો. મનુષ્યના માથાની ખોપરી હાથમાં લઈ તેણે ભૈરવનું

ધ્યાન કર્યું એમ કરવાથી તે ખોપરી મદિરાથી ભરાઇ ગઇ. તેમાંથી અર્ધી મદિરા પી તેણે પુનઃ ભૈરવનું ધ્યાન કર્યું, તેથી ભૈરવ તેની સંમુખ પ્રકટ થયા, એટલે ક્રકચે તેમને આ પ્રમાણે વિનતિ કરી— "હે દેવ! આપના ભક્તોનો દ્વેષ કરનાર આ શંકરાચાર્યનો આપ તુરત નાશ કરો." તેના આવા અયોગ્ય વચનો સાંભળી કોપયુક્ત થયેલા ભૈરવે "તું મારા સ્વરૂપભૂત શંકરાચાર્યનો વિનાકારણ શામાં દ્વેષ કરે છે?" એમ કહી તેના અપરાધની તેને શિક્ષા કરવામાં પોતે તેનું માથું કાપી નાખ્યું. વિવેકી બ્રાહ્મણો આદિ આ વાત જોઇ તથા સાંભળી પ્રસન્ન થયા

આચાર્યભગવાન્ લોકોના હિતમાટે તેમને વેદના શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ માર્ગને તથા નિવૃત્તિમાર્ગને સમજાવતા સમજાવતા, પાખંડમતોનો નિરાકરણ કરતા કરતા ને વિવેકી જનોને અભેદવાદનું માહાત્મ્ય સારી જાતી તેમા સુસ્થિર કરતા કરતા, ગોકર્ણમાં પધાર્યા તે સ્થળમાં એક નીલકંઠનામનો શિવોપાસક ભેદવાદી વિદ્વાન્ રહેતો હતો તેને તેના હરદત્તનામના શિષ્યે નીચે પ્રમાણે કહ્યું —

"મહારાજ! પ્રસિદ્ધ પંડિત મંડનમિશ્રને જીતનાર શંકરાચાર્ય આપનો પરાજય કરવા પોતાના શિષ્યોસહિત અહિં આવ્યા છે, ને અહિંના શિવાલયમાં ઉતર્યા છે."

આ સમાચાર સાંભળી વિદ્યાના મદથી છકી ગયેલો તે નીલકંઠ પોતાના મુખ્ય શિષ્યોને સાથે લઇ આચાર્યભગવાનનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાથી તેઓશ્રીના સમીપ આવ્યો. આચાર્યભગવાનના તેના આવવાના માર્ગમાંજ આવવાને દૃષ્ટિ જતા તેને દૂરથી આવતા તેઓશ્રીએ જોયો. તે નીલકંઠ વિદ્યાના મદને લીધે આચાર્યભગવાનની સમીપ આવી તેઓશ્રીને નમન નહિ કરતા, તથા વિવેકના કાંઇ પણ શબ્દો નહિ બોલતાં, પોતાના મતનું મંડન કરવાનીજ પ્રવૃત્તિ કરી તેની આવી

દિગ્વાર્ક્રિકેરથી પ્રાપ્તિ એવા ગુરૂશ્રીએ આચાર્યશંકરભગવાનને વિનતિ કરી કે—" હે પ્રભો ! જો આપ કૃપા કરીને મને આજ્ઞા આપો, તો હું જ આ અજીતના સાથે વાદ કરૂં." ગુરૂદેવ ને વાદ કરવામાટે તૈયાર થએલા એઈને નીલકંઠે તેમને કહ્યું કે —" હું તમારી સાથે વાદ કરવા આવ્યો નથી, હું તો તમારા ગુરૂની સાથે વાદ કરવા આવ્યો છું." એમ કહી જ્યાં તે પોતાના મતનું મંડન કરવા લાગ્યો, ત્યારે આચાર્યશંકરભગવાને તેના દૈતમતનું યુક્તિ ને યુક્તિથી ખંડન કરવા માંડ્યું. અને નીલકંઠ પોતાના મતનું મંડન કરવાનું કામ મૂકી દઇને અદ્વૈતમતનું ખંડન કરવા પ્રવૃત્ત થયો તેણે કહ્યું કે —" તમે 'તત્ત્વમસિ' આ વાક્યાર્થથી જીવનો તથા ઈશ્વરનો અભેદ માનો છો તે યોગ્ય નથી. કેમકે અંધારા ને અજવાળાના જેવા વિરોધી સ્વભાવવાળા તે બન્નેનું પરસ્પર એકપણું સંભવતું નથી.' તેનું સમાધાન કરતા આચાર્યભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું —" જીવ તથા ઈશ્વરને અનુક્રમે ને માયારૂપ ઉપાધિથી તથા તેમના અલ્પજ્ઞપણું, અલ્પશક્તિમાનપણું, પરિચ્છિન્નપણું ને પરતંત્રપણું આદિ અને સર્વજ્ઞપણું સર્વશક્તિમાનપણું, વ્યાપકપણું ને સ્વતંત્રપણું આદિ ધર્મો ભેદ છે. પણ તે બન્નેના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં લેશ પણ ભેદ નથી. અને તેથી તે બન્નેમાં રહેલા વિરોધી અંશોનો પરિત્યાગ કરી દેઈ તે બન્નેમાં રહેલા અવિરોધી ભાગ ચૈતન્યની એકતા હોવાથી તે બન્નેનો અભેદ માનવામાં દોષ નથી" ત્યારપછી કેટલોક શાસ્ત્રાર્થ થતા નીલકંઠના પુણ્યને ઉદય થવાથી તેના મનનું સમાધાન થયું, તેથી તે પોતાના શિષ્યો સહિત આચાર્યભગવાનને શરણે આવ્યો.

પછી જનમનનું હિત સાધતા સાધતા આચાર્યભગવાન્ કાઠીઆવાડ કચ્છ વગેરે સ્થળોમાં ફરતા ફરતા દ્વારકા પધાર્યા. ત્યાં તથા અન્ય સ્થળે અદ્વૈતમતનો ઉપદેશ કરી, મુમુક્ષુઓના હૃદયમાં [illegible]

ઘણા સમર્થ વૈદ્યો તેડી આવ્યા, ને તે વૈદ્યોદ્વારા ઔષધ કરાવ્યું, પણ આચાર્યભગવાનના શરીરમાં આવિર્ભાવ પામેલો તે રોગ મટ્યો નહિ. પછી પોતાના શરીરના રોગની નિવૃત્તિદ્વારા પોતાના શિષ્યોના મનને સંતોષવા આચાર્યભગવાને અશ્વિનીકુમારને મોકલવા પોતાના સ્વરૂપભૂત શ્રીમહેશ્વરનું ધ્યાન કર્યું એટલે શ્રીમહેશ્વરની આજ્ઞાથી અશ્વિનીકુમાર બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કરી આચાર્યભગવાનની પાસે આવ્યા તેમણે આવા રોગનું સ્વરૂપ જાણી આચાર્યભગવાનને કહ્યું કે—" હે યતીશ્વર ! આ રોગ કોઇ શત્રુએ કરેલા મંત્રપ્રયોગથી પ્રકટ્યો છે તેથી તેનું ઔષધથી શમન થઇ શકશે નહિ " આમ કહી, અનુમતિ મેળવી, અશ્વિનીકુમાર ચાલ્યા ગયા આચાર્યભગવાનને તેમના તેવા ઉત્તમ્યો કાંઇ પણ અસંતોષ કે શત્રુ ઉપર દ્વેષ પ્રકટે નહિ, એ સ્વાભાવિકજ હતું, પણ પદ્મપાદને આ વાત સાંભળી બહુ ખેદયુક્ત કોપ ઉપજ્યો તેઓ મંત્રશાસ્ત્રમાં કુશલ હતા તેમણે પોતાના સદ્ગુરુના શરીરમાં પ્રકટેલા આ રોગનું શમન કરવા આચાર્યભગવાને વારંવાર ના પાડ્યા છતાં કોઇ મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો, તેથી આચાર્યભગવાનના શરીરમાંથી તે રોગ દૂર થયો ને તે રોગે અભિનવગુપ્તના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથ કેટલાક સમયપછી તે અભિનવગુપ્તના શરીરનો પાત થયો

આચાર્યભગવાન્ પુનઃ લોકોના ઉદ્ધારમાટે હિમાલયભણી વિચર્યા. કોઇ વેળા તેઓશ્રી શ્રીગંગાના તીરપરની રેતીઉપર બેસી બ્રહ્મધ્યાનમાં નિમગ્ન થયા હતા. પછી વ્યુત્થાનકાળ તેમણે પોતાના પરમગુરુ શ્રીગૌડપાદનામના મહાયોગીને પોતાની સમીપ આવતા જોયા આચાર્યભગવાને ઊભા થઇ, માનપૂર્વક પ્રણામ કર્યા, તેઓશ્રીની પૂજા કરી, ને નમ્રભાવે તેમની પાસે ઊભા રહ્યા તેમણે આશીર્વાદ આપ્યા પછી બન્ને ત્યાં બેઠા. પશ્ચાત્ ભગવાન્ ગૌડપાદે આચાર્યભગવાનને કહ્યું કે.—" ગોવિંદપાદે મારી પાસે તમારા યોગ્યતાના વખાણ કર્યા, તેથી

પૂર્ણ કર્યું અને એ અવસરે અન્ય મહાત્માઓને પણ તેમણે
માન આપ્યું. પશ્ચાત્ મુનિમહાત્માઓએ ઉત્તમ પ્રકારે આચાર્ય
શ્રીમાં કર્યું કૃત્ય કરી શિષ્યોને શરૂઆત કરી આચાર્ય
આમંત્રણને પોતાના શિષ્યોને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે
ઉપદેશ આપ્યો —

" હે શિષ્યો ! આજે આ પૃથ્વીતળ ઉપર ભ્રમણ કરવાનું મેં
પૂર્ણ કર્યું છે હવે તમે કેવળ મોક્ષ, ને મુમુક્ષુઓને તેને
આપવા કાર્ય કરો, દયા ને આત્મજ્ઞાનથી ઉત્તમ રહેજો. તેને
ઉત્તર દિશામાં સ્થાપી ઉત્તર દિશામાં આ વિદ્યાનો પ્રચાર કરજો.
પૂર્વ દિશામાં ગોવર્ધન મઠ સ્થાપી તેમ આ વિદ્યાનો પ્રચાર કરવા
શૃંગેરી મઠ દક્ષિણમાં સ્થાપી તેમ આ વિદ્યાનો પ્રચાર કરવા
પ્રચાર કરજો, ને પશ્ચિમમાં દ્વારિકામાં શારદામઠ સ્થાપી તેમાં
આ વિદ્યાનો પ્રચાર કરજો. અન્ય સર્વ શિષ્યોએ આ પ્રમાણે માન
આપવું. અધિકારીઓને વેદાન્તના પ્રચાર કરવા ને જિજ્ઞાસુઓને
સર્વ આત્મજ્ઞાનની શિક્ષાનો લાભ આપજો. ને જિજ્ઞાસુઓને
છે, માટે હવે આ સ્થાન તે જ મારું પ્રમાણ છે " પછી મુનિના
શિષ્યોને મોક્ષમાર્ગમાં અન્તમાં લાવવાનું સમજાવી આપ્યું
પોતાના શિષ્યોને પણ આદેશ આપવાનો પ્રકાર કરે તેના સંબંધમાં
સર્વ શિષ્યોના હિતમાટે પુનઃ નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો — પશ્ચાત્

" હે મુમુક્ષુઓ ! પરબ્રહ્મથી ભિન્ન જે જે મનો છે તે
સર્વ પ્રપંચ છે ને વેદાન્તસિદ્ધાન્ત નિશ્ચયપૂર્વક તે સર્વદા સ્મરણમાં
રાખીને ને તમને અધ્યાત્મજ્ઞાન ને વ્યાખ્યાનદ્વારા
સમજાવ્યું છે. આત્મા અવિનાશી છે. તે અનન્ત,
નિત્ય, સર્વશક્તિમાન, સૂક્ષ્મતમ ને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે આ
સ્વરૂપ સમજવા સમર્થ સદ્‌ગુરુના ઉપદેશ વિના સાધન-
આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ્ઞાનની દશામાટે મુમુક્ષુએ વેદાન્તનું

જાણ્યું. આપ તે નિદિધ્યાસન કરતાં [illegible] અને [illegible] હું આપ છે તે [illegible] હું આપ છે [illegible] મનુષ્યનો [illegible] છે તે [illegible] [illegible] તમે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તમે [illegible] ઉદારબુદ્ધિવાળા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દિનકર [illegible] [illegible] [illegible] પર્યંતને અને પ્રમાદાદિ વિક્ષેપોને વશ ન થાવ.'

આ પ્રમાણે શિષ્યોને ઉપદેશ આપી [illegible] સિંહાસન ઉપરથી ઊઠયા. એટલે સર્વેએ આપ ભગવાનને પ્રણામ કર્યો. આચાર્ય ભગવાનના શિષ્યોમાં [illegible] [illegible] જણાવ્યા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કેટલાક શિષ્યોને [illegible] આશ્રમમાં રાખી, [illegible] અધિકારીઓના [illegible] [illegible]. પોતાના કેટલાક શિષ્યોને સાથ લઇ, [illegible] સ્થિર્યા. તે પ્રદેશમાં રહેનારા મનુષ્યોને પણ પોતાના ઉપદેશામૃતનો લાભ આપી ત્યાંથી તેઓશ્રી કેદારનાથ પધાર્યા ત્યાં અલ્પ સમય સ્થિતિ કરી. પછી પોતાના શરીરવડે ભારતખંડમાં જે કર્તવ્ય હતું તે સમાપ્ત થયેલું જાણી પોતે કૈલાસ પધાર્યા.

ॐ

શ્રીમચ્છંકરાચાર્યપ્રણીત ગ્રંથોની ટીપ.*

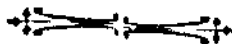
—ooooo—

1 અચ્યુતાષ્ટક.
2 અન્નપૂર્ણાસ્તોત્ર.
3 અપરાધક્ષમાપનસ્તોત્ર.
4 અપરોક્ષાનુભૂતિ.
5 અંબાષ્ટક.
6 અમૃતાષ્ટક.
7 આત્મપંચક
8 આત્મબોધ
9 આત્મષટ્ક.
10 આત્માનાત્મવિવેક.
11 આનંદલહરી
12 ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ભાષ્ય.
13 ઉપદેશસહસ્રી-ગદ્યબંધ.
14 ઉપદેશસહસ્રી-પદ્યબંધ.
15 ઐતરેયોપનિષદ્ભાષ્ય.
16 કઠોપનિષદ્ભાષ્ય.
17 કામાક્ષીસ્તોત્ર.
18 કાલભૈરવાષ્ટક.
19 કાશીસ્તોત્ર.
20 કાશીપંચક
21 કાશીવિશ્વનાથસ્તોત્ર.
22 કૃષ્ણાષ્ટક
23–24 કેનોપનિષદ્ભાષ્ય, બે પ્રકારનું.
25 કૌપીનપંચક
26 ગંગાષ્ટક.
27 ગણાષ્ટક.
28 ગણેશાષ્ટક
29 ગાયત્રીભાષ્ય
30 ગુરુમાનસસ્મરણ
31 ગુર્વષ્ટક
32 ગોવિંદાષ્ટક.
33 ગૌડપાદીય માંડૂક્યકારિકાપર ભાષ્ય
34 ચર્પટપંજરિકા.
35 ચિદાનંદસ્તવરાજ.
36 છાંદોગ્યોપનિષદ્ભાષ્ય
37 જગન્નાથસ્તોત્ર.
38 જગન્નાથાષ્ટક
39 તત્ત્વબોધ
40 તૈત્તિરીયોપનિષદ્ભાષ્ય.
41 ત્રિપુરસુંદરીમાનસપૂજા

---

* આમાંના કોઈ ગ્રંથ ને કોઈ સ્તોત્ર આચાર્યશંકરાચાર્યના રચેલા નહિ પણ હોય.

૪૨ ત્રિપુરસુંદરીસ્તોત્ર.
૪૩ ત્રિવેણીસ્તોત્ર.
૪૪ દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર.
૪૫ નર્મદાષ્ટક.
૪૬ નિરંજનાષ્ટક.
૪૭ નિર્વાણદશક.
૪૮ નિર્વાણષટ્ક.
૪૯ પરાપૂજા.
૫૦ પ્રપંચસાર.
૫૧ પ્રબોધસુધાકર.
૫૨ પ્રશ્નોત્તરમાલિકા.
૫૩ પ્રશ્નોપનિષદ્ભાષ્ય.
૫૪ બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ભાષ્ય.
૫૫ બ્રહ્મચિંતનિકા.
૫૬ બ્રહ્મનામાવલી
૫૭ બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય કે શારીરક-મીમાંસાભાષ્ય.
૫૮ ભગવદ્ગીતાભાષ્ય.
૫૯ ભૃગુવલ્લ્યુપનિષદ્ભાષ્ય.
૬૦ મહામ્નાયાદિવિચાર
૬૧ મણિકર્ણિકાષ્ટક.
૬૨ મનીષાપંચક.
૬૩ મહાવાક્યવિવેક.
૬૪ માંડૂક્યોપનિષદ્ભાષ્ય.
૬૫ મુંડકોપનિષદ્ભાષ્ય.
૬૬ મોહમુદ્ગર.
૬૭ યમુનાષ્ટક.
૬૮ યોગતારાવલી.
૬૯ રાઘવાષ્ટક.
૭૦ લઘુવાક્યવૃત્તિ.
૭૧ વજ્રસૂચ્યુપનિષદ્.
૭૨ વરદગણેશસ્તોત્ર.
૭૩ વાક્યવૃત્તિ.
૭૪ વાક્યસુધા.
૭૫ વિજ્ઞાનનૌકા.
૭૬ વિવેકચૂડામણિ.
૭૭ વિષ્ણુસહસ્રનામભાષ્ય.
૭૮ શતશ્લોકી.
૭૯ શિવપંચાક્ષરસ્તોત્ર.
૮૦ શિવાનંદલહરી.
૮૧ ષટ્પદીસ્તોત્ર.
૮૨ સદાચારસ્તોત્ર.
૮૩ સનત્સુજાતીયવિવરણ.
૮૪ સર્વવેદાંતસિદ્ધાંતસારસંગ્રહ
૮૫ સાધનપંચક.
૮૬ હરિમીડેસ્તોત્ર.
૮૭ સ્વાત્મનિરૂપણ.

આ સંસ્થાને આ પુસ્તક છપાવવામાં રૂ. ૫૫૦—૦—૦ ની મદદ કરનાર સ્વર્ગસ્થ બાઇ વિષ્ણુલક્ષ્મીનું ટુંકું જીવનવૃત્તાંત.

આ પુસ્તકમાં જે બાઇની છબી છે તે ઉંચા કુળની બાળવિધવા હતાં. નીચે લખેલું તેમનું જીવનવૃત્તાંત તો ઘણું ટુંકું છે, પણ ર ધાર્મિક અને ભાવનામય જીવને કાંઇક બોધ આપનારૂં પણ છે. આ બાઇને નાની ઉંમરમાં દૈવયોગે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. અને ત્યારથી તેમણે વૈધવ્યાવસ્થાને પ્રેમ કરતા હતા ત્યારથી તે સ્વર્ગસ્થ આત્મ જીવન મોક્ષ માટે, અને પતિ દર્શન ગયું હતું તેમના પતિ તરફથી તેમની અનહદ પ્રીતિએ તેમના સાત્વિક સુખને અત્યંત કરી નાખ્યું હતું તેમણે ધાર્મિક બાબતને અને વેદાંત ગ્રંથ અભ્યાસ અને વાંચન એમણે પોતાના દેહને એક શાસ્ત્ર પુણ્ય-પ્રધાન બનાવી દીધું હતું આ બાઇનો સ્વર્ગસ્થ પતિ મુંબઇની માન્ટ મોરિયલ કોલેજના અભ્યાસી હતા. તેમનું ભવ્ય આકૃતિ, મીઠી વાણી, સભ્યતાયુક્ત વર્તન, સંસ્કૃતવિદ્યા ઉપરનો તેમનો અનુપમ પ્રેમ, અને એવા બીજા કેટલાક સદ્ગુણો ગુણોથી ભવિષ્યમાં તેમના આપ્તજનો-તરફથી તેમના માટે ઘણો ઉંચો મત બાંધવામાં આવતો હતો, પરંતુ ઇશ્વરની ગતિ ન્યારી છે આવા પતિને ગુમાવવાથી કમ આર્યબાળાને દુઃખિત કરી તમે નહીં થાકો! અરે! ત્યારનું આ બાઇને આવું

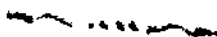
મહાકષ્ટ પડયું હતું ત્યારનું તેણીએ સંસારનું સુખ એક તૃણવત
પ્રભુમાં ચિત્ત જોડયું હતું. બાઇનો સ્વભાવ દરેક સાથે મળત
હતો, અને કોઇને લગાર ખોટું લાગે એવું બોલવાનો સ્વભાવ નહ
તેઓ સ્વભાવે લગાર આકળાં હતાં તોપણ તેમનામાં દયા, ક્ષમ
દીનતા તે ખરેખર નમુનારૂપ હતાં. પોતાના પતિના સ્મરણાર્થે
સાધ્વી બાઇએ ટુંક વખતમા લગભગ પચીશ હજાર રૂપીઆ ધર્મા
ખરચી નાંખ્યા હતા. ગરીબોને હમેશાં શી રીતે સુખ થાય
સતત વિચારમાં અને ધાર્મિક કથાવાર્તાઓ સાંભળવામાંજ તે
પોતાનું દુઃખિત જીવન વ્યતીત કર્યું હતું. શ્રીપરમાત્મા તે સ્વ
બાઇને પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવે એટલીજ આ વૃત્તાંત લખનાર તે
જેષ્ટબંધુની તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માપ્રતિ પ્રાર્થના છે. આ
તને અમદાવાદનાં ભટ્ટ મેવાડા બ્રાહ્મણ હતાં.

મંત્રી.

શ્રીહરિભદ્રાચાર્યનાં અષ્ટક રત્નો.

આગળના છાપેલાનું શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ઠાંક.	પંક્તિઆંક.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૨	[illegible]	[illegible]

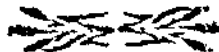
પૃષ્ઠાંક.	પંક્ત્યંક.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
"	૪	સંદ્દ	સંદેહ
૧૮૭	૨૧	ગૃહક્ષેત્રાદિમ	ગૃહક્ષેત્રાદિમાં
૨૦૮	૧૬	શાસ્રામાં	શાસ્રોમાં
૨૧૫	૧૭	તથી	તેથી
૨૦૮	૩	तस्माद्द्रापसाक्षी	तस्मादशेषसाक्षी
૨૩૩	૯	विद्याविद्येति	विद्याविद्येति
૨૩૯	૬	તીત	પ્રતીત
૨૫૯	૧૨	સ્રામા	સ્રીમાં
૨૮૫	૭	અવરો	અવેરો
૨૮૬	૫	साम्येदमग्र	सोम्येदमग्र
૨૯૭	૪	अन्ध	अन्धं
૨૯૯	૧૮	નક્ષ	નક્ષી
૩૧૪	૯	मृत्तिकेत्यवे	मृत्तिकेत्येव
૩૨૩	૧૯	सोऽहमित्यादि	सोऽयमित्यादि
૩૨૭	૬	સમીપણુમા	સમીપપણામાં
૩૪૮	૨૨	દુંદશ	દુર્દર્શ
૪૦૧	૧૦	पश्येद्ब्रह्ममंयं	पश्येद्ब्रह्ममयं
૪૧૫	૩	િદ્દતા	વિદ્દતા
૪૦૭	૧૧	દુર્શા	દુર્દર્શા
"	૧૪	भाप्तोक्ति	आप्तोक्ति
૪૧૮	૧૭	(થોડાભ શબ્દતાગો	(થોડા શબ્દતાગો
૪૨૪	૨૦	બુદ્ધિવે	બુદ્ધિવડે
૪૩૦	૧૩	घायस्थायममनुगे	घायस्थाग्रयमग

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२२१	८	[illegible]	[illegible]
,,	११	हि	हि
,,	११	[illegible]	[illegible]
[illegible]	१७	मरव	मर्व
[illegible]	४	[illegible]	[illegible]
[illegible]	११	ने	ते
[illegible]	३	[illegible]	[illegible]
[illegible]	१	[illegible]	[illegible]
[illegible]	१२	देवीदमर्शदर्	देवीदमनिदम्
[illegible]	३	[illegible]	[illegible]
,,	१४	[illegible]	[illegible]
[illegible]	१	मार्गावरवतालादहन	मार्गावरवतानिविहान
	१०	अमादिवागा	अम दिवारो
[illegible]	६	साद्वं वर्पो	सदवर्पो
[illegible]	११	पंचवोत्तविरहेला	पंचवोत्तविरहाय:
[illegible]	४	[illegible]	[illegible]
[illegible]	७	सरवमर्ती	सरवमति
[illegible]	५	थिपाम	विपाम
[illegible]	३	निपागना	निपसिना
[illegible]	१३	मास्मान्नुभूति:	मास्मानुभूति:
[illegible]	६	सार्पास्पागमन:	सार्पास्पागमन:
,,	२०	महाम्भंवरव	महाम्भैवरव
[illegible]	२८	छिन्मुर्वे	छिन्मुर्वे

પૃષ્ઠાંક.	પંક્ત્યંક.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫૦૯	૧૬	त्तित्रयं	त्तितयं
૫૧૧	૬	प्रविलापयन्सन्मात्र	प्रविलापयन्सन्सन
,,	૨૩	मोहस्तो	मोहस्ततो
૫૧૫	૩	बूले	मूते
,,	૧૮	विद्वान	विद्वान्
૫૧૬	૧૯	સત્યવાદા	સત્યવાદી,
૫૨૦	૨૦	श्रनि	श्रुति
૫૨૨	૯	छिन्नति	छिनात्ति
,,	૧૮	અદ્વતભાવને	અદ્વૈતભાવને
૫૨૪	૧૩	लीक्षतार्थः	लक्षितार्थः
૫૨૫	૧૧	આત્માને	આત્મા ને
૫૩૦	૨૨	मुन: ॥२६८॥	मुने: ॥२६८॥
૫૩૨	૧૬	विपयैः	विपये:
૫૩૩	૧૮	सर्वंत्रास्पृहा	सर्वत्रास्पृहया
૫૪૧	૧૬	परम्य:	परेभ्य:
૫૫૧	૧૮	रन्यावेदिभोग्य	रन्यावेदितभोग्य
૫૫૨	૨૨	भेवत्	भवेत्
૫૧૬	૪	આભાવવાળું	અભાવવાળું
૫૬૧	૧૩	मिन्दन्तां	मिदन्तां
૫૬૮	૮	બાહ્યદૃષ્ટિવડે	બાહ્યદૃષ્ટિવડે
૫૬૫	,,	अहय	अहेय
,,	૧૬	एकमेवाद्वितीयं	एकमेवाद्वयं
૫૬૯	૧૧	रात्मनिष्ठतो	रात्मनिष्ठितो

પૃષ્ઠાંક.	પંક્ત્યંક.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫૭૧	૧૩	જાગ્રત	જાગ્રત
૫૮૩	૫	तद्ब्रह्नविदः	तद्ब्रह्मविदः
૫૮૫	૨	મહાત્મએપે પ્રકાર	મહાત્માએ પ્રકારે
૫૯૧	૯	જ્ના પણ કરતા	કરતા જ્ના પણ
૫૯૨	૮	દેહાભિમાન	દેહાભિમાન
૬૮૭	૨૨	आत्मयाप्यसंस्कारं	आत्मन्ययसंस्कारं
૭૦૨	૯	વાસુદેવઃ વં	વાસુદેવઃ સર્વં
૭૦૩	૩	यद्वलं	यद्वल
"	૪	वाचारंभेण	वाचारंभणं
૭૧૯	૧૯	અનોન્ય	અન્યોન્ય
૭૨૨	૯	विकारविका रिक्षेत्र	विकारविकारि क्षेत्र
૭૪૫	૧	संस्थितास्त दृग्ग्राह्यैः	संस्थितास्तद्दृग्ग्राह्यैः
૭૪૬	૧૯	परिसंख्याननिरूपण	परिसंख्याननिरूपणं

આ વિના બીજા જે જે દોષો છાપવામાં રહ્યા હોય તે વિવેકીઓ સુધારીને વાંચશે.

મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામશર્માના પ્રમુખપણા હેઠળ નીકળેલા

સનાતન ધર્મ પુસ્તક પ્રસારક મંડળ તરફથી પ્રગટ થતાં ધર્મનાં પુસ્તકો.

સનાતન ધર્મની ગર્જનાઓ.

પૃષ્ઠ ૪૦૦. વાર્ષિક મૂલ્ય ટપાલ ખર્ચ સાથે ફક્ત રૂ. ૦-૮-૦. ૧ થી ૫ સુધીની ગર્જના સાસરે જતી પુત્રીને પિતાનો પ્રબોધ અને ૬ થી ૧૦ સુધીની ગર્જના બ્રહ્મચર્યવ્રતનું દૌર્લભ્ય છે. ગર્જનાની ૫૦૦૦ નકલો નીકળે છે. ગર્જનાઓ ખાસ વાંચવા લાયક છે.

આવતા ચૈત્ર માસથી ટપાલ ખર્ચ સાથે ફક્ત રૂ. ૧ ૮-૦ માં

સનાતન ધર્મની ગર્જનાનાં બાર માસનાં ૧૬૦૦ પૃષ્ઠો !!!

આવતા ચૈત્ર માસથી પ્રથમ ગર્જના બહુધા "માર્કંડેય ઋષિનું જીવન ચરિત્ર" એ વિષય ઉપર પ્રકટ થશે. ત્યાર પછી અન્ય ઋષિ મુનિઓના વિસ્તૃત જીવન ચરિત્રો તથા બીજા સુબોધક રસિક વિષયો નોવેલ રૂપે પ્રકટ થશે. સનાતન ધર્માનુયાયી સજ્જનો ! આવી સર્વોત્તમ ગર્જનાઓ અવશ્ય પોતાના ઘરમાં રાખવી જોઈએ. જલદીથી નામ નોંધાવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાદિ પંચરત્નો.

મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામશર્માએ આ ગીતાદિ પંચ રત્નો ઉપર સરલ ટીકા કરી છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અઢારે અધ્યાય અને ગીતા માહાત્મ્ય શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, શ્રીભીષ્મ સ્તવરાજ, શ્રીઅનુસ્મૃતિ અને શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષ એમ પાંચ રત્નોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ થાય છે. અધિકમાસમાં એકલી ગીતાનું દાન કરવા કરતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાદિ પંચરત્નોનું દાન કરવાથી પુણ્ય થાય છે. પૂઠું પાકું પૃષ્ઠ ૬૦૦ છતાં મૂલ્ય ફક્ત રૂ. ૦-૬-૦ રૂ. ૦-૭-૦ અને રૂ. ૦-૯-૦ છે. સામટી પ્રતો ખરીદનારને આ સંસ્થાના રિવાજ પ્રમાણે કમીશન આપવામાં આવશે.

મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામશર્માકૃત

શ્રી યજુર્વેદિય આહ્નિકપ્રકાશ.

સ્વધર્મનિષ્ઠ દ્વિજોના નિત્યકર્મમાટે આ પુસ્તક ઘણુંજ અગત્યનું છે. આ પુસ્તકની ૧૪ આવૃત્તિઓની આશરે ૨૧૦૦૦ પ્રતો નીકળી ચુકી છે તેજ તેની કેટલી બધી ઉપયોગીતા છે તે બતાવી આપે છે. આ પુસ્તકમાં ઉત્થાન વિધિ, મલ મૂત્ર ત્યાગ વિધિ, શૌચ વિધિ, દન્તધાવન વિધિ, સ્નાન વિધિ, ઉષ્ણોદક સ્નાન વિધિ, ગૌણ સ્નાન, ભસ્મના ત્રિપુંડ્રનો વિધિ, ગ્રાહ્ય ભસ્મ, યજ્ઞોપવીત કરવાની રીતિ, યજ્ઞોપવીતધારણ પ્રયોગ, સંધ્યાદિના અધિકારનો નિર્ણય, પ્રાતઃસંધ્યા, માધ્યાહ્ન સંધ્યા,

[illegible] મુહૂર્ત [illegible] કરવાની વિધિ, [illegible] તથા [illegible], [illegible] સાધન [illegible] વિધિ, [illegible] પ્રયોગ [illegible] વિધિ, [illegible] પ્રયોગ, [illegible] નવિધિ, [illegible] તથા [illegible] વિધિ, [illegible] પ્રયોગ અને [illegible] મકાનના [illegible] કરેલ છે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦.

છબીઓ તથા રૂદ્રાક્ષ ની માળાઓ.

૧ વ્યાસ ભગવાન પોતાના વૈશંપાયનાદિ શિષ્યોને બદરિકાશ્રમમાં મહાભારત ભણાવે છે. મૂલ્ય ૦-૧-૦.

૨ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ સનકાદિને તત્વોપદેશ કરે છે. મૂલ્ય રૂ. ૦—૧—૦.

૩ ભગવાન શંકરાચાર્ય પદ્મપાદાદિને ગંગાતટે શારીરિક ભાષ્ય ભણાવે છે. મૂલ્ય રૂ ૦-૧-૦.

૪ પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામશર્માની છબીઓ રૂ. ૦-૦-૬, ૦-૦-૯, ૦-૧-૦ અને રૂ. ૧—૦—૦.

૫ અસલ નેપાલની સાચી રૂદ્રાક્ષની માળાઓ રૂ. ૦-૪-૦ થી રૂ. ૧૦-૦-૦ સુધીની અમારી પાસેથી મળશે.

રાયપુર, નદવાડા આગળ રસ્તા ઉપર સનાતન ધર્મ ની ઑફીસ--અમદાવાદ.

મણિલાલ મગનલાલ ત્રિવેદી.

॥ श्रीशंकराचार्यनां अष्टादश
भावार्थदीपिकाटीकासहित.

ॐ

॥ श्रीसाधनपञ्चकस्तोत्र ॥
भावार्थदीपिकाटीकासहित.

મંગળાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો

[illegible]
[illegible] ટીકા, [illegible]
[illegible]. १

[illegible]

[illegible] कहेलां छे—

...वेदो नित्यमर्पियतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां ।
...विपरीतमनवरितः [illegible] मतिरूपमस्यताम् ।
...पौघ परिभूयतां भवसुखे दोषोऽनुसंधीयताम्
...त्मेच्छा व्यवसीयतां निज...
।

...ताम् ॥ १ ॥

વેદનું નિત્ય અધ્યયન કરવું, તેમાં કહેલા કર્મનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું, તે કર્મવડે શ્રીઈશ્વરની પૂજા કરવી, કામ્યકર્મમાં રહેલી પ્રીતિ મૂકી દેવી, પાપના સમૂહને સારી રીતે ધોઇ નાંખવો, સંસારના સુખમાં દોષનું અનુસંધાન કરવું, આત્માને જાણવાની દૃઢ ઇચ્છા કરવી, ને પછી પોતાના ઘરમાંથી શીઘ્ર નીકળી જવું.

દુઃખાભાવ ને પરમાનંદરૂપ મોક્ષને ઇચ્છનાર દ્વિજે પ્રથમ કર્મકાંડરૂપ વેદભાગનું શ્રદ્ધા તથા આદરથી અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધ ઉચ્ચારવડે નિત્ય અધ્યયન કરવું. પછી તે કર્મકાંડરૂપ વેદભાગમાં કહેલાં અંતઃકરણને પવિત્ર કરનારાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું આ લોક પરલોકના કોઇ પણ ફલની ઇચ્છા રાખ્યા વિના–માત્ર પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ નીજ ઇચ્છા રાખીને–રહસ્ય સમજી આદરપૂર્વક સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું. તે નિષ્કામકર્મો પરમાત્માને અર્પણ કર્યાની ભાવના કરીને તે કર્મોવિડે સર્વજગતના નિયામક પ્રભુની પૂજા કરવી. આ લોક પરલોકના કોઇ પણ ફલની ઇચ્છા રાખીને કોઇ પણ કામ્યકર્મ કરવાની બુદ્ધિ પણ ન કરવી. કામ્યકર્મ પુરુષના ભવભ્રમણનો નાશ કરનારુ નથી, પણ તેના ભવભ્રમણમાં વધારો કરનારું છે, માટેજ તે કરવાનો વિચાર કરવાની પણ ના પાડી છે, એવી રીતે વેદોક્ત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરીને તથા કામ્યકર્મનો પરિત્યાગ સેવીને પૂર્વના પાપસંસ્કારના સમૂહને પોતાના અંતઃકરણમાંથી સારી રીતે ધોઇ નાંખવો, અર્થાત્ આ શુભ કર્મોના સંસ્કારના સમૂહવડે તેને બલહીન એટલે અશુભવાસના ન ઉપજી શકે એવો કરી નાંખવો. એવી રીતે પોતાના અંતઃકરણને પવિત્ર કર્યાં પછી આ સંસારનાં સુખોમાં–અજ્ઞાનકાલે અનુકૂલ લાગતા શબ્દાદિ [illegible]ોથી ને તેનાં સાધનો સ્ત્રીઆદિથી ઉપજતાં કથનમાત્ર વ્યાવહારિક

-૧]

તેમની પાદુકાનું સેવન કરવું, તેમની પાસે એક ને અવિનાશી બ્રહ્મના ઉપદેશની પ્રાર્થના કરવી, ને તેમની પાસેથી ઉપનિષદોનાં વાક્યોનું સાવધાનતાપૂર્વક શ્રવણ કરવું.

તીવ્રતમવૈરાગ્યના પ્રાદુર્ભાવવડે પોતાના ઘરમાંથી નીકળી ગયા પછી સુવિચાર ને સદાચારનું સેવન કરનારા ઉત્તમ પુરુષોનો પ્રીતિપૂર્વક સમાગમ કરવો, કે જેથી વિવેકવૈરાગ્યાદિની દૃઢતા થાય. જ્ઞાનના પ્રતિબંધક સંસ્કારોની નિવૃત્તિમાટે તથા ચિત્તની એકાગ્રતામાટે પરમકારુણિક પરમાત્માની પ્રેમપૂર્વક અડગ ભક્તિ–સ્મરણ ધ્યાન–કરવી. શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ ને તિતિક્ષા એ ૭ સંપત્તિરૂપ શુભગુણોનો પોતાના હૃદયમાં સારી રીતે સંગ્રહ કરવો. આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વચ્ચે પ્રતિબંધ કરનારાં કર્મોનો શીઘ્ર વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરવો. હાથમાં યથાશક્તિ ભેટ લઇ, નમ્ર થઇ, શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્‌ગુરુને શરણે જવું. પ્રતિદિવસ તેમની બે પાદુકાઓનું ને તેવડે સૂચવાતા તેમના સદ્વિચાર ને સદાચારનું પરમ પ્રીતિથી સેવન કરવુ. પછી શ્રીસદ્‌ગુરુની પ્રસન્નતા ને અનુકૂલતા જોઇ "હે પ્રભો ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવાની કૃપા કરો," એમ તેઓશ્રીપાસે એક ને અવિનાશી બ્રહ્મના ઉપદેશની વિનયપૂર્વક ભક્તિભાવથી પ્રાર્થના કરવી. તેઓશ્રી કૃપા કરીને જે ઉપદેશ કરે તે બહુ શ્રદ્ધા ને આદરથી શ્રવણ કરી પછી તેમાં રહેલા સંશયની નિવૃત્તિ માટે તેઓશ્રીની પાસેથી વેદના અંત વા રહસ્ય ભાગરૂપ ઉપનિષદોનું પ્રીતિ ને સાવધાનતાથી લાંબા સમયસુધી–સંશયો દૂર થાય ત્યાંસુધી શ્રવણ કરવુ ૨.

વિધિવત્ શ્રવણ કર્યા પછી મુમુક્ષુએ તેનું એકાન્તમાં યુક્તિપૂર્વક મનન કરી નિદિધ્યાસનાદિ કરતાં જોઇએ એમ તેઓશ્રી નીચેના શ્લોકવડે ઉપદેશ કરે છે—

જાણવામાટે વારંવાર અનુસંધાન કરવું કે સ્થળાદિ, સૂક્ષ્માદિ કારણાદિ નથી, તેમજ વિકારવાન વિદ્યુ પણ હું નથી, તે એ ત્રણેથી વિલક્ષણ આનંદ[illegible] અભિન્ન છું, આવી આત્મ આત્યંતિક વારંવાર વિચાર કર્યા કરી આત્માને નિદિધ્યાસન કરે છે તેને દેહાદિ જડમાં રહેલી હુંપણાની આત્મતા-ભ્રાંતિ ને પ્રતીત થતા આ અસત્ જગત્માં રહેલી પણાની ભ્રાંતિ દૂર થાય છે. મન, સત્તા, રૂપ, વર્ણ, આશ્રમ, ગુણ ને જડ પદાર્થોની સાથે સંબંધ રાખનારા ને મુમુક્ષુને આત્મતાની તિમાં પ્રતિબંધ કરનાર સર્વ પ્રકારના સંગો શુદ્ધઆત્માથી કરો. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ ત્રણે શરીરમાંથી હુંપણાની બુદ્ધિ આત્મપણાના નિશ્ચયને તિરસ્કારપૂર્વક ત્યાગ કરો. તાર્કિકોની દેહાદિનું અભિમાન વધારી અહંમતિને પરિપક્વ કરનારા જલ્પ ને વિ નામના વાદ નષ્ટ કરવા, માત્ર અસત્ય જણાય તો તેમની સાથે બોધની દૃઢતામાટે તત્ત્વનો નિર્ણય કરનારી વાતચીતરૂપ વાદ કરવો

મનનવડે પ્રતીત થનારા પાંચ ભેદો, ત્રણ પ્રકારના ભેદો, ને પ્રકારના પરિચ્છેદો વ્યાવહારિક છે, તેમનો ખરેખરી અભિન્ન આ સદ્ભાવ નથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ઈશ્વરજીવનો ભેદ, ઈશ્વ ડનો ભેદ, જીવજીવનો ભેદ, જીવજડનો ભેદ, ને જડજડનો ભેદ આ પ્રકારના સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા ભેદો જેમ મિથ્યા છે તેમ આ પ્રતીત થતા આ પાંચ પ્રકારના ભેદો પણ મિથ્યા છે. આ ભેદો તે ઉપાધિએ કરેલા હોવાથી સત્ય નથી, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની ઉપાધિ રહિત આત્મામાં તે ભેદોનો ગંધ પણ નથી. સ્વગત, સજાતીય ને વિ તીય આ ત્રણ પ્રકારના ભેદો પણ શુદ્ધાત્મામાં નથી. અવયવોથી યવીનો ભેદ સ્વગતભેદ કહેવાય છે, એકજ જાતિવાળાનો પરસ્પર

આમ આદરપૂર્વક નિત્યપ્રતિ ભાવના કર્યા કરવી. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાસુધી આ બ્રહ્મભાવના વા બ્રહ્મધ્યાન ચાલુ રાખવું. દેહાદિની સાથે સંબંધ રાખનારા કોઇ પણ અનાત્મ પદાર્થનું અભિમાન રાખવું નહિ. દેહાભિમાનને સ્થાને બ્રહ્માભિમાન લાવવાનું હોવાથી દેહાભિમાનનું પોષણ કરનારા અન્યગર્વનો પરિત્યાગ કરવાનું સૂચવ્યું છે. ડાળો કાપ્યા પછી થડ પણ કાપી નાંખવું જોઈએ, માટે બીજા ગર્વનો પરિત્યાગ કર્યાં પછી દેહમાં રહેલી હુંપણાની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાની પણ આવશ્યકતા દેખાડી છે. સ્થૂલશરીર પંચીકૃત પાંચ ભૂતોનું બનેલું છે. ને સૂક્ષ્મશરીર અપંચીકૃત પાંચ ભૂતોનું બનેલું છે. આત્માને વળગેલાં આ પાંચ ભૂતોનો વળગાડ શ્રીસદ્‌ગુરુરૂપ ભુવાદ્વારા દૂર કરવો જોઇએ. પોતાનો પક્ષ સ્થાપન કરવાના દુરાગ્રહવાળો જલ્પ અને અન્યના મતમાં દૂષણ બતાવવાના આગ્રહવાળો વિતંડા એ નામના વાદવડે ચિત્તની શાંતિનો ભંગ થાય છે, માટે તેવો વાદ કોઇની સાથે મુમુક્ષુએ નજ કરવો જોઇએ; તેમાં પણ જ્ઞાનિજનોની સાથે તો તેવા વાદમાં તેણે નજ ઉતરવું જોઇએ. જ્ઞાનિજનોના કથનનું તેણે આદરપૂર્વક શ્રવણ કરવું, ને જ્યાં શંકા થાય ત્યાં તેનું વિનયપૂર્વક સમાધાન પૂછવું એ તેનું કર્તવ્ય છે. ૩.

હવે પૂર્વોક્ત નિદિધ્યાસનનો પરિપાક કરનારી સામગ્રીને મુમુક્ષુઓ ઉપર કૃપા કરીને આચાર્યભગવાન્ વર્ણવે છે—

क्षुद्व्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यतां,
स्वाद्वन्नं न तु याच्यतां विधिवशात् प्राप्तेन सन्तुष्यताम् ।
शीतोष्णादि विषह्यतां न तु वृथा वाक्यं समुच्चार्यता-
मौदासीन्यमभीप्स्यतां जनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम् ॥ ४ ॥

ક્ષુધારૂપ રોગનો ઉપાય કરવો,–પ્રતિદિવસ ભિક્ષાન્નરૂપ ઓસડ ખાવું, સ્વાદવાળા અન્નની માગણી ન કરવી, પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલાવડે સંતોષ રાખવો, ટાઢતડકાદિને સારી રીતે સહન કરવાં, તથા પ્રયોજનવિનાનું વચન ન બોલવું, ઉદાસીનપણાને સર્વભાવથી ઇચ્છવું, ને મનુષ્યોઉપર કૃપા કરવાનું તથા નિર્દયતા કરવાનું મૂકી દેવું.

જ્ઞાનના મનુષ્યને પ્રાણધારણ કરવામાટે પ્રાણના ધર્મરૂપ ભૂખની નિવૃત્તિ અન્નાદિવડે કરવી પડે છે ભૂખ એ એક પ્રકારનો રોગ છે એમ સમજી તેની નિવૃત્તિમાટે જિજ્ઞાસુ સંન્યાસીએ પ્રતિદિવસ ભિક્ષાન્નરૂપ ઓસડ ખાવું ભિક્ષાન્ન ખાવાનું કહેવાવડે સંન્યાસીએ પોતાને માટે અન્ન રાંધવું નહિ. તથા આપત્કાલવિના અન્યપાસે રંધાવવું નહિ, એમ સૂચવ્યું છે. રોગનિવૃત્તિમાટે જેમ ઓસડ પરિમિત લેવાય છે તેમ ભૂખરૂપ રોગની નિવૃત્તિમાટે ભિક્ષાન્ન પણ પરિમિત લેવું અત્યાહાર ન કરવો, નહિ તો ઇંદ્રિયો વ્યાકુલ થાય, ને આલસ્યાદિ દોષો સાધનમાં વિઘ્ન ઉપજાવે. જ્યાં ભિક્ષા માગવા જવું ત્યાં કદીપણ સ્વાદવાળા અન્નની માગણી કોઇની પાસે ન કરવી. પોતાના પ્રારબ્ધથી જે સ્વાદવાળું કે સાધારણ પવિત્ર અન્ન પ્રાણધારણ કરવા જેટલું પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ રાખવો. ટાઢતડકો, ભૂખતરસ ને માનાપમાનાદિ પ્રાપ્ત થાય તેમને વિલાપ કે ચિંતા કર્યા વિના મિથ્યા સમજી સહન કરવાં. નિરર્થક બોલવાનો સ્વભાવ રાખવાથી અંતઃકરણ તથા ઇંદ્રિયો વ્યાકુલ થાય છે, માટે સ્વપરના પ્રયોજનવિનાનું કંઇ ન બોલવું. દશ્યમાં ઉદાસીનતા રાખ્યા વિના પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકતો નથી, માટે એવા ઉદાસીનપણાને સર્વભાવથી ઇચ્છવું. પ્રાણીઓપર વિશેષ

કૃપા રાખવાથી રાગવડે બંધન થાય છે, ને તેમના ઉપર નિર્દયતા રાખવાથી અંતઃકરણ મલિન થાય છે, માટે તે બંનેનો ત્યાગ કરી તેમના ઉપર મધ્યસ્થભાવવાળી સામાન્ય દયા રાખવી. ૪.

નિદિધ્યાસનના પરિપાકવડે પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી પછી પ્રારબ્ધની સમાપ્તિએ બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી એમ આ શ્લોકવડે આચાર્યશ્રી બોધ કરે છેઃ—

एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां,
पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्बाधितं दृश्यताम् ।
प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चितिबलान्नाप्युत्तरैः श्लिष्यतां,
प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥ ५ ॥

એકાંતમાં સુખપૂર્વક બેસવું, માયાથી પરમાં—બ્રહ્મમાં ચિત્તને સારી રીતે એકાગ્ર કરવું, પૂર્ણાત્માનો સારી રીતે સાક્ષાત્કાર કરવો, તેવડે આ જગત્‌ને બાધ પામેલું જોવું, ચૈતન્યના સામર્થ્યથી સંચિતકર્મોને સારી રીતે વિલીન કરવાં, ઉત્તરોની-ક્રિયમાણ કર્મોની—સાથે પણ ન જોડાવું, અહિં પ્રારબ્ધને ભોગવવું, ને પછી પરબ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી.

સ્થાનની, મનની ને શરીરની કેવી સ્થિતિ નિદિધ્યાસનમાં ઉપયોગી છે તે પ્રથમ જણાવે છે.

સ્ત્રીઓ, દુર્જનો તથા હિંસક ને પીડા કરનારાં પ્રાણીઓથી રહિત અને શરીરને રોગ ઉત્પન્ન ન કરે એવા પવિત્ર, મનુષ્યોવિનાના ને રમણીય સ્થાનમાં મનને પ્રસન્ન રાખી શરીરને અનુકૂળ આવે એવા આસને કંબલાદિના આસનપર બેસવું. માયાનાં આકાશાદિ કાર્યોથી માયા પર એટલે સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક છે. તેનાથી બ્રહ્મ પરતર એટલે વધારે પર છે, માટે બ્રહ્મ

હવે પછી થનારાં જે ક્રિયમાણકર્મો તેમની સાથે જોડાવું નહિ. પ્રારબ્ધકર્મને—પૂર્વ આશ્રયાધારે પ્રાપ્ત થએલા સંસ્કારોને—પ્રાપ્તશરીરમાં શરીરસ્થિતિપર્યંત કર્મ રહીને સમભાવે ભોગવવું. પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થયા પછી અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિનો કાંઈ હેતુ વિદ્યમાન ન હોવાથી પોતાના પરબ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી. અહિં પરબ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી જોઇએ એવું વિધાન નથી, પણ તેમની પરબ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ થાય છે એમ વસ્તુસ્થિતિનું માત્ર નિરૂપણ છે. ૫.

ઉપરના પાંચ શ્લોકોનું અધ્યયન કરવાથી તથા તેમાં ઉપદેશ કરેલી રીતે વર્તવાથી થનારા ફલને કહે છે—

यः श्लोकपञ्चकमिदं पठते मनुष्यः
सञ्चिन्तयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।
तस्याशु संसृतिदवानलतीव्रघोर-
तापः प्रशान्तिमुपयाति चितिप्रसादात् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं
साधनपञ्चकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

જે મનુષ્ય આ પાંચ શ્લોકોનું અધ્યયન કરે છે, અને પ્રતિદિવસ સ્થિરતા રાખીને તેનું મનનધ્યાન કરે છે, તેનો સંસારરૂપ દાવાનલનો તીવ્ર ને ભયંકર તાપ ચૈતન્યના અનુગ્રહથી શીઘ્ર અત્યંત શાંતિ પામે છે.

જે જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક આ પાંચ શ્લોકોનું શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા સદ્ગુરુપાસેથી અધ્યયન કરે છે, અને પોતાના અંતઃકરણાદિને સ્થિર રાખી નિત્યપ્રતિ ભાવપૂર્વક એકાંતમાં તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કરે છે, તેના સંસારરૂપ વનના અગ્નિના તીખા ને

ગ્રંથની નિર્વિઘ્ન પરિસમાપ્તિ થવામાટે તથા શિષ્ટાચારનું પરિપાલન કરવામાટે ગ્રંથકર્તા નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ કરે છેઃ—

सच्चिदानन्दरूपाय जगदङ्कुरहेतवे ।
सदोदिताय पूर्णाय नमोऽनन्ताय विष्णवे ॥ १ ॥

સચ્ચિદાનંદરૂપવાળા, જગતરૂપ અંકુરના કારણ, સર્વદા અસ્તિત્વવાળા, પૂર્ણ અને અનંત પરમાત્માને મારા નમસ્કાર હો.

ત્રણે કાલમાં એકરૂપે રહેનારા, જેનો જ્ઞાનસ્વભાવ કદીપણ લોપ પામતો નથી એવા, પરમપ્રીતિના સ્થાનરૂપ વા પરમાનંદરૂપ, પ્રતીત થતા આ જગતના અભિન્નનિમિત્તોપાદનકારણરૂપ, (નિમિત્તકારણરૂપ તથા ઉપાદાનકારણરૂપ,) સર્વદા સ્ફુરણરૂપે ઉદય પામેલા જણાતા, સ્વગત સજાતીય ને વિજાતીય ભેદવિનાના, અને દેશ કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદવિનાના વ્યાપક પરમાત્માને મારા વિનયપૂર્વક નમસ્કાર હો. ૧.

सर्ववेदान्तसिद्धान्तैर्ग्रथितं निर्मलं शिवम् ।
सदाचारं प्रवक्ष्यामि योगिनां ज्ञानसिद्धये ॥ २ ॥

સર્વ ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોવડે ગુંથેલા, પવિત્ર ને કલ્યાણરૂપ સદાચારને યોગીઓના જ્ઞાનની સિદ્ધિમાટે હું કહીશ.

ઇશાદિ સર્વ ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતો જેમાં ઓતપ્રોત છે એવા, વાસ્તવિક પવિત્ર, ને કલ્યાણસ્વરૂપ બ્રહ્મની સાથે સંબંધ રાખનાર હોવાથી કલ્યાણરૂપ એવા, ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરેલા સદાચારથી ભિન્ન, સદાચારનું પોતાના ચિત્તને પરબ્રહ્મમાં જોડવાનો પ્રયત્ન કરતા યોગીઓના બ્રહ્મજ્ઞાનની સિદ્ધિમાટે હું કથન કરીશ. ૨.

પ્રથમ મુમુક્ષુયોગીએ પ્રાતઃકાલમાં કરવાયોગ્ય પ્રાતઃસ્મરણને કહે છેઃ—

प्रातः स्मरामि देवस्य सवितुर्भर्ग आत्मनः ।
वरेण्यं तद्धियो यो नश्चिदानन्दः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

પ્રાતઃકાલમાં હું સર્વની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ ને સ્વયંપ્રકાશ આત્માના તે એક ચિદાનંદસ્વરૂપનું સ્મરણ કરું છું, જે ચિદાનંદ અમારી બુદ્ધિઓને સ્ફુરાવે છે.

ચિત્તની પ્રસન્નતાવાળા પ્રાતઃકાલમાં જાગ્રત્ થઇ હું આ સર્વ દૃશ્યના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ ને સ્વયંપ્રકાશ (કોઇનો વિષય થયા વિના સ્પષ્ટ પ્રતીત થનાર) આત્મતત્ત્વના ઉપનિષદોમાં પ્રસિદ્ધ તે ચૈતન્ય ને આનંદસ્વરૂપનું ભાવપૂર્વક સ્મરણ કરું છું, જે ચૈતન્ય ને આનંદસ્વરૂપવાળા આત્મા અમારી—સર્વ પ્રાણીઓની—બુદ્ધિવૃત્તિઓને સ્ફુરણની શક્તિ આપે છે. ૩.

પ્રાતઃસ્મરણ કર્યા પછી તે યોગીએ આખો દિવસ પોતાના અન્તઃકરણને કેવા નિશ્ચયવાળું રાખવાનો સંકલ્પ કરવો જોઇએ તે કહે છેઃ—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
यदेकं केवलं ज्ञानं तदेवाहं परं बृहत् ॥ ४ ॥

જાગ્રત્, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિમાં અન્વય ને વ્યતિરેકવડે જે એક, અસંગ, ચૈતન્યરૂપ, પર ને નિરતિશયવ્યાપક છે તેજ હું છું.

અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા ને સુષુપ્ત્યવસ્થામાં અન્વય ને વ્યતિરેકવડે વિચાર કરતાં જે એક, અસંગ, ચૈતન્યરૂપ, માયાનાં કાર્યો ને માયાથી વધારે સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક, તથા સર્વથી વધારે વ્યાપક તત્ત્વ છે, તે તત્ત્વજ હું છું, દેહાદિ હું નથી. અન્તઃકરણની જે અવસ્થામાં અંતઃકરણ

ગ્રંથની નિર્વિઘ્ને પરિસમાપ્તિ થવામાટે તથા શિષ્યાચારનું પરિપાલન કરવામાટે ગ્રંથકર્તા નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ કરે છે –

सच्चिदानन्दरूपाय जगदङ्कुरहेतवे ।
सदोदिताय पूर्णाय नमोऽनन्ताय विष्णवे ॥ १ ॥

સચ્ચિદાનંદરૂપવાળા, જગતરૂપ અંકુરના કારણ, સર્વદા અસ્તિત્વવાળા, પૂર્ણ અને અનંત પરમાત્માને મારા નમસ્કાર હો.

ત્રણે કાલમાં એકરૂપે રહેનારા, જેનો જ્ઞાનસ્વભાવ કદીપણ લોપ પામતો નથી એવા, પરમપ્રીતિના સ્થાનરૂપ વા પરમાનંદરૂપ, પ્રતીત થતા આ જગતના અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણરૂપ, (નિમિત્તકારણરૂપ તથા ઉપાદાનકારણરૂપ,) સર્વદા સ્ફુરણરૂપે ઉદય પામેલા જણાતા, સ્વગત સજાતીય ને વિજાતીય ભેદવિનાના, અને દેશ કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદ વિનાના વ્યાપક પરમાત્માને મારા વિનયપૂર્વક નમસ્કાર હો. ૧.

सर्ववेदान्तसिद्धान्तैर्ग्रथितं निर्मलं शिवम् ।
सदाचारं प्रवक्ष्यामि योगिनां ज्ञानसिद्धये ॥ २ ॥

સર્વ ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોવડે ગુંથેલા, પવિત્ર ને કલ્યાણરૂપ સદાચારને યોગીઓના જ્ઞાનની સિદ્ધિમાટે હું કહીશ.

ઈશાદિ સર્વ ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતો જેમાં ઓતપ્રોત છે એવા, વાસ્તવિક પવિત્ર, ને કલ્યાણસ્વરૂપ બ્રહ્મની સાથે સંબંધ રાખનાર હોવાથી કલ્યાણરૂપ એવા, ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરેલા સદાચારથી ભિન્ન, સદાચારનું પોતાના ચિત્તને પરબ્રહ્મમાં જોડવાનો પ્રયત્ન કરતા યોગીઓના બ્રહ્મજ્ઞાનની સિદ્ધિમાટે હું કથન કરીશ. ૨.

આ દૃશ્ય પ્રપંચ જાગ્રત્સ્વપ્નરૂપ જ્ઞાનના ને સુષુપ્તિરૂપ અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ છે તે આત્માના સાક્ષાત્કારવડે ને દૃશ્યના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયરૂપ તેના અજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થાય છે. આત્માના સાક્ષાત્કારવાળી વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનનો ને દૃશ્યના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરનારી વૃત્તિરૂપ અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરવાથી નિરુપાધિક જ્ઞાનજ બાકી રહે છે. ૫

હવે યોગીઓના શૌચને વર્ણવે છેઃ—

અત્યન્તમલિનો દેહો દેહી ચાત્યન્તનિર્મલઃ ।
અસંગોઽહમિતિ જ્ઞાત્વા શૌચમેતત્પ્રચક્ષતે ॥ ૬ ॥

સ્થૂલશરીર બહુજ અપવિત્ર છે, ને આત્મા બહુજ પવિત્ર છે, તથા હું અસંગ છું, એમ જાણીને રહેવું આને યોગીઓ શૌચ કહે છે.

પ્રતીત થતું સ્થૂલશરીર મલ, મૂત્ર ને રુધિરાદિ અપવિત્ર પદાર્થોના સમૂહરૂપ હોવાથી અત્યતમલિન છે, અને આત્મા સચ્ચિદાનંદાદિસ્વભાવવાળો હોવાથી પરમપવિત્ર છે અસંગસ્વભાવવાળો પરમપવિત્ર આત્મા હું છું એમ જાણી દેહાદિમાંથી હુંપણાની બુદ્ધિ મૂકી દેવી આ વાસ્તવિક શૌચ-મલમૂત્ર ત્યાગની ક્રિયા-છે એમ યોગીઓ કહે છે. ૬.

હવે યોગીઓના સ્નાનનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

મન્મનો મીનવન્નિત્યં ક્રીડત્યાનન્દવારિધૌ ।
સુસ્નાતસ્તેન પૂતાત્મા સમ્યગ્વિજ્ઞાનવારિણા ॥ ૭ ॥

મારું મન માછલાની પેઠે નિત્ય સુખસાગરમાં ક્રીડા કરે છે. તે યથાર્થ વિજ્ઞાનરૂપ જલવડે હું સારી રીતે સ્નાન કરેલો છું, તેથી પવિત્રસ્વરૂપવાળો છું.

મારું અંતઃકરણ સમુદ્રમાં રમત કરનારા માછલાની પેઠે સર્વદા આનંદસાગરમાં-બ્રહ્મમાં-રમત કરે છે. બ્રહ્મના યથાર્થ અનુભવરૂપ જલ-

ઇંદ્રિયોદ્વારા બ્હારના વ્યાવહારિક પદાર્થોનો અનુભવ કરે તે અવસ્થા જાગ્રત્, જે અવસ્થામાં અંતઃકરણ શરીરની અંદર રહેલી હિતાનાડી મનોમય પદાર્થોને અનુભવે તે અવસ્થાને સ્વપ્ન, ને જે અવસ્થા અંતઃકરણ પોતાના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાનના અંશમાં વિ થઇ જાય તે અવસ્થાને સુષુપ્તિ કહેવામાં આવે છે. આત્માનું તે ત્ર અવસ્થામાં હોવું તે આત્માનો અન્વય, ને એ ત્રણે અવસ્થાઓનું આ ત્મામાં ન હોવું તે તે ત્રણે અવસ્થાઓનો વ્યતિરેક જાણવો. જાગ્ર હું એવે રૂપે આત્માનું ભાન થાય છે, પણ તે વેલાં સ્વપ્ન કે સુ પ્તિનું ભાન થતું નથી, સ્વપ્નમાં હું એવે રૂપે આત્માનું ભાન હોય પણ તે વેલા જાગ્રત્ કે સુષુપ્તિનું ભાન હોતું નથી, સુષુપ્તિમાં હું રીને આત્માનું અસ્પષ્ટ ભાન હોય છે, પણ તે વેલા જાગ્રત્ કે સ્વ ભાન હોતું નથી, અને આત્માકારવૃત્તિમાં આત્માનું સ્પષ્ટ ભાન હોય પણ તે વેલા જાગ્રત્, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ હોતાં નથી. આવી રીતે અવસ્થાઓમાં હોવારૂપ આત્માના અન્વયનો ને તે ત્રણે અવસ્થા આત્મામાં ન હોવારૂપ વ્યતિરેકનો વિચાર કરવાથી એક ને અસ સ્વભાવવાળા આત્માનું ભાન થાય છે. ૪.

હવે યોગીએ પોતાના અજ્ઞાનરૂપ સ્વપ્નસ્થાનનો પરિત્યાગ રીતે કરવો તે કહે છે—

> ज्ञानाज्ञानविलासोऽयं ज्ञानाज्ञानेन शाम्यति ।
> ज्ञानाज्ञाने परित्यज्य ज्ञानमेवावशिष्यते ॥ ५ ॥

આ જ્ઞાન ને અજ્ઞાનનો વિલાસ જ્ઞાન ને અજ્ઞાન શાંત થાય છે. જ્ઞાન ને અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરીને જ્ઞા અવશેષ રહે છે.

આ દૃશ્ય પ્રપંચ જાગ્રત્સ્વપ્નરૂપ જ્ઞાનના ને સુષુપ્તિરૂપ અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ છે. તે આત્માના સાક્ષાત્કારવડે ને દૃશ્યના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયરૂપ તેના અજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થાય છે. આત્માના સાક્ષાત્કારવાળી વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને ને દૃશ્યના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરનારી વૃત્તિરૂપ અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરવાથી નિરુપાધિક જ્ઞાનજ બાકી રહે છે. ૫.

હવે યોગીઓના શૌચને વર્ણવે છેઃ—

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।
असंगोऽहमिति ज्ञात्वा शौचमेतत्प्रचक्षते ॥ ६ ॥

સ્થૂલશરીર બહુજ અપવિત્ર છે, ને આત્મા બહુજ પવિત્ર છે, તથા હું અસંગ છું, એમ જાણીને રહેવું આને યોગીઓ શૌચ કહે છે.

પ્રતીત થતું સ્થૂલશરીર મલ, મૂત્ર ને રુધિરાદિ અપવિત્ર પદાર્થોના સમૂહરૂપ હોવાથી અત્યંતમલિન છે, અને આત્મા સચ્ચિદાનંદાદિસ્વભાવવાળો હોવાથી પરમપવિત્ર છે. અસંગત્વભાવવાળો પરમપવિત્ર આત્મા હું છું એમ જાણી દેહાદિમાંથી હુંપણાની બુદ્ધિ મૂકી દેવી આ વાસ્તવિક શૌચ–મલમૂત્ર ત્યાગની ક્રિયા–છે એમ યોગીઓ કહે છે. ૬.

હવે યોગીઓના સ્નાનનું સ્વરૂપ કહે છે.—

मन्मनो मीनवन्नित्यं क्रीडत्यानन्दवारिधौ ।
सुस्नातस्तेन पूतात्मा सम्यग्विज्ञानवारिणा ॥ ७ ॥

મારું મન માછલાની પેઠે નિત્ય સુખસાગરમાં ક્રીડા કરે છે. તે યથાર્થ વિજ્ઞાનરૂપ જલવડે હું સારી રીતે સ્નાન કરેલો છું, તેથી પવિત્રસ્વરૂપવાળો છું.

મારું અંતઃકરણ સમુદ્રમાં રમત કરનારા માછલાની પેઠે સર્વદા આનંદસાગરમાં–બ્રહ્મમાં–રમત કરે છે. બ્રહ્મના યથાર્થ અનુભવરૂપ જલ-

વડે મેં અવિદ્યારૂપ મેલ નીકળી જાય એવી રીતે સ્નાન કરેલું છે, હું મારા પવિત્ર સ્વરૂપના અનુભવવાળો થયો છું. ૭.

નીચેના શ્લોકમાં યોગીઓના અઘમર્ષણનું નિરૂપણ કરે છે

अथाघमर्षणं कुर्यात् प्राणापाननिरोधतः ।
मनः पूर्णे समाधाय मग्नकुंभो यथार्णवे ॥ ८ ॥

ઉપર કહેલું સ્નાન કર્યા પછી પ્રાણ અને અ[પાનનો] રોકવારૂપ અઘમર્ષણ કરે. જેમ સમુદ્રમાં ડુબેલો ઘડો તેમ મનને પૂર્ણમાં સારી રીતે સ્થિર કરીને રહે.

પૂર્વે કહેલું સ્નાન કર્યા પછી તે યોગી ઊર્ધ્વગતિવાળા વેગને ને અધોગતિવાળા અપાનવાયુના વેગને રોકવારૂપ અંત મલિનસંસ્કારોને બાળી નાંખનારી અઘમર્ષણનામની ક્રિયા કરે. સમુદ્રમાં ડુબેલો ઘડો સ્થિર રહે છે, તેમ યોગીએ પોતાના મનને વ્યાપક બ્રહ્મમાં સારી રીતે સ્થાપન કરીને સ્થિર રહેવું એટલે બ્રહ્મમાં નિમગ્ન કરી પ્રાણાપાનનો નિરોધ કરવો તેને અઘમર્ષણ કહેલું છે. ૮.

હવે યોગીઓની સંધ્યાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

लयविक्षेपयोः सन्धौ मनस्तत्र निरामिषम् ।
स सन्धिः साधितो येन स मुक्तो नात्र संशयः ॥

લય ને વિક્ષેપનો જે સંધિ છે તે સંધિમાં મન વિષયરહિત છે. તે સંધિ જેણે સિદ્ધ કર્યો છે તે મુક્ત છે સંશય નથી.

વૃત્તિનો લય ને વૃત્તિની ઉત્પત્તિની વચ્ચે વૃત્તિનો સંધિ છે. તે સંધિ બ્રહ્મરૂપ છે. તે સંધિરૂપ બ્રહ્મમાં મન અંતરના ને વિષયરૂપ બાહ્યના આહારથી રહિત હોય છે, અર્થાત્ તેની

નિર્વિન હોય છે. તે બ્રહ્મરૂપ સંધિનો અભ્યાસવડે જેણે અનુભવ કર્યો છે તે પુરૂષ સંસાર ને તેના કારણ અજ્ઞાનથી મોકળો થયેલો છે તેમાં શંકા નથી ९.

આ યોગીના જપનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

सर्वत्र प्राणिनां देहे जपो भवति सर्वदा ।
हंसः सोऽहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ १० ॥

પ્રાણીઓના શરીરમાં સર્વત્ર સર્વદા "હંસઃ" વા "સોહં" (હું તે વા તે હું) આ જપ થાય છે. તેને અનુભવીને યોગી સર્વ બંધોથી સારી રીતે મોકળો થાય છે.

સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં સર્વ સ્થળે સર્વ સમયમાં ઉચ્છ્વાસની સાથે હ ને શ્વાસની સાથે સઃ અથવા તેને ઉલટાવીએ તો શ્વાસની સાથે સો ને ઉચ્છ્વાસની સાથે હ એવું ઉચ્ચારણ સ્વાભાવિકરીતે થયા કરે છે. આ હંસ. વા સોઽહ (હું તે પરમાત્મા છુ, વા તે પરમાત્મા હું છું.) જપને અનુભવવડે જે યોગી જાણે છે તે અજ્ઞાનવડે સંસારનાં સર્વ બંધનોથી સારી રીતે મોકળો થાય છે હંસ તે અહ સનું ટુંકરૂપ છે. १०.

હવે યોગીના તર્પણનું વર્ણન કરે છે:—

तर्पणं स्वसुखेनैव स्वेन्द्रियाणां प्रतर्पणम् ।
मनसा मन आलोक्य स्वयमात्मा प्रकाशते ॥ ११ ॥

આત્માના આનંદવડેજ પોતાની ઇંદ્રિયોને સારી રીતે તૃપ્ત કરવી તે યોગીઓનું તર્પણ છે. મનવડે મનને જોઇને આત્મા પોતે પ્રકાશે છે.

આત્માના પરમાનંદસ્વભાવવડેજ પોતાની શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોને પરિપૂર્ણ તૃપ્ત કરવી તે યોગીઓનું તર્પણ છે. પોતાના પવિત્ર ને

એકાગ્ર અંતઃકરણવડે અંતઃકરણના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેને તે પરમાનંદવડે પરિતૃપ્ત કરવું તે પણ તર્પણ છે. આ તર્પણવડે આત્મા પોતે પ્રકાશે છે ઇંદ્રિયોને તથા અંતઃકરણને અહંતાના વિષયોના સેવનથી કદીપણ તૃપ્તિ થતી નથી, પણ આત્માના આનંદને અનુભવ થવાથીજ તેમને તૃપ્તિ થાય છે, માટે મુમુક્ષુ યોગીને આ તર્પણ કર્તવ્ય છે. ૧૧.

હવે આવા યોગીના અગ્નિહોત્રનું નિરૂપણ કરે છે—

आत्मनि स्वप्रकाशेऽग्नौ चित्तमेकाहुतिं क्षिपेत् ।
अग्निहोत्री स विज्ञेय इतरे नामधारकाः ॥ १२ ॥

સ્વયંપ્રકાશ આત્મરૂપ અગ્નિમાં જે ચિત્તરૂપ એક આહુતિને હોમે તે અગ્નિહોત્રી જાણવો, બીજા નામધારક છે.

નિરંતર જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્મરૂપ અલૌકિક અગ્નિમાં જે યોગી આ સર્વ દૃશ્યને કલ્પી તેમાં રાગદ્વેષ કરી જીવને બહુ દુઃખી કરે તે ચિત્તરૂપ એક અલૌકિક આહુતિને હોમે છે,—આત્મામાં તેનો લય કરે છે, તેજ યોગી વાસ્તવિક અગ્નિહોત્રી છે, બીજા લૌકિક અગ્નિહોત્રવાળાઓ તો માત્ર અગ્નિહોત્રી એવું નામ ધારણ કરનારા છે. ૧૨.

આ યોગીના દેવદેવાલયને તથા તેમના દેવપૂજનને કહે છે.—

देहो देवालयं प्रोक्तो देही देवो निरंजनः ।
अर्चितः सर्वभावेन स्वानुभूत्या विराजते ॥ १३ ॥

શરીરને દેવળ કહ્યું છે, ને આત્માને નિરંજન દેવ કહ્યો છે. તે દેવ સર્વભાવવડે પૂજાયા છતા સ્વાનુભવવડે વિરાજે છે.

પંચ ભૂતોના કાર્યરૂપ આ સ્થૂલશરીરને શાસ્ત્રમાં દેવમંદિર કહે છે, અને તેમાં રહેલા આત્માને સત્શાસ્ત્રમાં અવિદ્યાની મલિનતાથી રહિત સ્વયંપ્રકાશ દેવ કહેલા છે. તે અવિદ્યારહિત દેવ યોગીઓવડે

પૂજાશા છતા પોતાના અનુભવવડે શોભે છે,–આત્મા સ્વાનુભવથી ભિન્ન તત્ત્વ નથી. ૧૩.

હવે યોગીના સ્વાધ્યાય, ધ્યાન તથા સાક્ષાત્કારના સ્વરૂપને કહે છેઃ–

मौनं स्वाध्यायश्च ध्यानं ध्येयब्रह्मानुचिन्तनम् ।
ज्ञानेनेति तयोः सम्यग्निषेधान्तप्रदर्शनम् ॥ १४ ॥

મૌન સ્વાધ્યાય છે, ધ્યાન કરવાયોગ્ય બ્રહ્મનું વારંવાર ચિંતન ધ્યાન છે, ને જ્ઞાનવડે તે બંનેના યથાર્થ નિષેધના અવધિનો સાક્ષાત્કાર છે.

વાણીનો નિરોધ સેવવો વા તૂષ્ણીભાવને પામવું એ શાસ્ત્રનું અધ્યયન છે, ધ્યાન કરવાયોગ્ય પરમતત્ત્વમાં વારંવાર પોતાના મનને જોડવું એ ધ્યાન છે, અને પરમતત્ત્વના અનુભવવડે વાણી તથા મનના વા મૌન તથા ધ્યાનના યથાર્થ નિષેધના અવધિરૂપ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૧૪.

હવે યોગીના ભોજનને વા ભોગને વર્ણવે છેઃ—

अतीतानागतं किञ्चिन्न स्मरामि न चिन्तये ।
रागद्वेषं विना प्राप्तं भुंजाम्यत्र शुभाशुभम् ॥ १५ ॥

હું ભૂતકાલનું કાંઈ સ્મરણ કરતો નથી, ને ભવિષ્યનું કાંઈ ચિંતન કરતો નથી. અહિં પ્રાપ્ત થયેલ શુભાશુભને રાગદ્વેષવિના ભોગવું છું.

આત્માનું નિર્લેપપણું વિચારી હું ભૂતકાલમાં પ્રાપ્ત થયેલા ભોજનનું કે ભોગવેલા ભોગોનું કાંઇ પણ સ્મરણ કરતો નથી, અને ભવિષ્યમાં મળવાના ભોજનનો કે પ્રાપ્ત થવાના વિષયોનો કાંઇ પણ વિચાર કરતો નથી. મારા પ્રારબ્ધાનુસાર મને અહિં મળેલા ઉત્તમ કે કનિષ્ઠ ભોજનનો વા શબ્દાદિ વિષયોનો રાગદ્વેષરહિત અંતઃકરણવડે પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ કરવા ઉપભોગ કરું છું. ૧૫.

હવે સંન્યાસ તથા ત્યાગનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

हठाभ्यासो हि संन्यासो नैव काषायवाससा ।
नाहं देहोऽहमात्मेति निश्चयो न्यासलक्षणम् ॥ १६ ॥

હઠાભ્યાસજ સંન્યાસ છે, ભગવાં વસ્ત્રવડે નહિજ. દેહ નથી, આત્મા છું, એવો નિશ્ચય તે ત્યાગનું સ્વરૂપ છે.

ઊર્ધ્વગતિવાળા પ્રાણ તથા અધોગતિવાળા અપાનને પ્રાણાય વડે એકત્ર કરવાનો અભ્યાસ કરવો ને દૃશ્યમાં રહેલો રાગ ત્ય તેજ વાસ્તવિક સંન્યાસ છે, અંતઃકરણની યોગ્યતાવિના માત્ર ભગવાં વ ધારણ કરી લેવાં તેવડે વાસ્તવિક સંન્યાસ થતો નથીજ. હું આ શ સરીર નથી, પણ બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્મા છું, આવો નિશ્ચય દૃશ્યને મનમાંથી કાઢી નાંખવું તે વાસ્તવિક ત્યાગનું સ્વરૂપ છે. ૧

દાન તથા વૈરાગ્યના અવધિનું લક્ષણ જણાવે છેઃ-

अभयं सर्वभूतानां दानमाहुर्मनीषिणः ।
निजानन्दे स्पृहा नान्यद्वैराग्यस्यावधिर्मतः ॥ १७ ॥

સર્વપ્રાણીઓને અભય આપવું તેને બુદ્ધિમાનો કહે છે, અને નિજાનંદમાં સ્પૃહા, બીજામાં નહિ, તે વૈરાગ્ અવધિ માનેલો છે.

અભયરૂપ બ્રહ્મના ઉપદેશવડે અધિકારી સર્વપ્રાણીઓને અભ બ્રહ્મમાં સ્થિર કરવાં તેને બુદ્ધિમાનો વાસ્તવિક દાન કહે છે. અન્ દાન તે ગૌણ દાન છે. નિરુપાધિક, નિરવધિ ને સ્વાધીન આત્માનંદ માત્ર સ્પૃહા, પણ શબ્દાદિ વિષયો તથા તેનાં ઉપકરણમાં સ્પૃહા તેને વિદ્વાનોએ વૈરાગ્યનો છેડો માનેલો છે. ૧૭.

હવે આત્મસાક્ષાત્કારનાં સમીપનાં ત્રણ સાધનો વર્ણવે છેઃ-

वेदान्तश्रवणं कुर्यात् मननं चोपपत्तिभिः ।
योगेनाभ्यसनं नित्यं ततो दर्शनमात्मनः ॥ १८ ॥

વેદાંતનું શ્રવણ કરે, યુક્તિઓવડે મનન કરે, યોગ-ની નિત્ય અભ્યાસ કરે, તેથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે

વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ ષટ્ સંપત્તિ, ને મુમુક્ષુતાના પ્રાપ્ત કરી પછી પવિત્ર ને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુની પાસેથી ઉપનિષદાદિનું આદરપૂર્વક શ્રવણ કરે, પછી તેનો અર્થ કરીને અર્થને સિદ્ધ કરનારી યુક્તિઓવડે અંતઃકરણમાં સ્થાપન કરે ને સાંભળેલા વિષયનું મનન કરે, પશ્ચાત્ પોતાના ચિત્તને બ્રહ્મમાં એકાગ્ર કરવાનો નિત્ય અભ્યાસ કરે આ સાધનોવડે મુમુક્ષુને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૧૮.

હવે અંતઃકરણવાળાને આત્માનો સાક્ષાત્કાર શબ્દથીજ થાય છે એમ જણાવે છે—

शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाच्छब्दादेवापरोक्षधीः ।
प्रसुप्तो बुध्यते शब्दैस्तथाज्ञानी बुध्यते ॥ १९ ॥

શબ્દની શક્તિના અચિંત્યપણાથી શબ્દથીજ અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. જેમ સુતેલો મનુષ્ય શબ્દવડેજ જાગૃત થાય છે તેમ.

શબ્દનું સામર્થ્ય મનુષ્યથી ન ચિંતવી શકાય એવું છે. સર્વ અજ્ઞાનકાર્યનું જ્ઞાન શબ્દવડે મેળવાય છે. શબ્દમાં રહેલી અચિંત્યશક્તિના પ્રભાવથી "तत्त्वमसि"—તે બ્રહ્મ તું છે—ઇત્યાદિ શબ્દથીજ પવિત્ર ને નિષ્કામ અંતઃકરણવાળા, સદ્ગુરુની ભક્તિવાળા, ને વેદાંતના સંસ્કારયુક્ત હૃદયવાળા શિષ્યને આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. જેમ ભારી નિદ્રામાં પડેલો મનુષ્ય તેનું નામ સાંભળી બોલાવવાથી જાગે છે, તેમ અનાદિકાળથી અવિદ્યારૂપ ભારી નિદ્રામાં પડેલો મનુષ્ય સદ્ગુરુના મહાવાક્યરૂપ શબ્દથીજ આત્મસ્વરૂપમાં જાગૃત થાય છે. ૧૯.

જડચેતનના વિવેકવડે ને સદ્ગુરુના ઉપદેશવડે શિષ્ય વેદનું અતિક્રમણ કરવા સમર્થ થાય છે એમ જણાવે છે:—

आत्मानात्मविवेकेन ज्ञानं भवति निर्मलम् ।
गुरुणा बोधितः शिष्यः शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ २० ॥

આત્મા ને અનાત્માના વિવેકવડે પવિત્ર જ્ઞાન થાય છે. ગુરુએ ઉપદેશ કરેલો શિષ્ય વેદનું ઉલ્લંઘન કરી જાય છે.

જડ તથા ચેતનને તેનાં લક્ષણોવડે ભિન્ન ભિન્ન જાણવાથી– જડને અસત્ તથા દુઃખરૂપ જાણવાથી અને ચેતનને સત્ તથા પરમા નંદરૂપ જાણવાથી–મોક્ષસાધકને સર્વપ્રકારના દોષથી રહિત બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે. શ્રીસદ્‌ગુરુએ જેને ઉપદેશ કરેલો છે એવો સાધનસંપન્ન શિષ્ય કર્મ ને ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરનારા વેદભાગનું ઉલ્લંઘન કરીને ઉપનિષદોએ પ્રતિપાદન કરેલા બ્રહ્મસ્વરૂપને અભેદભાવે પામે છે. ૨૦.

હવે કોઇ સદ્‌ગુરુ પોતાના સાધનસંપન્ન શિષ્યને આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરે છેઃ—

न त्वं देहो नेन्द्रियाणि न प्राणो न मनो न धीः ।
विकारित्वाद्विनाशित्वाद् दृश्यत्वाच्च घटो यथा ॥ २१ ॥

જેમ વિકારીપણાથી, વિનાશીપણાથી ને દૃશ્યપણાથી ઘડો તું નથી, તેમ તું શરીર નથી, ઇંદ્રિયો નથી, પ્રાણ નથી, મન નથી, ને બુદ્ધિ નથી.

જેમ ઉત્પત્તિની પહેલાં હોવું, ઉત્પન્ન થવું, વધવું, ભિન્ન ભિન્ન પરિણામને પામવું, ઘટવા માંડવું, ને નાશ પામવું આ ૭ ભાવવિકારો ઘડામાં રહેલા હોવાથી, તથા ઘડો દશ્ય હોવાથી તે ઘડો તું નથી, તેમ તારું સ્થૂલશરીર, શ્રોત્રાદિ ને વાગાદિ ઇંદ્રિયો, પ્રાણાદિ પ્રાણો, સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ ધર્મવાળું મન, ને નિશ્ચયરૂપ ધર્મવાળી બુદ્ધિ પણ વિકારી, વિનાશી ને દશ્ય હોવાથી તારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી, તું તો તે સર્વથી વિલક્ષણ અર્થાત્ અવિકારી, અવિનાશી ને સર્વ દશ્યનો દ્રષ્ટા છે. ૨૧.

હવે વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો આવું છે —

निरावरं केवलं शान्तं निरिन्द्रियं निरञ्जनम् ।
कार्यं कारणनिर्मुक्तं सच्चिदानन्दलक्षणं परम् ॥ २२ ॥

જે આવરણરહિત, કેવળ, શાન્ત, ઇન્દ્રિયોથી રહિત, અવિદ્યારૂપ અંજનથી રહિત, નિત્ય, પરમાનંદ, અદ્વય ને પર છે, તે તું છે.

જે આત્મા આવરણ ને અજ્ઞાનના કાર્યોથી આવરણરહિત, સર્વસંબંધથી રહિત, સર્વદા નિત્ય, નામ રૂપ જાતિ ને ક્રિયા આદિ વિશેષોથી રહિત, અતિ શય અવિકારી રહિત, સજાતીય વિજાતીય ભેદથી રહિત, પરમાનંદરૂપ, અદ્વિતીય અને સ્વપ્રકાશ તથા વ્યાપક છે તે આત્મા તું છે. ૨૨.

હું શબ્દોનો ને મનનો સાક્ષી છું એમ શ્રીસદ્ગુરુ કૃપા કરીને શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે —

शब्दस्योत्पत्तिनाशौ सिद्धौ मनसोऽपि तथैव च ।
साक्षित्वेन तयोर्नित्यं तदेव त्वं ब्रह्म असि ॥ २३ ॥

શબ્દની ઉત્પત્તિ ને વિનાશ સિદ્ધ છે, મનનાં પણ તેમજ છે. એ બંનેમાં સાક્ષીપણાવડે નિત્ય છે તેજ તું છે એમ શ્રુતિ કહે છે.

શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે. જ્યારે આકાશ ઉત્પત્તિ તથા નાશ વાળું છે ત્યારે તેનો ગુણ શબ્દ ઉત્પત્તિ ને નાશવાળો હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ! ક ખ આદિ વર્ણરૂપ ને નગારા આદિના ધ્વનિરૂપ શબ્દોની ઉત્પત્તિ ને વિનાશ શાસ્ત્રથી ને તાર્કિકોના અનુભવથી સિદ્ધ છે. શબ્દનું સાધારણ જેને જોર કહેવામાં આવે છે તે આકાશની પેઠે આપેક્ષિક—અનાદિ અપેક્ષાથી-નિત્ય ભલે હોય, પણ આત્માની પેઠે નિરપેક્ષ નિત્ય નથી. અહિં શબ્દવડે વાણી સમજવી. વાણી જેમ ઉત્પત્તિનાશવાળી છે

તેમ મન પણ ઉત્પત્તિનાશવાળું છે એમ સત્શાસ્ત્રોથી ને વિદ્વાનોના અનુભવથી સિદ્ધ છે. વળી જાગ્રત્ ને સ્વપ્નમાં વાણી ને મનની ઉત્પત્તિ ને સુષુપ્તિમાં તેનો લય સૌને અનુભવસિદ્ધ હોવાથી પણ તે બંને ઉત્પત્તિનાશવાળાં સિદ્ધ થાય છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના મળેલા સત્ત્વગુણના અંશમાંથી મનની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને પ્રલયકાળે વા મોક્ષકાળે તેનો તેમાંજ લય થાય છે વાણી તથા મનની સ્થિતિ હેય ત્યારે અર્થાત્ તેના પ્રવૃત્તિકાલમાં જે પરમતત્ત્વ સાક્ષીપણાવડે નિત્ય રહેલું છે તે પરમતત્ત્વજ તું છે, દેહ, વાણી કે મન તું નથી, માટે તેમાં તને હુંપણાની—આત્માની—બુદ્ધિ રહેતી હોય તો ને ભ્રાંતિનો તું ત્યાગ કર. ૨૩.

હવે સ્થૂલશરીરાદિનો વિરાડાદિથી અભેદ છે એમ ઉપદેશ કરે છેઃ—

स्थूलवैराजयोरैक्यं सूक्ष्महैरण्यगर्भयोः ।
अज्ञानमाययोरैक्यं प्रत्यग्विज्ञानपूर्णयोः ॥ २४ ॥

સ્થૂલશરીરનું ને વિરાડ્ના શરીરનું એકપણું છે, સૂક્ષ્મશરીરનું ને હિરણ્યગર્ભના શરીરનું એકપણું છે, અજ્ઞાનનું ને માયાનું એકપણું છે, અને પ્રત્યગાત્માનું ને બ્રહ્મનું એકપણું છે.

પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરનો ને વિરાડ્ભગવાનના શરીરનો અભેદ છે, કેમકે તે બને પંચીકૃત પાંચ ભૂતોનાં બનેલાં છે, પ્રાણીઓનાં સૂક્ષ્મશરીરનો ને હિરણ્યગર્ભભગવાનના શરીરનો અભેદ છે, કેમકે તે બને અપંચીકૃત પાંચ ભૂતોનાં બનેલાં છે; અજ્ઞાન ને માયાનો અભેદ છે કેમકે અજ્ઞાન જીવોનાં સૂક્ષ્મસ્થૂલ શરીરનું કારણ છે, ને માયા શ્રીઈશ્વરના સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલશરીરનું કારણ છે; અને અંતરાત્મા ને બ્રહ્મનો અભેદ છે, કેમકે તે બંને કારણ, સૂક્ષ્મ ને સ્થૂલ એ ત્રણે પ્રકારના ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ છે. શરીરોના અભેદના કથનવડે તેમના અભિમાનીઓનો પણ અભેદ જાણવો. વ્યષ્ટિ (એક) સ્થૂલશરીરના ને જાગ્રદવસ્થાના અભિમાની વિશ્વ-

અથવા [illegible] (ત્રણે) સ્થૂળશરીરના અભિમાની વિરાટભગવાન્ આદિ અનેક જીવોનો [illegible] શરીરના ને સ્વપ્નાવસ્થાના અભિમાની [illegible] જીવો [illegible] શરીરના અભિમાની ભગવાન્ હિરણ્યગર્ભની આદિ અનેક જીવો, અને વ્યષ્ટિ અજ્ઞાન ને કારણશરીરના ને સુષુપ્તિઅવસ્થાના અભિમાની પ્રાજ્ઞનામના જીવો [illegible] અભિમાની [illegible] આનંદમયોની આદિ અનેક જીવો. ૨૪

ભ્રમથી જ આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ જણાવે છે —

चिन्मात्रैकरसे विष्णौ ब्रह्मात्मैक्यस्वरूपके ।
भ्रमैरेव जगज्जातं रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा ॥ २५ ॥

જેમ દોરડીમાં સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ કેવળ ચિન્મય, એકરસ ને બ્રહ્મ તથા આત્માના એકપણાના સ્વરૂપવાળા વ્યાપકતત્ત્વમાં ભ્રાંતિવડે જગત્ ઉપજ્યું છે.

જેમ અંધકારમાં પડેલી દોરડીમાં મનુષ્યને સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ ચૈતન્યમય, સર્વત્ર સમાન રહેલું, ને બ્રહ્મ તથા આત્માના એકપણાના સ્વરૂપવાળું જે વ્યાપકતત્ત્વ છે તેમાં અજ્ઞાનીઓની ભ્રાંતિવડે તેમને આ નામરૂપવાળું સર્વ જગત્ પ્રતીત થયું છે. ૨૫

તાર્કિકોને મતે જીવ ને ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે —

तार्किकाणां च जीवेशौ वाच्यावेतौ विदुर्बुधाः ।
लक्ष्यौ च सांख्ययोगाभ्यां वेदान्तैरैक्यता तयोः ॥ २६ ॥

તાર્કિકોના જીવ ને ઈશ્વર આ વાચ્ય છે એમ જ્ઞાનીઓ જાણે છે, સાંખ્ય ને યોગવડે આ લક્ષ્ય છે, ને ઉપનિષદોવડે તે બંનેની એકતા છે.

ન્યાયદર્શન ને વૈશેષિકદર્શન એ બંને તર્કશાસ્ત્ર કહેવાય છે. તે બંને શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતને અનુસરનારા તાર્કિકો કહેવાય છે. તાર્કિકો જીવ

તમ પ્રમાણે સત્ત્વ, રજસ ને તમસ્ એ ગુણોવાળા માને છે. એવી રીતે તે બન્ને ઉપનિષદ્‌માંના જીવ તથા ઈશ્વર ગુણોવાળા હોવાથી વાચ્યાર્થ છે એમ સાંખ્યો માને છે. જીવનો પોતાના ભાગથી જે અર્થ તે ચિત્ત કહેવાય છે ને તેને એ પ્રમાણે છે. સાક્ષિત્વ તથા ત્રાસ્યત્વ ઈશ્વરનો ભાગત્યાગથી જે અર્થ થાય તે બ્રહ્મ તથા વાચ્યાર્થ કહેવાય છે, ને ઈશ્વરનો ભાગત્યાગલક્ષણાથી જે અર્થ થાય તે કહેવાય છે. જીવનો પોતાના સ્વભાવે ના મૂળભાગેથી જે અર્થ તે સાક્ષિત્વ, ને ઈશ્વરનો સ્વભાવના ત્યાગલક્ષણાથી જે અર્થ તે બ્રહ્માનુભૂતિ કહેવાય છે. જીવ તથા ઈશ્વર એ બે શબ્દના લક્ષિતાર્થરૂપે જે અર્થ થાય છે તેને તાર્કિકો વાસ્તવિક જીવનું તથા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ માનતા હોવાથી તેમના જીવ તથા ઈશ્વરને વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે વાચ્યાર્થ કહ્યા છે. સાંખ્યદર્શન તથા યોગદર્શન જીવને (પુરુષને) પ્રકૃતિથી ભિન્ન ચૈતન્યસ્વભાવવાળો કહે છે, તથા યોગદર્શન ઈશ્વરને (પુરુષવિશેષને) પણ પ્રકૃતિથી ભિન્ન ચૈતન્યસ્વભાવવાળા કહે છે, તેથી તેમના સિદ્ધાંતમાં જે જીવ તથા ઈશ્વર કહ્યા છે તે વાચ્યાર્થમાંથી જડભાગ કાઢી નાંખીને શુદ્ધચૈતન્યરૂપ કહેલા છે. એવી રીતે તેઓ જીવ તથા ઈશ્વરને કેવળ ચૈતન્યરૂપ માનનારા હોવાથી વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે તે બંનેના લક્ષ્યાર્થને માનનારા તેઓ છે એમ જણાવ્યું છે. યોગસિદ્ધાંતમાં જીવ તથા ઈશ્વરને ચૈતન્યરૂપ માન્યા જ્યાં પણ તે બંનેનો અભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી, પણ ઈશ્વરમાં અવિદ્યાદિ ક્લેશો, શુભાશુભકર્મો, તેનાં ફળો, ને કર્મના સંસ્કારો ન હોવાથી તે જીવોથી ભિન્ન છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ઉપનિષદોમાં જીવના સ્વરૂપમાંથી અવિદ્યા ને તેના ધર્મો તથા ઈશ્વરના સ્વરૂપમાંથી માયા ને તેના ધર્મો કાઢી નાંખવામાં આવે તો તે બંનેના શુદ્ધસ્વરૂપમાં કાંઈજ ભેદ નથી, એમ તે બંનેના સ્વરૂપની એકતા સ્વીકારવામાં આવી છે. ૨૧.

તે બંનેની ચૈતન્યરૂપ એકતા કેવી રીતે છે તે કહે છે —

कार्यकारणवाच्यांशौ जीवेशौ यौ जहच्च तौ ।
अजहच्च लक्ष्यांशौ चिदेकार्थैकरूपिणौ ॥ २७ ॥

જીવ ને ઈશ્વરમાં જે કાર્ય ને કારણરૂપ વાચ્યનો ભાગ છે તે બંને જુદા હોવાથી ને બંનેના લક્ષ્યભાગને નહિ જુદા હોવાથી તે બંનેના ચિતનરૂપ એકજ એકરૂપવાળા છે.

જીવમાં અવિદ્યા ને તેના ધર્મોરૂપ વા અન્તઃકરણ ને તેના ધર્મોરૂપ વાચ્યનો ભાગ છે, ને ઈશ્વરમાં માયા ને તેના ધર્મોરૂપ વાચ્યનો ભાગ છે. જીવ તથા ઈશ્વરમાંથી એ બંને વાચ્યના ભાગો ત્યજી દેવાથી અવશિષ્ટ રહેલા ચૈતન્યરૂપ ભાગો જે તે બંનેના લક્ષ્યાર્થ છે. તેનો ત્યાગ ન કરવાથી તે બંને ચેતનના એકજ એકરૂપવાળા છે. અને ચેતનો સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપવાળા હોવાથી તે બંનેમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. જેમ ઘટાકાશ ને મઠાકાશ ઉપાધિ દૂર કરતાં ઘટાકાશ ને મઠાકાશ મહાકાશ રૂપ થઈ જાય છે, ને સેવક તથા રાજાની ઉપાધિ દૂર કરતાં તે બંને મનુષ્યરૂપ પ્રતીત થાય છે, તેમ જીવ તથા ઈશ્વરના ઉપાધિનો ત્યાગ કરતાં તે બંને ચૈતન્યરૂપ રહે છે. ૨૭

અન્ય શાસ્ત્રોથી વેદાંતનું શ્રેષ્ઠપણું જણાવે છે —

कर्मशास्त्रे कुतो ज्ञानं तर्के नैवास्ति निश्चयः ।
सांख्ययोगौ भिदापन्नौ शाब्दिकाः शब्दतत्पराः ॥ २८ ॥
अन्ये पाखण्डिनः सर्वे ज्ञानवार्तासु दुर्बलाः ।
एकं वेदान्तविज्ञानं स्वानुभूत्या विराजते ॥ २९ ॥

કર્મશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન ક્યાંથી ? તર્કમાં નિશ્ચય નથીજ. સાંખ્ય ને યોગ ભેદને પ્રાપ્ત થયાં છે. શબ્દશાસ્ત્રને માનનારા શબ્દમાં તત્પર છે. બીજા સર્વે પાખંડીઓ જ્ઞાનની

જાળીઓમાં ડૂબતા છે. એક વેદાંતનું વિજ્ઞાન સ્વાનુભવવડે વિશેષ શોભે છે.

વૈદિકમતોને કહેનારા શ્રીજૈમિનિપ્રણીત પૂર્વમીમાંસાદર્શનમાં વૈદિકકર્મોનોજ વિચાર હોવાથી તેમાં જ્ઞાનપૂર્વક અભેદના તત્ત્વનું નિરૂપણ ક્યાંથી હોય ? શ્રીગૌતમપ્રણીત ન્યાયદર્શન ને શ્રીકણાદપ્રણીત વૈશેષિકદર્શન યુક્તિપ્રધાન હોવાથી તે તર્કાત્મક કહેવાય છે. તર્કની કોઈ સ્થળે સ્થિરતા નથી. કેમકે બલવાન્ તર્કથી નિર્બળ તર્ક સર્વદા બાધ પામે છે. એવી રીતે તર્કમાં અનવસ્થાનો વિષય નડે છે. શ્રીકપિલપ્રણીત સાંખ્યદર્શનમાં જીવોને અનેકરૂપ કહેલા છે, અને શ્રીપતંજલિપ્રણીત યોગદર્શનમાં જીવો તથા ઈશ્વરને ભિન્ન કહેલ છે. એ બન્ને દર્શનોમાં જીવોનો પરસ્પર ભેદ તથા જીવોનો ઈશ્વરથી ભેદ વર્ણવેલો હોવાથી એ બન્ને શાસ્ત્રો ભેદવાદને પ્રાપ્ત થએલાં જણાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રના પરમાર્થની સાથે સંબંધ રાખનારા આત્મમાં પરમ તત્ત્વનો સૂક્ષ્મવિચાર કર્યો નથી. શ્રીપાણિનિ આદિ સમર્થ વૈયાકરણોએ પ્રધાનપણે શબ્દોનોજ વિચાર કર્યો છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રના મતને માનનારા શાબ્દિકો કહેવાય છે. તેઓ શબ્દના વિચારમાં તત્પર છે, પણ અર્થના વિચારમાં તત્પર નથી. ચાર્વાકાદિ બીજા સર્વે પાખંડીઓ (મોક્ષશાસ્ત્રને નહિ માનનારા તથા તે પ્રમાણે પ્રયત્ન નહિ કરનારા) અજ્ઞાનસંબંધની વાતોમાં મગ્ન છે. એક વેદાંતશાસ્ત્રનું સ્વાનુભવવાળું જ્ઞાન જ્ઞાનીઓના પોતાના અનુભવવડે અત્યંત શોભે છે. બીજાં દર્શનો બહુધા લોકાંતરમાં જવાથી દૃષ્ટ દુઃખની નિવૃત્તિ ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ સાધકને થશે એમ કહે છે, ને વેદાંતશાસ્ત્ર તો યથાયોગ્ય યત્ન કરનારને દૃષ્ટ દુઃખની નિવૃત્તિ ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ અહિંજ અનુભવાય છે એમ કહે છે, એટલો અન્ય શાસ્ત્રોથી વેદાંતશાસ્ત્રનો ભેદ છે. ૨૮-૨૯.

બંધમોક્ષનું સ્વરૂપ તથા તેના ઉપાદાનકારણનું નિરૂપણ કરે છે —

अहं ममेत्ययं बन्धो ममाहं नेति मुक्तता ।
बन्धमोक्षौ गुणैर्भातौ गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ ३० ॥

હું ને મારું આ બંધ છે, ને હું ને મારું નહિ આ મુક્તપણું છે ને બંધ ને મોક્ષ ગુણોવડે પ્રતીત થાય છે, ને તે ગુણો પ્રકૃતિથી ઉપજેલા છે.

અજ્ઞાનદૃષ્ટિ અનિત્ય ને જડસ્વરૂપ આ શરીર હું છું. ને આ શરીર તથા આ શરીરના સંબંધવાળાં જે પ્રાણીઓ તથા પદાર્થો છે તે મારાં છે એમ માનવું આ બંધ છે, અને આ શરીર હું નથી. પણ અસંગ ને સચ્ચિદાનંદસ્વભાવવાળો અંતરાત્મારૂપી અખિલ બ્રહ્મ હું છું. ને આ શરીર તથા આ શરીરના સંબંધવાળાં પ્રાણીઓ તથા પદાર્થો મારાં નથી, કેમકે હું સર્વથી સર્વદા અસંગ છું. એમ માનવું આ મુક્તપણું વા મોક્ષ છે. તે બંધ તથા મોક્ષ બુદ્ધિના અવિવેક વા અજ્ઞાન ને વિવેક વા જ્ઞાન એ ગુણોવડે પ્રતીત થાય છે. શુદ્ધ આત્મામાં વાસ્તવિક રીતે બંધ કે મોક્ષ કાંઈ નથી. બુદ્ધિ પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી એ બંને ગુણો પણ બુદ્ધિની સાથે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે ૩૦.

મંદભાગ્યવાળા મનુષ્યો જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મને જાણી શકતા નથી એમ કહે છે:—

ज्ञानमेकं सदा भाति सर्वावस्थासु निर्मलम् ।
मन्दभाग्या न जानन्ति स्वरूपं केवलं बृहत् ॥ ३१ ॥

સર્વ અવસ્થાઓમાં સર્વદા નિર્મલ જ્ઞાન એક પ્રતીત થાય છે. મંદભાગ્યવાળા પુરુષો કેવલ બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતા નથી.

જાગ્રત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ અવસ્થાઓ પણ અન્યોન્ય ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ તે ત્રણે અવસ્થાઓનું જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન નથી. જાગ્રતમાં શબ્દાદિ પાંચ વિષયો ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ તેમનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી, સ્વપ્નમાં શબ્દાદિ વિષયો ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ તેમનું જ્ઞાન ભિન્નનથી. ને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન ને સુખાદિ વિષયો ભિન્ન ભિન્ન છે. પણ તેમનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી. માસાદિ પણ અવસ્થાઓમાં, વર્ષાદિ વર્ષોમાં, યુગાદિ ખંડોમાં, કલ્પાદિ ભાગોમાં, મન્વાદિ મંડળોમાં, કુલાદિ યુગોમાં, ગોત્રાદિ કાળોમાં, ને અનેક મહાકલ્પોમાં ઉત્પત્તિ રહિત એવો શુદ્ધ જ્ઞાન સર્વદા એકજ પ્રતીત થાય છે. પરમાત્માના અજ્ઞપણાથી જેમણે વિવેકાદિ તથા શમાદિ સાધનો સંપાદન કર્યાં નથી એવા અભાગીઆ પુરુષો માયાથી પર રહેલા અંતરાત્માને જાણવા સમર્થ થતા નથી. ૩૧

એ આત્માને જાણનારા મુક્ત થાય છે એમ જણાવે છેઃ—

संकल्पसाक्षिणं ज्ञानं सर्वलोकैकजीवनम् ।
तदस्मीति च यो वेद स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ३२ ॥

સર્વ પ્રાણીઓના મુખ્યજીવનરૂપ, જ્ઞાનસ્વભાવવાળા ને સંકલ્પના સાક્ષીને તે હું છું એમ જે પુરુષ જાણે છે તે મુક્ત છે એમાં સંશય નથી.

શુદ્ધચેતન પ્રાણના પણ પ્રાણરૂપ હોવાથી તે ચેતનને અહિં સર્વ પ્રાણધારી પ્રાણીઓના મુખ્યજીવનરૂપ કહેલ છે. શુદ્ધચેતનનો જ્ઞાનસ્વભાવ “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” ॥ (બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન ને અનંત છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં કહ્યો છે, જો આત્મા વા ચેતનનો જ્ઞાનસ્વભાવ ન હોય તો આ જગત્માં કોઇ પણ પ્રાણિપદાર્થનું જ્ઞાન, થઇ શકે નહિ એ યુક્તિથી પણ આત્મા વા ચેતનનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે

એમ જણાવે છે. એવી રીતે આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ શ્રુતિ, યુક્તિ ને જ્ઞાનીઓના અનુભવવડે સિદ્ધ છે. વળી તે આત્મા અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓનો પ્રકાશક હોવાથી મનના સાક્ષીના સાક્ષીરૂપે તેને કહેલ છે. તે આત્મા હું છું. એમ જે પુરુષ સ્વાનુભવથી જાણે છે તે પુરુષ અવિદ્યા ને તેનાં કાર્યોથી મોકળો થયેલો છે. એમાં લેશ પણ સંશય નથી. ૩૨

આત્મા સર્વનો પ્રકાશક હોવાથી તેના જ્ઞાનમાટે કોઇ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી એમ કહે છે—

प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिस्तथा ।
यस्य भासावभासेन मानं ज्ञानाय तस्य किम् ॥ ३३ ॥

પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય ને પ્રમા જેના જ્ઞાનવડે પ્રતીત થાય છે તેના જ્ઞાનમાટે કયું પ્રમાણ જોઇએ ?

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે વસ્તુઓને જાણનારો જીવ પ્રમાતા કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ ને અનુપલબ્ધિ આ છ પ્રમાણનાં નામો છે. યથાર્થ જ્ઞાનનું સાધન તે પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનાં લક્ષણ અન્યત્ર વર્ણવ્યાં છે, તેથી તેમનો વિસ્તારો અહિં કર્યો નથી. પ્રમાણવડે જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે તે વસ્તુ પ્રમેય કહેવાય છે. પ્રમાણવડે થનારા યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રમિતિ વા પ્રમા કહેવામાં આવે છે. આ ચારે જેના જ્ઞાનસ્વભાવવડે પ્રતીત થાય છે તે સ્વયંપ્રકાશ આત્માના જ્ઞાનમાટે કયા પ્રમાણની અપેક્ષા છે ? એ ચારેને જે આત્મા પ્રકાશે છે તે આત્માના સદ્‌ભાવનું તથા જ્ઞાનસ્વભાવનું જ્ઞાન તો એ ચારે પદાર્થોની સાથેજ થઇ ગયું છે. જેમ સૂર્યના પ્રકાશવડે પ્રકાશેલા અન્ય પદાર્થોના જ્ઞાનસાથે સૂર્યના સદ્‌ભાવનું તથા તેના પ્રકાશસ્વભાવનું જ્ઞાન થઇ જાય છે તેમ અહિં પણ સમજવું. ૩૩.

પદાર્થના જ્ઞાનને પ્રકાશનાર આત્મા છે એમ નિરૂપણ કરે છે—

वस्त्वाकारा भवेद्वृत्तिः फलेनार्थः प्रकाशते ।
वस्तुज्ञानं विजानाति स पदार्थः परः स्मृतः ॥ ३४ ॥

વૃત્તિ વસ્તુને આકારે થાય છે, ચિદાભાસવડે વસ્તુ પ્રકાશે છે, ને વસ્તુના જ્ઞાનને જે પ્રકાશે છે તેજ વસ્તુ શ્રેષ્ઠ કહી છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રાદિદ્વારા નીકળી પદાર્થરૂપના આવરણનો ભંગ કરી પ્રકાશાદિના સાહાય્યવડે તે પદાર્થને આકારે થાય છે. જેમ કેદારામાં ભરેલું પાણી નીકદ્વારા ક્યારાને ક્યારાને આકારે થાય છે તેમ. પદાર્થ જડ છે, ને વૃત્તિ પણ જડ છે, તેથી તે વૃત્તિ તે પદાર્થને પ્રકાશી શકતી નથી. તે વૃત્તિના અગ્રભાગમાં રહેલું ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ જેને ચિદાભાસ વા ફળ કહેવામાં આવે છે તે પદાર્થને પ્રકાશે છે, અર્થાત્ આ અમુક પદાર્થ છે એવું જ્ઞાન અંતઃકરણમાં ઉપજાવે છે. આ અમુક પદાર્થ છે તેને મેં જાણ્યો એવું જ્ઞાન ઉપજ્યા વિના માત્ર તે પદાર્થનું જ્ઞાન મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિમાં હેતુ થઇ શકતું નથી, માટે તે પદાર્થના જ્ઞાનને પ્રકાશનાર કોઇ અન્ય વસ્તુ હોવી જોઇએ. આ અમુક પદાર્થને મેં જાણ્યો એમ પદાર્થના જ્ઞાનને જે વસ્તુ સારી રીતે પ્રકાશે છે તે વસ્તુ એટલે આત્મા વા શુદ્ધચૈતનજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ વેદાંતોમાં કહ્યું છે. ૩૪.

જડ પદાર્થના જ્ઞાનમાં વૃત્તિના ને ચિદાભાસના વ્યાપારની અગત્ય છે, પણ ચૈતનરૂપ આત્માના જ્ઞાનમાં તો માત્ર વૃત્તિનોજ ઉપયોગ છે એમ પ્રતિપાદન કરી બતાવે છે:—

वृत्तिव्याप्यत्वमेवास्तु फलव्याप्तिः कथं भवेत् ।
स्वप्रकाशात्मरूपत्वात् सिद्धत्वाच्च चिदात्मनः ॥ ३५ ॥

ચૈતન્યરૂપ આત્માના સ્વપ્રકાશસ્વરૂપપણાથી અને સિદ્ધપણાથી વૃત્તિવ્યાપ્યપણું જ હો, ફલવ્યાપ્તિ કેમ હોઈ શકે?

ચૈતન્ય, જ્ઞાન ને પ્રકાશ એ પર્યાય એટલે એક અર્થના વાચક છે. જ્ઞાનસ્વભાવવાળો આત્મા સ્વપ્રકાશ છે. ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણના જ્ઞાનનો વિષય થયા વિના હું છું એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, ને તેના જ્ઞાનસ્વભાવનું સંક્રમણ થવાથીજ અંતઃકરણ તથા જ્ઞાનેંદ્રિયો અન્ય પદાર્થને જાણવામાં સમર્થ થાય છે. આવી રીતે આત્મા કોઇના જ્ઞાનનો વિષય થયા વિના પોતાના સદ્ભાવને સ્પષ્ટ જણાવે છે, માટે તે સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે. વળી તે સર્વદા સ્વતઃસિદ્ધ છે. સૂર્યાદિ સ્વયંપ્રકાશ ગણાતા પદાર્થોની પેઠે તે ઉત્પન્ન થયેલ નથી. ચૈતન્યરૂપ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ તથા સિદ્ધ હોવાથી તેના ઉપર જે અજ્ઞાનનો આવરણનામની શક્તિ છે તેને દૂર કરવા માત્ર વૃત્તિવ્યાપ્તિનીજ અગત્ય છે. વેદાંતના સંસ્કારવાળી, પવિત્ર ને એકાગ્ર અંતઃકરણની વૃત્તિ બહ્યાદિકમણી પાછી વળીને આત્માની ઉપર રહેલા આવરણને દૂર કરે છે, તેથી સ્વપ્રકાશ ને નિત્યસિદ્ધ આત્માનુ પોતાની મેળે ભાન થાય છે. વૃત્તિના અગ્રભાગમાં ચિદાભાસ છે, પણ તેના સહાય્યની ત્યાં અગત્ય પડતી નથી. જેમ અંધકારમાં પડેલા પદાર્થને જોવામાટે નિર્દોષ નેત્ર ને દીપક બનેની અપેક્ષા રહે છે, પણ વાદળાવિનાના બપોરના સૂર્યને જોવામાં માત્ર નિર્દોષ નેત્રનીજ અપેક્ષા રહે છે, દીવાની અપેક્ષા રહેતી નથી, દીવો સાથે હોય તોપણ તે નકામો થઇ જાય છે, તેમ જડ પદાર્થના જ્ઞાનમાં વૃત્તિ ને ચિદાભાસ બનેની અપેક્ષા રહે છે, પણ સ્વયંપ્રકાશ આત્માના જ્ઞાનમાં માત્ર યોગ્ય વૃત્તિનીજ અપેક્ષા રહે છે, ચિદાભાસની અપેક્ષા રહેતી નથી. ચિદાભાસ વૃત્તિમાં હોય છે તોપણ તે ત્યાં નકામો થઇ જાય છે. અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થની ઉપરના આવરણનો ભંગ કરે તેને વૃત્તિવ્યાપ્તિ. ને ચિદાભાસ પદા-

તે પ્રકારે તેને સ્વાત્મામાં ઉદયમાં આવે છે. આત્માની ઉપરના આવરણનો એક વાર ભંગ થયા પછી તે આત્મા સર્વદા નિરન્તર પ્રકાશે છે,—અનુભવાય છે, પછી નિદિધ્યાસનની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. ૩૫.

હવે ઉન્મનીદશાનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે —

अर्थादर्थं यदा वृत्तिर्गन्तुं चलति चान्तरे ।
निराधारा निर्विकारा या दशा सोन्मनी स्मृता ॥ ३६ ॥

જ્યારે વૃત્તિ એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થભણી જવાને ચાલે છે ત્યારે મધ્યમાં જે તેની નિરાધાર અને નિર્વિકાર દશા છે તે ઉન્મની કહી છે.

જ્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ અંતઃકરણમાંથી ઊઠીને કોઇ પદાર્થભણી જાય છે, અથવા કોઇ પદાર્થને આકારે થઇ હોય ત્યાંથી બીજા પદાર્થને આકારે થવા તે પદાર્થભણી જાય છે, ત્યારે તે બેની વચ્ચે અંતઃકરણની વૃત્તિ કોઇ પણ પદાર્થના આલંબનવાળી હોતી નથી, તેમજ આલંબનને અભાવે તે રાગદ્વેષાદિ વિકારવાળી પણ હોતી નથી, અર્થાત્ બ્રહ્માકાર થએલી હોય છે. વૃત્તિની આવી આલંબનવિનાની ને વિકારવિનાની-બ્રહ્મરૂપે—જે સ્થિતિ તે સ્થિતિ યોગીઓએ ઉન્મની કહી છે. ૩૬.

ચિત્ ને ચિત્તના ભિન્ન સ્વરૂપને કહે છેઃ—

चित्तं चिच्च विजानीयात् तकाररहितं यदा ।
तकारं विषयाध्यासं जपारागो यथा मणौ ॥ ३७ ॥

જ્યારે ચિત્ત તકારરહિત હોય ત્યારે તેને ચિત્ જાણવું. જેમ મણિમાં જાસુદીના ફૂલની રતાશ છે તેમ ચિત્તમાં તકાર વિષયાધ્યાસ છે.

જ્યારે ચિત એટલે અંતઃકરણ તકારથી—ત અક્ષરથી—રહિત હોય ત્યારે તે ચિતને ત નહિ હોવાથી ચિત્ એટલે ચૈતન્ય જાણવું. જેમ નિર્મલ ને શ્વેત સ્ફટિકમણિમાં સમીપમાં પડેલા જાસુદીના રાતા ફૂલની રતાશ પ્રતીત થઇ તે રાતો પ્રતીત થાય છે, તેમ વિષયના અભ્યાસથી રહિત નિર્મલ ચિત્તમાં તકારરૂપ વિષયાધ્યાસ આવવાથી તેજ ચિત્ ચિત્તરૂપે પ્રતીત થાય છે. ૩૭.

ત્રિપુટીની ક્ષીણતા થયે જ્યારે જ્ઞાન એકલું રહે છે ત્યારે પુરુષ બ્રહ્મભાવને પામે છે એમ નિરૂપણ કરે છેઃ—

ज्ञेयवस्तुपरित्यागात् ज्ञानं तिष्ठति केवलम् ।

त्रिपुटी क्षीणतामेति ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ३८ ॥

જાણવાયોગ્ય—જ્ઞાનના વિષયભૂત-વસ્તુના પરિત્યાગથી કેવલ જ્ઞાન રહે છે. ત્રિપુટી ક્ષીણપણાને પામે છે. તે જ્ઞાની નિર્વાણરૂપ બ્રહ્મને પામે છે.

ઘટાદિ જ્ઞેયવસ્તુનો ઘટાદિ આકારે થયેલી વૃત્તિમાંથી પરિત્યાગ કરવાથી માત્ર નિરુપાધિક જ્ઞાનજ બાકી રહે છે. તે નિરુપાધિક જ્ઞાન બ્રહ્મ છે. આ નિરુપાધિક જ્ઞાન બાકી રહે ત્યારે જ્ઞાતા, સોપાધિક જ્ઞાન, ને જ્ઞેય ઇત્યાદિ ત્રિપુટીઓ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. ત્રિપુટીઓની નિવૃત્તિ થવાથી જ્ઞાની મોક્ષરૂપ બ્રહ્મતત્વને અભેદભાવે પામે છે. પરસ્પર સંબંધ રાખનારી ત્રણ વસ્તુઓ મળીને ત્રિપુટી કહેવાય છે, જેમ જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેય; દ્રષ્ટા, દર્શન ને દશ્ય ઇત્યાદિ. ૩૮.

જગદાદિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે—

मनोमात्रमिदं सर्वं तन्मनोऽज्ञानमात्रकम् ।

अज्ञानं भ्रम इत्याहुर्विज्ञानं परमं पदम् ॥ ३९ ॥

આ સર્વ મનોમાત્ર છે. તે મન અજ્ઞાનમાત્ર છે. અજ્ઞાન ભ્રાંતિ છે એમ કહે છે. વિજ્ઞાન પરમ પદ છે.

આ નામરૂપક્રિયાવાળું સર્વ જગત્ મને કલ્પેલું હોવાથી મનથી ભિન્ન નથી, પણ મનોરૂપજ છે. તે મન બ્રહ્મના અજ્ઞાનવડે પ્રતીત થનારુ હોવાથી અજ્ઞાનમાંથી ઉપજેલું છે, તેથી તે અજ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, પણ અજ્ઞાનરૂપજ છે. અજ્ઞાન, ભ્રાંતિ, અવિદ્યા ને માયા એ પર્યાય છે એમ સત્શાસ્ત્રો ને વિદ્વાનો કહે છે. તે અજ્ઞાનથી પર જે બ્રહ્મ છે તે બ્રહ્મના અનુભવને વિદ્વાનો પરમ પદ કહે છે. વેદાંતસિદ્ધાંતમાં સત્યાદિ લોકને પરમ પદ કહેતા નથી, પણ બ્રહ્મનેજ પરમ પદ કહે છે. ૩૯.

હવે માયા, ઈશ્વર ને બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

अज्ञानं चान्यथा ज्ञानं मायामेतां वदन्ति ते ।
ईश्वरं मायिनं विद्यान्मायातीतं निरंजनम् ॥ ४० ॥

અન્ય પ્રકારનું જ્ઞાનજ અજ્ઞાન. તેઓ આને માયા કહે છે. માયાના સ્વામીને ઈશ્વર જાણવા. માયાતીત નિરંજન છે.

બ્રહ્મ જે એક પ્રકારની—નામ, રૂપ ને ક્રિયાથી રહિત—વસ્તુ છે તેમાં તેનાથી વિલક્ષણ અન્ય પ્રકારનું એટલે નામ, રૂપ ને ક્રિયાવાળા જગતનું જ્ઞાન તેજ અજ્ઞાન વા અવિદ્યા કહેવાય છે. એ અજ્ઞાન અભાવરૂપ નથી, પણ જ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થવાને યોગ્ય ભાવરૂપ છે. આ અજ્ઞાન વા અવિદ્યાને વેદાંતનો પાર પામેલા પંડિતો માયા એવું નામ આપે છે. એ માયાના નિયામકને વિશેષે ઈશ્વર જાણવા, ને એ માયાથી જે પર છે, અર્થાત્ એ માયાનો જેની સાથે ત્રણ કાળમાં લેશ પણ સંબંધ નથી તેને નિરંજન એટલે બ્રહ્મ જાણવું. ૪૦.

ઉપર કહેલી માયાની નિવૃત્તિ બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે થાય છે એ ઉપદેશ કરે છે.—

सदानन्दे चिदाकाशे मायामेघस्तडिन्मनः ।
अहंता गर्जनं तत्र धारासारो हि वृत्तयः ॥ ४१ ॥
महामोहान्धकारेऽस्मिन् देवो वर्षति लीलया ।
अस्या वृत्तेर्विरामाय प्रबोधैकसमीरणः ॥ ४२ ॥

સદાનંદસ્વભાવવાળા ચૈતનરૂપ આકાશમા માયારૂપ મેઘ ને મનોરૂપ વીજળી છે. ત્યાં અહંતારૂપ ગર્જના છે, ને વૃત્તિઓરૂપ વરસાદની મોટી ધારાઓનું પડવું છે. ૪૧. આ મહામોહરૂપ અંધકારમાં દેવ લીલાવડે વરસે છે. આ વૃત્તિના વિરામમાટે જ્ઞાનરૂપ એક વાયુ છે. ૪૨.

સત્, આનંદ ને ચૈતન આ સ્વભાવવાળા બ્રહ્મરૂપ આકાશને વિષે માયારૂપ મેઘ રહેલ છે. તે મેઘમા અંતઃકરણરૂપ વીજળી પ્રતીત થાય છે. ત્યાં દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિરૂપ ગર્જના સંભળાય છે, અને માયાના કાર્ય અંતઃકરણમાંથી ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિઓરૂપ વરસાદની ધારાઓનું પડવું છે. ૪૧. આ મહામોહ એટલે બ્રહ્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ અંધારામાં સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા પોતાની સ્વાભાવિક લીલાવડે નામરૂપની પ્રતીતિ કરાવવારૂપ વરસે છે. આ વૃત્તિની એટલે માયા ને તેનાં સર્વ કાર્યોની નિવૃત્તિમાટે બ્રહ્મસ્વરૂપના સ્વજ્ઞાનરૂપ એક વાયુજ ઉપયોગી છે. ૪૨.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનના સ્વરૂપને તથા અહિં અદ્વિતીય બ્રહ્મજ છે એ વાત ને સંક્ષેપમાં કહે છેઃ—

ज्ञानं दृग्दृश्ययोर्भावं विज्ञानं दृश्यशून्यता ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४३ ॥

દ્રષ્ટા ને દૃશ્યનો ભાવ તે જ્ઞાન, ને દૃશ્યનો અભાવ તે વિજ્ઞાન. એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે, અહિં કાંઇ પણ ભેદ નથી.

દૃશ્ય આત્મા ને દૃશ્ય જગત્‌ના વિદ્યમાનપણાની જ્યાંસુધી પ્રતીતિ રહે ત્યાંસુધીની અંતઃકરણની સ્થિતિને જ્ઞાન એવું નામ આપવામાં આવે છે, અને સર્વ દૃશ્યનો દ્રષ્ટામાં બાધ થઇ જઇ દૃશ્યનું શૂન્યપણું ને માત્ર દ્રષ્ટાનોજ સદ્ભાવ અનુભવાય એવી અંતઃકરણની સ્થિતિ થાય તેને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનકાળે એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ અનુભવાય છે, ને આ બ્રહ્મમાં કાંઇ પણ દ્વૈત નથી, એવો નિશ્ચય થાય છે. ૪૩.

વળી જ્ઞાનવિજ્ઞાનના સ્વરૂપને બીજી રીતે કહે છે:—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं तज्ज्ञानं ज्ञानमुच्यते ।
विज्ञानं चोभयोरैक्यं क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः ॥ ४४ ॥

ક્ષેત્ર ને ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન જ્ઞાન કહેવાય છે, અને ક્ષેત્રજ્ઞ ને પરમાત્મા આ બંનેના એકપણાનો અનુભવ તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રકૃતિથી માંડીને સ્થૂલશરીરપર્યંતના સર્વ પદાર્થો જડ હોવાથી ક્ષેત્ર—કરેલાં શુભાશુભ કર્મોનાં શુભાશુભ ફળો ઉપજવાનું સ્થાન-કહેવાય છે. એ ક્ષેત્રના સ્વરૂપને જાણનારો જીવ ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે ક્ષેત્રના અસત્, જડ ને દુઃખાદિરૂપ સ્વભાવને તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સત્, ચિત્ ને આનંદાદિ સ્વભાવને જાણવા તે જ્ઞાન, જ્ઞાન એવા નામથી વિદ્વાનોમાં કહેવાય છે, અને જીવ ને ઈશ્વર એ બંનેનું ચેતનરૂપે વાસ્તવિક એકપણું જાણવું તે વિજ્ઞાન એવા નામવડે વિદ્વાનોમાં કહેવાય છે. ૪૪.

હવે પરોક્ષજ્ઞાન તથા અપરોક્ષજ્ઞાનના સ્વરૂપને વર્ણવે છે:—

परोक्षं शास्त्रजं ज्ञानं विज्ञानं चात्मदर्शनम् ।
आत्मनो ब्रह्मण. सम्यगुपाधिद्वयवर्जितम् ॥ ४५ ॥

[illegible] જ્ઞાન [illegible], અને [illegible] [illegible] કહેવું [illegible] અને [illegible] છે.

[illegible] જ્ઞાન [illegible] કહેવાય છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિજ્ઞાન [illegible] [illegible] કહેવાય છે ૫૫

જ્ઞાન વિજ્ઞાન તથા જ્ઞાનવિજ્ઞાનના સ્વરૂપ કહે છે —

स्वात्मविषयं ज्ञानं विज्ञानं परमात्मनि ।
[illegible] ॥ ५६ ॥

જે શું એક પરના આત્મને વિષય કરનારું તે જ્ઞાન, તે જ પરના આત્મને વિષય કરનારું તે વિજ્ઞાન, અને તે બંને પરના ઐક્યપણું તે જ્ઞાન તે જ્ઞાનવિજ્ઞાનના નામવાળું છે.

તાત્પર્ય—જે શું છે—આ મહાવાક્યોનાં [illegible] [illegible] ને વિષય કરનારું જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે, તે જ પરમ [illegible] ને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે, અને તે બંને પરના ઐક્યપણું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનવિજ્ઞાન એ નામથી કહેવાય છે ૫૬.

હવે બીજી રીતે જ્ઞાન, અજ્ઞાન ને વિજ્ઞાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે —

आत्मानात्मविवेकाय ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ।
अज्ञानं चान्यथा लोके विज्ञानं तन्मयं जगत् ॥ ५७ ॥

આત્મ-અનાત્માના વિવેકને બુદ્ધિમાનો જ્ઞાન કહે છે, લોકમાં

કરેલું છે એવા, શ્રીસદ્‌ગુરુની નિષ્કપટભાવે સેવા કરવારૂપ તથા મન, વાણી ને શરીરવડે સર્વ સ્ત્રીઓના વિકાર ઉપજાવનારા સંગથી દૂર રહેવારૂપ બ્રહ્મચર્યના પરિપાલનમાં સર્વદા દંભરહિત પ્રીતિવાળો, ને આ પ્રતીત થતું સર્વ જગત્ કલ્પિત નામ, રૂપ ને ક્રિયાનો બાધ કરતાં વસ્તુતાએ બ્રહ્મરૂપજ છે એમ જે સ્વાનુભવથી જાણનારો છે, તે વાસ્તવિક બ્રહ્મચારી કહેવાય છે. ૫૧.

હવે વાસ્તવિક ગૃહસ્થ કોને કહેવો તે જણાવે છે.—

गृहस्थो गुणमध्यस्थः शरीरं गृहमुच्यते ।
गुणाः कुर्वन्ति कर्माणि नाहं कर्तेति बुद्धिमान् ॥ ५२ ॥

જે ગુણોમાં મધ્યસ્થ તે ગૃહસ્થ છે, શરીર ઘર કહેવાય છે. ગુણો કર્મો કરે છે, હું કર્તા નથી, એમ બુદ્ધિમાન્ સમજે છે.

જે શરીર, ઇંદ્રિયો, પ્રાણો, અંતઃકરણ ને આ જગત્‌રૂપ ગુણોનાં કાર્યોમાં રાગદ્વેષરહિત રહે છે તે ગૃહસ્થ કહેવાય છે. આ પ્રતીત થતું સ્થૂલશરીર, તેની અંતર રહેલું સૂક્ષ્મશરીર, ને તેની અંતર રહેલું કારણશરીર ગૃહસ્થનું—આત્મસ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાનીનું—ઘર કહેવાય છે. સત્ત્વગુણ, રજોગુણ ને તમોગુણના કાર્યરૂપ અંતઃકરણ, પ્રાણો, ઇંદ્રિયો ને શરીર આ સર્વ કર્મો કરે છે, હું અમળ ને અપરિણામી આત્મા કાંઇ પણ કર્મ કરતો નથી એમ જ્ઞાની (ગૃહસ્થ) સમજે છે. ૫૨

કૃપા કરીને હવે વાસ્તવિક વાનપ્રસ્થના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે—

विमुक्तोऽपि मनोऽभिन्न यस्य शान्तिमयं मनः ।
हर्षामर्षविनिर्मुक्तो वानप्रस्थः स उच्यते ॥ ५३ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ४७ ॥

[illegible] ॥ ६ ॥

આ પ્રકરણને જે વિવેકીઓ નિત્ય વિચારે છે તે વિવેકીઓ [illegible] થોડા [illegible] થાય છે એમાં સંશય નથી.

આ [illegible] પુસ્તકમાં [illegible]

વેકી પુરુષો નિત્ય આદરપૂર્વક વિચાર કરી પછી નિદિધ્યાસન કરે તે વિવેકી પુરુષો બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવડે આ અસંખ્ય દુઃખોરૂપ જળવાળા રેલા સંસારસાગરથી શીઘ્ર મોકળા થાય છે, અર્થાત્ તેના પરની બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં લેશ પણ સંદેહ નથી. ૫૪.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રા કોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા સદાચારનાર સ્તોત્રરૂપ બીજા રત્નની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરા ભાષાની ટીકા પૂરી થઇ. ૨.

॥ षट्पदीस्तोत्र वा षट्पदमंजरी ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

આ ષટ્પદી વા ષટ્પદમંજરીનામનું સ્તોત્ર પરમાત્માની પ્રા રૂપ છે. વિનયાદિની પ્રાપ્તિવિના દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ ને પરમાન નિત્ય પ્રાપ્તિરૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી, માટે પહેલા શ્લો વિનયાદિની પ્રાપ્તિની પરમાત્માપાસે પ્રાર્થના કોઇ ઉત્તમ મો ધક કરે છેઃ—

अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम्
भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः ॥ १ ॥

હે વિષ્ણો ! અવિનયને દૂર કરો. મનને દમો. વિ સુખની તૃષ્ણાને શમાવો. ભૂતદયાને વિસ્તારો. સં સાગરથી તારો.

હે આત્મરૂપી અર્ક પ્રતિબિમ્બોમાં આવી, કહેતાં પ્રકાશે ! હે રાજ્ય
ના વિશુદ્ધવિદ્યા વાળા કારણના અદ્ભુત અધિષ્ઠાનરૂપ ! મારા અન્ત-
કરણમાંથી નિરન્તર આપ કરી મારા અન્તઃકરણને વિશુદ્ધ કરવા કૃપા
કરો. હે માત ! મારા મનને વિષયવાસનાથી રહિત કરવા કૃપા કરો. અનુ-
ગ્રહ કરવું, કારણ અગમ્ય એવા જગતમાંથી ઉભરાતી નદીઓ, તે જ ઘણું
કાર્ય કરવું તૈયાર થયેલ છતાં પણ મનને વિષયવાસનાથી રહિત કરી
કૈવલ્યનું કૈવલ્ય કરે છે, તેથી આપની કૃપાવિના તે કામ
આપણાથી થઈ શકે તેમ નથી. હે સ્વામી ! મારા મનમાં ઉત્પત્તિ વિ-
ષયો નથ, તેનો અભેદભાવ, કહેતાં દૃશ્યની તૃષ્ણા હોય તેને ટાળવાની
કૃપા કરો, અથવા વિષયો કહેતાં શબ્દાદિ ને સ્પર્શાદિ મારા મન
ઉપરથી દૂર કરવાનીકૃપા કરો. વિષયપરાઙ્મુખત્વમ્ ને આપને વિષય-
પરાઙ્મુખતામ્ એવું બતાવ્યા તોકારીતિ ને. વિષય પ્રત્યુત્પન્ન મારા
મનમાંથી ટાળ કરો એવો અર્થ થાય છે. હે સદ્ગુણનિધિ ! મારા
અર્થ પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ ઇત્યાદિ કામનાનું પણ નિવારવાની કૃપા
કરો. અર્થાત્ મારા અન્તઃકરણમાં જે પણ પ્રકારના સ્વાર્થવિના અન્ય
પ્રવૃત્તિના દુઃખની નિવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા વડે પમાડવા કૃપા કરો.
હે પરમાત્મન્ ! આપથી અભિન્ન આત્મા સાક્ષાત્કાર તૈયાર
અને આ નિર્વિકલ્પાત્મક જ્ઞાનથી અભેદ સમ્યક્ત્વ સામગ્રી તારવી
આપો કરો. ૧

પરમાત્માની પરમભક્તિવડે પરમાત્માની કૃપા મળવાથી મુમુક્ષુને
તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષપ્રાપ્ત થાય છે, માટે નીચેના શ્લોકવડે પરમાત્માના
ચરણારવિન્દને નમન કરે છે —

દિવ્યકુસુમૈર્મકરન્દૈઃ સચ્ચિદ્રૂપપરિશોભિતપરિશોભિતૈઃ ।
શ્રીપતિગિરિજાપ્રિયે ભક્તજનૈઃ ... વન્દે ॥ ૨ ॥

**દેવનદીરૂપ પુષ્પરસવાળાં, સચ્ચિદાનંદરૂપ સુગં
પ્રસન્નતાવાળાં, ને સંસારના ભય તથા ખેદનો વિનાશ
નારાં શ્રીપતિનાં ચરણકમલને હું નમું છું.**

દેવનદી એટલે ગંગાજી જે ચરણકમલના મકરંદરૂપ છે, જે
ણકમલ મનુષ્યોના મનનું હરણ કરનાર સચ્ચિદાનંદરૂપ સુગંધવાળાં
પ્રફુલ્લિતપણાવાળાં છે, તથા જે ચરણકમલ અવિદ્યારૂપ કારણ
આ સંસારના ભયનો તથા જન્મમરણાદિરૂપ ખેદનો અત્યંત નાશ
નારાં છે, તે માયાના સ્વામી પરમાત્માનાં ચરણકમળોમાં હું બહુ પ્રે
બહુ માનથી પ્રણામ કરું છું. ગંગાજી પરમાત્માના ચરણકમલમાંથી
નીકળેલાં હોવાથી તેમને પરમાત્માનાં ચરણકમલના મકરંદરૂપે કહ્યાં છે

વસ્તુતાએ જીવ તથા ઈશ્વરનો અભેદ છતાં પણ તેમના વ્ય
રિકભેદને દેખાડતા છતા પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવા તેમની સ્તુતિ કરે

सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तरङ्गः क्वचन समुद्रो न तारङ्गः ॥ ३ ॥

**હે નાથ! ભેદની નિવૃત્તિ થયે સતે પણ હું ત
છું, તમે મારા નથી. તરંગ સમુદ્રનો છે, પણ સમુદ્ર
પણ તરંગનો નથી.**

હે જગત્પતે! આપના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનવડે આપના
માર્થિક સ્વરૂપના તથા મારા પારમાર્થિક સ્વરૂપના ભેદની નિવૃત્તિ
સતે પણ વ્યાવહારિક રીતે હું આપના અંશરૂપ છું. પણ આપ
અંશરૂપ નથી. જેમ સમુદ્રમાં પ્રતીત થતો તરંગ સમુદ્રનો અંશ ગ
છે, પણ સમુદ્ર કદીપણ તરંગનો અંશ ગણાતો નથી તેમ. ૩.

પરમતત્ત્વના સાક્ષાત્કારવિના મોક્ષલાભ થતો નથી, તેથી પર
ત્વના સાક્ષાત્કારમાટે ભગવાનને બહુ પ્રકારે સંબોધીને સ્તુતિ કરે છે

[illegible] धर्मरक्षणाय [illegible] ।
[illegible] ॥ ४ ॥

હે પર્વતને [illegible] ! હે [illegible] નાના ભાઈ ! હે [illegible] ! ને હે સૂર્યચંદ્રરૂપ નેત્રવાળા ! [illegible] આપનો સાક્ષાત્કાર થયે શું સંસારનો તિરસ્કાર નથી થતો ?

હે [illegible] પર્વતને [illegible] ! અથવા હે [illegible] ! હે પર્વતોને [illegible] ઇંદ્રના નાના ભાઈ !—[illegible] ! હે [illegible] ને [illegible] કુળના [illegible] ! ને હે સૂર્ય તથા ચંદ્રરૂપ નેત્રવાળા ! [illegible] આપના [illegible] થાય તો શું તેના અજ્ઞાનનો ને તેના સર્વ [illegible], [illegible] નાશ નથી થતો ? થાય છેજ ૪.

પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરવાના સ્વભાવવાળા પરમાત્માની પોતાના [illegible] ફરી [illegible] કરવામાટે પુન સ્તુતિ કરે છેઃ—

मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवतावता सदा वसुधाम् ।
परमेश्वर परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम् ॥ ५ ॥

હે પરમેશ્વર ! મત્સ્યાદિ અવતારોવડે અવતારવાળા ને સમગ્ર પૃથિવીનું પાલન કરનારા આપથીવડે સંસાર-દુઃખોથી ભય પામેલો હું પરિપાલન કરવાયોગ્ય છું.

હે [illegible] ! ભક્તોનું રક્ષણ કરવા ને દુષ્ટોનો વિનાશ કરવા મત્સ્યાદિ અવતારોવડે અવતરનારા ને સમગ્ર પૃથિવીપરના પ્રાણીઓનું [illegible] પરિપાલન કરનારા આપથીવડે સંસારના ત્રિવિધ તાપોથી અત્યંત ભય પામેલો હું સર્વદા સર્વથા રક્ષણ કરવાને [illegible] છું. ૫

આ કરાલ કલિકાલમાં ભગવાનનાં ઉદાર નામોના સ્મરણથી પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવાનો સંભવ હોવાથી ભગવાનનાં નામોચ્ચારણ પૂર્વક પોતાના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિની પ્રાર્થના કરે છે.—

दामोदर गुणमन्दिर सुन्दरवदनारविन्द गोविन्द।
भवजलधिमथनमन्दर परमं दरमपनय त्वं मे ॥ ६ ॥

હે દામોદર ! હે ગુણમંદિર ! હે સુંદરવદનારવિંદ ! હે ગોવિંદ ! હે ભવસાગરના મથનમાં મંદર ! તમે મારા પરમ ભયને દૂર કરો.

હે દામોદર !—જેમના સ્વરૂપમાં માયારૂપ રજ્જુ-દોરી-કલ્પિત છે એવા ! હે સર્વજ્ઞપણું, પરમકારુણિકપણું ને જગન્નિયંતાપણું ઈત્યાદિ અસંખ્ય શુભગુણોના સ્થાનરૂપ ! હે અતિમનોહરમુખ કમલવાળા ! હે ઉપનિષદોવડે જણાવામાં આવનારા ! હે સેવકના ભવસાગરની અત્યંત નિવૃત્તિમાં પરમસમર્થ ! આપશ્રી મારા પરમભયને તથા તેના હેતુ અજ્ઞાનને કૃપા કરીને દૂર કરો. ૬.

હવે ભગવાનના ચરણકમલના ધ્યાનના સાધનરૂપ ષટ્પદીના પઠનની પ્રાર્થના કરે છેઃ—

नारायण करुणामय शरणं करवाणि तावकौ चरणौ ।
इति षट्पदी मदीये वदनसरोजे सदा वसतु ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं षट्पदीस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ ३ ॥

હે નારાયણ ! હે કરુણામય ! આપશ્રીનાં ચરણોનું હું શરણ ગ્રહણ કરું છું. આ ષટ્પદી મારા મુખકમલમાં સર્વદા વસો.

હે અંબ ! કરુણાના સાગરમાં અનાથોના શરણ રહેલા ! હે દેવી એક આશ્રયમાં ! —પરમાત્મસ્વરૂપ ! હું અનાથ દીનના ને અનાથો અપરાધો કે [illegible] ઉપર કર્યું તેમ કહ [illegible] થઈ છે તેમ આ વરણી (આ આચાર્યનો [illegible] મારા તેમનું પ્રતિપાદન કરવાથી આ [illegible] કર્યું છે) મારા મુખારવિંદમાં વિચાર કરો. ૬

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે રચેલા ષટ્પદીનામના સ્તોત્રરૂપ ગ્રંથની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઈ. ૬.

૭.

॥ श्रीविज्ञाननौका ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

અંતરાત્માથી અભિન્ન પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવડે મનુષ્ય આ સંસારસાગરનો પાર પામે છે. અંતરાત્માથી અભિન્ન પરબ્રહ્મને અનુભવવું તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. એ વિજ્ઞાન મુમુક્ષુઓને ભવસાગર તારવામાં વહાણનું કામ કરનાર હોવાથી તેને નૌકાની ઉપમા આપી છે. આ વિજ્ઞાનનૌકાના પહેલા શ્લોકવડે ચિત્તશુદ્ધિની તથા વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી જે અનુભવગમ્ય તત્ત્વ છે તેજ મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે એમ મુમુક્ષુએ નક્કી કરવું એવો ઉપદેશ કરે છે.—

तपोयज्ञदानादिभिः शुद्धबुद्धिः,
विरक्तो नृपादौ पदे तुच्छबुद्धया ।
परित्यज्य सर्वं यदाप्नोति तत्त्वं,
परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ १ ॥

તપ, યજ્ઞ ને દાનાદિવડે શુદ્ધબુદ્ધિવાળો ને તુચ્છબુદ્ધિવડે રાજાદિના પદમાં વૈરાગ્યવાળો મોક્ષસાધક સર્વનો પરિત્યાગ કરીને જે તત્ત્વને પામે છે તે નિત્ય પરબ્રહ્મ હુંજ છું.

કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણાદિરૂપ, વા વર્ણાશ્રમના ધર્મના પરિપાલનરૂપ, વા આહારને નિયમમાં રાખવારૂપ, વા અંતઃકરણ તથા ઇંદ્રિયોને એકાગ્ર રાખવારૂપ તપવડે, દ્રવ્યવડે, ક્રિયાવડે ને વિચારવડે સિદ્ધ થનારા યજ્ઞવડે, ને અન્ન, વસ્ત્ર, સુવર્ણાદિ, ગાય ને ભૂમિ આદિના દાનવડે તથા અહિંસા ને સત્યાદિ બીજા શુભકર્મોવડે જેનું અંતઃકરણ પવિત્ર થયેલું છે એવો, અને ચક્રવર્તિરાજાથી માંડીને હિરણ્યગર્ભના પદમાં તેને તુચ્છ સમજી જે વૈરાગ્યવાળો છે એવો મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છતો સાધક માયાનાં કાર્યો ને માયાનો પરિત્યાગ કરીને બ્રહ્મજ્ઞાનવડે જે પરમતત્ત્વને અભેદભાવે પામે છે, તે અનાદિઅનંત પરબ્રહ્મ હુંજ છું. ૧.

શ્રીસદ્ગુરુની ભક્તિવડે, મનનવડે તથા નિદિધ્યાસનવડે પ્રાપ્ત થતું બ્રહ્મજ મારું સ્વરૂપ છે એમ કહે છેઃ—

दयालुं गुरुं ब्रह्मनिष्ठं प्रशांतं,
समाराध्य भक्त्या विचार्य स्वरूपम् ।
यदाप्नोति तत्त्वं निदिध्यास्य विद्वान्,
परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ २ ॥

[illegible]

[illegible] —

यदज्ञानतो भाति विश्वं समस्तं,
विनष्टं च सद्यो यदात्मप्रबोधे ।
मनोवागतीतं विशुद्धं विमुक्तं,
परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ४ ॥

જેના અજ્ઞાનથી સમગ્ર જગત્ પ્રતીત થાય [illegible] ને જેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયે શીઘ્ર નાશ પામે છે, જે મન[illegible] તથા વાણીથી પર, અત્યંતશુદ્ધ ને નિત્યમુક્ત નિત્ય પર[illegible] બ્રહ્મ છે તે હુંજ છું.

જે કાયમ રહેનાર પર બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી આ નામરૂપવિ[illegible] સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે, અને જેના યથાર્થજ્ઞાનથી [illegible] ભાસતું સર્વ જગત્ શીઘ્ર મિથ્યાપણાના નિશ્ચયવાળું થાય છે, જેને મ[illegible] તથા વાણી વગેરેની પેઠે વિષય કરી શકતાં નથી, જે અવિદ્યાદિ [illegible] દોષોથી સર્વદા રહિત છે, અને જે સર્વદા મુક્ત નિત્ય પર બ્રહ્મ છે, [illegible] પર બ્રહ્મ હુંજ છું. જેમ સૂર્યના કિરણના અજ્ઞાનથી તેમાં મૃગજળની પ્રતી[illegible] તથા સત્યતાનું ભાન થાય છે, ને સૂર્યના કિરણના જ્ઞાનથી તે મૃગજળ[illegible] મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય છે, તેમ બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી તેમાં જગત[illegible] પ્રતીતિ તથા સત્યતાનું ભાન થાય છે, ને બ્રહ્મના દૃઢ જ્ઞાનથી જગત[illegible] મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય છે. બ્રહ્મ મનની અંદર રહેલું હોવાથી મ[illegible] તેને આ બ્રહ્મ એમ જાણી શકતું નથી, ને વાણી પણ તેનું આ ક[illegible]

જેના આનંદના લેશોવડે વિશ્વ સારી રીતે આનંદવાળું ાાય છે, જેના પ્રકાશના સદ્‌ભાવવડે તે સર્વ પ્રતીત થાય ે, ને જેનો સાક્ષાત્કાર થયે સતે અન્ય સર્વ ત્યજવાયોગ્ય જણાય છે, તે નિત્ય પર બ્રહ્મ હુંજ છું.

જે આનંદમહોદધિના કણોવડે આ સમગ્ર જગત્ સારી રીતે આનંદાનુભવ કરે છે, અને જેના ચેતનસ્વભાવના સદ્‌ભાવવડે તે સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે,-અજ્ઞાન ને તેના કાર્યરૂપ આ સર્વ જગતની સત્તા ને પ્રતીતિ જેની સત્તા ને પ્રતીતિવડે છે, તથા જેનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થયે સતે તેનાથી ભિન્ન સર્વ—માયા ને માયાનાં કાર્યો—અસત્ જણાવાથી ત્યજવાયોગ્ય જણાય છે, તે ત્રિકાલાબાધ્ય પર બ્રહ્મ હુંજ છું. ૬.

વળી બ્રહ્મના અન્ય સ્વભાવો કહીને તેજ મારું સ્વરૂપ છે એમ કહે છે —

> अनन्तं विभुं सर्वयोनिं निरीहं,
> शिवं संगहीनं यदोंकारगम्यम् ।
> निराकारमत्युज्ज्वलं मृत्युहीनं,
> परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ७ ॥

જે અનંત, વ્યાપક, સર્વની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ, ઇચ્છારહિત, કલ્યાણસ્વરૂપ, સંગરહિત, ઓંકારવડે જાણવાયોગ્ય, નિરાકાર, અતિ ઉજ્જ્વલ ને વિનાશરહિત નિત્ય પર બ્રહ્મ છે તે હુંજ છું.

જે નિત્ય પર બ્રહ્મ દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત, વ્યાપક, પોતાના ચિદ્‌સ્વભાવથી નાનાપ્રકારે ભાસનાર, સર્વ પ્રવૃત્તિના ને પદાર્થોના ઉત્પત્તિકારણરૂપ, કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છાથી અનંતરહિત, સર્વદા કલ્યાણરૂપ, સર્વ પ્રકારના સંગથી અસંગરહિત, ઓંકારના

સત્યાર્થરૂપે જણાયેલો, કોઈ પણ પ્રકારના આકારથી રહિત, સર્વ પ્રકારની મલિનતાથી અત્યંતરહિત હોવાથી બહુ ઉજ્જ્વલ, અને વિનાશથી રહિત છે, તે નિત્ય પર બ્રહ્મ હુંજ છું. જેમ લાકડાના બનાવેલા હાથીને જ્યારે લાકડાની દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ ત્યારે લાકડાનીજ પ્રતીતિ થાય છે, હાથીની પ્રતીતિ થતી નથી; ને જેમ સૂર્યનાં કિરણોમાં પ્રતીત થતા મૃગજલને જ્યારે સૂર્યનાં કિરણોની દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ ત્યારે સૂર્યનાં કિરણોજ પ્રતીત થાય છે, મૃગજલની પ્રતીતિ થતી નથી,—તે દૃષ્ટિ તિરોધાન પામી જાય છે, તેમ જ્યારે બ્રહ્માકારવૃત્તિ કરવામાં આવે છે ત્યારે જગતની દૃષ્ટિ તિરોધાન પામી જાય છે. ૭.

પુનઃ પ્રકારાન્તરે પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે —

यदानन्दसिन्धौ निमग्नः पुमान्स्या-
दविद्याविलासः समस्तप्रपंचः ।
तदा न स्फुरत्यद्भुतं यन्निमित्तं,
परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ८ ॥

પુરુષ જ્યારે આનંદસાગરમાં નિમગ્ન થાય છે ત્યારે અવિદ્યા ને તેના કાર્યરૂપ સમગ્ર પ્રપંચ પ્રતીત થતો નથી, અને જે અદ્ભુત નિમિત્તરૂપ નિત્ય પર બ્રહ્મ સ્ફુરે છે, તે હુંજ છું.

બ્રહ્માનુભવી પુરુષ જે વેળા બ્રહ્મરૂપ આનંદસાગરમાં અભેદભાવે ડુબી ગયાજેવા થાય છે તે વેળા અનિર્વચનીય અવિદ્યા ને તેના પરિણામરૂપ આ નામરૂપાત્મક સમસ્ત સંસાર બ્રહ્મથી ભિન્નરૂપે પ્રતીત થતો નથી, પણ બ્રહ્મમાંજ વિલીન થઈ ગયેલો અનુભવાય છે, અને જે અદ્ભુત-કળી ન શકાય એવા-વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ અવિનાશી પર બ્રહ્મ અભેદભાવે અનુભવાય છે, તે પર બ્રહ્મ હુંજ છું. દેહાદિ હું

નથીજ. જેમ સાગરમાં ડૂબેલો માણસ નેત્ર ઉઘાડીને જુએ તો તેને સર્વત્ર જળનીજ પ્રતીતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્માકાર થયેલી વૃત્તિ સર્વત્ર બ્રહ્મજ અનુભવે છે. મીઠામાંથી બનાવેલા નાનાપ્રકારના પ્રતિમાદિકના આકારોને જેમ સમુદ્રમાં નાંખવાથી તે આકારો ને નામ સમુદ્રથી ભિન્ન પ્રતીત થતાં નથી, તેમ બ્રહ્માનુભવકાળે બ્રહ્મથી ભિન્ન સંસાર પ્રતીત થતો નથી. ૮.

આ સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ સ્તુતિના અધ્યયનાદિથી થનારા ફળને કહે છે—

> स्वरूपानुसन्धानरूपां स्तुतिं यः,
> पठेदादराद्भक्तिमावो मनुष्यः ।
> शृणोतीह वा नित्यमुद्युक्तचित्तो,
> भवेद्विष्णुरत्रैव वेदप्रमाणात् ॥ ९ ॥

જે ભક્તિભાવવાળો મનુષ્ય આદરથી સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ સ્તુતિ ભણે છે, અથવા ઉદ્યોગી ચિત્તવાળો થઇ નિત્ય અહિં સાંભળે છે, તે વેદના પ્રમાણથી અહિંજ વ્યાપક-બ્રહ્મ-થાય છે.

આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવામાં પરમ પ્રીતિવાળો જે મનુષ્ય આદરપૂર્વક આ સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ સ્તુતિ અર્થ તથા તાત્પર્યને સમજીને ભણે છે, અથવા આવી શુભપ્રવૃત્તિમાં ઉદ્યોગયુક્ત ચિત્તવાળો થઇ નિત્ય આ પૃથિવીપર ગમે તે વર્ણ ને આશ્રમમાં રહીને સાંભળે છે, તે વેદના પ્રમાણથી આ વર્તમાનશરીરમાંજ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. " ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति "—બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મજ થાય છે, તથા "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति "—જ્ઞાનીના પ્રાણો લોકાંતરમાટે ઉત્ક્રમણ કરતા નથી; ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મવેત્તાઓની બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ થવાનું તથા તેનું લોકાંતરમાં ગમન નહિ થવાનું જણાવે છે. ૯.

આ વિજ્ઞાનનૌકાવડે ભવસાગરનો પાર પામનારને ધન્યવાદ આપી આ સ્તોત્રની સમાપ્તિ કરે છે —

विज्ञाननावं परिगृह्य कश्चित्,
तरेद्यदज्ञानमयं भवाब्धिम् ।
ज्ञानासिना यो हि विच्छिद्य तृष्णां,
विष्णोः पदं याति स एव धन्यः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं
विज्ञाननौकास्तोत्रं संपूर्णम् ॥ ४ ॥

વિજ્ઞાનરૂપ વહાણને ગ્રહણ કરીને જે કોઈ અજ્ઞાનમય સમુદ્રને તરે, અને જ્ઞાનરૂપ તરવારવડે જે તૃષ્ણાને છેદીને પરમાત્માના સ્વરૂપને પામે તેજ ધન્ય છે.

જે પુરુષપ્રયત્નવાળો વિરલ પુરુષ આ આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનાર વિજ્ઞાનરૂપ અમેઘ વહાણને પ્રાપ્ત કરીને તેવડે આ ભયંકર અજ્ઞાનમય સાગરને અનાયાસે તરી જાય, અને આ આત્મજ્ઞાનરૂપ તરવારવડે જે મહાભાગ્યશાળી પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોની ને તેમના ઉપકરણોની દુરંત તૃષ્ણાને નિઃશેષ છેદી નાંખીને પરમાત્મસ્વરૂપની અભેદભાવે પ્રાપ્તિ કરે તે મહાપુરુષજ આ લોકમાં ધન્ય છે. ધનાઢ્યો, રાજાઓ કે પંડિતો ધન્ય નથી. ૧૦.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા વિજ્ઞાનનૌકાનામના સ્તોત્રરૂપ ચોથા રત્નની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઈ. ૪.

ॐ

॥ श्रीवाक्यसुधा ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

મંગલાચરણ ને ગ્રંથની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો.

અકર્તાનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્‌ગુરુપાય;
ટીકા વાક્યસુધાતણી, ગુર્જરગિરા સખાય. ૧

આ નામરૂપાત્મક જગતમાંમનો કારણ આત્માને સાક્ષી પ્રતીત થાય છે તે મહાવાક્યરૂપ અમૃતવડે પીઈ નાખવાયોગ્ય છે. પદાર્થનું જ્ઞાન વાક્યાર્થના જ્ઞાનનું કારણ છે, માટે પ્રથમ પદાર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. तत्त्वमसि (તે બ્રહ્મ તું છે) આ મહાવાક્યમાં त्वं (તું) એવું જે પદ છે તેના અર્થને ભગવાન્ ભાષ્યકાર નીચેના પાંચ શ્લોકોવડે જણાવે છે. તેમાં નીચેના પ્રથમ શ્લોકવડે દૃશ્ય ને દ્રષ્ટાનો વિવેક કરે છેઃ—

रूपं दृश्यं लोचनं दृक् तत् दृश्य द्रष्टृ मानसम् ।
दृश्या धीवृत्तयः साक्षी दृगेव न तु दृश्यते ॥ १ ॥

રૂપ દૃશ્ય ને નેત્ર દ્રષ્ટા, તે દૃશ્ય ને મન દ્રષ્ટા, બુદ્ધિની વૃત્તિઓ દૃશ્ય ને સાક્ષી દ્રષ્ટાજ છે, પણ દૃશ્ય થતો નથી.

લીલું, રાતું, ધોળું, પીળું, કાળું, લાંબું, ટુંકું ને પહોળું ઇત્યાદિ રૂપો ને તે રૂપોવાળી સર્વ સ્થૂલ વસ્તુઓ દૃશ્ય છે, ને તે દૃશ્યની અપેક્ષાએ નેત્રો દ્રષ્ટા છે. હમણાં મારાં નેત્રો દૂરની વસ્તુઓ જોઈ શ-

કરી નહિ, હમણાં આવી નેત્રનું સામર્થ્ય ધરવા માંડ્યું છે. ને આગળ [illegible] નેત્રમાં જરૂ [illegible] જોવાનું સામર્થ્ય હતું, આમ નેત્રની [illegible] વિકાર કરવામાં આવે છે ત્યારે નેત્રો દ્રષ્ટા મટીને દસ્ય [illegible] છે, ને તે નેત્રનું દ્રષ્ટા મન છે એમ નક્કી થાય છે. એ મન [illegible] ને તેની [illegible] તથા અંતરને અને તેના [illegible] જાણનાર [illegible] છે એમ જણાય છે. આનેજ વાસ્તવિક દ્રષ્ટા અથવા સાક્ષી કહેવામાં આવે છે આ સાક્ષીની અપેક્ષાએ અન્તઃકરણની [illegible] જે આ [illegible] દ્રષ્ટાપણું મનાતી હતી તે હવે દસ્યપણાને પામે છે. આ સાક્ષી અંતિમ-છેવટનો-દ્રષ્ટા છે, તે કોઈનો દસ્ય થતો નથી આ દ્રષ્ટાનો એ બીજો દ્રષ્ટા માનવામાં આવે તો અનવસ્થા-દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧

નીલાદિ અનેક પ્રકારનાં રૂપો છે, તેને જોનાર નેત્ર એક પ્રકારનું છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

नीलपीतस्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिभेदतः ।
नानाविधानि रूपाणि पश्येल्लोचनमेकधा ॥ २ ॥

નીલ, પીત, સ્થૂલ, હ્રસ્વ ને દીર્ઘાદિના ભેદથી નાના-પ્રકારનાં રૂપોને એક પ્રકારનું નેત્ર જુએ છે.

કાળું, પીળું, રાતું, લીલું, ધોળું, [illegible], મોટું, ચળકાટવાળું, ચળકાટરહિત, જાડું, ઝીણું, ટૂંકું, લાંબું, વાંકું ને સીધું આદિ અનેક પ્રકારનાં પરસ્પર વ્યભિચારી રૂપો જોતું છતું લોચન એક પ્રકારનુંજ રહે છે, વ્યભિચાર પામતું નથી. આવી રીતે રૂપો અનેક પ્રકારનાં ને એક-બીજાથી વિપરીત છે, તે દસ્ય છે, અને તે દસ્યની અપેક્ષાએ નેત્ર તે સર્વ રૂપોનું દ્રષ્ટા છે. ૨.

જડ દશ્યોથી દ્રષ્ટાપણાવડે નોખી કરેલા એ નેત્રનું પણ સાક્ષાત્ દ્રષ્ટાપણું નથી, કેમકે તેનું પણ એકરૂપપણું રહેતું નથી, તેથી નેત્રપણ દશ્યજ છે. એ નેત્રાદિનું દ્રષ્ટા મન છે એમ નીચેના શ્લોકવડે જણાવે છે:—

आन्ध्यमान्द्यपटुत्वेषु नेत्रधर्मेष्वनेकधा ।
संकल्पयन्मनः श्रोत्रत्वगादौ योज्यतामिति ॥ ३ ॥

અંધપણું, મંદપણું ને પટુપણું એવા અનેક પ્રકારના નેત્રના ધર્મોની કલ્પના કરતું છતું મન દ્રષ્ટા છે. શ્રોત્ર ને ત્વચા આદિમાં આ પ્રમાણે યોજના કરવી.

જોકે એક પુરુષમાં એકજ નેત્રેંદ્રિય છે તોપણ તે એકરૂપવાળું નથી, અનેકરૂપવાળું છે. અંધપણું, મંદપણું ને સારી રીતે કામ કરવાની યોગ્યતાવાળાપણું એમ અવસ્થાના ભેદવડે તેનું વિકારીપણું જણાય છે. જે વિકારી હોય તેમાં પોતાના વિકારનું દ્રષ્ટાપણું સંભવતું નથી. તેનું દ્રષ્ટાપણું કોઈ અન્યમાં સંભવે છે. નેત્રના દ્રષ્ટાનો વિચાર કરતાં અંતઃકરણમાં તેનું દ્રષ્ટાપણું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અંધપણું, મંદપણું ને યથાયોગ્યપણું એવા નેત્રના અનેક વ્યભિચારી ધર્મોમાં હું અંધ, હું મંદદૃષ્ટિવાળો, ને હું નિર્દોષનેત્રવાળો એમ અનેક પ્રકારે સંકલ્પ કરતું છતું અંતઃકરણ તેના દ્રષ્ટાપણાને પામે છે. અંતઃકરણ જેમ નેત્રનું દ્રષ્ટા છે, તેમ તે શ્રોત્ર ને ત્વચા આદિ અન્ય ઇંદ્રિયોનું પણ દ્રષ્ટા છે. ૩.

હવે નેત્રાદિની પેઠે મન પણ અન્યનું દશ્ય છે એમ જણાવે છે:—

कामः संकल्पसंदेहौ श्रद्धाश्रद्धे धृतीतरे ।
ह्रीर्धीर्भीरित्येवमादीन् भासयत्येकधा चितिः ॥ ४ ॥

ઇચ્છા, સંકલ્પ, સંશય, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધીરજ, અ

ધીરજ, લોકલજ્જા, નિશ્ચય ને ભય ઇત્યાદિને એક પ્રકારનું ચેતન પ્રકાશે છે.

સ્મરણ, પદાર્થોમાં રમણીયપણાની કલ્પના, સંશય–વિરુદ્ધ બે કોટિને સ્પર્શ કરનારી અન્તઃકરણની વૃત્તિ, શાસ્ત્રાદિમાં પ્રમાણપણાના નિશ્ચયવાળી વૃત્તિ, શાસ્ત્રાદિમાં પ્રમાણપણાના નિશ્ચયવિનાની વૃત્તિ, ધૈર્ય, અધૈર્ય, અયોગ્ય કર્મમાં લોકલજ્જા, કોઇ પણ વિષયના નિશ્ચયવાળી વૃત્તિ, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ ને મદાદિ અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓવાળા અન્તઃકરણને સર્વદા એકરૂપે રહેનાર—અવસ્થાંતર ને ધર્માન્તરવિનાનું—ચેતન પ્રકાશે છે. તે ચેતનને પ્રકાશનારો અન્ય કોઇ પદાર્થ નથી ૪.

અંતઃકરણાદિની સર્વ અવસ્થાઓના સાક્ષિભૂત ચેતનનું અવિકારી-પણું સિદ્ધ કરતા છતા તેનું એકરૂપપણું અને સર્વના પ્રકાશકપણાવડે તથા સર્વત્ર અવ્યભિચારીપણાવડે અદ્વિતીયપણું પ્રતિપાદન કરે છે.—

नोदेति नास्तमेत्येषा न वृद्धिं याति न क्षयम् ।
स्वयं तथाविभात्यानि भासयत्साधनं विना ॥ ५ ॥

આ ચેતન જન્મતું નથી, વિનાશ પામતું નથી, વૃદ્ધિને પામતું નથી, ક્ષીણતાને પામતું નથી; પોતે તેવા પ્રકારનાંને તથા અન્યોને સાધનવિના પ્રકાશે છે.

આ નિરવયવ ચેતન સર્વના સાક્ષિભૂતપણાવડે સર્વવ્યાપક છતાં પણ તે કોઇ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતું નથી, કોઇ પણ હેતુથી તે વિનાશ પામતું નથી, કોઇ સામગ્રીવડે તે વૃદ્ધિને પામતું નથી, કોઇ પણ નિમિત્તથી તે ઘટતું નથી, તે અન્ય પરિણામને પામતું નથી, અને ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતાવાળું પણ તે નથી આવી રીતે આ ચેતન ૭ ભાવવિકારોથી રહિત છે. આ ચેતન પોતે અસંગી ને અવિકારી રહી કોઇ પણ સાધનવિના ઉપર કહેલા સર્વ વિકારવાળા પદાર્થોને તથા અન્યોને પ્રકાશે છે. ૫.

જાગ્રદાદિ અવસ્થાઓ અંતઃકરણની છે, અસંગ ને અવિકારી આત્માની નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

चिच्छायावेशतो बुद्धौ भानं धीस्तु द्विधा स्थिता ।
एकाहंकृतिरन्या स्यादन्तःकरणरूपिणी ॥ ६ ॥

ચેતનના આભાસના પ્રવેશથી બુદ્ધિમાં આત્માનું ભાન થાય છે. તે બુદ્ધિ બે પ્રકારે સ્થિત છે, એક અહંકારરૂપ ને બીજી મનોરૂપ છે.

પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપના આભાસનો અંતઃકરણમાં પ્રવેશ થાય છે, તેથી આત્માનું વિશેષ ભાન થાય છે. ચિદાત્મા સ્વરૂપના પ્રકાશપણાવડે પોતે સર્વદા ભાસમાન છતાં પણ પોતાના નિર્વિશેષપણાથી વિશેષ ભાસમાન થતો નથી. તે ચિદાત્મામાં કલ્પિત અનાદિ અનિર્વચનીય અજ્ઞાન જ્યારે કર્મથી ઊઠેલી વાસનાથી અંતઃકરણને આકારે થાય છે ત્યારે તેમાં પ્રકાશકપણાવડે અનુગત ચિદાત્મા અંતઃકરણને આકારે પ્રતીત થાય છે. આ વેળા અંતઃકરણ ને આત્માના એકપણાની પ્રતીતિથી તે વિશેષવડે આત્મા સવિશેષ ભાસે છે. જે અંતઃકરણમાં આત્માનું આવી રીતે ભાન થાય છે તે અંતઃકરણ બે પ્રકારે સ્થિત છે, એક અહંકારરૂપે ને અન્ય મનોરૂપે. ૬.

ચેતનરૂપ આત્મા ને જડરૂપ બુદ્ધિના એકપણાની ભ્રાંતિ થઈ તેને દૃષ્ટાંતવડે સ્પષ્ટ કરે છે—

छायाहंकारयोरैक्यं तप्तायःपिण्डवन्मतं ।
तदहंकारतादात्म्याद्देहश्चेतनतामियात् ॥ ७ ॥

આભાસ અને અહંકારનું એકપણું તપેલા લોઢાના ગોળાના જેવું માનેલું છે. તે અહંકારના એકપણાથી દેહ ચેતનપણાને પામેલો જણાય છે.

જેમ અગ્નિના વ્યાપ્તપણાવડે લોઢાનો ગોળો અગ્નિપણાને પામેલો જણાય છે તેમ આત્મચૈતન્યના વ્યાપ્તપણાવડે અહંકાર ચૈતનપણાને પામેલો જણાય છે. એવી રીતે લિંગશરીરના અધ્યાસથી આત્મામાં કર્તાપણાનો તથા ભોક્તાપણાનો વ્યવહાર પ્રગટ થાય છે. સ્થૂલશરીરનો આત્મામાં અધ્યાસ થવાથી સ્થૂલશરીર પણ હું એવા વ્યવહારને યોગ્ય થાય છે. ૭.

હવે કહેલા અહંકારના એકપણાને વિષયના ભેદવડે વિભાગ કરીને પ્રતિપાદન કરે છે:—

अहंकारस्य तादात्म्यं चिच्छायादेहसाक्षिभिः ।
सहजं कर्मजं भ्रान्तिजन्यं च त्रिविधं क्रमात् ॥ ८ ॥

ચિદાભાસ, સ્થૂલશરીર ને સાક્ષીની સાથે અહંકારનું એકપણું સહજ, કર્મજ ને ભ્રમજ એમ ક્રમથી ત્રણ પ્રકારનું છે.

ચિદાભાસની સાથે અહંકારનું એકપણું સહજ એટલે ઉત્પત્તિસિદ્ધ છે,–ચિદાભાસની પ્રતીતિ અહંકારની ઉત્પત્તિની સાથેજ છે, તેથી હું જાણું છું એવો અનુભવ થાય છે. સ્થૂલશરીરની સાથે અહંકારનું એકપણું પૂર્વના ધર્માધર્મથી ઉપજેલું છે. તેથી હું મનુષ્ય છું એવો અનુભવ થાય છે. સાક્ષીની સાથે અહંકારનું એકપણું ભ્રમમાત્રથી સિદ્ધ છે, તેથી હું છું એવો અનુભવ થાય છે. એવી રીતે અહંકારનું એકપણું ત્રિવિધ છે. ૮.

હવે કહેલા અહંકારના એકપણાની પ્રતીતિઓની નિવૃત્તિના હેતુઓને ક્રમપૂર્વક પ્રતિપાદન કરે છે:—

सम्बन्धिनोः सतोर्नास्ति निवृत्तिः सहजस्य तु ।
कर्मक्षयात्प्रबोधाच्च निवर्तेते क्रमादुभे ॥ ९ ॥

અહંકાર અને ચિદાભાસની વિદ્યમાન દશામાં તેમના સહજ એકપણાની નિવૃત્તિ થતી નથી. કર્મના ક્ષયથી ને જ્ઞાનથી ક્રમથી બંને નિવૃત્ત થાય છે.

જેમ ઊંધાડા જલપાત્રમાં આકાશમાં રહેલા સૂર્યનું પ્રતિબિંબ તે જલપાત્રની સ્થિતિસુધી પડે છે, ને જલપાત્રની નિવૃત્તિ થયે તેમાં પ્રતીત થતા પ્રતિબિંબની પણ નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ અહંકારનો સંભાવ હોય ત્યાંસુધી તેમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ને અહંકારની નિવૃત્તિ થયે તેમાં પ્રતીત થતા ચેતનના પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ ચિદાભાસમાં અહંકારના ભ્રમની નિવૃત્તિ અહંકારની નિવૃત્તિથી થાય છે. દેહનો આરંભ કરનારાં કર્મોનો ક્ષય થવાથી શરીરની સાથેના અહંકારભ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે, ને જ્ઞાન થવાથી સાક્ષીની સાથેના અહંકારભ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે. ૯.

આત્મામાં ત્રણ અવસ્થાની પ્રતીતિ તથા તેનું સંસારીપણું અહંકારના લીધામે કરેલું છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો આરંભ કરે છેઃ—

> अहंकारलये सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतनः ।
> अहंकृतिविकासोऽर्धः स्वप्नः सर्वस्तु जागरः ॥ १० ॥

સુષુપ્તિમાં અહંકારનો લય થવાથી શરીર જડજેવું થાય છે. કિંચિત્ અહંકારના કાર્યથી ઉપજેલું સ્વપ્ન છે, ને સર્વ અહંકારના કાર્યથી થયેલી જાગ્રદવસ્થા છે.

પ્રાણીઓના અંતઃકરણની સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અહંકારનો તેના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાનમાં લય થવાથી પ્રાણીઓનાં શરીરો પટાદિ જડ પદાર્થના જેવાં પ્રતીત થાય છે. એ અહંકાર કિંચિત્ જાગ્રત્ થાય છે ત્યારે પ્રાણીને સ્વપ્નાવસ્થાનો અનુભવ થાય છે. અને જ્યારે એ

શરીર છે. તે ત્રણ અવસ્થાને અનુસરે છે. તે લિંગશરીર કારણશરીરમાંથી ઉપજે છે, ને કારણશરીરમાં લીન થાય છે.

મન અને અહંકાર એ બન્ને જડરૂપ એક લિંગશરીરમાં-સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરમાં-રહેલાં છે. મનુષ્યાદિનું લિંગશરીર જાગ્રત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ આ ત્રણ અવસ્થાઓને પામે છે, ક્યારેક મૂર્છાવસ્થાને પણ પામે છે, તે લિંગશરીર અવિદ્યાના અંશરૂપ કારણશરીરમાંથી ઉપજે છે, ને સુષુપ્તિમાં કારણશરીરમાં લીન થાય છે. ૧૨.

એવી રીતે ત્વંપદનો અર્થ સર્વ અવસ્થાઓના સાક્ષીપણાથી અવસ્થાઓ ને અંતઃકરણથી વિલક્ષણ, અવિકારી ને નિત્ય પ્રત્યગાત્મા છે એમ નક્કી કર્યું. હવે તત્પદના અર્થને શોધવાનો પ્રારંભ કરે છે-

शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपावृतिरूपकं ।
विक्षेपशक्तिर्लिंगादिब्रह्मांडांतं जगत्सृजेत् ॥ १३ ॥

વિક્ષેપ અને આવરણરૂપ બે શક્તિ પ્રસિદ્ધ માયાની છે. વિક્ષેપશક્તિ સૂક્ષ્મશરીરથી માંડીને બ્રહ્માંડપર્યંત જગત રચે છે.

આ જગતના ઉપાદાનકારણરૂપ માયા વા પ્રકૃતિની બે શક્તિઓ છે. એક વિક્ષેપશક્તિ ને બીજી આવરણશક્તિ. તેમાં વિક્ષેપશક્તિ સત્તર તત્ત્વરૂપ લિંગશરીરથી આરંભીને બ્રહ્માંડ એટલે સમષ્ટિ સ્થૂલશરીરપર્યંતના જગતને રચે છે. તાર્કિકોએ માનેલા પરમાણુઓ કે સાંખ્યયોગવાળાએ માનેલું પ્રધાન આ જગતનું કારણ નથી. ૧૩.

બ્રહ્મ આ જગતનું વાસ્તવિક ઉપાદાનકારણ નથી, પણ સ્ફૂર્તિ આપવાથી તે આ જગતનું વિવર્તોપાદાનકારણ મનાય છે એમ કહે છે —

सृष्टिर्नाम ब्रह्मरूपे सच्चिदानन्दवस्तुनि ।
अब्धौ फेनादिवत्सर्व नामरूपप्रसारणं ॥ १४ ॥

જલમાં ફીણાદિની પેઠે બ્રહ્મરૂપ સચ્ચિદાનંદવસ્તુમાં સૃષ્ટિ એટલે સર્વ નામરૂપનો વિસ્તાર છે.

જલમાં જોવામાં આવતા ફીણ તથા પરપોટા જલથી ભિન્ન થી, કેમકે જલવિના તેમના નિરૂપણ કરવાયોગ્ય સ્વરૂપનો અભાવ . તે જલથી અભિન્ન પણ નથી, કેમકે તેમની જલથી ભિન્ન પ્રતીતિ ય છે. તે જલથી ભિન્નાભિન્ન પણ નથી, કેમકે ભિન્ન ને ભિન્નનો પરસ્પરમાં વિરોધ છે. એવી રીતે જગત્ પણ સચ્ચિદાનંદ પ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, કેમકે ચૈતન્યવિના આ જગત્નું સ્વતંત્રપણે રણ પણ થઈ શકતું નથી. જગત્ ચૈતન્યથી અભિન્ન પણ નથી, કેમકે પૃથક્ પ્રતીત થાય છે, ઇંદ્રિયોવડે અનુભવાય છે, જડ છે, સ્થૂલ , ને અનેકપ્રકારનું છે. ભિન્નાભિન્નનો વિરોધ હોવાથી તે બ્રહ્મથી ભિન્નાભિન્ન પણ નથી. ૧૪.

હવે આવરણશક્તિને તથા તેના કાર્યને જણાવે છે—

अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः ।
याऽऽवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणं ॥ १५ ॥

જે બીજી શક્તિ અંતરના દ્રષ્ટા ને દૃશ્યના વિલક્ષણ ણાને તથા બહારના બ્રહ્મ ને સૃષ્ટિના વિલક્ષણપણાને ઢાંકે , તે સંસારનું કારણ છે.

વિક્ષેપથી ભિન્ન માયાની બીજી શક્તિ જે આવરણનામથી સિદ્ધ છે તે શરીરની અંતર દ્રષ્ટારૂપ આત્માના ને દૃશ્યરૂપ અહંકા- દિના વિલક્ષણપણાને ઢાંકે છે, તથા શરીરથી બહારના પરિપૂર્ણ બ્રહ્મના ને પ્રતીત થતા જગત્ના વિલક્ષણપણાને ઢાંકે છે, તે શક્તિ

आ संसारनुं कारण छे. १५.

हवे संसारमां भ्रमण करनारा जीवनुं स्वरूप कहे छेः—

साक्षिणः पुरतो भाति लिङ्गं देहेन संयुतः।
चितिच्छायासमावेशाज्जीवः स्याद्व्यावहारिकः॥ १६॥

साक्षीनी आगळ स्थूलशरीरसहित जे सूक्ष्मशरीर प्रतीत थाय छे ते चेतनना आभासना प्रवेशथी व्यावहारिक जीव छे.

सर्वनी अंतर रहेला अंतरात्मानी आगळ अंतरायरहित स्थूलशरीरसहित जे अंतःकरण तथा प्राणादिवाळुं सूक्ष्मशरीर प्रतीत थाय छे ते सूक्ष्मशरीर चेतनना आभासना प्रवेशथी पोताने कर्ता, भोक्ता, मनुष्य, काणो तथा बहेरो माननार—एवा व्यवहार करनार—जीव छे. १६.

अनात्मामां अध्यासवाळा चिदात्माना जीवपणाने कहे छे—

अस्य जीवत्वमारोपात्साक्षिण्यपि च भासते।
आवृतौ तु विनष्टायां भेदजातं प्रयाति तत्॥ १७॥

आना जीवपणाना आरोपथी साक्षीमां पण जीवपणुं भासे छे, पण आवरण विनाश पामवाथी ते भेदसमूह बाध पामे छे.

पूर्वोक्त लिंगशरीरना जीवपणाना अध्यासथी संघातथी विलक्षण साक्षी पण स्थूलसूक्ष्मशरीररूप संघातनी साथेना एकपणानी भ्रांतिथी संसारीज—जीवज—प्रतीत थाय छे. एवी रीते आत्मस्वरूपना अज्ञानथी आत्माने बंधन छे. आत्मस्वरूपनुं अज्ञान निवृत्त थये लिंगशरीर, जीव ने साक्षी एवा भेदो बाध पामे छे,—ते भेदो मिथ्या छे एवो दृढ निश्चय थाय छे,—मात्र एक साक्षी वा चिदात्माज अवशेष रहे छे. १७.

एवी रीते आवरणशक्तिप्रधान अज्ञानने लीधे आत्मानुं संसा-

(૧૯). તેમ જ હવે ઈશ્વર અને સૃષ્ટિના ભેદને ઢાંકનાર આવરણ શક્તિનું કાર્ય કહે છે —

सर्गब्रह्मणोश्च भेदमावृत्य तिष्ठति ।
या शक्तिस्तद्वशाद् ब्रह्म विकृतत्वेन भासते ॥ २० ॥

તેમ જ સૃષ્ટિ અને બ્રહ્મના ભેદને ઢાંકીને જે શક્તિ રહે છે, તે શક્તિને લીધે બ્રહ્મ વિકારવાળાંરૂપે પ્રતીત થાય છે.

જેમ આત્માવૃતિના(?) આવરણના પાછળથી નાશ થવા થી ... દેહાદિકનું ભિન્નપણું જણાય છે, તેમ જ ... આવરણ ... આવરણની શક્તિ ... બ્રહ્મ ... પ્રતીત થાય છે. ૧૪

પૂર્વોક્ત આવરણનો નાશ થવાથી બ્રહ્મ ને જગતના ભેદની પણ નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે —

अत्राप्यावृतिनाशेन विभाति ब्रह्मसर्गयोः ।
भेदस्तयोर्विकारः स्यात्सर्गे न ब्रह्मणि क्वचित् ॥ २१ ॥

અહિં પણ આવરણનો નાશ થવાથી બ્રહ્મ ને જગતનો ભેદ પ્રતીત થાય છે, તેથી બ્રહ્મમાં કદીપણ જગતસંબંધી વિકાર નથી.

અર્થાત્ આ રીતે પહેલી આવરણશક્તિરૂપ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી બ્રહ્મ આ જગતનું કારણ છે, ને આ જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય છે એવો ભેદ નિશ્ચય થાય છે. અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી તે વિક્ષેપની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. એવી રીતે આ સંસારરૂપ વિકાર જગતનો જ કહેલ છે, તેથી અખંડ ને અવિકારી બ્રહ્મમાં કદીપણ આ જગત્સંબંધી વિક્રિયા નથી ૧૮.

હવે તત્પદ તથા ત્વંપદના એકપણાને કહેવાને તત્પદ તથા ત્વંપદના વાચ્યાર્થને તથા લક્ષ્યાર્થને ક્રમપૂર્વક બે શ્લોકવડે જણાવે છે—

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥ २० ॥

છે, સ્ફુરે છે, પ્રિય, રૂપ ને નામ આ પાંચ અંશવાળું જગત્ છે. પ્રથમના ત્રણ બ્રહ્મરૂપ છે, ને પછીના બે સંસારરૂપ છે.

સત્તા, (છે,) સ્ફૂર્તિ, (પ્રતીત થાય છે,) સુખરૂપતા, રૂપ ને નામ આ પાંચ અંશોવાળું આ જગત્ છે. અર્થાત્ આ જગતમાંના પ્રત્યેક પદાર્થમાં એ પાંચ અંશો હોય છે, જેમકે ઘડો છે, ઘડો પ્રતીત થાય છે, ઘડો પ્રિય છે, ઘડો મોટા પેટાળવાળો ને સાંકડા મોઢાવાળો છે, ને તેનું ઘડો એવું નામ છે. એ પાંચ અંશોમાંથી છે, પ્રતીત થાય છે, ને પ્રિય છે, આ ત્રણ અંશો સર્વમાં સમાન હોવાથી તે બ્રહ્મરૂપ છે, અને રૂપ તથા નામ પ્રત્યેકમા પૃથક્ પૃથક્ હોવાથી તે જગદ્રૂપ છે. ૨૦.

खवाय्वग्निजलोर्वीषु देवतिर्यङ्नरादिषु ।
अभिन्नात्सच्चिदानन्दाद्भिद्येते रूपनामनी ॥ २१ ॥

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ ને પૃથિવીમાં તથા દેવ, તિર્યક્ ને મનુષ્યાદિમાં અભિન્ન સચ્ચિદાનંદથી રૂપ ને નામ ભેદ પામે છે.

આકાશ, વાયુ, તેજસ્, જલ ને પૃથિવી એ પાંચે મહાભૂતોમાં, ભૌતિક પદાર્થોમાં, તથા દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ ને જલચરાદિમાં અસ્તિ, (છે,) ભાતિ. (જણાય છે,) ને પ્રિયરૂપે રહેલાં એક સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મથી પ્રાણીઓનાં ને પદાર્થોનાં રૂપ તથા નામ ભેદ પામે છે. બ્રહ્મથી ભિન્ન ને તેમાં કલ્પિત તે રૂપ તથા નામ

હવે તત્પદ તથા ત્વંપદના એકપણાને કહેવાને તત્પદ તથા ત્વંપદના વાચ્યાર્થને તથા લક્ષ્યાર્થને ક્રમપૂર્વક બે શ્લોકવડે જણાવે છે—

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥ २० ॥

છે, સ્ફુરે છે, પ્રિય, રૂપ ને નામ આ પાંચ અંશવાળું જગત્ છે. પ્રથમના ત્રણ બ્રહ્મરૂપ છે, ને પછીના બે સંસાર રૂપ છે.

સત્તા, (છે,) સ્ફૂર્તિ, (પ્રતીત થાય છે,) સુખાપતા, રૂપ ને નામ આ પાંચ અંશોવાળું આ જગત્ છે. અર્થાત્ આ જગત્માંના પ્રત્યેક પદાર્થમાં એ પાંચ અંશો હોય છે, જેમકે ઘડો છે, ઘડો પ્રતીત થાય છે, ઘડો પ્રિય છે, ઘડો મોટા પેટાળવાળો ને સાંકડા મોઢાવાળો છે, ને તેનું ઘડો એવું નામ છે. એ પાંચ અંશોમાંથી છે, પ્રતીત થાય છે, ને પ્રિય છે, આ ત્રણ અંશો સર્વમાં સમાન હોવાથી તે બ્રહ્મરૂપ છે, અને રૂપ તથા નામ પ્રત્યેકમાં પૃથક્ પૃથક્ હોવાથી તે જગદ્રૂપ છે. ૨૦

खवाय्वग्निजलोर्वीषु देवतिर्यङ्नरादिषु ।
अभिन्नात्सच्चिदानन्दाद्भिद्येते रूपनामनी ॥ २१ ॥

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ ને પૃથિવીમાં તથા દેવ તિર્યક ને મનુષ્યાદિમાં અભિન્ન સચ્ચિદાનંદથી રૂપ ને નામ ભેદ પામે છે.

આકાશ, વાયુ, તેજસ્, જલ ને પૃથિવી એ પંચે મહાભૂતોમાં, ભૌતિક પદાર્થોમાં તથા દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, પેટે ચાલનારા પ્રાણીઓ ને જળચરાદિમાં અસ્તિ, (છે,) ભાતિ, (જણાય છે,) ને પ્રિય [illegible] એક સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મથી પ્રાણીઓના ને પદાર્થોના [illegible] રૂપ ભેદ પામે છે. બ્રહ્મથી ભિન્ન ને તેમાં કલ્પિત તે [illegible]

સવિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે, ને કહેલા વિકલ્પોનો સારી રીતે વિલય થઇને અખંડ સચ્ચિદાનંદાત્મામાં જે ચિત્તની એકાગ્રતા તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. તેમાં સવિકલ્પસમાધિના બે પ્રકાર છે, દશ્યાનુવિદ્ધ ને શબ્દાનુવિદ્ધ. ૨૩.

હવે દશ્યાનુવિદ્ધનું સ્વરૂપ કહે છે—

कामाद्याश्चित्तसादृश्यात्तत्साक्षित्वेन चेतनं ।
ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥ २५ ॥

કામાદિ વૃત્તિઓ ચિત્તના સદશપણાથી જડ છે. તેના સાક્ષીપણાવડે ચેતનનું ધ્યાન કરે. આ દશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ છે.

દશ્ય હોવાથી ને ચિત્તની પેઠે આવિર્ભાવતિરોભાવરૂપ ધર્મવાળી હોવાથી કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓ ચિત્તનીજ છે. વળી જાગ્રત્ ને સ્વપ્નમાં જ્યારે ચિત્ત હોય ત્યારે તે વૃત્તિઓ હોય છે, ને સુષુપ્તિમાં ચિત્તનો અભાવ હોવાથી તે વૃત્તિઓ હોતી નથી, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓ ચિત્તનીજ છે, આત્માની નથી. આમ હોવાથી તેના સાક્ષીપણાવડે ભેદ પામીને પ્રતીત થતા સ્વપ્રકાશ ચિદાત્માનું ધ્યાન કરે. આવી રીતે દશ્યથી ભિન્ન સાક્ષીનું ધ્યાન કરવું આ દશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે. ૨૪.

એવી રીતે સ્થૂલ (દશ્યાનુવિદ્ધ) સવિકલ્પ સમાધિને કહીને હવે સૂક્ષ્મ (શબ્દાનુવિદ્ધ) સવિકલ્પ સમાધિને કહે છે—

असंग सच्चिदानन्दस्वप्रभो द्वैतवर्जित ।
अस्मीति शब्दविद्धोऽयं सविकल्पः समाधिः ॥ २६ ॥

અસંગ, સચ્ચિદાનંદ, સ્વપ્રકાશ ને દ્વૈતરહિત હું છું આ શબ્દવડે વિંધાયેલ આ સવિકલ્પ સમાધિ છે.

કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓવાળા ચિત્તના સંબંધથી રહિત, અસત્, જડ ને દુઃખના સંસર્ગથી રહિત, સર્વદા જ્ઞાનસ્વભાવયુક્ત, ને સમય કોઈના અભ્યાસથી રહિત જે અન્તરાત્મા છે તે હું છું આવી રીતના સ્વરૂપે એકાગ્ર કરેલું ચિત્ત ક્ર: શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. ૨૫.

એવી રીતે બનાવી ક્રમપૂર્વક થતા બે સમાધિને કહીને હવે પોતાની મેળે થનારા નિર્વિકલ્પસમાધિનો ઉપદેશ કરે છે—

स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दावुपेक्ष्य तु ।
निर्विकल्पः समाधिः स्यान्निवातस्थितदीपवत् ॥ २६ ॥

સ્વાનુભવરૂપ આનંદમાં પ્રવેશ થવાથી દૃશ્ય ને શબ્દની ઉપેક્ષા કરીને ચિત્ત ગતિવાળા વાયુથી રહિત સ્થલમાંના દીવાની પેઠે અચલ રહે તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે.

સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્મામાં ચિત્તની એકાકારતા થવાથી તે ... આગળ કહેલા દૃશ્યનો ને શબ્દનો અનાદર કરીને ગતિવાળા ... નથી રહિત સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે અચલ રહે તે-ચિત્તની તે ... સ્થા-નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. ૨૬.

હવે બીજા પ્રકારનો દૃશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ કહે છેઃ—

हृदीव बाह्यदेशेऽपि यस्मिन् कस्मिंश्च वस्तुनि ।
समाधिराद्यः सन्मात्रे नामरूपे पृथक् स्थितः ॥ २७ ॥

... હૃદયમાં ને બાહ્યદેશમાં પણ જે કોઈ વસ્તુમાં સમાધિ ... મ સમાધિ છે. આ સમાધિ નામરૂપથી પૃથક્ સન્મા- ... કહેલો છે.

... યમાં કોઈ પણ નામરૂપવાળી પરમપવિત્ર ને પરમપૂજ્ય વ- ... વા બહાર સૂર્યચંદ્રાદિ કોઈ પણ યોગ્ય વસ્તુમાં મોક્ષસાધક

સવિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે, ને કહેલા વિકલ્પોનો સારી રીતે વિલય થઇને અખંડ સચ્ચિદાનંદાત્મામાં જે ચિત્તની એકાગ્રતા તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. તેમાં સવિકલ્પસમાધિના બે પ્રકાર છે, દૃશ્યાનુવિદ્ધ ને શબ્દાનુવિદ્ધ. ૨૩.

હવે દૃશ્યાનુવિદ્ધનું સ્વરૂપ કહે છે.—

कामाद्याश्चित्तसादृश्यात्तत्साक्षित्वेन चेतनां ।
ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥२४॥

કામાદિ વૃત્તિઓ ચિત્તના સદશપણાથી જડ છે, તેના સાક્ષીપણાવડે ચેતનનું ધ્યાન કરે. આ દૃશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ છે.

દૃશ્ય હોવાથી ને ચિત્તની પેઠે આવિર્ભાવતિરોભાવરૂપ ધર્મવાળી હોવાથી કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓ ચિત્તનીજ છે. વળી જાગ્રત્ ને સ્વપ્નમાં જ્યારે ચિત્ત હોય ત્યારે તે વૃત્તિઓ હોય છે, ને સુષુપ્તિમાં ચિત્તનો અભાવ હોવાથી તે વૃત્તિઓ હોતી નથી, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓ ચિત્તનીજ છે, આત્માની નથી. આમ હોવાથી તેના સાક્ષીપણાવડે ભેદ પામીને પ્રતીત થતા સ્વપ્રકાશ ચિદાત્માનું ધ્યાન કરે આવી રીતે દૃશ્યથી ભિન્ન સાક્ષીનું ધ્યાન કરવું આ દૃશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે. ૨૪.

એવી રીતે સ્થૂલ (દૃશ્યાનુવિદ્ધ) સવિકલ્પ સમાધિને કહીને હવે સૂક્ષ્મ (શબ્દાનુવિદ્ધ) સવિકલ્પ સમાધિને કહે છે—

असंगः सच्चिदानन्दस्वप्रभो द्वैतवर्जितः ।
अस्मीति शब्दविद्धोऽयं सविकल्पः समाहितः ॥ २५॥

અસંગ, સચ્ચિદાનંદ, સ્વપ્રકાશ ને દ્વૈતરહિત હું છું આ શબ્દવડે વિંધાયેલ આ સવિકલ્પ સમાધિ છે.

કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓવાળા ચિત્તના સંગથી રહિત, અસત્ જડ ને દુઃખના સંસર્ગથી રહિત, સર્વદા જ્ઞાનસ્વભાવયુક્ત, ને સમગ્ર દ્વૈતના અવભાસથી રહિત જે અન્તરાત્મા છે તે હું છું આવી રીતના શબ્દદ્વારે એકાગ્ર કરેલું ચિત્ત આ શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. ૨૫.

એવી રીતે યત્નથી ક્રમપૂર્વક થતા બે સમાધિને કહીને હવે પોતાની મેળે થનારા નિર્વિકલ્પસમાધિનો ઉપદેશ કરે છે—

स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दानुपेक्ष्य तु ।
निर्विकल्पः समाधिः स्यान्निवातस्थलदीपवत् ॥ २६ ॥

સ્વાનુભવરૂપ આનંદમાં પ્રવેશ થવાથી દૃશ્ય ને શબ્દની ઉપેક્ષા કરીને ચિત્ત ગતિવાળા વાયુથી રહિત સ્થલમાંના દીવાની પેઠે અચલ રહે તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે.

સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્મામાં ચિત્તની એકાકારતા થવાથી તે ચિત્ત આગળ કહેલા દૃશ્યનો ને શબ્દનો અનાદર કરીને ગતિવાળા પવનથી રહિત સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે અચલ રહે તે-ચિત્તની તે અવસ્થા-નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. ૨૬.

હવે બીજા પ્રકારનો દૃશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ કહે છે.—

हृदि च बाह्यदेशेऽपि यस्मिन् कस्मिंश्च वस्तुनि ।
समाधिराद्यः सन्मात्रे नामरूपे पृथक् स्थितः ॥ २७ ॥

હૃદયમાં ને બાહ્યદેશમાં પણ જે કોઈ વસ્તુમાં સમાધિ તે પ્રથમ સમાધિ છે. આ સમાધિ નામરૂપથી પૃથક્ સન્માત્રમાં રહેલો છે.

હૃદયમાં કોઈ પણ નામરૂપવાળી પરમપવિત્ર ને પરમપૂજ્ય વસ્તુમાં અથવા બહાર સૂર્યચંદ્રાદિ કોઈ પણ યોગ્ય વસ્તુમાં મોક્ષસાધકે

ऊडाइ जाय छे, ने सर्व संचित कर्मो नाश पामी जाय छे. क्रियमाण कर्मो आने स्पर्श करी शकतां नथी एम चकारवडे दर्शाव्युं छे. ज्ञानीना प्रारब्धकर्मनो फलभोगवडे नाश थाय छे एम समजवुं. ३१.

हवे जीवना स्वरूपनुं निरूपण करे छेः—

अवच्छिन्नश्चिदाभासस्तृतीयः स्वप्नकल्पितः ।
विज्ञेयस्त्रिविधो जीवस्तत्राद्यः पारमार्थिकः ॥ ३२ ॥

अवच्छिन्न, चिदाभास ने त्रीजो स्वप्नकल्पित एम त्रण प्रकारनो जीव जाणवो; तेमां प्रथम पारमार्थिक जाणवो.

सूक्ष्मशरीरे रोकेलुं चेतन जे प्रत्यगात्मा कहेवाय छे ते अवच्छिन्न जीव, जेम जळमां सूर्यनुं प्रतिबिंब पडे तेम अंतःकरणमां चेतननुं प्रतिबिंब पडे ते चिदाभासनामनो जीव, अने हुं शरीर छुं, हुं मनुष्य छु, एम स्वप्नना जेवा स्थूलशरीरनी साथेना अभेदवडे कल्पित जीव त्रीजा प्रकारनो छे. आवी रीते जीव त्रण प्रकारनो छे. ते त्रण जीवोमां पहेलो अवच्छिन्न जीव पारमार्थिक छे. ३२.

अवच्छिन्न जीवनुं पारमार्थिकपणुं केवी रीते छे ते कहे छे—

अवच्छेदः कल्पितः स्यादवच्छेद्यं तु वास्तवं ।
तस्मिन् जीवत्वमारोपाद्ब्रह्मत्वं तु स्वभावत ॥ ३३ ॥

अवच्छेद कल्पित छे, पण अवच्छेद पामेल वास्तविक छे. तेमां जीवपणुं आरोपथी छे, पण ब्रह्मपणुं स्वभावथी छे.

व्यापकचेतनरूप ब्रह्मथी आत्मानो विभाग करनार सूक्ष्मशरीर तो कल्पित छे, पण जेनो विभाग थाय छे ते ब्रह्मथी अभिन्न आत्मा तो सत्य छे. आरोपथी आत्मा जीवपणुं कहेवाय छे, पण तेनुं ब्रह्मपणुं तो स्वभावथी छे. घटरूप उपाधिथी घटाकाश, महा- थी भिन्न होय एवुं देखाय छे, पण वस्तुताए ते महाकाशथी

जीवो धीस्थश्चिदाभासो जगत्स्याद्भूतभौतिकम्।

अनादिकालमारभ्य मोक्षात्पूर्वमिदं द्वयम्॥ ३६॥

બુદ્ધિમાં રહેલો ચિદાભાસ જીવ છે, ને ભૂતભૌતિક જગત્ છે. અનાદિ કાલથી માંડીને મોક્ષની પૂર્વે આ બંને છે.

બુદ્ધિમા પડેલુ ચેતનનું પ્રતિબિંબ તે અવિદ્યાએ કલ્પેલો જીવ છે, અને આકાશાદિ પાચ ભૂતો તથા એ ભૂતોમાંથી ઉપજેલાં પ્રાણીઓનાં શરીરો તથા જડ પદાર્થો એ જગત્ છે. આમાં જીવ ભોક્તા છે, ને જગત્ ભોગ્ય છે. આ બંને અખંડ બ્રહ્મમાં અવિદ્યાવડે કલ્પિત છે. અનાદિ કાલથી માંડીને અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષની પૂર્વે આ જીવ ને જગત્ પ્રતીત થયા કરે છે, બાધ પામતા નથી. ૩૬.

જીવ ને જગત્ જો અનાદિ હોય, ને મોક્ષની પહેલા તેમની નિવૃત્તિ ન થતી હોય તો શ્રુતિસ્મૃતિમા સૃષ્ટિપ્રલય તથા સુષુપ્તિજાગ્રત્ કહ્યાં છે તે શી રીતે સંભવી શકે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે —

चिदाभासे स्थिता निद्रा विक्षेपावृतिरूपिणी।

आवृत्य जीवजगती पूर्वे नूत्नेन कल्पयेत्॥ ३७॥

આવરણ ને વિક્ષેપ રૂપવાળી નિદ્રા ચિદાભાસમાં રહેલી છે. તે પ્રથમ જીવજગતને ઢાંકીને નૂતનરૂપે કલ્પે છે.

આવરણસ્વભાવવાળી તથા વિક્ષેપસ્વભાવવાળી વ્યષ્ટિ અવિદ્યા ચિદાભાસ એટલે જીવમા રહેલી છે. તે સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં જીવ તથા જગત્નો પોતાની સાથે અભેદ કરે છે, ને પછી જાગ્રત્માં તથા જગત્ની ઉત્પત્તિના સમયમા તે જીવ તથા જગત્ને નૂતનરૂપે પ્રતીત કરાવે છે,-પ્રાતિભાસિક જીવ તથા જગત્ના વ્યવહારને પ્રવર્તાવે છે. ૩૭.

જીવ તથા જગત્નું પ્રાતિભાસિકપણું કેવી રીતે છે એમ જાણ

વ્યાવહારિક જીવ તો તે વ્યાવહારિક જગત્ સત્ય જાણે છે, ને મિથ્યા એમ માને છે તે પારમાર્થિક છે.

જાગ્રદ્દશાવાળો વ્યાવહારિક જીવ પ્રતીત થતા આ વ્યાવહારિક જગતને ત્રણે કાળમાં રહેનારું માને છે. જે જીવ આ પ્રતીત થતું જગત્ મિથ્યા છે એમ માને છે તે જીવ પારમાર્થિક કહેવાય છે. ૪૦.

તે પારમાર્થિક જીવની અદ્વય બ્રહ્મની સાથેના એકપણાની યોગ્યતાને જણાવે છે:—

पारमार्थिकजीवस्तु ब्रह्मैकं पारमार्थिकम् ।
प्रत्येति वीक्षते नान्यद्वीक्षेत त्वनृतात्मना ॥ ४१ ॥

બ્રહ્મજ એક પારમાર્થિક છે એમ પારમાર્થિક જીવ જાણે છે, અન્ય જોતો નથી. જો જુએ છે તો મિથ્યારૂપે જુએ છે.

બ્રહ્મજ એક પારમાર્થિક વસ્તુ છે એમ પારમાર્થિક જીવ અભેદભાવે જાણે છે. અન્ય પરિચ્છિન્ન વસ્તુને તે સત્યરૂપે જોતો નથી. જો કદાચિત્ તે અન્ય પરિચ્છિન્ન પદાર્થને જુએ છે તો મિથ્યારૂપે જુએ છે. ૪૧.

વ્યાવહારિક ને પ્રાતિભાસિક જીવ અવિદ્યાવડે કલ્પિત હોવાથી જડ છે, તેથી તેનું જીવપણું ઘટતું નથી, કેમકે જીવ તો ચેતનરૂપ છે, એમ શંકા થાય તો તેનું દૃષ્ટાંતવડે નિરાકરણ કરે છે—

माधुर्यद्रवशैत्यादिजलधर्मास्तरंगके ।
अनुगम्यापि तत्स्थे फेनेऽप्यनुगता यथा ॥ ४२ ॥

જેમ મધુરપણું, વહન ને શીતપણું આદિ જલના ધર્મો તરંગમાં અનુવર્તીને તેમાં રહેલા ફીણમાં પણ અનુગત છે, તેમ પારમાર્થિક જીવના સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવ વ્યાવહારિક ને પ્રાતિભાસિક જીવમાં પણ અનુવર્તે છે.

જેમ દ્રવપણું, વગેરે ને શીતળતા આદિ જળના સ્વાભાવિક ધર્મો તરંગમાં અનુવર્તીને તેમાં રહેલા ફીણમાં પણ અનુવર્તે છે, તેમ સાક્ષીમાં રહેલા સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવ પણ વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક જીવમાં અનુવર્તે છે. ૪૧.

એવી રીતે આત્માના ધર્મોના અધ્યારોપનું પ્રતિપાદન કરીને હવે તેના અપવાદના પ્રકારને કહે છે —

प्रातिभासिकजीवस्य लये स्युर्व्यावहारिके ।
तद्रूपे सच्चिदानन्दा पर्यवस्यन्ति साक्षिणि ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरा-
चार्यविरचितं श्रीवाक्यसुधा संपूर्णा ॥ ५ ॥

પ્રાતિભાસિક જીવના સ્વભાવો વ્યાવહારિકમાં લય થાય છે, ને તેના સચ્ચિદાનંદસ્વભાવો સાક્ષીમાં અંત પામે છે.

સ્વપ્નાવસ્થાના પ્રાતિભાસિક જીવના સ્વભાવો જાગ્રદવસ્થાના વ્યાવહારિક જીવમાં લય પામે છે, અને જાગ્રદવસ્થાના વ્યાવહારિક જીવના સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવો સાક્ષીરૂપ જે પારમાર્થિક જીવ તેમાં પર્યવસાન પામે છે. એવી રીતે કલ્પિતનો અપવાદ થવાથી અધિષ્ઠાનરૂપ સત્જ અવશેષ રહે છે. ૪૨.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા વાક્યસુધાનામના ગ્રંથરૂપ પાંચમા રત્નની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઈ. ૫.

ॐ

॥ श्रीहरिमीडेस्तोत्र ॥
આચાર્યદીપિકાટીકાસહિત.

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો.

બ્રહ્મવિદ્યાનું ધ્યાન ધરી, લહી સદ્ગુરુ-પાય.
હરિમીડેની આ ટીકા, ગુર્જરગિરા લખાય. ૧

પ્રતીત થતા આ સંસારની નિવૃત્તિ અવિદ્યાનું તથા તેના કાર્ય શોકમોહાદિનું દહન કરનાર પરમાત્માના જ્ઞાનથી થાય છે, અને પરમાત્માનું જ્ઞાન તેમનું અભ્યાસે ધ્યાન કર્યાથી થાય છે. એ ધ્યાનમાં પરમાત્માનું સ્મરણ તથા સ્તુતિ ઉપકારક થાય છે, માટે પરમાત્માની સ્તુતિરૂપ આ હરિમીડેસ્તોત્ર મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે આચાર્યભગવાને રચ્યું છે. તેના નીચે લખેલા પહેલા શ્લોકમા પરમાત્માનું સ્વરૂપ તથા તેમના જ્ઞાનથી સંસારની નિવૃત્તિ થવાનું જણાવ્યું છે—

स्तोष्ये भक्त्या विष्णुमनादिं जगदादिं,
यस्मिन्नेतत्संसृतिचक्रं भ्रमतीत्थम् ।
यस्मिन्दृष्टे नश्यति तत्संसृतिचक्रं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १ ॥

જગતના કારણરૂપ અનાદિ પરમાત્માની હું ભક્તિવડે સ્તુતિ કરું છું. જેમાં આ સંસારચક્ર આવી રીતે ભમે છે. જેનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે સંસારચક્ર નાશ પામે છે. સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરનાર તે હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

[illegible]

[illegible] છે [illegible] —

[illegible]

પ્રાહુર્યં [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ૧ ॥

જેના [illegible] આ સમગ્ર જગત્ આવી રીતે [illegible] પામ્યું છે, પુનઃ જેનાવડે આવી રીતે [illegible] છે, જેનાવડે [illegible] છે, ને જેનાવડે તે [illegible] છે, તે [illegible] પરમાત્માની હું સ્તુતિ [illegible]

[illegible] આ [illegible] પામ્યું છે. " [illegible] " [illegible] સર્વે [illegible] છે. [illegible]

છે એમ જણાવ્યું છે. પુનઃ જે પરમાત્માવડે સ્થાવરજંગમ એવું સર્વ જગત્ નિયમમાં વર્તે છે, અર્થાત્ સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથિવી, સમુદ્ર ને દેવમનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓના જે નિયામક છે. વળી જે આ સર્વ જગતમાં વ્યાપીને રહ્યા છે. પુન પ્રાણીઓનાં પૂર્વનાં કર્મોપ્રમાણે જે પરમાત્મા પ્રાણીઓને તેના ફળરૂપ સુખદુઃખાદિની સાથે જોડે છે. સંસારરૂપ અંધકારની નિવૃત્તિ કરનારા તે પરમાત્માનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨.

આ જગત્ ત્રણ ગુણવાળું તથા જડ હોવાથી તેનું કારણ ત્રણ ગુણવાળી તથા જડ પ્રકૃતિ છે, પણ ચેતનરૂપ પરમાત્મા નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેના શ્લોકવડે કરે છેઃ—

सर्वज्ञो यो यश्च हि सर्वः सकलो यो,
यश्चानन्दोऽनन्तगुणो यो गुणधामा ।
यश्चाव्यक्तो व्यस्तसमस्तः सदसद्य-,
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३ ॥

જે સર્વજ્ઞ, જે સર્વ, જે સકલ, જે આનંદ, જે અનંતગુણ, જે ગુણધામ, જે અવ્યક્ત, જે વિભાગરૂપ ને સમસ્તરૂપ, કારણરૂપ ને કાર્યરૂપ છે, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર પરમાત્માનું હું સ્તવન કરું છું.

"यः सर्वज्ञः ॥"–જે સર્વજ્ઞ છે–ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પરમાત્માને સર્વને જાણનાર કહ્યા છે. "सर्वं खल्विदं ब्रह्म ॥"–નિશ્ચય આ સર્વ બ્રહ્મ છે–ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મ સર્વરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે. પ્રાણાદિ સર્વ કલાઓ પરમાત્માનેજ આધારે રહેલી હોવાથી પર- . સકળ છે. "आनन्दो ब्रह्म ॥"–આનંદ બ્રહ્મ છે–ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને આનંદરૂપ કહેલ છે. પરમાત્મા શુદ્ધસત્ત્વગુણના

[illegible]

[illegible]

> [illegible]

[illegible]

[illegible]

છે. બ્રહ્મ અંતઃકરણ ને ચિદાભાસરૂપ જ્ઞાતા, અંતઃકરણની પદાર્થાકાર થયેલી વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન, ને ઘટપટાદિરૂપ જ્ઞેયથી રહિત છતાં પણ સર્વદા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરનાર તે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૪.

સમર્થ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી જાણવામાં આવતું બ્રહ્મ શાસ્ત્રનિરપેક્ષ શુષ્ક તર્કોવડે જાણવામાં આવતું નથી એવો નિશ્ચય કરવા તે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનાં શાસ્ત્રોક્ત સાધનો કહે છે—

आचार्येभ्यो लब्धसुसूक्ष्माच्युततत्त्वा,
वैराग्येणाभ्यासबलाच्चैव द्रढिम्ना ।
भक्त्यैकाग्र्यध्यानपरा यं विदुरीशं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ५ ॥

આચાર્યોપાસેથી જેણે વૈરાગ્ય ને અભ્યાસના બળથી અતિસૂક્ષ્મ અવિનાશી તત્ત્વ જાણ્યું છે એવા, અને દૃઢ ભક્તિવડે એકાગ્રધ્યાનપરાયણ જે ઈશને જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર ઈશને હું સ્તવું છું.

"नैषा तर्केण मतिरापनेया ॥"–આ બ્રહ્મજ્ઞાન શુષ્ક તર્કવડે પ્રાપ્ત થતું નથી–ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મનું જ્ઞાન સ્વતંત્ર તર્કવડે થઈ શકતું નથી એમ જણાવ્યું છે. "आचार्यवान् पुरुषो वेद ॥" આચાર્યવાળો પુરુષ બ્રહ્મને જાણે છે–ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ સદ્ગુરુવડે આ બ્રહ્મતત્ત્વ જાણી શકાય છે એમ કહે છે. શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ ને પરમકરુણાળુ આચાર્યદ્વારા જેણે બ્રહ્મલોકનાં વિષયજન્ય સુખોમાં અનાસ્પૃહાના બળથી ને વારંવાર આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના ધ્યાનરૂપ અભ્યાસના બળથી માયાથી પણ સૂક્ષ્મ એવા અવિનાશી પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા પુરુષો, તથા પરમતત્ત્વમાં દૃઢ પ્રીતિવડે તેમાં

છે. બ્રહ્મ અંતઃકરણ ને ચિદાભાસરૂપ જ્ઞાતા, અંતઃકરણની પદાર્થા… થયેલી વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન, ને ઘટપટાદિરૂપ જ્ઞેયથી રહિત છતાં પણ સ… જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરનાર તે સચ્ચિદા… સ્વરૂપ બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૪.

સમર્થ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી જાણવામાં આવતું બ્રહ્મ શા… નિરપેક્ષ શુષ્ક તર્કોવડે જાણવામાં આવતું નથી એવો નિશ્ચય … તે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનાં શાસ્ત્રોક્ત સાધનો કહે છેઃ—

आचार्येभ्यो लब्धसुसूक्ष्माच्युततत्त्वा,
वैराग्येणाभ्यासबलाच्चैव द्रढिम्ना ।
भक्त्यैकाग्र्यध्यानपरा यं विदुरीशं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ५ ॥

આચાર્યોપાસેથી જેણે વૈરાગ્ય ને અભ્યાસના બળ… અતિસૂક્ષ્મ અવિનાશી તત્ત્વ જાણ્યું છે એવા, અને દૃઢ ભ… વડે એકાગ્રધ્યાનપરાયણ જે ઈશને જાણે છે તે સંસારાંધકા… વિનાશ કરનાર ઈશને હું સ્તવું છું.

"नैषा तर्केण मतिरापनेया ॥"—આ બ્રહ્મજ્ઞાન શુષ્ક… વડે પ્રાપ્ત થતું નથી—ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મનું જ્ઞાન સ્વતંત્ર … થઈ શકતું નથી એમ જણાવ્યું છે. "आचार्यवान् पुरुषो वे… આચાર્યવાળા પુરુષ બ્રહ્મને જાણે છે—ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ સદ્ગુરુવડે… બ્રહ્મજ્ઞાન જાણી શકાય છે એમ કહે છે. શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ ને … કરેલા આચાર્યદ્વારા જેણે બ્રહ્મોના વિવરણરૂપ સૂત્રોમાં … સાંભળવાના બળથી ને વારંવાર આત્મામાં અભિન્ન બ્રહ્મના … અભ્યાસના બળથી માયાથી પણ સૂક્ષ્મ એવા અવિનાશી પરમ… સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા પુરુષો, તથા પરમતત્ત્વમાં દૃઢ પ્રતિ…

तस्मिन्नस्मीत्यात्मविदो यं विदुर्नाशं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १० ॥

જે જે વેદ્ય છે તે તે હું નથી એમ તેનો ત્યાગ કરીને સ્વાત્મપ્રકાશ જ્ઞાનમય આનંદને પામીને તેમાં હું છું એમ જે બ્રહ્મને આત્મવેત્તાઓ જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર બ્રહ્મની હું સ્તુતિ કરું છું.

શરીર, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ ને અંતઃકરણરૂપ જે જે વેદ્ય છે તે તે વેદ્ય હું એટલે આત્મા નથી એમ તે સર્વનો પરિત્યાગ કરીને નિરુપાધિક સદ્ભાવરૂપ, નિરુપાધિક જ્ઞાનરૂપ, ને નિરુપાધિક આનંદરૂપ બ્રહ્મનો અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરીને તે બ્રહ્મમાં હું છું એમ જે અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મને જ્ઞાની જાણે છે તે સંસારરૂપ ઘોરા અંધારાનો વિનાશ કરનાર બ્રહ્મની હું સ્તુતિ કરું છું. ૧૦.

हित्वा हित्वा दृश्यमशेषं सविकल्पम्,
मत्वा शिष्टं भादृशिमात्रं गगनाभम् ।
त्यक्त्वा देहं यं प्रविशन्त्यच्युतभक्ता,-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ११ ॥

વિકલ્પવાળા સમગ્ર દૃશ્યનો વારંવાર નિષેધ કરીને, અને આકાશજેવા કેવળ સ્વયંપ્રકાશરૂપને અવશેષ રહેલું ધારીને, બ્રહ્માનુસંધાનપરાયણ પુરુષો શરીર ત્યજીને જેમાં પ્રવેશ કરે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર બ્રહ્મને હું અભેદભાવે અનુભવું છું.

કલ્પિત નામરૂપવાળા આ સર્વ દૃશ્ય જગતનો વારંવાર નિષેધ કરીને અર્થાત્ વારંવાર તેના અસત્યપણાનો સુદૃઢ નિશ્ચય કરીને, અને આકાશના જેવા કેવળ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મને અધિષ્ઠાનરૂપે બાકી રહેલું

નો કરીને, અને ધ્યાન કાળમાં જાગૃતિ મેળવનારા મહાપુરુષો પોતાના સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મશરીરનો પરિત્યાગ કરીને જે બ્રહ્મમાં અભેદભાવે સ્થિતિ કરે છે, તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરનાર બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૧.

सर्वस्थाने सर्वशरीरी न च सर्वः
सर्वं वेत्त्येवेह न यं वेत्ति हि सर्वं ।
सर्वत्रान्तर्यामितयेत्थं यमयन्य,–
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १२ ॥

જે સર્વમાં શરીરી છે, પણ જે સર્વરૂપ (શરીરરૂપ) નથી, જે સર્વને જાણેછેજ, અહિં જેને સર્વ શરીર જાણતાં નથી, ને જે સર્વત્ર અંતર્યામીપણાવડે આવી રીતે નિયમમાં રાખતા છતા સર્વત્ર રહે છે, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર બ્રહ્મની હું સ્તુતિ કરું છું.

જે પૃથિવી આદિ સર્વ શરીરોમાં તેના શરીરી એટલે શરીરમા રહી તેને નિયમમાં રાખનાર છે, પણ જે પૃથિવી આદિ રૂપ નથી, જે પૃથિવી આદિ સર્વને સંશયરહિત જાણે છે, પૃથિવી આદિ બધાં શરીરો જડ હોવાથી જેને જાણી શકતાં નથી, ને જે સર્વ શરીરોમાં અંતર્યામીપણાવડે રહી આવી રીતે તે સર્વ શરીરોને નિયમમાં રાખતા છતા સર્વ શરીરોમાં રહે છે, તે સંસારરૂપ અપૂર્ણ અંધકારની નિઃશેષ નિવૃત્તિ કરનાર પરમાત્માનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૨.

सर्वं दृष्ट्वा स्वात्मनि युक्त्या जगदेतत्,
दृष्ट्वाऽऽत्मानं चैवमजं सर्वजनेषु ।
सर्वात्मैकोऽस्मीति विदुर्यं जनहृत्स्थम्,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १३ ॥

આ સર્વ જગત્ યુક્તિવડે પોતાના આત્મામાં જોઇને તથા એવી રીતે અજન્મા આત્માને સર્વ પ્રાણીઓમાં જોઇને હું સર્વનો આત્મા એક છું એમ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેઉ જેને વિદ્વાનો જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર બ્રહ્મને હું સ્તવું છું.

સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રતીત થતું સર્વ જગત્ જેમ પોતાના આત્મામાંજ કલ્પિત છે તેમ જાગ્રતમાં પ્રતીત થતું આ સર્વ નામરૂપાત્મ જગત્ પણ પોતાના આત્મામાજ કલ્પિત છે. આ સર્વ સ્થૂલસૂક્ષ્મ પ્રપંચ જ્ઞાતાના સદ્ભાવવિના જ્ઞેયની સિદ્ધિનો અભાવ હોય છે એ યુક્તિવડે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ પોતાના આત્મામાં જોઇને, તથા વિવર્તોપાદાનકારણ પોતાના વિવર્તકાર્યમાં વ્યાપેલું હોય છે એ યુક્તિ જન્મરહિત પોતાના આત્માને સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપક જોઇને હું સર્વ પ્રાણિપદાર્થોનો આત્મા એક છું, એમ સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલ આત્માથી અભિન્ન જે બ્રહ્મને વિદ્વાનો જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંત નિવૃત્તિ કરનાર પરમપ્રકાશરૂપ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરુ છું. ૧૩.

सर्वत्रैकः पश्यति जिघ्रत्यथ भुंक्ते,
स्पृष्टा श्रोता बुद्ध्यति चेत्याहुरिमं यम्।
साक्षी चास्ते कर्तृषु पश्यन्निति चान्ये,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १४ ॥

સર્વત્ર એક જુએ છે, સુંઘે છે, અને ખાય છે, સ્પર્શ કરનાર ને સાંભળનાર છે, તથા જાણે છે, એમ જે આને કહે છે, જે સાક્ષિરૂપે છે, અને બીજાઓ કર્તાઓમાં જોઇ જુએ છે, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર બ્રહ્મની હું

સ્તુતિ કરું છું.

સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં એકજ ચેત[illegible] કે એકજ ચેતન નાકદ્વારા સુંઘે છે, એકજ ચેતન [illegible] કરે છે, એકજ ચેતન ત્વચાદ્વારા સ્પર્શ કરે છે, એકજ ચેતન [illegible] સાંભળે છે, ને એકજ ચેતન [illegible] છે એમ જેના સોપાધિક સ્વરૂપને વિદ્વાનો કહે છે [illegible] જે ચેતન [illegible] છે, અને બીજાઓ જેને કર્તાભોક્તા ઉપાધિ [illegible] છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરના[illegible] કરનાર હરિની સ્તુતિ કરું છું. ૧૪.

पश्यन् शृण्वन्नत्र विजानन्नसयन्सन्
जिघ्रन्बिभ्रद्देहमिमं जीवतयेत्थम
इत्यात्मानं यं विदुरीशं विषयज्ञं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १५

જોતો છતો, સાંભળતો છતો, જાણતો છતો, સ્વાદ લેતો છતો, ને સુંઘતો છતો આ દેહને જીવપણાવડે ધારણ કરે છે, એમ જે વિષયને જાણનાર આત્માને [illegible] જાણે છે, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું

નેત્રદ્વારા રૂપોને જોતો છતો, [illegible] સાંભળતો છતો, અંતઃકરણદ્વારા જાણવાયોગ્ય વિષયોને જાણતો છતો, [illegible] સ્વાદ લેતો છતો, ને નાકવડે સુંઘતો છતો આ [illegible] શરીરને જે આત્મા જીવભાવવડે ધારણ કરે છે, એમ જે [illegible] વિષયોને જાણનાર આત્માને વસ્તુતાએ તે બ્રહ્મરૂપ છે એમ વિદ્વાનો જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો અત્યંત નાશ કરનાર આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૫.

जाग्रद्दृष्ट्वा स्थूलपदार्थानथ मायां,
दृष्ट्वा स्वप्नेऽथापि सुषुप्तौ सुखनिद्राम् ।
इत्यात्मानं वीक्ष्य मुदास्ते च तुरीये,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १६ ॥

જાગ્રત્‌માં સ્થૂલ પદાર્થોને જોઇને, પછી સ્વપ્નમાં મા
જોઇને, પશ્ચાત્ સુષુપ્તિમાં સુખનિદ્રાને અને તુરીયમાં આત્મા
અનુભવીને જે પ્રસન્ન રહે છે, તે સંસારાંધકારનો વિન
કરનાર બ્રહ્મની હું સ્તુતિ કરું છું.

અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થામાં પંચીકૃત પાંચ ભૂતોના કાર્ય
સ્થૂલ પદાર્થોને જોઇને, પછી અંતઃકરણની સ્વપ્નાવસ્થામાં વાસના
સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જોઇને, પશ્ચાત્ અંતઃકરણની સુષુપ્તિ અવસ્થા
અવિદ્યાની વૃત્તિવડે અજ્ઞાનાવૃત સ્વરૂપસુખનો ને અજ્ઞાનનો અનુ
કરીને, અને અંતઃકરણની તુરીયાવસ્થામાં સચ્ચિદાનંદ આત્મ
અનુભવ કરીને, જે પરમપ્રસન્ન રહે છે, તે સંસારરૂપ અંધાર
વિનાશ કરનાર સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરે
...ન્ય જનોની વસ્તુની સ્તુતિ કરાય છે, ને સ્તુતિ કરેલી વસ્તુ
સ્થિતિ કરવાની તે સ્તુતિપાઠકની ઇચ્છા હોય છે, તેથી હું સ્તુતિ
છું તેનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું એવો અર્થ કર્યો છે.

यद्यप्शुद्धोऽप्यक्षर एको गुणभेदान्,
नानाकारान्स्फाटिकवद्भाति विचित्रः ।
भिन्नश्छिन्नश्चायमजः कर्मफलैर्य,–
तं संसार ध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १७ ॥

આ શુદ્ધ, અક્ષર, એક ને અજન્મા છતાં પણ કર્મ

નાર સૂર્ય, શીતસ્વભાવવાળો ચંદ્ર, દેવોના રાજા ઈંદ્ર, ગતિસ્વભાવવાળો વાયુ, ને યજ્ઞ આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન નામોની કલ્પના કરીને જે બ્રહ્મ એક છતાં પોતપોતાની બુદ્ધિના ભેદથી જેને ઉપર કહેલી રીતે બહુ પ્રકારે કહે છે, તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરનાર અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૮.

सत्यं ज्ञानं शुद्धमनन्तं व्यतिरिक्तम्,
शान्तं गूढं निष्कलमानन्दमनन्यम् ।
इत्याहादौ यं वरुणोऽसौ भृगवेऽजं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १९ ॥

સત્ય, જ્ઞાન, શુદ્ધ, અનંત, ભિન્ન, શાંત, ગૂઢ, અવયવરહિત, આનંદરૂપ, અદ્વિતીય ને જન્મરહિત જેને આ વરુણ ભૃગુપ્રતિ પ્રથમ કહેતા હવા, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

ત્રણે કાલમાં એકરૂપે રહેનાર, સર્વદા જ્ઞાનરૂપ, અવિદ્યા ને તેના કાર્યરૂપ મલથી રહિત, દેશ કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત, અન્નાદિ પાંચ કોશથી ભિન્ન, ક્રોધાદિ વિક્ષેપથી અત્યંતરહિત, નામરૂપથી આચ્છાદિત હોવાથી અજ્ઞાનીઓને ન જણાય એવું, નિરવયવ, દુઃખથી ભિન્ન પરમાનંદરૂપ, અદ્વિતીય અને ઉત્પત્તિરહિત જેને શ્રીવરુણ નામના મુનિ પોતાના જિજ્ઞાસુ પુત્ર ભૃગુપ્રતિ પ્રથમ કહેતા હવા, તે સંસારરૂપ અંધકારની નિવૃત્તિ કરનાર અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૯.

कोशानेतान्पञ्चरसादीनतिहाय,
ब्रह्मास्मीति स्वात्मनि निश्चित्य दृशिस्थः ।

કામો કરી શકે છે, જેની અજ્ઞાનરૂપ શક્તિવડે પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપનો છતાં પોતાને અજ્ઞાની માને છે, અને સુખદુઃખ જે અંતઃકરણના ધર્મ છે તેને પોતાના ધર્મ માની સુખીદુઃખી થાય છે, જે ત્રિગુણાત્મક માયાને વશ થએલો આ જીવ શુભાશુભ કર્મોમાં પ્રવર્તે છે, જે પ્રાણીમાત્રમાં તેમનાં કર્માનુસાર પ્રેરક, કર્તાને સ્ફૂર્તિ આપનાર, ને કલ્પિત [illegible] આત્મા આદિ પ્રસિદ્ધ ચેતનશક્તિવડે વ્યાપેલો છે, તે સંસારરૂપ અંધકારની નિવૃત્તિ કરનાર ચૈતન્યનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું ૨૧

सृष्ट्वा सर्वं स्वात्मतयैवेत्थमतर्क्यम्,
व्याप्याथान्तः कृत्स्नमिदं सृष्टमशेषम्।
सच्च त्यच्चाभूत्परमात्मा स य एकः,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २२ ॥

તે પરમાત્મા જે એક છે, જેમાંથી બાકી ન રહે એમ આ અનંત જગત રચ્યું છે. સર્વ રચીને પછી પોતાના સ્વરૂપવડેજ વ્યાપીને પરોક્ષ ને પ્રત્યક્ષ થાય છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

તે નિરવધિક પરમાત્મા જે એક છે, જેમનો કોઈ પણ [illegible] ન [illegible] આ મનવડે પણ ચિંતવી ન શકાય [illegible] કરેલું છે આ [illegible] સર્વ જગત્ પ્રતીત [illegible] તેમાં વ્યાપીને પરોક્ષ ને પ્રત્યક્ષ [illegible] સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરનાર પ્રભુ [illegible] હું [illegible] ૨૨

वेदान्तैश्चाध्यात्मिकशास्त्रैश्च पुराणैः,
शास्त्रैश्चान्यैः सात्वततन्त्रैश्च यमीशम्।
दृष्ट्वाथान्तश्चेतसि बुद्ध्वा विविशुर्यम्,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २३ ॥

આ મનુષ્યશરીરમાં શીઘ્રજ જાણવાને શક્ય છે. "શાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિક્ષુ: સમાહિતો ભૂત્વાऽऽત્મન્યેવાત્માનં પશ્યતિ" ॥ (શમવાળો, દમવાળો, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષાવાળો ને સમાધાનવાળો એમ જ્ઞાની પોતાના નિર્મળ અન્તઃકરણમાં આત્માને અનુભવે છે.) એ શ્રુતિમાં પણ શમાદિ સાધનવાળાને પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો અધિકારી કહ્યો છે. તે શ્રદ્ધાભક્તિ આદિ સાધનોવિના જે પરમાત્મા કોટી જન્મોવડે પણ જાણવાને શક્ય નથી, તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંત નિવૃત્તિ કરનાર પ્રભુનો અભેદભાવે હું સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૪.

यस्यातर्क्यं स्वात्मविभूतेः परमार्थं,
सर्वं खल्वित्यत्र निरुक्तं श्रुतिविद्भिः ।
तज्जादित्वादब्धितरङ्गाभमभिन्नं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २५ ॥

જેની સ્વાત્મવિભૂતિનું વાસ્તવિક રૂપ તર્કમાં ન આવે એવું છે એમ શ્રુતિને જાણનારાઓએ "આ સર્વ નિશ્ચય બ્રહ્મ છે" આ શ્રુતિથી કહ્યું છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય તેમાંથી થવાથી તે સમુદ્રના તરંગની પેઠે અભિન્ન છે, તે સંસારાન્ધકારનો વિનાશ કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

[illegible] પારમાર્થિક સ્વરૂપ [illegible] તર્કમાં ન આવી શકે એવું છે એમ શ્રુતિઓના તાત્પર્યને [illegible] "સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ"—આ સર્વ [illegible] છે, [illegible] શ્રુતિ [illegible] "તજ્જલાન્" — આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય તે [illegible]

क्षेत्रज्ञत्वं प्राप्य विभुः पंचमुखैर्यो,
भुङ्क्तेऽजस्रं भोग्यपदार्थान्प्रकृतिस्थः ।
क्षेत्रेक्षेत्रेऽप्स्विन्दुवदेको बहुधाऽऽस्ते,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २७ ॥

જે વ્યાપક અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબવડે સ્થિત થઈ જીવભાવને પામી પાંચ ઇંદ્રિયોવડે ભોગ્ય પદાર્થોને સર્વદા ભોગવે છે, અને જળમાં ચંદ્રની પેઠે એક સર્વ શરીરોમાં અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર પરમાત્માનું હું સ્તવન કરું છું.

જે દેશાદિ પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મ અનિર્વચનીય અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબવડે સ્થિત થઈ અવિદ્યાનાં અંત:કરણાદિ કાર્યોસાથે અભેદભાવવડે જીવભાવને પામી શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોવડે શબ્દાદિ ભોગ્ય વિષયોને જાગ્રત્ તથા સ્વપ્નમાં ભોગવે છે, અને જેમ મહાસાગરના જળમાં આકાશમાં રહેલો એક ચંદ્ર અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ જે એક બ્રહ્મ સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે, તે સંસારરૂપ અંધકારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરનાર બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૭

युक्त्याऽऽलोक्य व्यासवचांस्यत्र हि लभ्यं,
क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्तरविद्भिः पुरुषाख्यम् ।
योऽहं सोऽसौ सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २८ ॥

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો ભેદ જાણનારાઓએ શ્રીવ્યાસજીનાં વચનો યુક્તિવડે અવલોકન કરીને આ જન્મમાંજ પુરુષનામના તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે જે હું તે આ, ને તે હું જ હું એમ જેને વિદ્વાનો જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ

ભિન્ન ભિન્ન નામવાળાં ને આકારવાળાં અનેક શરીરોમાં સચ્ચિદાનંદરૂપે રહેલા જે આ આત્માને બુદ્ધિવડે એકરૂપ નક્કી કરીને અને તેજ પ્રમાણે અનુભવ કરીને આત્મવેત્તાઓ શીઘ્ર આ મનુષ્યશરીરમાંજ તે આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મરૂપ થાય છે. જે અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મમાં અભેદભાવે સ્થિર થયેલા આ જગતમાં પુનર્જન્મ પામતા નથી, તે સંસારરૂપે અંધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ કરનાર પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૯.

द्वन्द्वैकत्वं यच्च मधुब्राह्मणवाक्यैः,
कृत्वा शक्रोपासनमासाद्य विभूत्या ।
योऽसौ सोऽहं सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यम्,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३० ॥

મધુબ્રાહ્મણનાં વાક્યોવડે જે દ્વંદ્વનું એકપણું કરીને, અને ઐશ્વર્યવડે ઇંદ્રની પૂજાને પ્રાપ્ત કરીને, જે આ તે હું તે હુંજ છું એમ જેને જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

"આ પૃથિવી સર્વે પ્રાણીઓનું મધ છે," "આ જળ સર્વે પ્રાણીઓનું મધ છે," "આ અગ્નિ સર્વે પ્રાણીઓનું મધ છે," ઇત્યાદિ મધુબ્રાહ્મણનાં વાક્યોવડે જે અધ્યાત્મ ને અધિદૈવ ઉપાધિસહિત દ્વંદ્વનું બ્રહ્મરૂપ એકપણું કરીને અને સર્વાત્મભાવરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિવડે ઇંદ્રની પૂજાને પ્રાપ્ત કરીને જે આ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ છે તે હું છું, તે હુંજ છું. એમ જે પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મને જાણે છે, તે સંસારરૂપ અહંકારક અંધકાર–અજ્ઞાન–ની અત્યંતનિવૃત્તિ કરનાર પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૦

को ह्येवान्यादात्मनि न स्यादयमेष,
ह्येवानन्दः प्राणिति चापानिति चेति।
इत्यस्तित्वं वक्त्युपपत्त्या श्रुतिरेषा,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३४ ॥

જો આ આનંદરૂપ આત્મા શરીરમાં ન હોત તો કોણ પ્રાણની ચેષ્ટા કરત ? આ આનંદરૂપ આત્માજ પ્રાણની ક્રિયા કરે છે, અને અપાનની પણ ક્રિયા કરે છે, આ પ્રમાણે આ શ્રુતિ, યુક્તિ અને દૃષ્ટાંતવડે આનંદરૂપ આત્માનુ અસ્તિત્વ કહે છે, તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરનાર હરિની (આત્માની) હું સ્તુતિ કરું છું.

જો આ શરીરમા આ ચૈતન્યરૂપ, અસંગરૂપ, વ્યાપકરૂપ અને આનંદરૂપ આત્મા નહિ હોત તો આ શરીરમાં પ્રાણ પોતાની ક્રિયા ક્યાંથી કરત ? આ આનંદરૂપ આત્માજ પ્રાણપાસે પ્રાણની ક્રિયા કરાવે છે, અને અપાનપાસે અપાનની ક્રિયા કરાવે છે જડદેહને જીવાડનારા પ્રાણ તથા અપાન તેના જીવનરૂપ આત્માથી જીવે છે. "को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् ॥" (જો આ આકાશના જેવો અને આનંદરૂપ આત્મા ન હોત તો કોણ પ્રાણની ક્રિયા કરત ! અને કોણ જીવન ધારણ કરત ?) આ શ્રુતિ યુક્તિ, અને દૃષ્ટાંતવડે શરીરમાં આત્માનું અસ્તિત્વ કહે છે, તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ કરનાર પ્રકટથી અભિન્ન આત્માનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું ૩૪.

प्राणो वाहं वाक्श्रवणादीनि मनो वा,
बुद्धिर्वाहं व्यस्त उताहोऽपि समस्तः।
इत्यालोच्य ज्ञप्तिरिहास्मीति विदुर्यं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३५ ॥

અવિદ્યાના અંશરૂપ ઉપાધિવડે કલ્પાયેલો આ આત્મામાં પ્રતિબિંબ-વાળો થઇ અહિં બુદ્ધિને તથા જાગ્રતાદિક પ્રકારના ઘટાદિ પદાર્થોને પ્રકાશે છે. જે સર્વની અંતર રહેલા ને સર્વને પ્રકાશનારને બુદ્ધિ પ્રકાશી શકતી નથી. "विज्ञातारमरे केन विजानीयात् (અરે મૈત્રેયિ! વિજ્ઞાતાને કયા કરણવડે જાણે?) એ શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે. તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ કરનાર અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરૂ છુ. ૩૨.

कोऽयं देहे देव इतीत्थं सुविचार्य,
ज्ञाता श्रोताऽऽनन्दयिता चैष हि देवः ।
इत्यालोच्य ज्ञांश इहास्मीति विदुर्यम्,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३३ ॥

શરીરમાં આ કોણ દેવ છે? એ પ્રમાણે અહિં સારી રીતે વિચારીને જાણનાર, સાંભળનાર ને આનંદ આપનાર આજ દેવ છે, આ પ્રમાણે વિચાર કરીને અહિં જ્ઞાનના અંશરૂપ હું છું, એમ જેને જાણે છે, તે સંસારાંધકારના વિનાશક પ્રભુની હું સ્તુતિ કરું છું.

આ શરીરમાં સર્વને પ્રકાશનાર કોણ છે? શું ઇંદ્રિયો પ્રકાશનાર છે? વા પ્રાણ પ્રકાશનાર છે? વા અન્તઃકરણ પ્રકાશનાર છે? એમ સર્વને પ્રકાશનાર તત્ત્વનો સારી રીતે વિચાર કરીને શરીર, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ તથા અંતઃકરણને વેદ્ય તથા જડ જાણીને પોતાને તેનો જાણનાર તથા ચૈતનરૂપ જાણે છે, શ્રોત્રના શ્રોતારૂપ જાણે છે, અને સર્વને આનંદ આપનાર જાણે છે. આજ સ્વયપ્રકાશતત્ત્વ છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ શરીરાદિમા જ્ઞાનસ્વભાવવાળો હું છુ, એમ જે આત્માને વિદ્વાન્ જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ કરનાર અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૩.

को ह्येवान्यादात्मनि न स्यादयमेष,
ह्येवानंदः प्राणिति चापानिति चेत्ते।
इत्यस्तित्वं वक्त्युपपत्त्या श्रुतिरेषा,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३४ ॥

જો આ આનંદરૂપ આત્મા શરીરમા ન હોત તો કોણ પ્રાણની ચેષ્ટા કરત ? આ આનંદરૂપ આત્માજ પ્રાણની ક્રિયા કરે છે, અને અપાનની પણ ક્રિયા કરે છે. આ પ્રમાણે આ શ્રુતિ, યુક્તિ અને દૃષ્ટાંતવડે આનંદરૂપ આત્માનુ અસ્તિત્વ કહે છે, તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરનાર હરિની (આત્માની) હું સ્તુતિ કરું છું.

જો આ શરીરમા આ ચૈતન્યરૂપ, અસંગરૂપ, વ્યાપકરૂપ અને આનંદરૂપ આત્મા નહિ હોત તો આ શરીરમા પ્રાણ પોતાની ક્રિયા કયાથી કરત ? એ આનંદરૂપ આત્માજ પ્રાણપાસે પ્રાણની ક્રિયા કરાવે છે. અને અપાનપાસે અપાનની ક્રિયા કરાવે છે જડદેહને ચલાવનારા પ્રાણ તથા અપાન તેના ચેતનરૂપ આત્માથી જીવે છે "को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात्" (જો આ આકાશના જેવો અને આનંદરૂપ આત્મા ન હોત તો કોણ પ્રાણની ક્રિયા કરત ? અને કોણ જીવન ધારણ કરત ?) આ શ્રુતિ યુક્તિ, અને દૃષ્ટાંતવડે શરીરમા આત્માનુ અસ્તિત્વ કહે છે, તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ કરનાર હરિથી અભિન્ન આત્માનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરુ છુ ૩૪.

प्राणो वाहं वाक्छ्रवणादीनि मनो वा,
बुद्धिर्वाहं व्यस्त उताहोऽपि समस्तः।
इत्यालोच्य ज्ञप्तिरिहास्मीति विदुर्यं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३५ ॥

હું પ્રાણ છું? અથવા વાણી છું? અથવા શ્રવણાદિ છું? અથવા મન છું? અથવા બુદ્ધિ છું? અથવા હું તેમાંથી કોઇ એક છું? અથવા સમસ્તરૂપ છું? એ પ્રમાણે વિચારીને હું આમાં જ્ઞાનસ્વરૂપજ છું, એમ જેને જાણે છે, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર બ્રહ્મની હું સ્તુતિ કરું છું.

હું ભૂખ્યો છું, હું તરસ્યો છું, એવા અનુભવઉપરથી શું હું પ્રાણ છું? અથવા હું બોલું છું એવા અનુભવપરથી શું હું વાણી છું! અથવા હું સાંભળું છું એવા અનુભવપરથી શું હું કાન છું? અથવા હું સુંઘું છું ઇત્યાદિ અનુભવપરથી શું હું નાસિકાદિ છું? અથવા હું સંકલ્પવિકલ્પ કરું છું એવા અનુભવપરથી શું હું મન છું? અથવા હું નક્કી કરું છું એવા અનુભવપરથી શું હું બુદ્ધિ છું? અથવા તે ઇંદ્રિયો તથા અન્તઃકરણમાંથી હું કોઇ એક છું? અથવા તે સર્વરૂપ હું છું! એ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ સર્વ જડસમૂહમાં હું તે સર્વનો જ્ઞાતા જ્ઞાનસ્વરૂપજ છું એમ જેને જાણે છે, તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરનાર જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૫

नाहं प्राणो नैव शरीरं न मनोऽहं,
नाहं बुद्धिर्नाहमहङ्कारधियौ च।
योऽत्र ज्ञांशः सोऽस्म्यहमेवेति विबुध्य,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३६ ॥

હું પ્રાણ નથી, શરીર નથીજ, હું મન નથી, હું ચિત્ત નથી, હું અહંકાર ને બુદ્ધિ નથી, જે અહિં જ્ઞાનના અંશરૂપ છે, તે હુંજ છું, એમ જેને જાણે છે, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

હું પ્રાણ, ઇન્દ્રિયશરીર, મન, ચિત્ત, અહંકાર ને બુદ્ધિ નથી, કેમ

કે તે સર્વ દૃશ્ય, જડ જીવોનાં કાર્ય ને સાવયવ છે, અને હું તો તે સર્વનાથી વિપરીતસ્વભાવવાળો ને હું પ્રાણાદિથી ભિન્ન છું. આ પ્રભુ(તેના ધર્મોનો ભ્રાન્તિથી મારામાં આરોપ કરવામાં આવે છે આ જગત્સમુદ્રમાં તે સર્વનો પ્રકાશક જે જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે, તે હું જ છું એમ જેને વિદ્વાનો જાણે છે, તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યન્તનિવૃત્તિ કરનાર જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું ૩૬

सत्तामात्रं केवलविज्ञानमजं सत्,
सूक्ष्मं नित्यं तत्त्वमसीत्यात्मसुताय।
साम्नामन्ते प्राह पिता यं विभुमाद्यं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३७ ॥

સત્તામાત્ર, કેવલવિજ્ઞાનરૂપ, અજન્મા, સદ્રૂપ, સૂક્ષ્મ ને નિત્ય તે તું છે, એમ પોતાના પુત્રને સામવેદની છાંદોગ્યોપનિષદ્‌માં પિતા જે વ્યાપક તથા આદ્યને કહેતા હવા, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

હું પણ એવા અનુભવપરથી સર્વદા સ્વાભાવિક સત્તારૂપ, સર્વ વિશેષોથી રહિત ચિન્માત્રરૂપ, સર્વદા એકજ અદ્વિતીય હોવાથી ઉત્પત્તિથી રહિત, વિનાશ કરનારી સામગ્રીને અભાવે વિનાશથી રહિત, માયાથી પણ સૂક્ષ્મ, ને સર્વદા એકજ રૂપે રહેનાર જે આ જગત્‌નું વિવર્તોપાદાનકારણ છે, તે હે શ્વેતકેતો! તું છે, એમ પોતાના શ્વેતકેતુનામના પુત્રને સામવેદની છાંદોગ્યોપનિષદ્‌માં ઉદ્દાલકનામના તેના પિતા જે વ્યાપક તથા આ જગત્‌ના કારણને કહેતા હવા, તે સંસારના અંધકારની અત્યન્તનિવૃત્તિ કરનાર વ્યાપક જગત્કારણનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૭.

मूर्तामूर्ते पूर्वमपोह्याथ समाधौ,
दृश्यं सर्वं नेति च नेतीति विहाय।
चैतन्यांशे स्वात्मनि सन्तं च विदुर्यं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३८ ॥

પ્રથમ સાકાર ને નિરાકારને દૂર કરીને પછી પ્રસ સર્વ દૃશ્યને આ નહિ, ને આ નહિ, એમ ત્યજીને ચેત સ્વભાવવાળા પોતાના આત્મામાં રહેલા જેને વિદ્વાનો જ છે, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું

પ્રથમ પૃથિવી, જળ ને અગ્નિ આ ત્રણ સાકાર ભૂતોને વાયુ ને આકાશ આ *નિરાકારજેવા ભૂતોને કલ્પિત સમજી ત્યાગ કે પછી સર્વાધિષ્ઠાન સત્ય, જ્ઞાન ને અનન્તરૂપ બ્રહ્મમાં માયા ને મા કાર્યરૂપ સર્વ દૃશ્યનો આ પાગ નો પદ નહિ, ને આ માયા નહિ, એમ સર્વને મિથ્યારૂપ ગણી તેનો પરિત્યાગ કરી ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવવાળા પોતાના આત્મામાં અભિન્નરૂપે રહેલા જે બ્રહ્મને વિદ અભેદભાવે જાણે છે, તે સંસારાંધકારની નિવૃત્તિ કરનાર બ્રહ્મનો અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું ૩૮.

ओतं प्रोतं यत्र च सर्वं गगनान्तम्,
योऽस्थूलानण्वादिषु सिद्धोऽक्षरसंज्ञः।
ज्ञाताऽज्ञाताऽभ्यां नान्युपलभ्यो न च वेद्यः,—
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३९ ॥

આકાશસુધી સર્વ જેમાં ઓત તથા પ્રોત છે, જે સ્થૂલ તથા અનણુ આદિમાં અક્ષરનામથી પ્રસિદ્ધ છે. આના અન્ય જ્ઞાતા પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય નથી, ને જે વેદ્ય નથી, સંસારાંધકારની નિવૃત્તિ કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

જ્યાંસુધી તે બ્રહ્મ હું છું એમ આ શરીરમાં જે સર્વ જડને પ્રકાશનાર છે તેનો મનુષ્યને સંશયવિપર્યયરહિત સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર થયો નથી, ત્યાંસુધી જાગ્રત્‌માં જે આ સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે તે વસ્તુતાએ સત્ય ન છતાં સત્યના જેવું પ્રતીત થાય છે, અને જે બ્રહ્મનો શ્રીસદ્‌ગુરુના ઉપદેશવડે તથા અંતર્મુખવૃત્તિવડે સ્પષ્ટ અનુભવ થવાથી આ સર્વ પ્રપંચ સસલાના શિંગડાજેવો અસત્યરૂપ પ્રતીત થાય છે, તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ કરનાર બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું ૪૦.

रागामुक्तं लोहयुतं हेम यथाग्नौ,
योगाष्टांगैरुज्ज्वलितज्ञानमयाग्नौ ।
दग्ध्वाऽऽत्मानं ज्ञं परिशिष्टं च विदुर्यं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ४१ ॥

જેવી રીતે લોઢાવાળું સોનું અગ્નિમાં નાંખવાથી શુદ્ધ થાય છે, તેવી રીતે રાગથી મોકળું નહિ થયેલું મન યોગનાં આઠ અંગોવડે ઉજ્જ્વલ કરેલા જ્ઞાનમય અગ્નિમાં બાળીને જ્ઞાની બાકી રહેલા જ્ઞાનરૂપ જે આત્માને જાણે છે, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર હરિરૂપ આત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

જેવી રીતે લોઢ આદિ હલકી ધાતુથી યુક્ત સોનું અગ્નિમાં નાંખી તેમાંથી અન્ય હલકી ધાતુને બાળી નાખીને શુદ્ધ સોનાને બાકી રાખવામાં આવે છે, તેવી રીતે રાગાદિ દોષોથી મોકળા નહિ થયેલા મલિન મનને યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ આ યોગનાં આઠ અંગોવડે ઉજ્જવલ કરેલા જ્ઞાનમય અગ્નિમાં બાળવામાં આવે છે. પછી બાકી રહેલા જે જ્ઞાનરૂપ

જે વ્યાપક પોતાના આત્મામાં રહેલા આ અંતઃ સારભૂત પુરુષરૂપ ભક્તની ભક્તિવડે સ્તુતિ કરે છે તે મારું રક્ષણ કરો. એ પ્રમાણે આત્માને પોતાના આત્મામાં એક કરીને સર્વદા જે એક છે, તે સંસારાંધકારનો વિનાશ કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

જે વ્યાપક પરમાત્મા પોતાના સોપાધિક સ્વરૂપમાં આ જગતના સારભૂત ને સર્વ શરીરમાં રહેલા અનન્યભક્તના વાસ્તવિક સ્વરૂપની ભાવવડે શ્લાઘા કરે છે તે પરમાત્માની સ્તુતિ કરનાર જે હું તે મારું અવિદ્યા ને અવિદ્યાનાં કાર્ય શોકમોહથી રક્ષણ કરો. એ પ્રમાણે જીવાત્માને પોતાના શુદ્ધાત્મામા અભેદભાવે જોડી દેતાં જે એક શુદ્ધાત્મા રહે છે, તે સસારરૂપ અધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ કરનાર શુદ્ધાત્માનો હું અભેદ ભાવે સાક્ષાત્કાર કરુ છુ ૪૩

इत्थं स्तोत्रं भक्तजनेड्यं भवभीति,—
ध्वान्तार्काभं भगवत्पादीयमिदं यः ।
विष्णोर्लोकं पठति शृणोति व्रजति ज्ञो,
ज्ञानं ज्ञेयं स्वात्मनि चाप्नोति मनुष्य ॥ ४४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं हरिमीडेस्तोत्र संपूर्णम् ॥ ६ ॥

ભક્તજનોને સ્તુતિ કરવાયોગ્ય, સંસારના ભયરૂપ અંધારાને સૂર્યસમાન, ને પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર, આ સ્તોત્રને જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે ભણે છે, વા સાંભળે છે, તે મનુષ્ય વિષ્ણુના લોકને પામે છે, અથવા જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેય પોતાના આત્મામાં પામે છે.

નિરંતર આદરપૂર્વક દીર્ઘકાલ બ્રહ્મધ્યાન કર્યા વિના બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થવાનો પ્રાયશઃ સંભવ નથી, માટે એ બ્રહ્મધ્યાનરૂપ યોગનું નિરૂપણ કરવા આચાર્યભગવાન આ યોગતારાવલીનામનું સ્તોત્ર રચે છે તેના પ્રથમ શ્લોકમાં પોતાના સદ્‌ગુરુશ્રીને પ્રણામ કરવારૂપ મંગલાચરણ કરે છે —

वन्दे गुरूणां चरणारविन्दे, सन्दर्शितस्वात्मसुखावबोधे ।
निःश्रेयसे माङ्गलिकायमाने, संसारहालाहलमोहशान्त्यै ॥ १ ॥

સંસારરૂપ હાલાહલવિષજેવા અવિવેકની નિવૃત્તિ થવામાટે મને જેમણે સ્વાત્મસુખના અનુભવનો ઉપદેશ કર્યો છે એવાં, કલ્યાણરૂપ ને મંગલના સ્થાનરૂપ શ્રીગુરુનાં ચરણારવિંદમાં હું નમું છું.

પ્રતીત થતા નામરૂપાત્મક સંસારરૂપ હાલાહલવિષજેવા સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થવામાટે જે શ્રીસદ્‌ગુરુનાં ચરણકમલોએ મને સર્વ વિષયસુખોથી અત્યંત વિલક્ષણ સ્વાત્મસુખનો અનુભવ થવાનો નિર્ભય ને સરલ ઉપાય દેખાડ્યો છે એવાં, મોક્ષસ્વરૂપ, અને સર્વ મંગલોના સ્થાનરૂપ શ્રીસદ્‌ગુરુનાં તે ચરણારવિંદોમાં હું દીનભાવપૂર્વક પ્રણામ કરું છું **गुरूणां** એમાં મનાર્થે બહુવચન જાણવું. છંદ ઉપેંદ્રવજ્રા છે ૧.

सदाशिवोक्तानि सपादलक्षलयावधानानि वसन्ति लोके ।
नादानुसंधानसमाधिमेकं, मन्यामहे मान्यतमं लयानाम् ॥ २ ॥

શ્રીસદાશિવે કહેલાં સવા લાખ લયરૂપ ધ્યાનો લોકમાં છે. તે સર્વ લયોમાંથી એક નાદાનુસંધાનરૂપ સમાધિને અમે આદર આપીએ છીએ.

શ્રીઆદિનાથ મહેશ્વરે કહેલાં બ્રહ્મમાં મનનો લય કરવાના ઉપાયરૂપ સવા

વાયુસહિત બ્રહ્મસ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઇ અભેદભાવ પામે છે. ૪.

जालन्धरोड्डीयनमूलबन्धान्, जल्पन्ति कण्ठोदरपायुमूले।
बन्धत्रयेऽस्मिन् परिचीयमाने, बन्धः कुतो दारुणकालपाशात्॥५॥

જાલંધર, ઉડ્ડીયાન ને મૂલબંધ ક્રમથી કંઠ, ઉદર ને ગુદાના મૂલમાં છે એમ યોગીઓ કહે છે. આ ત્રણ બંધનો સારી રીતે અભ્યાસ થાય તો પછી ભયંકર કાલના પાશો વડે બંધ ક્યાથી ?

મસ્તકને સારી રીતે નમાવી હડપચીને છાતીના ઉપરના ભાગમાં અડકી રાખવારૂપ જાલંધરબંધ, નાભીને બરડાની કરોડભણી સારી રીતે ખેંચવારૂપ ઉડ્ડીયાનબંધ, અને ગુદાને સારી રીતે સંકોચવારૂપ મૂલબંધ ક્રમથી કંઠમાં, ઉદરમાં ને ગુદાના નળમાં છે એમ યોગીઓ કહે છે. આ ત્રણ બંધનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી જે તેને સિદ્ધ કરે તો પછી એવાને ભયંકર લાગતા કાલના મૃત્યુના દેવના—પાશોવડે તે મનુષ્યને બંધન ક્યાંથી થાય ? નજ થાય. ૫

उड्डयाणजालन्धरमूलबन्धैरुन्निद्रितायामुरगाङ्गनायाम् ।
प्रत्यङ्मुखत्वात् प्रविशन् सुषुम्नां गमागमौ मुञ्चति गन्धवाहः ॥६॥

ઉડ્ડીયાન, જાલંધર ને મૂલબંધવડે કુંડલિનીને જાગ્રત કરવાથી અંતર્મુખપણાવડે સુષુમ્ણામાં પ્રવેશ કરવાથી વાયુ જવુંઆવવું ત્યજે છે.

ઉપર કહેલા ઉડ્ડીયાન, જાલંધર ને મૂલબંધવડે નાગણીની પેઠે કુંડલ વાળીને સૂતેલી કુંડલિનીને જાગ્રત કરવાથી તે કુંડલિની પ્રત્યાહાર સહિત અંતર્મુખ થઈ સુષુમ્ણામાં પ્રવેશ કરે છે તેથી પ્રાણનું નાસિકાના માર્ગે બહાર ને અંદર આવવું જવું બંધ થાય છે. ૬

उत्थापिताधारहुताशनोल्कैराकुञ्चनैः शश्वदपानवायौ ।
संतापितं चन्द्रमसः सुधायाः, पीयूषधारां पिबतीह धन्यः ॥ ७॥

ષ્

જેણે શ્વાસોચ્છ્વાસની તથા મનની ગતિને સારી રીતે રોકી છે તે કેવળકુંભકની (પૂરકરેચકરહિત કુંભકની) શોભા મનોહર પ્રતીત થાય છે. ૯.

सहस्रशः सन्ति हठेषु कुम्भाः, संभाव्यते केवलकुम्भ एव ।
कुम्भोत्तमे यत्र तु रेचपूरौ, प्राणस्य न प्राकृतवैकृताख्यौ ॥१०॥

હઠયોગમાં હજારો પ્રકારના કુંભક છે, તેમાં કેવલકુંભકજ આદર આપવાયોગ્ય ગણાય છે. જે ઉત્તમ કુંભકમાં પ્રાણના પ્રાકૃતવૈકૃતનામના રેચકપૂરક થતા નથી.

હઠયોગના ગ્રંથોમાં સૂર્યભેદનાદિ ઘણા પ્રકારના કુંભકો કહ્યા છે. તેમાં ચિત્ત તથા પ્રાણને અનાયાસે સુસ્થિર કરનાર કેવલકુંભકનેજ મહાયોગીઓ આદર આપવાયોગ્ય ગણે છે, જે કેવલનામના ઉત્તમ કુંભકમાં શ્વાસોચ્છ્વાસવડે થતા સ્વાભાવિક પૂરકરેચક તથા યોગશાસ્ત્રોક્ત કહેલા પ્રયત્નવડે પૂરકરેચક કરવારૂપ વૈકૃતપૂરકરેચક પણ થતા નથી ૧૦.

त्रिकूटनाम्नि स्तिमितेऽन्तराले, खे स्तम्भिते केवलकुम्भ एव ।
प्राणानिलो भानुशशांकनाड्यौ, विहाय सद्यो विलयं प्रयाति ॥११॥

ત્રિકૂટનામના માયાથી રહિત અંતરાકાશમાં પ્રાણ રોકાય તે કેવલકુંભકજ છે પ્રાણરૂપ વાયુ સૂર્યનાડી તથા ચંદ્રનાડીનો ત્યાગ કરી શીઘ્ર વિલીન થાય છે

ત્રિકુટીની અંદર ત્રિકૂટનામના અજ્ઞાનના અભાવવાળા અંતરાકાશરૂપ પદમાં પ્રાણવાયુ સુસ્થિર થાય છે, એજ કેવલકુંભક છે. આ કેવલકુંભકમાં પ્રાણરૂપ વાયુ સૂર્યનાડી તથા ચંદ્રનાડીનો ત્યાગ કરીને શીઘ્રજ બ્રહ્મરૂપમાં વિલીન થાય છે. ૧૧

प्रत्याहृतः केवलकुम्भकेन, प्रबुद्धकुण्डल्युपभुक्तशेषः ।
प्राणः प्रतीचीनपथेन मन्दं, विलीयते विष्णुपदे मनो मे ॥१२॥

જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અને બ્રહ્મના અભેદનો સંશયવિપર્યય-રહિત દૃઢ અનુભવ થાય તો પછી નેત્રને કોઇ પણ સૂક્ષ્મ લક્ષ્યમાં સ્થિર કરવારૂપ ત્રાટકની, ચિત્તને બ્રહ્મમાં એકાગ્ર કરવાની, દેહની તથા શ્વાસ-ની અનુકૂલતાની, પ્રાણવાયુના નિરોધની, કે બ્રહ્મમાં ધારણાધ્યાનાદિ કરવાનો પરિશ્રમ કરવાની યોગીને લેશ પણ અગત્ય નથી. ૧૪.

अशेषदृश्योज्झितदृग्जयानामवस्थितानामिह राजयोगे ।
न जागरो नास्ति सुषुप्तिभावो, न जीवितं नो मरणं न चित्तम् ॥१५

સમગ્ર દૃશ્યરહિત દ્રષ્ટાના દૃઢ અનુભવરૂપ આ રાજયોગમાં સ્થિત થયેલાને જાગ્રત્ નથી, સુષુપ્તિનો ભાવ નથી, જીવિત નથી, મરણ નથી, ને ચિત્ત નથી.

ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણથી પ્રતીત થતા બધા દૃશ્યથી અત્યંત-રહિત દ્રષ્ટારૂપ આત્માના દૃઢ અનુભવરૂપ આ રાજયોગમાં સુસ્થિર થયેલા મહાપુરુષોને અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થા નથી, સુષુપ્તિદશાનો ભાવ નથી, લોકોના જેવું જીવિત નથી, લોકપ્રસિદ્ધ મરણ નથી, અને અંતઃકરણ પણ નથી ૧૫.

अहंममत्वादि विहाय सर्वं, श्रीराजयोगे स्थिरमानसानां ।
न दृष्टिता नास्ति च दृश्यभावः, सा जृम्भते केवलसंविदेव ॥१६॥

અહંતામમતાદિ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને શ્રીરાજયોગમાં જેમનાં મન સ્થિર થયા છે તેમને દૃષ્ટિપણું નથી, અને દૃશ્ય-ભાવ નથી, તે કેવલ સ્ફુરણરૂપેજ વિલસે છે.

દેહાદિમાં અહંતા ને દેહાદિના સંબંધવાળા પ્રાણિપદાર્થમાં મમતા આદિ સર્વ બંધનોનો પરિત્યાગ કરીને અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મમાં જેમનાં પવિત્ર ને સૂક્ષ્મ અંતઃકરણો સુસ્થિર થયાં છે એવા મહાપુરુષોને વૃત્તિજ્ઞાનની સાથે અભેદ નથી, તેમજ દૃશ્યની સાથે પણ તેમને અભેદ

ચંચલ નથી. તે કેવલ નિષ્પ્રયાસ ઉન્મનીપણું માત્ર છે. ૧૬

नेत्रे ययोन्मेषनिमेषशून्ये वायुर्यया वर्जितरेचपूरः ।
मनश्च संकल्पविकल्पशून्यं मनोन्मनी सा मयि सन्निधत्ताम् ॥ १७ ॥

જેવી રીતે ઉન્મેષનિમેષરહિત નેત્ર, ને જેવી રીતે રેચકપૂરકરહિત પ્રાણવાયુ છે. તેવી રીતે સંકલ્પવિકલ્પરહિત મનોન્મની છે. તે મનોન્મની મારી સમીપમાં આવો.

જેવી રીતે ઉઘાડવા તથા વાસવાથી રહિત સ્થિર નેત્ર [illegible] હોય છે, ને જેવી રીતે રેચક તથા પૂરકથી રહિત [illegible] કેવલકુંભકયુક્ત કહેવાય છે તેવી રીતે સંકલ્પ તથા વિકલ્પરહિત મનની સ્થિતિને મનોન્મની કહેવાય છે તે મનોન્મની દશા મને પ્રાપ્ત થાઓ. [illegible]

चित्तेन्द्रियाणां चिरनिग्रहेण श्वासप्रवाहे शमिते समस्ते ।
निवातदीपा इव निश्चलाङ्गी मनोन्मनी सा मयि सन्निधत्ताम् १८

ચિત્ત તથા ઇંદ્રિયોનો લાંબો સમય નિગ્રહ થવાથી શ્વાસનો સમસ્ત પ્રવાહ શાંત થયે વાયુવિનાના દીવાના જે[illegible] ઉપદ્રવરહિત ને નિશ્ચલ અંગ થાય તે મનોન્મની છે તે મારી સમીપમાં આવો.

અંતઃકરણ તથા શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો લાંબો સમય યથાવિધિ નિરોધ થવાથી શ્વાસોચ્છ્વાસનો સમગ્ર વેગ શાંત થયે ઝપાટાના વાયુવિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીવાના જેવું ઉપદ્રવરહિત ને સ્થિર શરીર થાય તે મનોન્મની દશા છે. તે મનોન્મની દશા મને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧૮

उन्मन्यवस्थाधिगमाय विद्वन्नुपायमेकं तव निर्दिशाम ।
पश्यन्नुदासीनतया प्रपंचं संकल्पमुन्मूलय सावधानः ॥१९॥

હે વિદ્વન્ ! ઉન્મની દશાના લાભમાટે એક ઉપાય અમે તને કહીએ છીએ. તું સાવધાન થઇને ઉદાસીન દૃષ્ટિ-

વડે સંસારને જોતો છતો સંકલ્પને મુદ્રારહિત દૂર કર

હે પંડિત ! ઉન્મની અવસ્થાની પ્રાપ્તિમાટે અમે તને મુખ્ય ઉપાય કહીએ છીએ તે તું ધારણ કર. તું સાવધાન થઈને નામરૂપમય સર્વ જગત્‌ને રાગદ્વેષથી રહિત દૃષ્ટિથી જોતો છતો વિષયોમાં રહેલી રમણીયપણાની બુદ્ધિને અજ્ઞાનરહિત દૂર કર. ૧૯.

प्रसह्य संकल्पपरंपराणां, संछेदने सन्ततसावधानम् ।
आलम्बनाशादपचीयमाने, शनैः शनैः शान्तिमुपैति चेतः ॥ २० ॥

બલાત્કારવડે સંકલ્પની પરંપરાઓને સારી રીતે છેદવામાં સર્વદા સાવધાન થઈને આલંબન આદિ ઘટવાથી ધીરે ધીરે તેનું મન શાંતિ પામે છે.

વિવેકવૈરાગ્યવડે વિષયોમાં રહેલી રમણીયપણાની બુદ્ધિના પ્રવાહોને સારી રીતે ક્ષીણ કરવામાં સર્વદા મનની જાગૃતિવાળો જે યોગી પોતાના મનના આલંબનરૂપ વિષયોમા મનનો વેગ અત્યંત ઘટાડી નાંખે છે તે યોગીનું મન ધીરે ધીરે ક્રમમાં મનની સ્થિરતારૂપ શાંતિને પામે છે. ૨૦.

निश्वासलोपैर्निभृतैः शरीरैर्नेत्रांचलैर्बद्धनिमीलितैश्च ।
आविर्भवन्तीह मनस्कमुद्रामालोकयामो मुनिपुंगवानाम् ॥ २१ ॥

નિઃશ્વાસના લોપોવડે, અંગોને સારી રીતે ધારણ કરવાવડે, ને નેત્રના છેડાઓનું મળવુ બંધ કરવાવડે, અહિં શ્રેષ્ઠ મુનિઓને મનસ્કમુદ્રા આવિર્ભાવ પામે છે, જેને અમે જોઈએ છીએ.

શ્વાસોચ્છ્વાસના સારી રીતે નિરોધવડે, શરીરના અવયવો સારી રીતે નિશ્ચલ કરવાવડે, અને નેત્રનો ઉપલો તથા નીચલો ભાગ ન મળે એવી રીતે તેને સ્થિર કરવાવડે, આ જગતમાં શ્રેષ્ઠ મનનશીલ પુરુષોને ચિત્તની એકાગ્રતારૂપી મુદ્રા આવિર્ભાવ પામે છે, જેને અમે સદ્ગુરુ કૃપાથી-અનુભવીએ છીએ. ૨૧.

अयं हि योगी सहसा मनस्यहंममत्वे शिथिलायमाने ।
प्रत्यग्गति मारुतवृत्तिशून्यां, गत्वा गतायां सहजावस्थाम् ॥२२॥

મનમાંથી હુંપણું અને મારાપણું શિથિલ થયે તે પ્રાણવાયુની વૃત્તિથી રહિત મનની અતિ ગતિના અવધિરૂપ સમાધિમાં જાય છે. આજ આત્માની સહજાવસ્થા છે

અંતઃકરણમાંથી હુંપણું ને મારાપણું કે જેમનાશ છે તે શિથિલ થયે સતે પ્રાણવાયુની ક્રિયાઓનારૂપ ગતિથી રહિત અંતઃકરણની અંતઃકરણની ગતિના ઉપાય અવધિરૂપ સમાધિમાં પ્રવેશ કરે એ આજ આત્માની સ્વાભાવિક અવસ્થા થઈ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.

निवर्तयन्तीं निखिलेन्द्रियाणि, प्रवर्तयन्तीं परमात्मयोगे ।
संविन्मयीं तां सहजामवस्थां, कदा गमिष्यामि गतान्यभावः ॥२३॥

અન્ય ભોગોથી નિવૃત્ત થયેલો હું ઇંદ્રિયોના બાહ્યવેગને નિવૃત્ત કરનારી અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિભણી પ્રવૃત્તિ કરાવનારી કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ તે સહજાવસ્થાને ક્યારે પ્રાપ્ત થઈશ?

આત્માથી ભિન્ન શબ્દાદિ ભોગના વિષયોથી નિવૃત્ત થયેલો હું શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોભણીના બાહ્યવેગને નિવૃત્ત કરનારી અને પરમાત્મસ્વરૂપની સાથે અભેદભાવ કરવાને પ્રવૃત્તિ કરાવનારી તથા અવિદ્યા ને અવિદ્યાનાં કાર્યથી રહિત કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની તે સ્વભાવિક દશાને ક્યારે પ્રાપ્ત થઈશ ? २३

प्रत्यग्विमर्शातिशयेन पुंसां, प्राचीनगन्धेषु पलायितेषु ।
प्रादुर्भवेत् क्वापि न जाड्यनिद्रा, प्रपंच एको विलयं प्रयाति ॥२४॥

અંતરાત્માના અતિશય વિચારવડે અને પુરુષોના પૂર્વના બંધાદિ દૂર થયે સતે કદીપણ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી, અને મુખ્ય પ્રપંચ વિલય પામે છે.

વાયુ બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રવેશ કરવાથી પર્વતમાંથી ઝરતા ઝરણાજેવો શબ્દ થાય છે, તે શ્રવણાતીત નાદને સાંભળે છે તેને મુક્તિ થાય છે, તેમાં સંશય નથી.

પ્રાણવાયુ બ્રહ્મરંધ્રમાં સુસ્થિર થયે સતે યોગીને પર્વતમાંથી વહેતા ઝરણાના જેવો અવાજ સાંભળવામાં આવે છે. તે શ્રવણાતીત એટલે લૌકિકજનોને પોતાના કાનથી સાંભળવામાં ન આવે એવા અલૌકિક નાદને જે યોગી સાંભળે છે તે યોગી કૈવલ્યમોક્ષને પામે છે, તેમાં સંશય નથી. છંદ અનુષ્ટુપ્ છે. ૨૯.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા યોગતારાવલીનામના સ્તોત્રરૂપ સાતમા રત્નની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતી ભાષાની ટીકા પૂરી થઇ. ૭.

—:०:—

॥ ॐ ॥

॥ श्रीआत्मबोध ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો.

બ્રહ્મઈશનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્‌ગુરુ-પાય;
આત્મબોધની આ ટીકા, ગુર્જરગિરા લખાય. ૧

આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા વિના મનુષ્યને મોક્ષલાભ થતો નથી. માટે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જણાવવા આચાર્યમહારાજ આ

કરણના મલવિક્ષેપદોષની નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષમાં હેતુભૂત થાય છે. પણ તે મોક્ષનાં સાક્ષાત્ સાધન નથી, પણ જ્ઞાન તો મોક્ષનું સાક્ષાત્ મુખ્ય સાધન છે. રસોઈ, લાકડાં અને અન્ય રસોઈમાં સાધન વિદ્યમાન હોય તોપણ અગ્નિવિના જેમ રસોઈ કરી શકાતી નથી, તેમ જ્ઞાનવિના મોક્ષ થતો નથી. " જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યં ॥ " (પુરુષને જ્ઞાનથી કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.) " ઋતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ ॥ " (જ્ઞાનવિના મોક્ષપ્રાપ્ત થતો નથી.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ જ્ઞાનથીજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહે છે. ૨.

કર્મવડે મોક્ષ થવાનો સંભવ છે, તો પછી મોક્ષને માટે જ્ઞાન મેળવવાની શી અગત્ય છે? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે—

अविरोधितया कर्म नाविद्यां विनिवर्तयेत् ।
विद्याऽविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसंघवत् ॥ ३ ॥

અવિરોધીપણાવડે કર્મ અવિદ્યાને દૂર કરે નહિ; તેજ જેમ અંધકારના સમૂહને દૂર કરે છે, તેમ વિદ્યા અવિદ્યાને હણેજ છે.

જે અવિનાશ વિરોધી હોય તે પોતાના વિરોધીને હણે છે. કર્મ અવિદ્યાના કાર્યરૂપ હોવાથી તે અવિદ્યાનું વિરોધી નથી, તેથી કર્મ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરી શકતું નથી. જેમ પ્રકાશ અંધકારનો વિરોધી હોવાથી તે ખરેખર અંધકારને દૂર કરે છે, તેમ જ્ઞાન અજ્ઞાનનું અવિરોધી [illegible] હોવાથી અવિદ્યાને દૂર કરે છે એમાં કાંઈ સંશય નથી. ૩

[illegible] કહે છે—

परिच्छिन्न इवाज्ञानात्तन्नाशे सति केवलः ।
स्वयं प्रकाशते ह्यात्मा, मेघापायेंऽशुमानिव ॥ ४ ॥

અજ્ઞાનથી પરિચ્છિન્નજેવો જણાય છે. તેનો નાશ થવાથી કેવલ આત્મા પોતે પ્રકાશે છે. વાદળાંઓ દૂર થવાથી સૂર્યની પેઠે.

ભિન્ન ભિન્ન શરીરોમાં એકજ આત્મા વ્યાપી રહેલો છે એવું જ્ઞાન ન હોવાથી શરીરશરીરપ્રતિ જુદો જુદો આત્મા છે એવું જ્ઞાન થાય છે. એવા ભ્રાંતિજ્ઞાનથી વ્યાપક અને અવિનાશી આત્મા પરિચ્છિન્નજેવો અને વિનાશીજેવો પ્રતીત થાય છે. એ અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી સિદ્ધ આત્મા માયા ને માયાનાં કાર્યોથી રહિત પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી પ્રકાશે છે. જેમ વાદળાંઓ દૂર થવાથી સૂર્ય પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી પ્રકાશે છે, તેમ અજ્ઞાન દૂર થવાથી આત્મા પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. આવી રીતે જીવના સ્વરૂપનો બ્રહ્મથી અભેદ હોવાથી જીવબ્રહ્મના અભેદના જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવે છે. ૪

અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી એક આત્માજ પ્રકાશે છે એમ તમે કહો છો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તેવા અજ્ઞાનને નાશ કરનારું વૃત્તિજ્ઞાન અને આત્મા એમ બે વસ્તુ રહેવાથી દ્વૈત રહે છે, એકલો આત્મા રહેતો નથી, એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે.—

अज्ञानकलुषं जीवं, ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलम् ।
कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणुवत् ॥ ५ ॥

અજ્ઞાનથી મલિન થયેલા જીવને જ્ઞાનાભ્યાસથી અત્યંતનિર્મલ કરીને જ્ઞાન પોતે નિવૃત્ત થાય છે. જલમાં કતકની ભૂકીની પેઠે.

અજ્ઞાનરૂપ આવરણથી મલિનજેવા જણાતા જીવને અભ્યાસથી

અભિન્ન બ્રહ્મના જ્ઞાનના દીર્ઘકાળ આદરપૂર્વક અભ્યાસથી અત્યંત નિર્મળ કરીને બ્રહ્માકાર થયેલી વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન પણ અન્ય દૃશ્યની સાથે બાધ પામી જાય છે. જેમ ડોળા જલમાં નાખેલી નિર્મળીફલની ભૂકી જલમાં રહેલા મેલને નીચે બેસારીને પોતે પણ નીચે બેસી જાય છે, તેમ બ્રહ્માકારવૃત્તિ અન્ય દૃશ્યનો બાધ કરીને પોતે પણ બાધ પામી જાય છે. ૫.

પ્રતીત થતા સંસારને મિથ્યા કહેવો એ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છેઃ—

संसारः स्वप्नतुल्यो हि, रागद्वेषादिसंकुलः ।
स्वकाले सत्यवद्भाति, प्रबोधेऽसत्यवद्भवेत् ॥ ६ ॥

રાગદ્વેષાદિથી ભરપૂર સંસાર સ્વપ્નસમાનજ છે, તે પોતાના સમયમાં સત્યના જેવો દેખાય છે, ને જ્ઞાનના સમયમાં અસત્યજેવો થાય છે.

રાગદ્વેષાદિ દોષોથી ભરેલો આ નામરૂપક્રિયાત્મક સંસાર વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ સ્વપ્નતુલ્યજ છે. તે સંસાર અજ્ઞાનકાલમાં અજ્ઞાનીઓને સત્યના જેવો પ્રતીત થાય છે, પણ જ્ઞાનકાલમાં જ્ઞાનીઓને અસત્યના જેવો પ્રતીત થાય છે. ૬.

આ સંસારનું મિથ્યાપણું બીજા દૃષ્ટાંતથી કહે છે.—

तावत्सत्यं जगद्भाति, शुक्तिकारजतं यथा ।
यावन्न ज्ञायते ब्रह्म, सर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥ ७ ॥

જેમ જ્યાંસુધી છીપનું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાંસુધી રૂપું દેખાય છે, તેમ જ્યાંસુધી સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ અદ્વય બ્રહ્મ જાણવામાં આવતું નથી ત્યાંસુધી જગત્ સત્યજેવું જણાય છે.

તેવી રીતે જ્યાંસુધી જીવનો [illegible] અને તેના [illegible] ઠેકાણે, [illegible] પ્રતીત થતો નથી ત્યાંસુધી [illegible] જીવ [illegible] પ્રતીત થાય છે, તેવી રીતે ત્યાંસુધી [illegible] વર્તમાન [illegible] અદ્વિતીય બ્રહ્મ સ્વરૂપ જણાવામાં આવતું નથી, ત્યાંસુધી મિથ્યા [illegible] પણ સત્યરૂપે પ્રતીત થાય છે.

આ જગતના સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મમાં [illegible] છે એમ [illegible] જણાવે છેઃ—

સચ્ચિદાત્મન્યનુસ્યૂતે, નિત્યે વિષ્ણૌ પ્રકલ્પિતાઃ ।
વ્યક્તયો વિવિધાઃ સર્વા હાટકે કટકાદિવત્ ॥ ૮ ॥

સચ્ચિદ્દાત્મસ્વરૂપ, અનુસ્યૂત, નિત્ય ને વ્યાપકમાં વિવિધ [illegible] વ્યક્તિઓ કલ્પાયેલી છે, સોનામાં કડાં આદિની પેઠે.

જેમ સોનામાં કડું, કુંડળ ને મુગટાદિ નાનાપ્રકારના ઘરેણાં કલ્પાયાં છે, તેમ [illegible], જ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વમાં પરોવાઈને રહેલ, [illegible] અને દેશ, કાળ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મમાં [illegible] નાનાપ્રકારનાં નામ, રૂપ અને ક્રિયાઓ અજ્ઞાનવડે કલ્પાયેલ છે. ૮

પૂર્વોક્ત અર્થને વિશેષ દૃઢ કરે છે —

યથાકાશો હૃષીકેશો, નાનોપાધિગતો વિભુઃ ।
તદ્ભેદાદ્ભિન્નવદ્ભાતિ, તન્નાશે સતિ કેવલઃ ॥ ૯ ॥

જેમ ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિમાં રહેલો વ્યાપક આકાશ ઉપાધિના ભેદથી ભેદ પામેલાજેવો જણાય છે, અને ઉપાધિનો નાશ થવાથી એકલો આકાશ રહે છે, તેમ આત્મા પણ.

જેવી રીતે ઘડો ને મઠ આદિ ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓમાં રહેલો વ્યાપક આકાશ તે તે ઉપાધિઓના ભેદથી ભેદ પામેલાજેવો જણાય છે, અને ઘટ તથા મઠ આદિ ઉપાધિઓનો નાશ થવાથી એકલો મહા[illegible]

[illegible] રહે છે, તેવી રીતે [illegible] ભિન્ન ભિન્ન [illegible] [illegible] તથા મનસહિત [illegible] ઇંદ્રિયોનું [illegible] ભિન્ન [illegible] ભેદથી ભેદ પામેલા જેવું જણાય છે, અને તે [illegible] [illegible] છે.

[illegible]

[illegible] ॥ १० ॥

[illegible] ભિન્ન ભિન્ન [illegible] નામ ને [illegible]

[illegible] છે, તથા તે [illegible] [illegible] ભિન્ન ભિન્ન [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible]

પંચીકૃત એટલે એકમાત્રમા આવી સ્થૂળ થયેલા પૃથ્વીઆદિ પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું, કર્મના પ્રારબ્ધરૂપ રચેલું, જીવને પોતાના કર્માનુસાર સુખદુઃખ ભોગવવાનું સ્થાન તે સ્થૂળશરીર કહેવાય છે. સ્થૂળભૂતોમાંથી તે ઉપજે છે, માટે તેને સ્થૂળશરીર કહેલું છે. ૧૧

હવે સૂક્ષ્મશરીરનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसमन्वितम् ।
अपंचीकृतभूतोत्थं, सूक्ष्मांगं भोगसाधनम् ॥ १२ ॥

દશ ઇંદ્રિયોસહિત પાંચ પ્રાણ મન તથા બુદ્ધિરૂપ, અપંચીકૃતભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું, ને ભોગના સાધનરૂપ સૂક્ષ્મશરીર કહેવાય છે.

શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા, નાસિકા, વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ ને ગુદ એ દશ ઇંદ્રિયો; પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન આ પાંચ પ્રાણો, સંકલ્પવિકલ્પરૂપ મન અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ, એ સત્તર તત્ત્વોરૂપ, અપંચીકૃત એટલે નહિ મળેલાં સૂક્ષ્મ પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ, સુખદુઃખરૂપ ભોગના સાધનરૂપ જીવનું સૂક્ષ્મશરીર છે. આ સૂક્ષ્મશરીરને લિંગશરીર પણ કહેવામા આવે છે. સૂક્ષ્મભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી આને સૂક્ષ્મશરીર કહેવામા આવે છે ૧૨

હવે કારણશરીરનું સ્વરૂપ તથા ત્રણે શરીરથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

अनाद्यविद्यानिर्वाच्या, कारणोपाधिरुच्यते ।
उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥ १३ ॥

અનાદિ અને અનિર્વચનીય અવિદ્યા કારણરૂપ ઉપાધિ કહેવાય છે. ત્રણ ઉપાધિથી ભિન્ન આત્માનો નિશ્ચય કરે.

અવિદ્યાનું કોઈ કારણ માનીએ તો તેમાં ઘણા દોષો આવે,

એટલામાટે અવિદ્યાને અનાદિ સ્વીકારવામાં આવે છે સત્ય અને અસત્યથી ભિન્ન એટલે વર્તમાનકાલમાં પ્રતીત થાય અને ઉત્તરકાલમાં બાધ પામવાને યોગ્ય હોય તે અનિર્વચનીય કહેવાય છે. અનાદિ અને અનિર્વચનીય અવિદ્યાનો અંશ જીવની કારણરૂપ ઉપાધિ અથવા કારણશરીર કહેવાય છે. આ શરીર સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મશરીરના હેતુભૂત હોવાથી કારણશરીર કહેવાય છે. આ ત્રણ શરીરરૂપ ત્રણ ઉપાધિથી પોતાનો આત્મા ભિન્ન છે એમ પોતાના આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય મુમુક્ષુ કરે ૧૩

આત્મા અન્નમયાદિ પાંચ કોશરૂપ નથી એમ જણાવે છે:—

पंचकोशादियोगेन, तत्तन्मय इव स्थितः ।
शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥ १४ ॥

જેમ નીલવસ્ત્રઆદિના યોગવડે સ્ફટિક નીલા રંગનો પ્રતીત થાય છે, તેમ પાંચ કોશાદિના યોગવડે શુદ્ધ આત્મા તેના તેના જેવો પ્રતીત થાય છે.

જેમ આસમાની, રાતા અને પીળા વસ્ત્રના તથા બીજા પદાર્થોના યોગે દીઠામાં આવતો સ્ફટિક તેવા તેવા રંગનો પ્રતીત થાય છે, તેમ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કોશ અથવા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરના સંબંધવડે તે સર્વના સંબંધ રહિત આત્મા તે તે કોશ અથવા તે તે શરીરના જેવો અજ્ઞાની મનુષ્યને જણાય છે ૧૪.

વિવેકી પુરુષ યુક્તિવડે પાંચ કોશોથી આત્માના ભિન્નપણાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ એમ કહે છે—

वपुस्तुषादिभिः कोशैर्युक्तं युक्त्यवघाततः ।
आत्मानमन्तरं शुद्धं, विविच्यात्तंडुलं यथा ॥ १५ ॥

જેમ ફોતરાં આદિ કોશોથી યુક્ત તંદુલને ખાંડીને

પૃથક્ કરે છે, તેમ શરીરરૂપ ઢાંકણોથી યુક્ત આત્માને યુક્તિવડે ભિન્ન અને શુદ્ધરૂપ નક્કી કરે.

જેમ સ્થૂલછોતરાંરૂપ અને સૂક્ષ્મછોતરાંરૂપ આવરણવડે યુક્ત ચોખા ડાંગરરૂપ સ્થિતિમાં હોય તેને યોગ્ય રીતે ખાંડવાથી છોતરાંઓ જુદા પાડી શુદ્ધ ચોખાને પૃથક્ કરવામાં આવે છે, તેમ ત્રણ શરીરરૂપ અથવા પાંચ કોશરૂપ આવરણોથી યુક્ત આત્માને શાસ્ત્રોક્ત યુક્તિવડે તે શરીરોથી અથવા કોશોથી ભિન્ન ને તે સર્વની અંતર રહેલ શુદ્ધરૂપે નક્કી કરે. સ્થૂલશરીર અન્નમયકોશરૂપ છે, સૂક્ષ્મશરીર પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ કોશરૂપ છે, અને કારણશરીર આનંદમયકોશરૂપ છે. ત્રણ શરીરથી આત્માના પૃથક્પણાનો નિશ્ચય નીચેની યુક્તિવડે થાય છે—સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થૂલદેહનું ભાન થતું નથી, અને હું છું એમ આત્માનું ભાન થાય છે, સુષુપ્તિઅવસ્થામાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મશરીર પ્રતીત થતાં નથી, પણ હું છું એમ આત્માનું સૂક્ષ્મભાન તો વેળા હોય છે, અને તુરીયાવસ્થામાં પૂર્વોક્ત ત્રણે શરીરોનું ભાન રહેતું નથી, પણ એક નિરાવરણ આત્માનું ભાન રહે છે એવી રીતે વિચારી જોતાં ત્રણ શરીરોથી આત્મા ભિન્ન છે એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી ત્રણે શરીરો દૃશ્ય અને જડ હોવાથી અને આત્મા દ્રષ્ટા અને ચેતન હોવાથી એ ત્રણે શરીરોથી ભિન્ન છે એવો નિશ્ચય થઇ શકે છે. ૧૫.

આત્મા સર્વવ્યાપક છતાં સર્વત્ર કેમ પ્રતીત થતો નથી એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે —

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा, न सर्वत्रावभासते।
बुद्धावेवावभासेत, स्वच्छेषु प्रतिबिम्बवत् ॥ १६ ॥

આત્મા સર્વદા સર્વવ્યાપક છતાં પણ સર્વત્ર પ્રતીત

થતો નથી, પણ બુદ્ધિમાંજ પ્રતીત થાય છે, સ્વચ્છ પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબની પેઠે.

સચ્ચિદાનંદઘન આત્મા સર્વદા સર્વવ્યાપક છતાં પણ સર્વત્ર એટલે રાજસતામસ પદાર્થોમાં તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઇ શકતી નથી, પણ રાગદ્વેષાદિ દોષથી રહિત, પવિત્ર ને એકાગ્ર બુદ્ધિમાંજ તે પ્રતીત થાય છે. જેમ કાચ આદિ સ્વચ્છ પદાર્થોમાં સૂર્યાદિનું પ્રતિબિંબ પડે છે, પણ તાવડી આદિ મલિનપદાર્થોમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડી શકતું નથી તેમ ૧૬.

આત્મા શરીરાદિમાં રહ્યા છતાં પણ તેનાથી ભિન્ન છે આ અર્થને દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

देहेंद्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणम् ।
तद्वृत्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥ १७ ॥

શરીર, ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ ને તેની વૃત્તિના સાક્ષી આત્માને સર્વદા જાણે, રાજાની પેઠે.

જેમ પોતાની સભામાં બેઠેલા રાજા તે સભામાં બેઠેલા અન્ય મનુષ્યોથી વિલક્ષણ અને તેમના સાક્ષી હોઇને તેમનાથી ભિન્ન છે તેમ આત્મા પણ સ્થૂલશરીર, દશ ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને એ સર્વના કારણરૂપ પ્રકૃતિ, એ બધાથી વિપરીતસ્વરૂપવાળો, અને તે બધાની વૃત્તિઓનો સાક્ષી છે એમ નક્કી કરે. શરીરાદિ જડ, દૃશ્ય ને પરિણામી છે, અને આત્મા તેનાથી વિપરીતસ્વભાવવાળો એટલે ચેતન, દ્રષ્ટા ને અપરિણામી છે. વળી આત્મા સ્થૂલશરીરની બાલ્યાદિ અવસ્થાનો જ્ઞાનેંદ્રિયોની વૃત્તિઓનો, કર્મેદ્રિયોની ક્રિયાનો, મનની સંકલ્પવિકલ્પરૂપ વૃત્તિનો બુદ્ધિની નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિનો, અને પ્રકૃતિરૂપ ગુણોના ધર્મોનો સાક્ષી છે.૧૭.

ઇંદ્રિયોની ક્રિયાથી આત્મા ક્રિયા કરતો હોય એવી ભ્રાંતિ થાય

દેહાદિના ધર્મો આત્મામાં પ્રતીત થવાથી આત્મા વિકારી પ્રતીત થાય છે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે —

देहेंद्रियगुणान्कर्माण्यमले सच्चिदात्मनि ।
अध्यस्यंत्यविवेकेन, गगने नीलिमादिवत् ॥ २० ॥

જેમ અવિવેકવડે આકાશમાં આસમાનીપણું આદિ પ્રતીત થાય છે, તેમ શરીર અને ઇંદ્રિયોના ધર્મોને અને કર્મોને નિર્મલ, સદ્રૂપ ને ચિદ્રૂપ આત્મામાં અવિવેકવડે કલ્પે છે.

જેમ અવિવેકી મનુષ્ય આકાશના સ્વરૂપને નહિ જાણવાથી તે આકાશમાં આસમાની અને રાતા ઇત્યાદિ રંગોનો આરોપ કરે છે, તેમ શાસ્ત્રસંસ્કારહીન મનુષ્ય શરીરની અવસ્થા અને રંગાદિ ધર્મોનો, અને તેના કર્મોનો, તેમજ દશ ઇંદ્રિયોના ધર્મોનો, અને તેમનાં કર્મોનો, અવિદ્યારૂપ મલથી રહિત, ત્રણે કાલમાં રહેનાર, અને સર્વદા પ્રકાશસ્વભાવવાળા આત્મામાં અજ્ઞાનવડે આરોપ કરે છે. શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો આત્મામાં દેહાદિના ધર્મોનો ગંધ પણ નથી. ૨૦.

મનના કર્તાપણું ઇત્યાદિ ધર્મો અજ્ઞાનથી આત્મામાં આરોપાય છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે —

अज्ञानान्मानसोपाधेः, कर्तृत्वादीनि चात्मनि ।
कल्प्यंतेऽम्बुगते चन्द्रे, चलनादिर्यथांभसः ॥ २१ ॥

જેમ જલના ચલનાદિ ધર્મો પાણીમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબમાં કલ્પે છે, તેમ અજ્ઞાનથી મનોરૂપ ઉપાધિના કર્તાપણું આદિ ધર્મો આત્મામાં કલ્પે છે.

જેમ મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાના અજ્ઞાનથી જલના ચલન તથા રંગરૂપ ધર્મોને પાણીમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબમાં કલ્પે છે, તેમ અજ્ઞા-

ની મનુષ્યો પોતાનાં અજ્ઞાનથી કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, સુખ અને દુઃખાદિ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના ધર્મોને આત્મામાં કલ્પે છે ૨૧.

રાગાદિ બુદ્ધિના ધર્મો છે, પણ આત્માના ધર્મો નથી, એ અર્થને યુક્તિપૂર્વક સમજાવે છે.—

रागेच्छासुखदुःखादि, बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ।
सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे, तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मनः ॥ २२ ॥

રાગ, ઇચ્છા, સુખ અને દુઃખાદિ બુદ્ધિ હોય ત્યારે પ્રવર્તે છે, અને સુષુપ્તિમાં તેનો નાશ થવાથી તે જણાતા નથી, તેથી તે બુદ્ધિનાં છે, આત્માનાં નથી.

અંતઃકરણની જાગ્રત્ તથા સ્વપ્નાવસ્થામાં બુદ્ધિનો સદ્ભાવ હોવાથી શબ્દાદિ વિષયોમાં પ્રીતિ, અપ્રાપ્ત પદાર્થ મેળવવાની ઇચ્છા, વિષયોની અનુકૂલતાથી પ્રતીત થતું સુખ, વિષયોની પ્રતિકૂલતાથી પ્રતીત થતું દુખ, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા ને ઇર્ષ્યાદિ ધર્મો કામ કરતા હોય એમ જોવામાં આવે છે, અને અંતઃકરણની સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બુદ્ધિનો અજ્ઞાનના અંશમાં લય થયેલો હોવાથી બુદ્ધિના વિષયોમાં અત્યંત પ્રીતિ ઇત્યાદિ ધર્મો પ્રતીત થતા નથી, તેથી વિષયોમાં અત્યંત પ્રીતિ આદિ ધર્મો બુદ્ધિના છે, આત્માના નથી. જો તે ધર્મો આત્માના હોય તો બુદ્ધિના સદ્ભાવમાં તથા અસદ્ભાવમાં પણ તે પ્રતીત થતા જોઇએ, કેમકે આત્મા નિત્ય છે. ૨૨.

હવે દૃષ્ટાંત આપીને આત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે —

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य, शैत्यमग्नेर्यथोष्णता ।
स्वभावः सच्चिदानंदनित्यनिर्मलताऽऽत्मनः ॥ २३ ॥

જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ, પાણીનો શીતલપણું, ને અગ્નિનો ઉષ્ણતા સ્વભાવ છે, તેમ સત્, ચિત્, આનંદ, ને નિત્ય

નિર્મળતા એ આત્માનો સ્વભાવ છે.

જેમ પ્રકાશ એ સૂર્યનો સ્વભાવ છે, શીતળતા એ જળનો સ્વભાવ છે અને ઉષ્ણતા એ અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ આત્માનો સ્વભાવ, ચૈતન્ય, આનંદ, અને નિત્યનિર્મળતા એ આત્માના સ્વભાવો છે. ૨૩.

હું જાણું છું, એવા મનુષ્યોના અનુભવથી આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય હોય એમ જણાય છે. તો પછી આત્માને નિર્વિકાર કેમ કહો છો? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

आत्मनः सच्चिदंशश्च बुद्धेर्वृत्तिरिति द्वयम् ।
संयोज्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥ २४ ॥

આત્માના સત્ અને ચૈતન્ય અંશ, તથા બુદ્ધિની વૃત્તિ આ બેને એકત્ર કરીને અવિવેકવડે હું જાણું છું એવો પ્રયોગ થાય છે.

આત્માનો સત્ય અંશ અને ચિદ્રૂપ અંશ તથા અંતઃકરણની વૃત્તિ આ બેને એકત્ર કરીને અજ્ઞાનદશામાં અવિવેકવડે હું જાણું છું એવો પ્રયોગ મનુષ્યો કરે છે. આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે ખરો, પણ તે આત્મા જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ નથી. ૨૪.

આત્માનો અને અંતઃકરણનો વિવેક ન થવાથી કર્તાપણું ઇત્યાદિ ધર્મો આત્મામાં કલ્પાય છે, એમ કહે છે—

आत्मनो विक्रिया नास्ति, बुद्धेर्बोधो न जात्विति ।
जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा, कर्ता द्रष्टेति मुह्यति ॥ २५ ॥

આત્મામાં વિકાર નથી, અને બુદ્ધિમાં કદીપણ જ્ઞાન નથી. છતાં જીવ સર્વમલને જાણીને હું કર્તા છું. હું દ્રષ્ટા છું, એવી રીતે મોહ પામે છે.

નિર્વિકાર આત્મામાં કોઇ પણ પ્રકારની વિક્રિયા નથી, અને

જડ બુદ્ધિમાં કદીપણ જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી. એમ છતાં પણ જીવ સર્વ દૃશ્યને ભ્રાંતદૃષ્ટિથી જાણીને આત્મા અને બુદ્ધિના અવિવેકથી હું કર્તા છું, હું જાણનારો છું. એવા અવિવેકને વશ થાય છે. ૨૫

પોતાના સ્વરૂપને નહિ જાણવાથી જીવ દુઃખાનુભવ કરે છે, અને પોતાના સ્વરૂપને જાણવાથી તે નિર્ભય થાય છે, એમ કહે છે -

रज्जुसर्पवदात्मानं, जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् ।
नाहं जीवः परात्मेति, ज्ञातं चेन्निर्भयो भवेत् ॥ २६ ॥

દોરડીમાં સર્પની પેઠે આત્માને જીવ જાણીને તે ભયનું વહન કરે છે. હું જીવ નથી, પણ પરમાત્મા છું, એમ જો તે જાણે તો તે નિર્ભય થાય છે.

જેમ મંદ અંધકારમાં પડેલી દોરડીને સર્પ જાણવાથી મનુષ્ય ભય પામે છે, તેમ પોતાના આત્માને જીવ જાણીને મનુષ્ય ભયને વશ થાય છે, અને જેમ દોરડીને દોરડીને રૂપે જાણવાથી મનુષ્ય નિર્ભય થાય છે, તેમ હું જીવ નથી, પણ સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મ છું, એમ જાણીને જીવ સર્વ પ્રકારના ભયથી રહિત થાય છે. ૨૬

આત્મા સર્વ જડને પ્રકાશનારો છે, પણ બુદ્ધિ આદિ જડ પદાર્થો તે પ્રકાશ પામવાયોગ્ય નથી, એમ કહે છે —

आत्मावभासयत्येको, बुद्ध्यादीनींद्रियाणि च ।
दीपो घटादिवत्स्वात्मा, जडैस्तैर्नावभास्यते ॥ २७ ॥

બુદ્ધિ આદિને અને ઇંદ્રિયોને એક આત્મા પ્રકાશે છે, પણ સ્વાત્મા તે જડોવડે પ્રકાશી શકતો નથી. જેમ દીવો ઘટાદિને પ્રકાશે છે, પણ તે ઘટાદિ પદાર્થો દીવાને પ્રકાશી શકતા નથી તેમ.

જેમ દીવો ઘડો, લુગડું ઇત્યાદિ પદાર્થોને પ્રકાશે છે, પણ તે અપ્રકાશવાળા પદાર્થો દીવાને પ્રકાશી શકતા નથી, તેમ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર તથા શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ચેતનરૂપ એક આત્મા પ્રકાશે છે, પણ તે ચેતનરૂપ આત્માને જડ અંતઃકરણાદિ પ્રકાશી શકતાં નથી. ૨૭

આત્મા જ્યારે બુદ્ધિ આદિવડે જાણી શકાતો નથી, ત્યારે તે કયા સાધનવડે જાણી શકાતો હશે ? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે —

स्वबोधे नान्यबोधेच्छा, बोधरूपतयाऽऽत्मनः ।
न दीपस्यान्यदीपेच्छा, यथा स्वात्मा प्रकाशते ॥ २८ ॥

જેમ દીવાને બીજા દીવાની અપેક્ષા નથી, તેમ આત્માના જ્ઞાનરૂપપણાવડે પોતાના જ્ઞાનમાં અન્યના જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. તે પોતાની મેળે પ્રકાશે છે.

જેમ પ્રકાશસ્વભાવવાળા દીવાના જ્ઞાનમાં અન્ય દીવાના સાધનની અગત્ય નથી, તેમ આત્માના જ્ઞાનરૂપપણાવડે તેના પોતાના જ્ઞાનમાં અન્ય બુદ્ધિ આદિના જ્ઞાનની અગત્ય રહેતી નથી સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તે પોતેજ પોતાની મેળે પ્રકાશે છે. ૨૮.

જીવાત્મા અને પરમાત્માના અભેદનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે ! એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છેઃ—

निषिध्य निखिलोपाधीन् नेति नेतीति वाक्यतः ।
विद्यादैक्यं महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २९. ॥

આ નહિ, આ નહિ, આ વાકયથી સર્વ ઉપાધિઓનો નિષેધ કરીને મહાવાકયોવડે જીવાત્મા અને પરમાત્માનું એકપણું જાણે. " નેતિ નેતિ ॥" (સ્થૂળનો આત્મા નથી, અને સૂક્ષ્મનો

પણ આત્મા નથી.) આ શ્રુતિવાક્યથી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહ રૂપ ઉપાધિઓનો ત્યાગ અને ... કરીને 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે.) આદિ વેદના મહાવાક્યોવડે જીવ તથા બ્રહ્મના ... એકપણાનો નિશ્ચય મુમુક્ષુ કરે. મહાવાક્યોના અર્થો ... વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે મહાવાક્યવિચારનામના ગ્રંથ જોવો. ૨૯.

શરીરાદિને બાધ કરીને તેનાથી વિલક્ષણ પોતાના સ્વરૂપને જિજ્ઞાસુએ જાણવું જોઇએ એમ કહે છે —

आविद्यकं शरीरादिदृश्यं बुद्बुदवत्क्षरम् ।
एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ३० ॥

શરીરાદિ દૃશ્ય અવિદ્યાનું કાર્ય અને પરપોટાના જેવું નાશવાળું છે. તેનાથી વિલક્ષણ નિર્મલ બ્રહ્મ હું છું એમ જાણે

શરીર, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ અને અન્તઃકરણરૂપ સર્વ દૃશ્ય અવિદ્યાના કાર્યરૂપ અને પરપોટાના જેવું વિનાશી છે. એ શરીરાદિથી વિલક્ષણ એટલે સત્‌રૂપ, ચિત્‌રૂપ અને આનંદરૂપ, તથા અવિદ્યારૂપ મલથી રહિત બ્રહ્મ હું છું એમ મુમુક્ષુ નક્કી કરે. ૩૦.

દેહના અને ઇંદ્રિયોના ધર્મો મારામાં નથી એમ મુમુક્ષુએ વિચારવું જોઇએ એમ કહે છે —

देहान्यत्वान्न मे जन्मजराकार्श्यलयादयः ।
शब्दादिविषयैः संगो, निरिंद्रियतया न च ॥ ३१ ॥

સ્થૂલદેહથી હું ભિન્ન હોવાથી જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, દુબળાપણું અને મરણાદિ મારા ધર્મો નથી, અને ઇંદ્રિયરહિતપણાવડે મારો શબ્દાદિ વિષયોની સાથે સંબંધ નથી.

હું સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન છું, તેથી જન્મ, ઘડપણ, દુબળાપણું, મરણ અને બાલ્યાવસ્થાદિ ધર્મો મારા નથી, કેમકે એ ધર્મો સ્થૂલદે-

દના છે. વળી હું શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોથી રહિત છું, તેથી મારો શબ્દાદિ વિષયોની સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી. આવા વિચારવડે મુમુક્ષુએ સ્થૂલશરીરથી તથા ઇંદ્રિયોથી પોતાના પૃથક્પણાનો નિશ્ચય કરવો. ૩૧.

મનના ધર્મો પણ આત્મામાં નથી એમ મુમુક્ષુએ વિચારવું જોઈએ એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે —

अमनस्त्वान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र, इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ३२॥

પ્રાણરહિત, મનરહિત અને નિર્મલ ઇત્યાદિ શ્રુતિની આજ્ઞાથી મનરહિતપણાવડે દુઃખ, રાગ, દ્વેષ ને ભયાદિ મારા ધર્મો નથી.

"अप्राणो ह्यमना शुभ्रः" (આત્મા પ્રાણરહિત, મનરહિત તથા અવિદ્યાદિ મલવિનાનો છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓની આજ્ઞાથી હું મનરહિત છું, તેથી પ્રતિકૂલજ્ઞાનરૂપ દુઃખ, વિષયોમાં પ્રીતિરૂપ રાગ, દુઃખ અને દુઃખનાં કારણોઉપર ક્રોધરૂપ દ્વેષ, પ્રતિકૂલ પ્રસંગોમાં અંતઃકરણના કંપાદિના હેતુરૂપ ભય, ને અનુકૂલ પ્રાણિપદાર્થના વિયોગથી થતી ચિંતા ઇત્યાદિ મનના ધર્મો મારામાં નથી. હું સર્વદા સર્વથા અંતઃકરણના સર્વ ધર્મોથી રહિત છું. ભૂખતરસાદિ પ્રાણના ધર્મો પણ મારામાં નથી ૩૨.

હવે પ્રાણાદિનું અનિત્યપણું તેમની ઉત્પત્તિના કથનવડે દેખાડે છેઃ-

एतस्माज्जायते प्राणो, मनः सर्वेंद्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च, पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ ३३ ॥

આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વે ઇંદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને સમગ્રને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉપજે છે.

બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયામાંથી ક્રિયાશક્તિવાળો પ્રાણ, જ્ઞાન

[illegible]

[illegible]

હવે [illegible]

निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जनः ।
निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः ॥ ३४ ॥

હું નિર્ગુણ, અક્રિય, [illegible] નિર્વિકલ્પ, નિરંજન, નિર્વિકાર, નિરાકાર [illegible] ને નિર્મળ [illegible]

[illegible] રહિત છુ [illegible] અને [illegible]

अहमाकाशवत्सर्वं बहिरन्तर्गतोऽच्युतः ।
सदा सर्वसमः शुद्धो निःसङ्गो निर्मलोऽचलः ॥ ३५ ॥

હું આકાશની પેઠે સૌની અંતર અને બહાર [illegible] છું, અચ્યુત છું, સર્વદા સર્વમાં સમભાવે રહેલ છું, તથા [illegible] અસંગ, નિર્મળ ને અચળ છું

હું આકાશની પેઠે સર્વ પ્રાણિપદાર્થોની અંતર ને બહાર [illegible] રહેલ છુ, અવિનાશી છુ, સદા સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં સમભાવે રહેલો [illegible] સર્વ પ્રકારના દોષોથી રહિત છુ, [illegible] રહિત છુ, [illegible] અને [illegible] અચળ રહિત છુ, અને સુસ્થિર છુ ૩૫

नित्यशुद्धविमुक्तैकमखण्डानन्दमद्वयम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं यत्, परं ब्रह्माहमेव तत् ॥ ३६ ॥

સ્વયંપ્રકાશ આત્મા ત્રિપુટીવિના પોતાની મેળે અનુભવાય છે એમ કહે છે:—

ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः परात्मनि न विद्यते ।
चिदानंदैकरूपत्वाद्दीप्यते स्वयमेव हि ॥ ४१ ॥

જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો ભેદ પરમાત્મામાં નથી. તેના ચિદાનંદસ્વરૂપપણાથી તે પોતાની મેળેજ અનુભવાય છે.

જાણનારો, અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન, અને જાણવાના પદાર્થ એવો ભેદ અંતરાત્માથી અભિન્ન આત્મા નથી. આત્મા ચિદાનંદસ્વરૂપજ છે, તેથી તે પોતાની મેળેજ જ્ઞાનાદિ ત્રિપુટીવિના અનુભવાય છે.૪૧.

આત્માના ધ્યાનવડે થનારા ફલને કહે છે:-

परमात्मारणौ ध्यानमथने सततं कृते ।
उदितावगतिर्ज्वाला, सर्वाज्ञानेंधनं दहेत् ॥ ४२ ॥

એવી રીતે આત્મારૂપ અરણીમાં ધ્યાનરૂપ મથન નિરંતર કરવાથી ઉદય પામેલી જ્ઞાનરૂપી જ્વાલા સર્વ અજ્ઞાનરૂપી ઇંધણાંને બાળી નાંખે છે.

શ્રુતિમાં કહેલી રીતે આત્મારૂપ અરણીમાં અંતઃકરણની વૃત્તિને એકાગ્ર કરવારૂપ મથન નિરંતર કર્યા કરવાથી ઉદય પામેલા આત્મજ્ઞાનની જ્વાલા સર્વ અજ્ઞાનરૂપી લાકડાંઓને બાળી નાંખે છે ૪૨.

મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થવાથી આત્મા પ્રકાશે છે એમ દ્રષ્ટાંતે સમજાવે છે -

अरुणेनेव बोधेन, पूर्वं संतमसि हृते ।
तत आविर्भवेदात्मा, स्वयमेवांशुमानिव ॥ ४३ ॥

અરુણની પેઠે જ્ઞાનવડે પૂર્વે અજ્ઞાન દૂર થયે સતે પછી સૂર્યની પેઠે આત્મા પોતાની મેળેજ આવિર્ભાવ પામે છે

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

અપેક્ષા નહિ રાખનારું હોવાથી સર્વવ્યાપક, શીત અને ઉષ્ણ ફલરૂપી દુઃખોનો નાશ કરનારું, નિત્ય આનંદરૂપ, ને માયા તથા કાર્યરૂપ મળથી રહિત પોતાના આત્મારૂપ તીર્થને ક્રિયાની એ વડે સેવે છે તે સર્વરૂપ આત્માને જાણનારો, સર્વવ્યાપક અને થાય છે. આત્મારૂપી તીર્થ સર્વ તીર્થોના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. માટે [illegible]ઇચ્છનાર પુરુષે તે તીર્થનેજ આદરપૂર્વક સેવવાયોગ્ય છે. ૬૮.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિ જેના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીઆત્મ નામના ગ્રંથરૂપ આઠમા રત્નની ભાવાર્થદીપિકાન ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઇ. ૮.

॥ ૐ ॥

॥ श्रीतत्त्वबोध ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો.

શ્રીમન્નૃસિંહનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ-પાય;
તત્ત્વબોધની આ ટીકા, ગુર્જરગિરા રચાય.

[illegible]

साधनचतुष्टयं किम् ? नित्यानित्यवस्तुविवेकः। इहामु
फलभोगविरागः । शमादिषट्संपत्तिर्मुमुक्षुत्वं चेति ॥

ચાર સાધન કયાં ? નિત્ય ને અનિત્ય વસ્તુનો વિ
અહિંના ને પરલોકના પદાર્થોરૂપ કર્મોનાં ફલોના ભોગ
રાગરહિતપણું, શમાદિ છ સંપત્તિ, ને મુમુક્ષુતા.

नित्यानित्यवस्तुविवेकः कः ? नित्यवस्त्वेकं ब्रह्म तद्व्यति
सर्वमनित्यम् । अयमेव नित्यानित्यवस्तुविवेकः ॥

નિત્ય ને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કયો ? નિત્ય વ
એક બ્રહ્મ છે, ને તેનાથી ભિન્ન સર્વ અનિત્ય છે, અ
નિત્ય ને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક છે.

विराग: कः ? इहस्वर्गभोगेषु इच्छाराहित्यम् ॥

વિરાગ કયો ? આ લોકના ને સ્વર્ગના ભોગોમાં ઇચ્છ
રહિતપણું.

शमादिसाधनसंपत्तिः का ? शमो दम उपरमस्तितिक्षा श्र
समाधानं चेति ॥

શમાદિ સાધનસંપત્તિ કઇ? શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષ
શ્રદ્ધા ને સમાધાન. ઇતિ.

शमः कः ? मनोनिग्रहः ॥ दमः कः ? चक्षुरादिबाह्येन्द्रि
निग्रहः ॥ उपरमः कः ? स्वधर्मानुष्ठानमेव ॥ तितिक्षा का ? श
तोष्णसुखदुःखादिसहिष्णुत्वम् ॥ श्रद्धा कीदृशी ? गुरुवेदा
वाक्यादिषु विश्वासः श्रद्धा ॥ समाधानं किम् ? चित्तैकाग्रता

શમ કયો ? મનનો નિગ્રહ. દમ કયો ? નેત્રાદિ બહા
રની ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ. ઉપરમ કયો ? પોતાના ધર્મનું અનુ
ષ્ઠાનજ. તિતિક્ષા કઇ ? ટાઢ, તડકો, સુખ ને દુઃખાદિમ

પંચીકૃત-સ્થૂલ પાંચ ભૂતો એકબીજામાં ભળીને સ્થૂલ થયેલાં. કર્મો-શુભ, અશુભ ને મિશ્ર કર્મો. સુખદુઃખાદિના—સુખ, દુઃખ ને સુખદુઃખ મિશ્રના.

सूक्ष्मशरीरं किम् ? अपंचीकृतपंचमहाभूतैः कृतं सत्कर्मजन्यं सुखदुःखादिभोगसाधनं पंचज्ञानेंद्रियाणि पंचकर्मेंद्रियाणि पंचप्राणादयः मनश्चैकं बुद्धिश्चैका एवं सप्तदशकलाभिः सह यत्तिष्ठति तत्सूक्ष्मशरीरम् ॥

સૂક્ષ્મશરીર કયું ? અપંચીકૃત પાંચ મહાભૂતોથી ઉપજેલું, કર્મથી ઉપજેલું, ને સુખદુઃખાદિ ભોગનું સાધન; તથા પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો, પાંચ કર્મેંદ્રિયો, પાંચ પ્રાણાદિ, એક મન, ને એક બુદ્ધિ એમ સત્તર કળાઓસહિત જે રહે છે તે સૂક્ષ્મ શરીર છે.

श्रोत्रं त्वक् चक्षु रसना घ्राणम् इति पंचज्ञानेंद्रियाणि ॥ श्रोत्रस्य दिग्देवता । त्वचो वायुः । चक्षुषः सूर्यः । रसनाया वरुणः । घ्राणस्य अश्विनी । इति ज्ञानेन्द्रियदेवताः ॥ श्रोत्रस्य विषयः शब्दग्रहणम् । त्वचो विषयः स्पर्शग्रहणम् । चक्षुषो विषयो रूपग्रहणम् । रसनाया विषयो रसग्रहणम् । घ्राणस्य विषयो गंधग्रहणम् इति ॥

શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જીભ ને નાસિકા આ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો. શ્રોત્રના દેવ દિશા, ત્વચાના વાયુ, નેત્રના સૂર્ય, જીભના વરુણ, ને નાસિકાના અશ્વિનીકુમારો, એમ જ્ઞાનેંદ્રિયોના દેવો છે શ્રોત્રનો વિષય શબ્દગ્રહણ, ત્વચાનો વિષય સ્પર્શગ્રહણ, નેત્રનો વિષય રૂપગ્રહણ, જીભનો વિષય રસગ્રહણ, ને નાસિકાનો વિષય ગંધગ્રહણ. ઇતિ.

जाग्रदवस्था का ? श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दादिविष
ज्ञायत इति यत् सा जाग्रदवस्था । स्थूलशरीराभिमानी आ
विश्व इत्युच्यते ॥

જાગ્રદવસ્થા કઈ ? જે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોવડે ને
શબ્દાદિ વિષયોવડે જણાય છે તે જાગ્રદવસ્થા. સ્થૂલશરીર
અભિમાની આત્મા વિશ્વ એમ કહેવાય છે.

स्वप्नावस्था केति चेत् ? जाग्रदवस्थायां यद् दृष्टं यच्
तज्जनितवासनया निद्रासमये यः प्रपंचः प्रतीयते सा स्वप
वस्था । सूक्ष्मशरीराभिमानी आत्मा तैजस इत्युच्यते ॥

સ્વપ્નાવસ્થા કઈ ? એમ જો [પૂછો તો] જાગ્રદવસ્થા
જે જોયું હોય, જે સાંભળ્યું હોય, તેનાથી ઉપજેલી વા
નાવડે નિદ્રાના સમયમાં જે પ્રપંચ પ્રતીત થાય છે તે સ્
પ્નાવસ્થા. સૂક્ષ્મશરીરનો અભિમાની આત્મા તૈજસ એ
કહેવાય છે.

ततः सुषुप्त्यवस्था का ? अहं किमपि न जानामि सुखे
मया निद्रानुभूयत इति सुषुप्त्यवस्था । कारणशरीराभिमा
आत्मा प्राज्ञ इत्युच्यते ॥

પછી સુષુપ્તિ અવસ્થા કઈ ? હું કાંઇ પણ જાણતો નથી
મારાવડે સુખે નિદ્રાનો અનુભવ થાય છે, આ સુષુપ્તિ અવ
સ્થા. કારણશરીરનો અભિમાની આત્મા પ્રાજ્ઞ એમ કહેવાય છે

पंचकोशाः के ? अन्नमयः प्राणमयो मनोमयो विज्ञानम
आनंदमयश्चेति ॥

પાંચ કોશો કયા ? અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય,
વિજ્ઞાનમય ને આનંદમય ઇતિ.

अन्नमयः कः ? अन्नरसेनैव भूत्वा अन्नरसेनैव वृद्धिं प्राप्य अन्नरूपपृथिव्यां यद्विलीयते तदन्नमयः कोशः स्थूलशरीरम् ॥

અન્નમય કયો ? જે અન્નના રસવડેજ થઈને, અન્નના રસવડેજ વૃદ્ધિ પામીને, અન્નરૂપ પૃથિવીમાં વિલીન થાય છે, તે અન્નમયકોશ સ્થૂલશરીર છે.

प्राणमयः कः ? प्राणाद्यपञ्चवायवः वागादीन्द्रियपञ्चकं प्राणमयः ॥

પ્રાણમય કયો ? પ્રાણાદિ પાંચ વાયુઓ ને વાગાદિ પાંચ ઇંદ્રિયો પ્રાણમય કોશ છે.

પ્રાણાદિ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્યાન. ઇંદ્રિયો-કર્મેન્દ્રિય.

मनोमयः कोशः कः ? मनश्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मिलित्वा यो भवति स मनोमयः कोशः ॥

મનોમય કોશ કયો ? મન તથા પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો મળીને જે થાય છે તે મનોમય કોશ છે.

विज्ञानमयः कः ? बुद्धिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मिलित्वा यो भवति स विज्ञानमयः कोशः ॥

વિજ્ઞાનમય કયો ? બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો મળીને જે થાય છે તે વિજ્ઞાનમય કોશ છે.

आनन्दमयः कः ? एवमेव कारणशरीरभूताविद्यास्थमलिनसत्त्वं प्रियादिवृत्तिसहितं सत् आनन्दमयः कोशः । एतत्कोशपञ्चकम् । मदीयं शरीरं मदीयाः प्राणाः मदीयं मनश्च मदीया बुद्धिर्मदीयं ज्ञानमिति स्वेनैव ज्ञायते । तद्यथा मदीयत्वेन ज्ञातं कटककुण्डलगृहादिकं स्वस्माद्भिन्नं तथा पञ्चकोशादिकं मदीयत्वेन ज्ञातमात्मा न भवति ॥

આનંદમય કયો ? આગળ કહેલી રીતેજ કારણશરીરરૂપ અવિદ્યામાં રહેલ પ્રિયાદિવૃત્તિસહિત મલિનસત્ત્વ આનંદમય કોશ [છે.] આ પાંચ કોશો; મારું શરીર, મારા પ્રાણો, મારું મન, મારી બુદ્ધિ, ને મારું અજ્ઞાન એમ પોતાનાવડેજ જણાય છે. તે જેવી રીતે મારાપણાવડે જાણેલ કડું, કુંડલ ને ગૃહાદિક પોતાનાથી ભિન્ન છે, તેવી રીતે પાંચ કોશાદિક મારાપણાવડે જાણેલ આત્મા નથી, [તેનાથી ભિન્ન છે.]

પ્રિયાદિવૃત્તિસહિત–પ્રિય, મોદ ને પ્રમોદ એ વૃત્તિસહિત. પ્રિય વસ્તુનું દર્શન થવાથી થતો આનંદ તે પ્રિય, પ્રિયવસ્તુની પ્રાપ્તિથી થતો આનંદ તે મોદ, ને પ્રિય વસ્તુના ઉપભોગથી થતો આનંદ તે પ્રમોદ કહેવાય છે. મલિનસત્ત્વ–રજોગુણ તથા તમોગુણથી દબાયેલો સત્ત્વગુણ.

आत्मा तर्हि कः । सच्चिदानंदस्वरूपः ॥

ત્યારે આત્મા કયો ? સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપવાળો [આત્મા છે.]

सत्किम् ? कालत्रयेऽपि तिष्ठति इति सत् ॥ चित्किम् ? ज्ञानस्वरूपः ॥ आनंदः कः ? सुखस्वरूपः ॥ एवं सच्चिदानंदस्वरूपं स्वात्मानं विजानीयात् ॥

સત્ શું ? ત્રણ કાલમાં પણ રહે છે આ સત્. ચિત્ શું ? જ્ઞાનસ્વરૂપ [તે ચિત્] આનંદ કયો ? સુખસ્વરૂપ [તે આનંદ.] એમ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપવાળા પોતાના આત્માને જાણે.

अथ चतुर्विंशतितत्त्वोत्पत्तिप्रकारं वक्ष्यामः ॥

હવે ચોવીશ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિની રીત કહીએ છીએ.

ब्रह्माश्रया सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया अस्ति । तत आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोस्तेजः । तेजस आपः । अद्भ्यः पृथिवी ॥

એટલે આગળ કહેલી સત્ત્વગુણ, રજોગુણ ને તમોગુણરૂપ માયા છે તેથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. આકાશથી વાયુ [ઉત્પન્ન થયો] વાયુથી તેજ [ઉત્પન્ન થયું] તેજથી જળ [ઉત્પન્ન થયું] જળથી પૃથિવી [ઉત્પન્ન થઈ].

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये आकाशस्य सात्त्विकांशात् श्रोत्रेन्द्रियं संभूतम् । वायोः सात्त्विकांशात्त्वगिन्द्रियं संभूतम् । अग्नेः सात्त्विकांशाच्चक्षुरिन्द्रियं संभूतम् । जलस्य सात्त्विकांशाद्रसनेन्द्रियं संभूतम् । पृथिव्याः सात्त्विकांशात् घ्राणेन्द्रियं संभूतम् । एतेषां पञ्चतत्त्वानां समष्टिसात्त्विकांशान्मनोबुद्ध्यहंकारचित्तान्तःकरणानि संभूतानि ॥

આ પાંચ ભૂતોમાં આકાશના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી શ્રોત્રેંદ્રિય ઉપજી. વાયુના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી ત્વચા ઇંદ્રિય ઉપજી. અગ્નિના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી નેત્રેંદ્રિય ઉપજી જળના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી રસનેંદ્રિય ઉપજી. પૃથિવીના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી નાસિકેંદ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. આ પાંચ ભૂતોના મળેલા સત્ત્વગુણના અંશમાંથી મન, બુદ્ધિ, અહંકાર ને ચિત્તરૂપ અંતઃકરણો ઉપજ્યાં.

संकल्पविकल्पात्मकं मनः । निश्चयात्मिका बुद्धिः । अहंकर्ता अहंकारः । चिन्तनकर्तृ चित्तम् ॥ मनसो देवता चन्द्रमाः । बुद्धेर्ब्रह्मा । अहंकारस्य रुद्रः । चित्तस्य वासुदेवः ॥

મન સંકલ્પવિકલ્પરૂપ [છે,] બુદ્ધિ નિશ્ચયરૂપ [છે,] અભિમાન કરનાર અહંકાર [છે, ને] ચિંતન કરનાર ચિત્ત [છે.] મનના દેવ ચંદ્રમા, બુદ્ધિના બ્રહ્મા, અહંકારના રુદ્ર, ને ચિત્તના વાસુદેવ [છે.]

સુધી મનુષ્ય કૃતાર્થ થતો નથી, પણ પોતાના અજ્ઞાન, ઇચ્છા ને કર્મોને વશ થઇ તે આ સંસારમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે.

ननु साहंकारस्य किंचिज्ज्ञस्य जीवस्य निरहंकारस्य सर्वज्ञस्येश्वरस्य तत्त्वमसि इति महावाक्यात्कथमभेदबुद्धिः स्यादुभयोः विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् इति चेन्न । स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानी त्वंपदवाच्यार्थः । उपाधिविनिर्मुक्तं समाधिदशासंपन्नं शुद्धचैतन्यं त्वंपदलक्ष्यार्थः ॥

શંકાઃ—બંનેનું (જીવ તથા ઈશ્વરનું) વિરોધવાળા ધર્મથી યુક્તપણું હોવાથી અહંકારવાળા તથા અલ્પજ્ઞ જીવની અહંકારરહિત તથા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની સાથે તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યથી અભેદબુદ્ધિ કેવી રીતે થાય? એમ જો [પૂછો તો સાંભળો. સમાધાનઃ-તમે શંકા કરો છો તે યોગ્ય] નથી. સ્થૂલશરીરના તથા સૂક્ષ્મશરીરના અભિમાનવાળો [જીવ] તું પદનો (જીવ એ શબ્દનો) વાચ્યાર્થ (શક્તિવૃત્તિવડે થનારો મુખ્યાર્થ) [છે, અને] ઉપાધિથી અત્યંત મૂકાયેલું સમાધિદશાથી યુક્ત શુદ્ધચૈતન્ય તું પદનો લક્ષ્યાર્થ (લક્ષણાવડે થનારો અર્થ) [છે.]

સમાધિદશાથી—બ્રહ્મરૂપ સ્વાભાવિક સ્થિતિથી.

एवं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः ईश्वरः तत्पदवाच्यार्थः । उपाधिशून्यं शुद्धचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थः । एवं च जीवेश्वरयोः चैतन्यरूपेणाभेदे बाधकाभावः ॥

એવી રીતે સર્વજ્ઞપણારૂપ વિશેષણથી યુક્ત ઈશ્વર તે પદનો (ઈશ્વર એવા શબ્દનો) વાચ્યાર્થ [છે, અને] ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધચૈતન્ય તે પદનો લક્ષ્યાર્થ [છે.] એવી

ચિદાકાશરૂપવાળો–ચૈતન્યરૂપ વ્યાપકસ્વભાવવાળો. ૬૬-સંશય તથા વિપર્યયથી રહિત.

ब्रह्मैवाहमस्मीति अपरोक्षज्ञानेन निखिलकर्मबंधविनिर्मुक्तः स्यात् ॥ कर्माणि कतिविधानि सन्तीति चेत्? आगामिसंचितप्रारब्धभेदेन त्रिविधानि संति ॥

હું બ્રહ્મજ છું એવા અપરોક્ષજ્ઞાનવડે [જ્ઞાની] સર્વ કર્મબંધનાથી અત્યંત મોકળો થાય છે. કર્મો કેટલા પ્રકારનાં છે? એમ જો [પૂછતા હો તો સાંભળો.] આગામી, સંચિત ને પ્રારબ્ધરૂપ ભેદવડે [તે કર્મો] ત્રણ પ્રકારનાં છે.

ज्ञानोत्पत्त्यनंतरं ज्ञानिदेहकृतं पुण्यपापरूपं कर्म यदस्ति तदागामीत्यभिधीयते। संचितं कर्म किम्? अनंतकोटिजन्मनां बीजभूतं सत् यत्कर्मजातं पूर्वार्जितं तिष्ठति तत् संचितं ज्ञेयम्॥

જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી જ્ઞાનીના શરીરે કરેલું જે પુણ્યપાપરૂપ કર્મ છે તે આગામી એમ કહેવાય છે. સંચિત કર્મ શું? અનંત કરોડ જન્મોના બીજરૂપ જે કર્મોનો સમૂહ પૂર્વે સંપાદન કરેલો રહે છે તે સંચિત [કર્મ] જાણવું.

પૂર્વે–આગળના મનુષ્યજન્મોમાં. સંચિત–અપક્વ સ્થિતિમાં રહેલા સંસ્કારોનો સમૂહ.

प्रारब्धकर्म किमिति चेत्? इदं शरीरमुत्पाद्य इह लोके एवं सुखदुःखादिप्रदं यत्कर्म तत्प्रारब्धं भोगेन नष्टं भवति प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इति ॥

પ્રારબ્ધ કર્મ શું? એમ જો [પૂછો તો સાંભળો.] આ શરીરને ઉત્પન્ન કરીને આ લોકમાં એવી રીતે (પુણ્ય-

કર્મમાં રહે.॥ કમળની પેઠે જ કમળના પાનમાં પાણીની પેઠે નિર્લેપ રહે છે.

किं च ये ज्ञानिनं स्तुवन्ति भजन्ति अर्चयन्ति तान्प्रति ज्ञानिकृतम् आगामिपुण्यं गच्छति। ये ज्ञानिनं निन्दन्ति द्विषन्ति दुःखप्रदानं कुर्वन्ति तान्प्रति ज्ञानिकृतम् सर्वम् आगामिक्रियमाणं यद् अवाच्यं कर्म पापात्मकं तद्गच्छति॥ सुहृदः पुण्यकृत्यान् दुर्हृदः पापकृत्यान् गृह्णन्ति॥ तथा चात्मवित्संसारं तीर्त्वा ब्रह्मानन्दमिहैव प्राप्नोति। तरति शोकमात्मविदिति श्रुते.। तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गृहेऽथवा। ज्ञानसंप्राप्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशय इति स्मृतेश्च॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचित: श्रीआत्मबोध संपूर्ण: ॥ १ ॥

વળી જેઓ જ્ઞાનીની સ્તુતિ કરે છે, સેવા કરે છે, [ને] પૂજા કરે છે, તેમના પ્રતિ જ્ઞાનીએ કરેલું આગામી પુણ્ય જાય છે. જેઓ જ્ઞાનીની નિંદા કરે છે, દ્વેષ કરે છે, દુઃખ આપવાનું કર્મ કરે છે, તેમના પ્રતિ જ્ઞાનીએ કરેલું સર્વ આગામી-ક્રિયમાણ-જે પાપરૂપ નહિ કહેવાયોગ્ય કર્મ તે જાય છે. [એવી રીતે તેમના] સેવકો પુણ્ય કર્મોને [અને તેમના] શત્રુઓ પાપકર્મોને ગ્રહણ કરે છે. વળી એવા આત્મજ્ઞાની સંસારને તરીને અહિં જ બ્રહ્મરૂપ આનંદને પામે છે. "तरति शोकमात्मवित् ॥" (આત્માને યથાર્થ જાણનાર માનસપરિતાપરૂપ શોકને તરી જાય છે,) આવી શ્રુતિ હોવાથી [ઉપર કહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે.] વળી "तनुं

શ્રીસદ્ગુરુને નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ પહેલા બે શ્લોકવડે કરીને કહે છે—

श्रीगुरुचरणद्वंद्वं, वन्देऽहं मथितदु सहद्वंद्वम्।
भ्रांतिग्रहोपशान्ति- पांसुमयं यस्य भस्मिनमातनुते ॥१॥
दैशिकवरं दयालुं, वन्देऽहं निहतसकलसंदेहम्।
यच्चरणद्वयमद्वयमनुभवमुपदिशति तत्पदस्यार्थम् ॥२॥

શ્રીસદ્ગુરુનાં બે ચરણકમલો જે મુમુક્ષુઓને અસહ્ય એવા દ્વૈતનો નાશ કરે છે, [તથા] જેમની ઘણી રજરૂપ ભસ્મ ભ્રાંતિરૂપ ભૂતોનો વિનાશ કરે છે, [તેમને] હું [માનપૂર્વક] નમસ્કાર કરું છું.

તે દયાલુ અને સર્વ સંદેહોની નિવૃત્તિ કરનારા શ્રેષ્ઠ આચાર્યને હું નમું છું. જેમના બંને ચરણો તત્પદના અર્થરૂપ અદ્વિતીય અનુભવનો ઉપદેશ કરે છે.

હરિહરાદિ દેવોને નમસ્કાર નહિ કરતાં આચાર્યભગવાને પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને નમસ્કાર કરી એમ સૂચવ્યું છે કે મુમુક્ષુએ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને પરમાત્મબુદ્ધિવડે નમસ્કારાદિ કરવાં જોઇએ. " **यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥** ' (જેને પરમાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ છે, અને જેવી પરમાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ છે તેવી ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ પોતાના સદ્ગુરુને વિષે પણ છે, એવા ઉત્તમ મુમુક્ષુના ચિત્તમાં અહિં કહેલા અર્થો પ્રતીત થાય છે,) આ શ્વેતાશ્વતરની શ્રુતિ પણ એજ અર્થને કહે છે

આ અગાધ ભવસાગર તારનારા શ્રીસદ્ગુરુનાં બે ચરણારવિંદોને હું બહુમાનપૂર્વક પ્રણામ કરું છું. તે બે ચરણારવિંદો મુમુક્ષુઓથી ન સહન કરી શકાય એવી દ્વૈતભ્રાંતિનો નાશ કરે છે, તથા તેમની

[illegible]

[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] नियुक्त [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] संशयः पुनः ।
[illegible] ॥ ४ ॥

શ્રીસદ્‌ગુરુને નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ પહેલા બે શ્લોકવડે કરીને કરે છે:—

श्रीगुरुचरणद्वंद्वं, वन्देऽहं मथितदुःसहद्वंद्वम्।
भ्रांतिग्रहोपशान्तिं, पांसुमयं यस्य भसितमातनुते ॥ १ ॥
दैशिकवरं दयालुं, वन्देऽहं निहतसकलसंदेहम।
यच्चरणद्वयमद्वयमनुभवमुपदिशति तत्पदस्यार्थम् ॥ २ ॥

શ્રીસદ્‌ગુરુનાં બે ચરણકમલો જે મુમુક્ષુઓને અસહ્ય એવા દ્વૈતનો નાશ કરે છે, [તથા] જેમની ધણી રજરૂપ ભસ્મ ભ્રાંતિરૂપ ભૂતોનો વિનાશ કરે છે, [તેમને] હું [માનપૂર્વક] નમસ્કાર કરું છું.

તે દયાલુ અને સર્વ સંદેહોની નિવૃત્તિ કરનારા શ્રેષ્ઠ આચાર્યને હું નમું છું. જેમના બંને ચરણો તત્પદના અર્થરૂપ અદ્વિતીય અનુભવનો ઉપદેશ કરે છે.

હરિહરાદિ દેવોને નમસ્કાર નહિ કરતાં આચાર્યભગવાને પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુને નમસ્કાર કરી એમ સૂચવ્યુ છે કે મુમુક્ષુએ પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુને પરમાત્મબુદ્ધિવડે નમસ્કારાદિ કરવાં જોઇએ. " **यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥** ' (જેને પરમાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ છે, અને જેવી પરમાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ છે તેવી ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ પોતાના સદ્‌ગુરુને વિશે પણ છે, એવા ઉત્તમ મુમુક્ષુના ચિત્તમા અહિ કહેલા અર્થો પ્રતીત થાય છે,) આ શ્વેતાશ્વતરની શ્રુતિ પણ એજ અર્થને કહે છે.

આ અગાધ ભવસાગર તારનારા શ્રીસદ્‌ગુરુનાં બે ચરણારવિંદોને હું બહુમાનપૂર્વક પ્રણામ કરુ છુ. ને બે ચરણારવિંદો મુમુક્ષુઓથી ન સહન કરી શકાય એવી દ્વૈતભ્રાંતિનો નાશ કરે છે, તથા તેમની

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પોતે છે આ અર્થમા કયા પુરુષને સંશય છે ? જો આમાં સંશય હોય તો જે સંશય કરનાર છે તેજ તું છે.

પોતે છે, અથવા નથી, આ અર્થમા કયા જ્ઞાની અથવા અજ્ઞાનીને સંદેહ છે? પોતાના અસ્તિત્વમા કોઈ પણ અજ્ઞાન મનુષ્યને સંદેહ હોવાનો સંભવ નથી. પોતાના અસ્તિત્વમા પણ જો કોઈને સંદેહ હોય તો જે સંદેહનો કરનાર છે તેજ તું એટલે આત્મા છે. ૪.

હું નથી એવા પ્રકારનો અનુભવ પણ કોઈ અજ્ઞાનીને થાય છે, છતાં તમે હું છું એવોજ અનુભવ બધાને થાય છે, એમ કેમ કહો છો? એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમા કહે છે.-

नाहमिति वेत्ति योऽसौ, सत्यं ब्रह्मैव वेत्ति नास्मीति।
अहमस्मीति विजानन्, ब्रह्मैवासौ स्वयं विजानाति ॥५॥

હું નથી એમ જે જાણે છે તે નથી એમ સત્ય બ્રહ્મનેજ જાણે છે, [અને] હું છું એમ જે જાણે છે તે પોતે બ્રહ્મનેજ અનુભવે છે.

જે પુરુષ હું નથી એમ જાણે છે તે પુરુષ નાસ્તિપણાના સાક્ષીરૂપે વિષયપણાથી અગ્રાહ્ય આત્માનેજ જાણે છે. અને જે પુરુષ હું એવા જ્ઞાનના વિષય આત્મા [illegible] વિજ્ઞાન છું એમ અનુભવે છે તે પુરુષ [illegible] બ્રહ્મનેજ અનુભવે છે. ૫

એ હું છું અને હું નથી આવા બંને પ્રકારના જ્ઞાનથી [illegible] તેજ અનુભવ થતો હોય તો [illegible] અનુભવ કેમ થતો નથી? એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમા કહે છે.

[illegible] ब्रवीति [illegible]।
[illegible] ॥६॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કોશોના વિવેકવડે શું ફલ થાય છે ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:-

अन्नप्राणमनोमयविज्ञानानंदपंचकोशानाम् ।
एकैकांतरभाजां, भजति विवेकात्प्रकाशतामात्मा ॥ ८ ॥

એક એકની અંતર રહેલા અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય ને આનંદમય આ પાંચ કોશોના વિવેકથી આત્મા અપરોક્ષપણાને પામે છે.

એકએકની અંતર રહેલા [illegible] અન્નમયમાં પ્રાણમય, પ્રાણમયમાં મનોમય, મનોમયમાં વિજ્ઞાનમય, અને વિજ્ઞાનમયમાં આનંદમય, એમ રહેલા અન્નમયાદિ પાંચ કોશોનો વિવેક કરવાથી (તેમનો આત્માથી ભિન્નપણાનો નિશ્ચય કરવાથી) [illegible] આત્માનું તે [illegible] અપરોક્ષ [illegible] થાય છે.

[illegible] અન્નમયકોશના [illegible] તથા તેના [illegible] કરે છે:-

वपुरिदमन्नमयाख्यः कोशो नात्मा जडो घटप्रायः ।
प्रागुत्पत्तेः पश्चादप्यसत्त्वादपि दृश्यमानत्वात् ॥ • ॥

આ શરીર અન્નમયનામનો કોશ છે તે ઘડાજેવો જડ હોવાથી આત્મા નથી, અને ઉત્પત્તિની પૂર્વે અને નાશની પછી તેનો અભાવ [illegible] હોવાથી પણ તે આત્મા નથી

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥ १० ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ઉ-

[illegible] अहंतां यः करोति ममतां च ।
[illegible] नायमात्मा मनोमयः कोशः ॥ ११ ॥

જે શરીરમાં હુંપણાની બુદ્ધિ કરે છે, અને ગૃહાદિમાં મારાપણાની બુદ્ધિ કરે છે, આ મનોમય કોશ રાગ-દ્વેષ ધર્મવાળો હોવાથી આત્મા નથી.

[illegible] હું એવું અભિમાન કરે છે, અને ગૃહક્ષેત્રાદિમાં [illegible] મારાં છે એવું અભિમાન કરે છે, તે મનોમય કોશ છે. મનોમય કોશ રાગદ્વેષરૂપ ધર્મવાળો હોવાથી આત્મા નથી. આત્મા

તો રાગદ્વેષાદિ ધર્મોથી રહિત છે. આ કોશમાં મનનુ પ્રધાનપણું હોવાથી આ કોશને મનોમય કોશ કહેલો છે. ૧૧.

હવે વિજ્ઞાનમયકોશના અનાત્મપણાને સિદ્ધ કરે છેઃ-

सुप्तौ स्वयं विलीना, बोधे व्याप्ता कलेवरं सकलम् ।
विज्ञानशब्दवाच्या, चित्प्रतिबिम्बा न बुद्धिरप्यात्मा ॥ १२ ॥

[જે] સુષુપ્તિદશામાં પોતે લય પામેલી [થાય છે, ને] જાગ્રતમાં સર્વ શરીરમાં વ્યાપીને [રહે છે, જે] વિજ્ઞાનશબ્દવડે કહેવાય છે, [તે] ચૈતન્યના પ્રતિબિંબવાળી બુદ્ધિ પણ આત્મા નથી.

અંતઃકરણની સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે પોતાના સ્વરૂપથી અજ્ઞાનમાં વિલીન થાય છે, અને અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થામાં જે નખથી શિખાપર્યંત સર્વ શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે, જે વિજ્ઞાન એ શબ્દના અર્થરૂપ ગણાય છે, ને ચૈતન્યના પ્રતિબિંબવાળી ને ઉત્પત્તિનાશવાળી બુદ્ધિ પણ આત્મા નથી, કેમકે આત્મા ઉત્પત્તિનાશથી રહિત છે. આ કોશમાં બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું હોવાથી આ કોશનુ નામ વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે. ૧૨.

હવે આનંદમયકોશનુ અનાત્મપણું પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

सुप्तिगतैः सुखलेशैरभिमनुते यः सुखी भवामीति ।
आनंदकोशनामा, सोऽहंकारः कथं भवेदात्मा ॥ १३ ॥

સુષુપ્તિમાં રહેલા સુખના લેશોવડે [હું] સુખી હતો એમ જે જાણે છે [તે] આનંદમયકોશનામવાળો [છે,] તે અહંકાર કેવી રીતે આત્મા થાય ?

અંતઃકરણની સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અનુભવાતા સુખના લેશોવડે હું આજ સુખથી સૂતો હતો એમ જે જાગ્રત થયા પછી જાણે છે

આ એવે આકારે સ્ફુરનારી વસ્તુ ભાસ પામ્યા છતાં પણ જે વસ્તુ સ્ફુરે છે તે આત્મા છે એમ કહે છેઃ-

इदमिदमिति प्रतीते, वस्तुनि सर्वत्र भास्य निगति।
नानिदमवाच्यं यत् तद्, ब्रह्मास्तित्वान्न च परोक्षत्वम् ॥ १९ ॥

આ, આ, એમ પ્રતીત થતી વસ્તુ સર્વત્ર ભાસ પામતાં છતાં પણ આ નહિ એવી [જે વસ્તુ] અવાચ્ય [છે તે] બ્રહ્મ [છે. સર્વદા] વિદ્યમાનપણાથી આનું પરોક્ષપણું નથી.

આ, આ, એમ પ્રતીત થતી વસ્તુ સર્વત્ર ભાસ પામતાં છતાં પણ આ એવા શબ્દવડે અવાચ્ય, અને ભાસ નહિ થવાને યોગ્ય, જે વસ્તુ છે તે બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મ ત્રણે કાલમાં વિદ્યમાન હોવાથી આનું પરોક્ષપણું નથી. તેનો સર્વદા અનુભવ થતો હોવાથી તેનું અવાચ્યપણું ને અપરોક્ષપણું છે. ૧૯.

બ્રહ્મ જ્ઞાનનો વિષય ન હોય તો તેનું પરોક્ષપણું થશે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છેઃ-

नाविषयमपि परोक्षं, भवति ब्रह्म स्वयंप्रकाशत्वात् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं, ब्रह्मेत्येतस्य लक्षणं प्रथते ॥ २० ॥

સ્વયંપ્રકાશપણાથી બ્રહ્મ જ્ઞાનનો વિષય નહિ છતાં પણ પરોક્ષ નથી. સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને અનંતરૂપ બ્રહ્મ [છે] એમ આનું લક્ષણ પ્રકટ કરે છે

જેમ સ્વપ્રકાશરૂપ હોવાથી સૂર્ય અન્ય પ્રકાશવાળા પદાર્થનો વિષય થતો નથી, છતાં તે અપરોક્ષજ છે, તેમ બ્રહ્મ સ્વયપ્રકાશ હોવાથી ઇંદ્રિયઅંતઃકરણના જ્ઞાનનો વિષય થતું નથી, છતાં તે સર્વદા અપરોક્ષજ છે. “**सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म**” (ત્રિકાલાબાધ્ય, ચેતનસ્વરૂપ ને ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મ છે) આ શ્રુતિ આ

[illegible] થાય, [illegible] આપણે પ્રકાશ કરે છે [illegible] બાકી [illegible] અને [illegible] સિદ્ધ [illegible]

સર્વ [illegible] કહેવું [illegible] સમાધાનમાં કહે છે.

यदि [illegible] [illegible] ।
[illegible] विशति निरुपम ॥ २१ ॥

તેથી અને આકાશરૂપ ઉપાધિ વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી તેનું ઘટપણું ને [illegible] છે, નહિ તો એ બન્નેના અભાવથી વિશેષરહિત નિરૂપરૂપે પ્રકાશે છે.

ઘટાકાશાદિ માયા [illegible] ઉપાધિ, અને માયારૂપ ઈશ્વરનો [illegible] જ્યાંસુધી વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી જગતમાં ઘટપણું અને ઈશ્વરપણું એવો જાતનો વ્યવહાર થાય છે. તેને આત્મમયાદિ [illegible] અને માયા એ બે ઉપાધિનો નાશ કરીએ તો તે બન્ને નાશથી અને તેના ધર્મો રહિત તે બન્નેનું [illegible] પ્રકાશે છે. ૨૧.

સર્વ ઉપાધિનો વિલય થયા પછી કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે –

यदि सकलदृश्यबाधे, न किमप्यस्तीति बोधसिद्धं चेत् ।
यच्च किमपीति सिद्धं, मानं तदेवेति केवलं सिद्धम् ॥ २२ ॥

સર્વ દૃશ્યનો બાધ થવાથી કાંઈ પણ નથી એમ બોધમાં સિદ્ધ [છે એમ] જો [કહે તો] જે કાંઈ પણ નથી એમ સિદ્ધ [છે] તેજ બ્રહ્મ [છે] એમ કેવળી સિદ્ધ [છે.]

તાત્પર્યાર્થ: સર્વ દૃશ્ય વસ્તુઓનો બાધ કરતાં કાંઈ પણ બાકી

રહેતું નથી એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ જો તું કહે તો અમે કહીએ છીએ કે ભલે તેમ હોય, પરંતુ જે કાંઈ પણ નથી એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેજ બ્રહ્મ છે, એમ ઉપનિષદોના વચનોથી સિદ્ધ છે. નિષેધ કરવા યોગ્ય ભાવનો નિષેધ કરનાર જેને લોકો કાંઈ નથી આ શબ્દોથી પ્રતિપાદન કરે છે તે નિષેધના અવધિભૂત બ્રહ્મ છે એમ ઉપનિષદોનો સિદ્ધાંત છે ૨૨.

[illegible] વિચારવાળાઓને પણ तत्त्वमसि ॥ (તે તું છે.) ઇત્યાદિ વાક્યોના અર્થજ્ઞાનવિના આત્મબોધ થતો નથી એમ કહે છે-

तत्त्वमसि विरहितानां, तत्त्वमस्यादिवाक्यचिन्तनया ।
प्रतिभात्यपरोक्षतयात्मा प्रत्यक् प्रकाशमानोऽपि ॥ २३ ॥

એમ છતાં પણ "तत्त्वमसि" ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોના વિચારરહિત મનુષ્યોને અંતરાત્મા નિત્ય ભાસમાન છતાં પણ પરોક્ષના જેવોજ પ્રતીત થાય છે

[illegible] વિચારવાળા પુરુષો પણ જો "तत्त्वमसि" ઇત્યાદિ વાક્યોના વિચારથી રહિત હોય તો [illegible] [illegible] [illegible] પરોક્ષના જેવોજ પ્રતીત થાય છે ૨૩

તેથી તત્ત્વમસિના વિચાર કરવાનો [illegible]

तत्त्वम्पदार्थशोधनपूर्वकवाक्यस्य चिन्तयार्थम् ।
[illegible] आत्मानम् ॥ २४ ॥

તેથી પદાર્થના શોધનપૂર્વક વાક્યના અર્થનો વિચાર કરીને આચાર્યની દયાના પ્રભાવથી શીઘ્ર તત્ત્વમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

તેથી મહાવાક્યના વિચારવિના યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી, તેથી મુમુક્ષુએ મહાવાક્યનો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. મહાવાક્યનું જ્ઞાન પદના અર્થના જ્ઞાનને અધીન છે, તેથી પદના અર્થના બોધપૂર્વક મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરનાર મુમુક્ષુ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની અલૌકિક દયાના પ્રભાવથી થોડા સમયમાં જલદીથી અભિન્ન આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. કેવલ પોતાની બુદ્ધિવડેજ મુમુક્ષુ મહાવાક્યનો વિચાર કરે તો તેને જલદીથી અભિન્ન આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, કિંતુ પોતાના સદ્ગુરુની સમીપ મહાવાક્યનો વિચાર કરવાથી તેમની કૃપાના સામર્થ્યથી તે મુમુક્ષુને જલદીથી અભિન્ન આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૨૪.

વાક્યોનું જ્ઞાન પદના અર્થોના જ્ઞાનને અધીન હોવાથી હવે પદના અર્થો કહે છે, તેમાં પ્રથમ ત્વપદનો વાચ્યાર્થ કહે છેઃ-

देहेन्द्रियादिधर्मानात्मन्यारोपयन्नभेदेन ।
कर्तृत्वाद्यभिमानी बोधः स्यात्त्वंपदस्य वाच्योऽर्थः ॥ २० ॥

દેહ અને ઇંદ્રિયાદિના ધર્મોનો આત્મામાં અભેદવડે આરોપ કરીને [જે] કર્તાપણાદિના અભિમાનવાળું જ્ઞાન થાય છે [તે] ત્વંપદનો વાચ્ય અર્થ [છે.]

"तत्त्वमसि" ॥ આ વાક્યમાં तत्, त्वं ને असि આ ત્રણ પદો છે; તેમાં જે ત્વંપદ છે તેના વાચ્ય અને લક્ષ્ય એવા બે અર્થ થાય છે. તેમાં પ્રથમ ત્વંપદના વાચ્યાર્થને દેખાડે છે. સ્થૂલપણું, કૃશપણું ઇત્યાદિ શરીરના ધર્મોને અને કાણાપણું બહેરાપણું ઇત્યાદિ ઇંદ્રિયોના ધર્મોને અને સુખદુઃખાદિ અંતઃકરણના ધર્મોને અને જાણનાર આત્મામાં એકપણાની ભ્રાંતિવડે આરોપતો જે

રહેતું નથી એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ જો તું કહે તો અમે કહીએ છીએ કે ભલે તેમ હોય, પરંતુ જે કાંઇ પણ નથી એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેજ બ્રહ્મ છે, એમ ઉપનિષદોના વચનોથી સિદ્ધ છે. નિષેધ કરવા યોગ્ય સર્વનો નિષેધ કરનાર જેને લોકો કાંઇ નથી આ શબ્દવડે પ્રતિપાદન કરે છે ને નિષેધના અવધિભૂત બ્રહ્મ છે એમ ઉપનિષદોનો સિદ્ધાંત છે. ૨૨.

પંચકોશના વિવેકવાળાઓને પણ "तत्त्वमसि"॥ (તે તું છે,) ઇત્યાદિ વાક્યોના અર્થજ્ઞાનવિના આત્મબોધ થતો નથી એમ કહે છે-

एवमपि विरहितानां, तत्त्वमसीत्यादिवाक्यचिन्तनया ।
प्रतिभात्येव परोक्षवदात्मा प्रत्यक् प्रकाशमानोऽपि ॥ २३ ॥

એમ છતાં પણ "तत्त्वमसि" ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોના વિચારરહિત મનુષ્યોને અંતરાત્મા [સર્વદા] ભાસમાન છતાં પણ પરોક્ષના જેવોજ પ્રતીત થાય છે.

પંચ કોશના વિચારયુક્ત પુરુષો પણ જો "तत्त्वमसि" ઇત્યાદિ વાક્યોના વિચારથી રહિત હોય તો તેમને આ અંતરાત્મા સર્વદા સર્વત્ર સત્તાસ્ફૂર્તિ આપવાવડે પ્રકાશમાન છતાં પણ પરોક્ષના જેવોજ પ્રતીત થાય છે. ૨૩.

તેથી મહાવાક્યોનો વિચાર કરવાયોગ્ય છે એમ કહે છેઃ-

तस्मात्पदार्थशोधनपूर्वकवाक्यस्य चिन्तयन्नर्थम् ।
देशिकदयाप्रसादादपरोक्षयति क्षणेन चात्मानम् ॥ २४ ॥

તેથી પદાર્થના શોધનપૂર્વક વાક્યના અર્થનો વિચાર કરતો છતો આચાર્યની દયાના પ્રભાવથી થોડા સમયમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

હવે તત્પદના લક્ષ્યાર્થને કહે છે -

विविधोपाधिविमुक्तं, विश्वातीतं विशुद्धमद्वैतम् ।
अक्षरमनुभववेद्यं, चैतन्यं तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः ॥ २८ ॥

વિવિધ ઉપાધિથી અત્યતરહિત, જગતરહિત, અજ્ઞાન રહિત, અદ્વૈત, વિનાશરહિત ને અનુભવગમ્ય [જે] ચૈતન્ય [છે તે] તત્પદનો લક્ષ્યાર્થ [છે]

સર્વજ્ઞપણું, જગન્નિયન્તાપણું ઇત્યાદિ નાનાપ્રકારના ઉપાધિથી અત્યંતરહિત, નામરૂપાત્મક સર્વ પ્રપંચથી રહિત, અજ્ઞાન [illegible]થી રહિત, દ્વૈતરહિત, વિનાશરહિત અને પોતાને પોતાના અનુભવથી જણાય એવું જે ચૈતન્ય છે તે ચૈતન્ય તત્પદનો લક્ષ્યાર્થ છે ૨૮

એવી રીતે બે પદના અર્થનું વિવેચન કર્યા છતા સામાનાધિકરણ્ય આદિ ત્રણ પ્રકારના સંબંધના જ્ઞાનવિના વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી, આથી સામાનાધિકરણ્ય આદિ ત્રણ સંબંધોને દેખાડે છે

सामानाधिकरण्यं, तदनु विशेषणविशेष्यता चेति ।
अथ लक्ष्यलक्षकत्वं, भवति पदार्थात्मनां संबंधः ॥ २९ ॥

સામાનાધિકરણ્ય, તે પછી વિશેષણવિશેષ્યતા, અને તે પછી લક્ષ્યલક્ષકતા, [એમ] પદનો અર્થરૂપ આત્માની સાથે સંબંધ [છે]

તત્પદ અને ત્વંપદનું સામાનાધિકરણ્ય એટલે એક અર્થમાં (ચેતનમાં) રહેવાપણારૂપ સંબંધ છે. એ બંને પદો પહેલી વિભક્તિમાં હોવાથી તાત્પર્યવડે એક ચેતનરૂપ અર્થને કહે છે. વળી તત્ તથા ત્વં એ બંનેનો વિશેષણના અને વિશેષ્યના જેવો સંબંધ પણ થાય છે. તે તું છે એમ કહેવાથી તે તુંનું વિશેષણ થાય છે, અને તું તે છે એમ કહેવાથી તું તેનું વિશેષણ થાય છે. એમ એ [illegible]

હું જાડો છું," "હું દુબળો છું," "હું કાણો છું," "હું બહેરો " "હું સુખી છું," "હું દુઃખી છું" એવી રીતના આરોપપૂર્વક ર્તાપણા ઇત્યાદિના અભિમાનવાળું જે જ્ઞાન છે તે ત્વંપદના વાચ્ય ાર્થરૂપ છે. અહિં ચેતનસહિત વિજ્ઞાનમયકોશને ત્વંપદના વાચ્યા ર્થરૂપે કહેલો છે. ૨૫.

હવે ત્વંપદના લક્ષ્યાર્થને કહે છેઃ-

देहाहन्तेन्द्रियाणिसाक्षी तेभ्यो विलक्षणत्वेन ।
प्रतिभाति योऽयबोधः, प्रोक्तोऽसौ त्वंपदस्य लक्ष्योऽर्थः ॥२६॥

જે શરીર, અહંકાર અને ઇંદ્રિયોનો સાક્ષી તેઓના ી વિલક્ષણપણાવડે પ્રતીત થાય છે તે બોધ ત્વંપદનો લક્ષ્યાર્થ કહ્યો છે.

જે નિરુપાધિક ચેતન સ્થૂલશરીર, અહંકાર અને સર્વ ઇંદ્રિયો ો સાક્ષી છે, અને જે તે બધાથી વિલક્ષણપણાવડે ભિન્ન પ્રતીત થાય છે, તે નિરુપાધિક ચેતન ત્વપદના લક્ષ્ય અર્થરૂપે શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ૨૬.

હવે તત્પદના વાચ્યાર્થને કહે છેઃ-

वेदान्तमानवाच्या, यच्च सकलजगदुपादानम् ।
सर्वज्ञतायुपेतं, चैतन्यं तत्पदस्य वाच्योऽर्थः ॥ २७ ॥

[જે] ઉપનિષદોના વચનવડે જાણવાયોગ્ય [છે, જે] સર્વ જગતનું ઉપાદાન [છે, તે] સર્વજ્ઞતાદિ યુક્ત ચૈતન્ય તત્પદ નો વાચ્યાર્થ [છે]

જે સર્વજ્ઞતાદિસહિત ચૈતન્ય વેદના અન્તભાગરૂપ ઉપનિષદોના વાક્યવડે જ્ઞેય છે, અને જે આ સર્વ જગતના ઉપાદાનકારણ છે, તે સર્વજ્ઞતાદિ ધર્મયુક્ત ચૈતન્ય તત્પદનો વાચ્ય અર્થ છે. ૨૭.

તેથી તત્પદ અને ત્વંપદના અર્થમાં રહેલા વિરુદ્ધ અંશના ત્યાગવડે અખંડ અર્થના બોધમાટે લક્ષણા સ્વીકાર કરવાયોગ્ય છે. ૩૧

હવે લક્ષણાના સ્વરૂપને કહે છે–

मानान्तरोपरोधे, मुख्यार्थस्यापरिग्रहे जाते ।
मुख्याविनाभूतेऽर्थे, या वृत्तिः सैव लक्षणा प्रोक्ता ॥ ३२ ॥

અન્ય પ્રમાણના વિરોધવડે મુખ્યાર્થનું ગ્રહણ નહિ થવાથી મુખ્યાર્થના સંબંધમાં [પદોનું] જે રહેવું તેજ લક્ષણા કહી છે.

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણના વિરોધવડે કોઈ વાક્યમાં પદનો જે મુખ્યાર્થ હોય તે સંભવતો ન હોય તો તે વાક્યમાં મુખ્યાર્થની સાથે સંબંધવાળા અર્થનો બોધ જે રહેવું તે લક્ષણાનું પ્રતિપાદન કરનારાઓએ લક્ષણા કહી છે. ભટ્ટ મમ્મટ કાવ્યપ્રકાશમાં લક્ષણાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે–" मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणा प्रोच्यते बुधैः ॥ " (વાચ્યાર્થનો બાધ થાય ને વેળા રૂઢિથી અથવા પ્રયોજનથી વાચ્યાર્થના સંબંધવાળો બીજો અર્થ જે વૃત્તિવડે લક્ષી કરાય છે તે વૃત્તિ પંડિતોએ લક્ષણા કહી છે.) ૩૨

તે લક્ષણા જહત્, અજહત્ અને જહદજહત્ એમ ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં પ્રથમ જહત્લક્ષણાના સ્વરૂપને કહે છે–

निःशेषमपि वाच्यमर्थं, त्यक्त्वा वृत्तिस्तदन्वितेऽन्यार्थे ।
जहतीति लक्षणा स्याद्, गङ्गायां घोष इतिवदत्र न ग्राह्या ॥ ३३ ॥

સમગ્ર વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને વાચ્યાર્થના સંબંધવાળા અન્ય અર્થમાં [જે પદની] વૃત્તિ [તે] જહત્લક્ષણા કહેવાય છે. ગંગામાં ઘોષ એની પેઠે અહિં ગ્રહણ કરવાયોગ્ય નથી.

जहदजहदिति सा स्याद्या वाच्यार्थैकदेशमपहाय ।
बोधयति चैकदेशो, सोऽयं द्विज इतिपदार्थयेदेनाम् ॥ ३५ ॥

જે વાચ્યાર્થના એકદેશને ત્યજીને એકદેશને જણાવે
તે જહદજહત્ લક્ષણા છે. તે દ્વિજ એ પ્રમાણે, એનો
આશ્રય કરે.

જે વાચ્યાર્થના વિરોધી ભાગરૂપ એકદેશનો ત્યાગ કરીને અને
વિરોધી ભાગરૂપ એકદેશનું ગ્રહણ કરીને પોતાના અર્થને જણાવે
તે જહદજહત્ અથવા ભાગત્યાગલક્ષણા કહેવાય છે તે આ દ્વિ-
આ તેનું ઉદાહરણ છે. તે વાક્યમાં તે અને આ એ શબ્દરૂ
ણાના વિરોધી દેશકાલાદિનો ત્યાગ કરીને અવિરોધી એવા દ્વિજના
ગને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. " तत्त्वमसि ॥ " આ મહાવાક્ય-
અર્થ કરતી વેલા પણ ઈશ્વર અને જીવમાં રહેલા માયા અને
વિદ્યાના વિરોધી ધર્મોનો ત્યાગ કરીને ઈશ્વરમાં તથા જીવમ
લા અવિરોધી ચૈતનને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે
વાક્યનો અર્થ કરવામાં જહદજહત્ લક્ષણા ઉપયોગી હોવાથી
મુ તેનો અર્થ કરવામાં તે લક્ષણાનો આશ્રય ગ્રહણ કરે ૩૫

હવે તે લક્ષણાનું પ્રતિપાદન કરે છે:-

सोऽयं द्विज इति वाक्यं, त्यक्त्वा परोक्षापरोक्षदेशादयम् ।
द्विजमात्रलक्षकत्वात्, कथयत्यैक्यं पदार्थयोरुभयोः ॥ ३६ ॥

તે આ દ્વિજ [છે] આ વાક્યો પરોક્ષ અને અપરોક્ષને તથા
આદિને ત્યજીને દ્વિજમાત્રના લક્ષકપણાથી બંને પદના અ-
નું એકપણું કહે છે.

તે આ દ્વિજ છે આ વાક્ય, પરોક્ષકાલ એટલે તે સમય અને
પરોક્ષકાલ એટલે આ સમય, તે દેશ અને આ દેશ, અને તે સ્થિતિ

પદવડે વાચ્ય બધા અર્થનો ત્યાગ કરીને તે વાચ્યાર્થની સાથે સંબંધ રાખનારા ભિન્ન અર્થમાં જે પદની વૃત્તિ તે જહત્ (જહતિ) લક્ષણા કહેવાય છે. "गंगायां घोषः ॥" (ગંગામાં–ગંગાના તીરપર–નેસ છે,) આ વાક્યમાં ગંગાશબ્દમાં જહત્લક્ષણા છે, તેમ "तत्त्वमसि ॥" આ મહાવાક્યમાંના તત્ અને ત્વં એ પદમાં ગ્રહણ કરવાયોગ્ય નથી, કેમકે તત્ અને ત્વંના વાચ્યાર્થનો ત્યાગ થાય તો પછી ચેતનરૂપ કોઈ વસ્તુ અવશેષ રહે નહિ. ૩૩.

હવે અજહત્લક્ષણાના સ્વરૂપને કહે છે.–

वाच्यार्थमत्यजन्त्या, यस्या वृत्तेः प्रवृत्तिरन्यार्थे।
इयमजहतीति कथिता, शोणो धावतिवदत्र न ग्राह्या ॥३४॥

વાચ્યાર્થનો ત્યાગ નહિ કરનારી જે વૃત્તિની ભિન્ન અર્થમાં પ્રવૃત્તિ [થાય છે] આ અજહત્ (અજહતિ) કહી છે. રાતો દોડે છે એની પેઠે અહિં ગ્રહણ કરવાયોગ્ય નથી.

પદના શક્તિવૃત્તિવડે જણાતા અર્થનો ત્યાગ નહિ કરનારી જે વૃત્તિની વાચ્યાર્થની સાથે સંબંધવાળા ભિન્ન અર્થમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે અલંકારશાસ્ત્ર જાણનારાઓવડે અજહતિલક્ષણા કહેવાય છે. રાતો દોડે છે આ તેનું ઉદાહરણ છે. રાતો એ ગુણ છે, તેથી તે દોડી શકે નહિ, માટે તેની સાથે અવ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. એટલે રાતો દોડે છે એનો અર્થ રાતો ઘોડો દોડે છે, એમ થાય છે. "तत्त्वमसि ॥" આ મહાવાક્યમાંના તત્ અને ત્વં એ બે પદોનો અર્થ કરતી વેળા આ લક્ષણાનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી, કેમકે વાચ્યાર્થ રહેવાથી તે બંને પદમાં રહેલો વિરોધ દૂર થતો નથી. ૩૪.

હવે જહદજહત્ અથવા ભાગત્યાગલક્ષણાના સ્વરૂપને કહે છે–

जहदजहतीति सा स्याद्या वाच्यार्थैकदेशमपहाय ।
बोधयति चैकदेशं, सोऽयं द्विज इतिपदार्थैकदेशम् ॥ ३५ ॥

જે વાચ્યાર્થના એકદેશને ત્યજીને એકદેશને જણાવે છે તે જહદજહત્ લક્ષણા છે. તે દ્વિજ એ પ્રમાણે, એનો આશ્રય કરે.

જે વાચ્યાર્થના વિરોધી ભાગરૂપ એકદેશનો ત્યાગ કરીને અને અવિરોધી ભાગરૂપ એકદેશનું ગ્રહણ કરીને પોતાના અર્થને જણાવે છે તે જહદજહત્ અથવા ભાગત્યાગલક્ષણા કહેવાય છે. તે આ દ્વિજ છે, આ તેનું ઉદાહરણ છે. તે વાક્યમાં તે અને આ એ શબ્દવડે જણાતા વિરોધી દેશકાળાદિનો ત્યાગ કરીને અવિરોધી એવા દ્વિજના શરીરને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. "तत्त्वमसि ॥ આ મહાવાક્યનો અર્થ કરતી વેળા પણ ઈશ્વર અને જીવમાં રહેલા માયા અને અવિદ્યાના વિરોધી ધર્મોનો ત્યાગ કરીને ઈશ્વરમાં તથા જીવમાં રહેલા અવિરોધી ચૈતન્યને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે મહાવાક્યનો અર્થ કરવામાં જહદજહત્ લક્ષણા ઉપયોગી હોવાથી મુમુક્ષુ તેનો અર્થ કરવામાં તે લક્ષણાનો આશ્રય ગ્રહણ કરે. ૩૫

હવે તે લક્ષણાનું પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

सोऽयं द्विज इति वाक्यं, त्यक्त्वा परोक्षापरोक्षदेशादीन् ।
द्विजमात्रलक्षकत्वात्, कथयत्यैक्यं पदार्थयोरुभयोः ॥ ३६ ॥

તે આ દ્વિજ [છે] આ વાક્ય પરોક્ષ અને અપરોક્ષને તથા દેશાદિને ત્યજીને દ્વિજમાત્રના લક્ષકપણાથી બંને પદના અર્થનું એકપણું કહે છે.

તે આ દ્વિજ છે આ વાક્ય, પરોક્ષકાલ એટલે તે સમય અને અપરોક્ષકાલ એટલે આ સમય, તે દેશ અને આ દેશ, અને તે સ્થિતિ

તથા આ સ્થિતિ, એ વિરોધી ભાગનો ત્યાગ કરીને એક દ્વિજમાત્રના લક્ષકપણાથી તે બન્ને પદના અર્થનું એકપણું કહે છે, એટલે તેના સ્વરૂપમાત્રનું કથન કરે છે. અખંડાર્થના બોધયુક્તપણાથી મહાવાક્યમાં પણ આ લક્ષણા ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે. ૩૬.

પ્રતિપાદન કરેલી જહદજહલ્લક્ષણાની તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યમાં યોજના કરે છેઃ—

तद्वत्तत्त्वमसीति, त्यक्त्वा परोक्षापरोक्षताद्नीनि ।
चिद्वस्तु लक्षयित्वा, बोधयति स्पष्टमसिपदेनैक्यम् ॥ ३७॥

તેની પેઠે "तत्त्वमसि" આ [વાક્ય પણ] પરોક્ષપણા અપરોક્ષપણા આદિને ત્યજીને ચૈતન્યસ્વરૂપમાત્રને જણાવીને "असि"(છે) [આ] પદવડે સંદેહરહિત એકપણું જણાવે છે.

તે આ દ્વિજ છે આ વાક્યની પેઠે "तत्त्वमसि ॥" આ વાક્ય પણ તત્પદમાં રહેલું પરોક્ષપણું ઇત્યાદિ અને ત્વંપદમાં રહેલું અપરોક્ષપણું ઇત્યાદિ ત્યજીને કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપને જણાવીને असि (છે) એવા પદવડે સંદેહરહિત તત્પદના અર્થના તથા ત્વંપદના અર્થના એકપણાને જણાવે છે. ૩૭

હવે તે રીતે મહાવાક્યના અર્થને જાણનારાઓને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે—

इत्थं बोधितमर्थं महता वाक्येन दर्शितैक्येन ।
अहमित्यपरोक्षयतां, वेदो वदति गीतशोकत्वम् ॥ ३८ ॥

કહેલી રીતે [જેનું] એકપણું દેખાડ્યું છે એવા મહાવાક્યવડે ઉપદેશ કરેલા અર્થને હું એમ અપરોક્ષ કરનારાઓને વેદ શોકરહિતપણું જણાવે છે

જેનું એકપણું જણાવ્યું છે એવા "तत्त्वमसि ॥" મહાવાક્યે ઉપદેશ કરેલા અર્થને હું ચૈતન્યમાત્ર છું એવી રીતે જે

વિધિવાક્યજ પ્રવર્તક થાય છે એમ નથી, કિંતુ ઇચ્છિત પદાર્થનું જ્ઞાન પણ પ્રવર્તક થાય છે. "આ રાજા છે" આવું જ્ઞાન થવાથી પ્રવર્તક વાક્યના અભાવમાં પણ રાજાના દર્શનાદિમાટે લોકોની પ્રવૃત્તિ પોતાની મેળેજ થાય છે, તેમજ "તમારે ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો" એ વાક્ય સાંભળીને પિતા પોતાની મેળે જાતકર્માદિમાં પ્રવર્ત થાય છે, તેથી વિધિવાક્યજ પ્રવર્તક છે એવો નિયમ નથી. ૪૦.

હવે વિધિવાક્યોથી વિલક્ષણ કેવલ "तत्त्वमसि ॥" આદિ મહાવાક્યોવડે પણ શ્રીસદ્‌ગુરુની કૃપાવિના આત્મસાક્ષાત્કાર થઇ શકતો નથી એમ કહે છેઃ-

ऐक्यपरैः श्रुतिवाक्यैरात्मा शश्वत्प्रकाशमानोऽपि ।
दैशिकदयाविहीनैरपरोक्षयितुं न शक्यते पुरुषैः ॥ ४१ ॥

આત્મા નિરંતર પ્રકાશમાન—છતાં પણ આચાર્યની કૃપાથી રહિત પુરુષોવડે અખંડાર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિવાક્યોથી [તેનો] સાક્ષાત્કાર કરી શકાતો નથી.

આત્મા નિરંતર સ્વરૂપવડે ભાસમાન છતાં પણ સદ્‌ગુરુની કૃપાવિનાના પંડિત પુરુષોવડે પણ માત્ર અખંડ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉપનિષદ્‌નાં મહાવાક્યોથી અનુભવી શકાતો નથી બ્રહ્મવિદ્યા સર્વ વિદ્યાઓમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ હોવાથી શ્રીસદ્‌ગુરુના અનુગ્રહવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૧.

• કર્મ ને ઉપાસનાદિવડે પવિત્ર અંતઃકરણવાળો શુદ્ધ અધિકારી મહાવાક્યના અર્થના વિચારવડે પોતાની મેળેજ આત્માના સાક્ષાત્કારવાળો થાય છે તો ગુરુનું શું પ્રયોજન છે? એમ ન માનવું એમ કહે છેઃ-

विरहितकाम्यनिषिद्धो, विहितानुष्ठाननिर्मलस्वान्तः ।
भजति स्वयमेव बोधं, गुरुणा किमिति त्वया न मन्तव्यम् ॥४२॥

रूपाणामवलोके, चक्षुरिवान्यन्न कारणं दृष्टम् ।
तद्वददृष्टार्थगतौ, वेदवदन्यो न वेदको हेतुः ॥ ५८ ॥

જેમ રૂપોના દર્શનમાં ચક્ષુની પેઠે અન્ય કાર[illegible] જોયું નથી, તેમ અજ્ઞાતના જ્ઞાનમાં વેદની પેઠે બી[illegible] જ્ઞાનનો હેતુ નથી.

રાતાં, પીળાં અને ધોળાં ઇત્યાદિ રૂપોના જ્ઞાનમાં નેત્રેન્દ્રિ[illegible] પેઠે અન્ય કોઈ ઇન્દ્રિય કારણરૂપે જોવામાં આવતી નથી. [illegible] પેઠે અન્ય પ્રમાણોથી જણાતાં નહિ આવતા આત્માના જ્ઞાન[illegible] [illegible] [illegible] વેદના જેવો અન્ય કોઈ જ્ઞાનનો હેતુ નથી [illegible] [illegible] એમનું જ્ઞાન થાય છે ૫૮

જેમ વેદનું [illegible] છે, તેમ અન્ય શાસ્ત્રનું [illegible] [illegible] કેમ નથી ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાન[illegible] કરે છે:-

[illegible] निखिलान्यपि, [illegible] प्रकाशयन्ति ।
[illegible]मनुवादमात्रं, प्रामाण्यं तस्य सिद्ध्यति न किंचित् ॥ [illegible]

વેદોમાં નક્કી કરેલા અર્થને કોઈ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપા[illegible] દન કરે છે, તે આ અનુવાદમાત્ર 'છે.' તેનું કાંઈ પણ પ્ર[illegible] માણપણું સિદ્ધ થતું નથી.

[illegible] નક્કી કરેલા અર્થને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રતિપાદન કરે છે તે આ નિશ્ચિત કરેલા અર્થને [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] સિદ્ધ થતું નથી ૫૯

आरोपितं यदि स्याद्द्वैतं वस्त्वन्तुनि द्वैते ।
शुन्यं मैव तदा स्यात्कस्यापारोपणासतः सत्यस्यावतानाम् ॥ ५

અસત્ય દ્વૈતમાં જો અદ્વૈત બ્રહ્મ આરોપિત હોય
[તો] શૂન્ય નહીંજ. સત્યમાં અસત્યોનો અધ્યાસ થાય

જો કલ્પિત વસ્તુરૂપ દ્વૈતમાં અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મ એટલે સત્ય
આરોપિત હોય એમ માનીએ તો તે માનવું અયોગ્ય પ્રતીત
છે. અસત્ય કાંઇ વસ્તુ ન હોવાથી તેમાં સત્યનો અધ્યાસ થઇ
નહિ, પણ સત્ય વસ્તુ હોવાથી તેમાં અસત્ય પદાર્થનો આરોપ
થઇ શકે છે. ૫૨.

સત્ય તથા અસત્ય બંનેનું આરોપણ સત્યાસત્યથી વિ
વસ્તુમાં કરશે? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે—

यद्यारोपणमुभयोस्तस्यातिरिक्तस्य कस्यचिद्भावः ।
आरोपणं न शून्ये तस्माद्द्वैतमन्यता ग्राह्या ॥ ५३ ॥

જો બંનેનો આરોપ તે બંનેથી ભિન્ન કોઇ પદા
[હોય તો તેમાં થાય, પણ] શૂન્યમાં આરોપ ન [થાય
તેથી અદ્વૈતનું સત્યપણું ગ્રહણ કરવાયોગ્ય [છે.]

જો સત્ય અને અસત્ય એ બંનેનો અધ્યાસ તેનાથી વિલ
એટલે સત્યથી વિલક્ષણ તથા અસત્યથી વિલક્ષણ કોઇ પદાર્થ
તો તેમાં થઇ શકે, પણ સત્યથી વિલક્ષણ અને અસત્યથી વિલક્ષ
કોઇ પદાર્થ અહિં નથી, તેથી તેમાં તેમનો આરોપ થઇ શકે નહિ
બંનેથી વિલક્ષણ શૂન્ય છે તેમાં તેમનો આરોપ થશે એમ માન
ઉચિત નથી, કેમકે શૂન્યરૂપ અભાવમાં કોઇનો આરોપ સંભવતો નથ
તેથી અદ્વૈત વસ્તુની સત્યતાનો અંગીકાર કરવાયોગ્ય છે. ૫૩.

હવે વાદીએ સિદ્ધ કરેલા અર્થનું નિરાકરણ કરે છે—

जीवत्वमपि तथेदं बहुविधसुखदुःखलक्षणोपेतम् ।
गतमिव साधनशक्त्या प्रतिभात्येव प्रयाति न विनाशम् ॥६०॥

તેવી રીતે આ બહુ પ્રકારના સુખદુઃખરૂપ લક્ષણથી યુક્ત જીવપણું પણ સાધનશક્તિવડે ગયેલાના જેવું ભાસેજ છે, [પણ] વિનાશને પામતું નથી.

તેવી રીતે એટલે ઉપર કહેલા લોઢાના દૃષ્ટાંતની પેઠે આ અનેક પ્રકારના સુખદુઃખયુક્ત જીવસ્વરૂપ પણ ઉપાસનાદિ સાધનના સામર્થ્યવડે માત્ર નાશ પામ્યાજેવું જણાય છે. પરંતુ તે ખરેખરું વિનાશ પામતું નથી. ૬૦

હવે જીવનું સ્વાભાવિક જીવપણું સ્વીકારવામાં દોષ બતાવે છે.—

तस्मात्स्वतो यदि स्याज्जीवः सततं स एव जीवः स्यात् ।
एवं यदि परमात्मा परमात्मैवायमिति भवेद्युक्तम् ॥ ६१ ॥

તેથી જો સ્વભાવથી જીવ હોય [તો] તે સર્વદા જીવજ રહે એમ જો પરમાત્મા [હોય તો] આ પરમાત્માજ એમ યુક્ત થાય.

જે કારણથી સ્વભાવ બદલાતો નથી તે કારણથી જો જીવ સ્વભાવથી જીવજ હોય તો તે સર્વદા જીવજ રહેવાનો. સ્વરૂપના અભાવે તેના જીવપણાની નિવૃત્તિ નહિજ થવાની. તેમજ જો તે પરમાત્મા હોય તો તે સર્વદા પરમાત્માજ રહે, આ યુક્તિયુક્ત છે. સ્વરૂપથી આ જીવ પરમાત્મા જ ઉપાધિને લીધે તેમાં જીવપણાની પ્રતીતિ થાય છે, તે જ્યારે ઉપાધિનો નાશ થાય છે ત્યારે તે પરમાત્મસ્વરૂપજ રહે છે. ૬૧

यस्मिन्नादित्यवदुदिते तिमिरवदपयान्ति कर्तृतादीनि ।
ज्ञानं विगलितभेदं कथमेतज्जायते तत्त्वमस्यादेः ॥ ६६ ॥

સૂર્યની પેઠે જે ઉદય થવાથી અંધારાની પેઠે કર્તાપણાદિને નિવૃત્ત કરે છે, આ ભેદરહિત જ્ઞાન "તત્ત્વમસિ" આદિથી કેવી રીતે સંભવે?

સૂર્યનો ઉદય થવે જેમ અંધકાર દૂર થાય છે, તેમ જે જ્ઞાનના ઉદય થવાથી કર્તાપણું, ભોક્તાપણું ઇત્યાદિ ભ્રાન્તિઓ દૂર થાય આવું આ ભેદરહિત જ્ઞાન "તત્ત્વમસિ" આદિ વાક્યોથી કેમ સંભવે છે? અદ્વૈત આત્મજ્ઞાનના બોધકપણાના અભાવથી મહાવાક્યોવડે આવું જ્ઞાન સંભવતું નથી, માટે જ્ઞાન સ્વતન્ત્ર ફલદાતા નથી પણ તે કર્મના અંગભૂત છે. ૬૬

હવે પૂર્વપક્ષિવડે જ્ઞાનના કર્માંગપણાની આશંકા કરીને ઉત્તરપક્ષ વડે તેનું નિરાકરણ કરે છે—

कर्मप्रकरणनिष्ठं ज्ञानं कर्माङ्गमिष्यते प्राज्ञैः ।
भिन्नप्रकरणभाजः कर्माङ्गत्वं कथं भवेज्ज्ञाने ॥ ६७ ॥

કર્મના પ્રકરણમાં રહેલું જ્ઞાન પંડિતોવડે કર્મના અંગરૂપ પ્રતિપાદન કરાય છે ભિન્ન પ્રકરણમાં રહેલા જ્ઞાનને કર્માંગપણું કેવી રીતે થાય?

અગ્નિહોત્રાદિ કર્મના પ્રકરણમાં રહેલું ઉપાસનાદિના સ્વરૂપનો બોધ કરનાર જ્ઞાન અગ્નિહોત્રાદિ કર્મના અંગરૂપ છે એમ મીમાંસક પંડિતો વડે પ્રતિપાદન કરાય છે, તે પ્રકરણના ભેદથી સંભવતું નથી. કર્મથી ભિન્ન જ્ઞાનના પ્રકરણમાં રહેલા જ્ઞાનનું અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું અંગપણું કેવી રીતે સંભવી શકે? નજ સંભવી શકે. ૬૭.

અધિકારી અને વિષયના ભેદવડે પણ જ્ઞાનનું કર્માંગપણું સંભવતું નથી એમ કહે છે—

अधिकारिविषयभेदौ कर्मज्ञानात्मकावुभौ काण्डौ ।
एवं सति कथमनयोरङ्गाङ्गित्वं परस्परं घटते ॥ ६८ ॥

અધિકારી અને વિષયના ભેદવાળા કર્મરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ બે કાંડ [છે.] એમ હોવાથી આ બંનેનું પરસ્પર અંગપણું ને અંગીપણું કેવી રીતે સંભવી શકે?

કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એવા ભેદવડે વેદના બે કાંડ છે. કર્મકાંડના અધિકારી અને તેનો વિષય ભિન્ન છે, અને જ્ઞાનકાંડના અધિકારી અને તેનો વિષય ભિન્ન છે. આમ અધિકારી અને વિષયનો ભેદ હોવાથી જ્ઞાનનુ અંગપણું અને કર્મનું પ્રધાનભાવપણું કેમ ઘટી શકે? નજ ઘટી શકે. ૬૮.

હવે જેમ જ્ઞાન કર્મપ્રકરણમાં રહેલું નથી તેમ કર્મ પણ જ્ઞાનપ્રકરણમાં રહેલું નથી એમ કહે છે—

ज्ञानं कर्मणि न स्याज्ज्ञाने कर्मेदमपि तथा न स्यात् ।
कथमनयोरुभयोस्तत्तपनतमोवत्समुच्चयो घटते ॥ ६९ ॥

[જેમ] આત્મજ્ઞાન કર્મપ્રકરણમાં સંભવતું નથી તેમ આ કર્મ પણ જ્ઞાનપ્રકરણમાં ન સંભવે, તેથી સૂર્ય અને અંધારાની પેઠે આ બંનેનો સમુચ્ચય કેમ ઘટી શકે?

જેમ આત્મજ્ઞાન કર્મપ્રકરણમાં સંભવતું નથી, તેમ આ કર્મ પણ જ્ઞાનપ્રકરણમાં ન સંભવે એમ હોવાથી સૂર્ય ને અંધકારની પેઠે વિરુદ્ધપણાથી આ જ્ઞાન અને કર્મનું સાથે રહેવારૂપ લક્ષણવાળું એકાધિકરણપણું સંભવતું નથી ૬૯.

તો તેનું સાક્ષીપણું કયા સંબંધવડે થાય છે? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે—

रज्ज्वादेरुरगाद्यैः संबन्धस्तस्य दृश्यसंबन्धः ।
सततमसङ्गोऽयमिति श्रुतिरप्यमुमर्थमेव साधयति ॥ ७२ ॥

[જેમ] રજ્જુ આદિનો સર્પાદિની સાથે સંબંધ [છે તેમ] તેનો દૃશ્યની સાથે સંબંધ [છે] આ નિરંતર અસંગ [છે,] એમ શ્રુતિ પણ આ અર્થનેજ પ્રતિપાદન કરે છે.

દોરડી અને છીપનો જેમ સર્પ અને રૂપાની સાથે કલ્પિત સંબંધ છે, તેમ આ બ્રહ્માનો સર્વ દૃશ્યની સાથે કલ્પિત સંબંધ છે, પણ સંયોગસંબંધ અથવા સમવાયસંબંધ નથી. આ આત્મા સર્વદા સર્વ સંબંધથી રહિત છે ("असंगोऽयं पुरुषः" આ આત્મા અસંગ છે,) આ શ્રુતિ પણ આત્માના અસંગપણાનેજ પ્રતિપાદન કરે છે. ૭૨.

હવે બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન કાંઈ પણ પ્રમાતૃ વસ્તુઓ નથી, કે જેની સાથે બ્રહ્મના સંબંધાદિની અપેક્ષા થાય એમ કહે છે—

कर्तृ च कर्म च यस्य स्फुरति प्रत्यैव तत्र जानाति ।
यस्य न कर्तृ न कर्म स्फुरदात्ममयमेव वेदितुं क्रमते ॥ ७३ ॥

કર્તાપણું અને કર્મ જેને સ્ફુરે છે તે બ્રહ્મ જ [છે. તે બંને બ્રહ્મને] જાણતાં નથી જેને કર્તાપણું અને કર્મ નથી આત્મ જ વધારે સ્પષ્ટ જાણવાનો આરંભ કરે છે.

કર્તાપણું અને કર્મ જેને સ્ફુરે છે તે કર્તાપણાના અને કર્મના સ્ફુરણરૂપથી બ્રહ્મ જ છે. તે કર્તાપણું અને કર્મ [illegible] બન્નેને જાણતું નથી. જે બ્રહ્મને કર્તાપણું અને કર્મ કાંઈ પણ નથી

વડે પ્રાણરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ અસત્‌માંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ ન થાય એ યુક્તિવડે, ને આ અસત્‌કારણવાદ સંભવી શકતો નથી, તેથી સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મજ આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે.૭૯.

જગત્‌નું કારણ સદ્રૂપ બ્રહ્મ છે એમ કહેવાથી અદ્વૈતની હાનિ થશે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છેઃ—

जगदाकारतयापि प्रथते गुरुशिष्यविग्रहतयापि ।
ब्रह्माद्याकारतयापि प्रतीभातीदं परात्परं तत्त्वम् ॥ ८० ॥

આ પરથી પર તત્ત્વ જગદાકારપણાવડે, ગુરુશિષ્યના શરીરપણાવડે, અને બ્રહ્માદિના આકારપણાવડે, પ્રસિદ્ધિને પામે છે.

માયાથી સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક એવું બ્રહ્મતત્ત્વજ નામરૂપાત્મક જગદાકારપણાવડે, ગુરુશિષ્યના શરીરરૂપે, અને હિરણ્યગર્ભાદિ દેવતારૂપે વિવર્તરૂપે પ્રતીત થાય છે. સત્ય બ્રહ્મમાં જગત્, ગુરુશિષ્ય, અને બ્રહ્માદિ દેવો અધ્યાસરૂપે પ્રતીત થતા હોવાથી દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ અદ્વૈતજ સુસ્થિર રહે છે. ૮૦.

કેટલાક અવિવેકીઓ બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્ સત્ય છે એમ માને છે, તેમનું તે માનવું જન્મમરણની પરંપરાને માટે થાય છે એમ કહે છેઃ—

सत्यं जगदिति भानं संसृतये स्यादपक्वचित्तानाम् ।
तस्मादसत्यमेतन्निखिलं प्रतिपादयन्ति निगमान्ताः ॥ ८१ ॥

જગત્ સત્ય છે આ જ્ઞાન અપક્વ ચિત્તવાળાઓને સંસારને માટે થાય છે, તેથી આ સર્વ અસત્ય છે એમ ઉપનિષદો પ્રતિપાદન કરે છે.

વડે પ્રજારૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ અસત્‌માંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ ન થાય એ યુક્તિવડે, તે આ અસત્‌કારણુવાદ સંભવી શકતો નથી, તેથી સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મજ આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે.૭૯.

જગત્‌નું કારણુ સદ્રૂપ બ્રહ્મ છે એમ કહેવાથી અદ્વૈતની હાનિ થશે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

जगदाकारतयापि प्रथते गुरुशिष्यविग्रहतयापि ।
ब्रह्माद्याकारतयापि प्रतिभातीदं परात्परं तत्त्वम् ॥ ८० ॥

આ પરથી પર તત્ત્વ જગદાકારપણાવડે, ગુરુશિષ્યના શરીરપણાવડે, અને બ્રહ્માદિના આકારપણાવડે, પ્રસિદ્ધિને પામે છે.

માયાથી સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક એવું બ્રહ્મતત્ત્વજ નામરૂપાત્મક જગદાકારપણાવડે, ગુરુશિષ્યના શરીરરૂપે, અને હિરણ્યગર્ભાદિ દેવતારૂપે વિવર્તરૂપે પ્રતીત થાય છે. સત્ય બ્રહ્મમાં જગત્, ગુરુશિષ્ય, અને બ્રહ્માદિ દેવો અધ્યાસરૂપે પ્રતીત થતા હોવાથી દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણુ અદ્વૈતજ સુસ્થિર રહે છે. ૮૦.

કેટલાક અવિવેકીઓ બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્ સત્ય છે એમ માને છે, તેમનુ તે માનવું જન્મમરણુની પરંપરાને માટે થાય છે એમ કહે છે:—

सत्यं जगदिति मानं संसृतये स्यादपक्वचित्तानाम् ।
तस्मादसत्यमेतन्निखिलं प्रतिपादयन्ति निगमान्ताः ॥ ८१ ॥

જગત્ સત્ય છે આ જ્ઞાન અપક્વ ચિત્તવાળાઓને સંસારને માટે થાય છે, તેથી આ સર્વ અસત્ય છે એમ ઉપનિષદો પ્રતિપાદન કરે છે.

[illegible] દ્ આત્મામાં કલ્પિત [illegible]
[illegible] મ કરે છે—

अनवगतकाञ्चनानां भूषणधीरिव [illegible] दृग्धियम् ।
प्रथमविवेकभाजां जगति जना[illegible] यहङ्कारः

સોનાને નહિ જાણના[illegible]
[illegible]ની બુદ્ધિજ [છે,] એ[illegible] જ હું [illegible]
જગત્માં તાત્ત્વિકી બુ[illegible] મ[illegible]
જેમ સોનાના [illegible]
સ્વરૂપ અલંકારમાં [illegible]
જ્ઞાન થાય છે. [illegible]
આ સર્વ [illegible] હું એવી રીતે
[illegible] અહંકાર સદ્રૂપ ચેતનના સંબંધવા[illegible]
[illegible] થાય છે ૮૭.

હવે હું એવા જ્ઞાનનો વિષય આત્માજ છે, અન્ય [illegible] કરે છે—

तस्मात् सर्वशरीरेष्वहमहमित्येव भासते स्पष्टं ।
यः प्रत्ययो विशुद्धस्तस्य ब्रह्मैव भवति मुख्यार्थः ॥ ८८ ॥

તેથી સર્વ શરીરોમાં હું હું એવું જે સ્પષ્ટ ને વિશુદ્ધ જ્ઞાન જણાય છે તેનો મુખ્ય અર્થ બ્રહ્મજ થાય છે.

ઉપર કહેલા કારણથી સર્વ શરીરોમાં "હું" "હું"-એવી રીતનું જે પ્રકટ અને ઉપાધિરહિત જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે તે હું એવા જ્ઞાનનો બ્રહ્મજ મુખ્ય અર્થ થાય છે, તેનો તે ગૌણ અર્થ થતો નથી.૮૮.

બ્રહ્મજ અહંકારનો મુખ્ય અર્થ છે એમ કહ્યું તેને દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે—

गोशब्दादिव गोत्वं तदपि व्यक्तिः प्रतीयतेऽर्थतया ।
अहमर्थः परमात्मा तद्वद्धात्मा भवत्यहङ्कारः ॥ ८९ ॥

જેમ ગાયશબ્દથી ગાયપણું [છે.] તોપણ અર્થપણાવડે વ્યક્તિ પ્રતીત થાય છે, તેમ હુંનો અર્થ પરમાત્મા છે, પણ ભ્રાંતિવડે અહંકાર થાય છે.

જેમ ગાય એવા શબ્દથી ગાયપણું એવો મુખ્ય અર્થ થાય છે, તોપણ તે ગાયપણું અર્થના સંબંધવડે એક ગાયની આકૃતિનો બોધ કરે છે, તેમ હું એવા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પરમાત્મા છે, પણ ભ્રાંતિવડે અહંકાર પણ હું એવા જ્ઞાનનો અર્થ થાય છે. ૮૯

ભ્રાંતિવડે અહંકાર પણ હું એવા જ્ઞાનનો અર્થ થાય , તે તેથી અહંકારમાં પણ કર્તાપણાદિ ધર્મોનો આરોપ થાય છે એમ કહે છે—

दाहकत्वादिकमयसः पावकसङ्गेन भासते यद्वत् ।
तद्वच्चेतनसङ्गादहमिति प्रतिभाति कर्तृतादीनि ॥ ९० ॥

જેમ અગ્નિના સંગવડે લોઢાનું દાહકરણપણું આદિ પ્રતીત થાય છે, તેમ ચેતનના સંગથી અહંકારમાં [પણ] કર્તાપણું આદિ પ્રતીત થાય છે.

જેમ અગ્નિના સંયોગવડે લોઢામાં બાળવાનો તથા પ્રકાશરૂપ ધર્મ પ્રતીત થાય છે, તેમ ચેતનના સંબંધથી અહંકારમાં કર્તાપણું ભોક્તાપણું ઇત્યાદિ ધર્મો અધ્યાસથી પ્રતીત થાય છે. ૯૦

તેથી આત્મા જ હું એવા જ્ઞાનનો અર્થ છે એવી નિરંતર ભાવના કરવી, બીજી ભાવના ન કરવી, એમ કહે છે.—

देहेन्द्रियादिदृश्यव्यतिरिक्तं निर्मलमतुलमद्वैतम् ।
अहमर्थमिति विविच्यात तद्व्यतिरिक्तं न कल्पयेत्किंचित् ॥९१॥

[જે] શરીર અને ઇંદ્રિયાદિ દૃશ્યથી ભિન્ન, નિર્મલ,

હું એવી બુદ્ધિ અને આ એવી બુદ્ધિ આત્મામાં કલ્પિત હોવાથી હું એવી બુદ્ધિનો અર્થ આત્માજ છે એમ કહે છે—

तस्मादखिलसाक्षी परमात्मैवाहमर्थ इत्युचितम् ।
अजडवदेव जडोऽयं सत्संबन्धात्प्रभात्यहङ्कारः ॥ ८७ ॥

તેથી સર્વના સાક્ષી પરમાત્માજ હુંનો અર્થ [છે] એમ ઉચિત [છે.] આ જડ અહંકાર સતના સંબંધથી ચેતનના જેવોજ જણાય છે.

જેથી અહંકારાદિ આત્મામાં કલ્પિત છે, તેથી આ સમગ્ર જગતના સાક્ષી પરમાત્માજ હું એવી વૃત્તિનો અર્થ છે, એમ સંભવે છે. આ જડ અહંકાર સદ્રૂપ ચેતનના સંબંધથી ચેતનજેવોજ પ્રતીત થાય છે. ૮૭.

હવે હું એવા જ્ઞાનનો વિષય આત્માજ છે, અન્ય નથી, એમ કહે છે—

तस्मात् सर्वशरीरेष्वहमहमित्येव भासते स्पष्टः ।
यः प्रत्ययो विशुद्धस्तस्य ब्रह्मैव भवति मुख्यार्थः ॥ ८८ ॥

તેથી સર્વ શરીરોમાં હું હું એવું જે સ્પષ્ટ ને વિશુદ્ધ જ્ઞાન જણાય છે તેનો મુખ્ય અર્થ બ્રહ્મજ થાય છે.

ઉપર કહેલા કારણથી સર્વ શરીરોમાં "હું" "હું" એવી રીતનું જે પ્રકટ અને ઉપાધિરહિત જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે તે હું એવા જ્ઞાનનો બ્રહ્મજ મુખ્ય અર્થ થાય છે, તેનો તે ગૌણ અર્થ થતો નથી. ૮૮.

બ્રહ્મજ અહંકારનો મુખ્ય અર્થ છે એમ કહ્યું તેને દૃષ્ટાંતવડે સિદ્ધ કરે છે—

गोशब्दादिव गोत्वं तदपि व्यक्तिः प्रतीयतेऽर्थतया ।
अहमर्थः परमात्मा तद्वद्भ्रान्त्या भवत्यहङ्कारः ॥ ८९ ॥

અતુલ ને અદ્વૈત [છે, તો] હું એવા જ્ઞાનનો અર્થ [છે,] એ જાણીને તેનાથી ભિન્ન કાંઈ ન ચિંતવે.

જે શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણાદિ સર્વ દ્રવ્યથી વિલક્ષ અવિદ્યાના લેશથી રહિત, આડમ્બરરહિત ને દૈતવર્જિત બ્રહ્મ છે, તે એવા જ્ઞાનનો વિષય છે, એમ જાણીને તે બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજ વસ્તુનું ચિંતન વિવેકી ન કરે. ૯૧.

આત્મા હું એવા જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી સર્વ શરીરરૂપ ઉ ધિમાં સમાનજ છે તોપણ ઉપાધિના ભેદથી આત્માનો પણ યવાથી અનુભવનું વિચિત્રપણું થાય છે એમ કહે છે —

यद्वत्सुखदुःखानामवयवभेदादनेकता देहे ।

तद्वदिह सत्यभेदेऽप्यनुभववैचित्र्यमात्मनामेषाम् ॥ ९२ ॥

જેમ શરીરમાં અવયવોના ભેદથી સુખદુઃખોનું અને કપણું [થાય છે,] તેમ અહિં અભેદ છતાં પણ આ આત્મ ઓના અનુભવનું વિચિત્રપણું [થાય છે.]

જેમ એકજ સ્થૂલશરીરમાં હાથપગાદિ અવયવોના ભેદથી સુખ દુઃખોની અનેકતા થાય છે, એટલે મારે હાથે સુખ છે, મારે હાથે દુઃખ છે ને મારે પગે સુખ છે, મારે પગે દુઃખ છે, ઇત્યાદિ રીતના સુખદુઃખો અનેકપણું જણાય છે, તેમ આ સંસારમાં વસ્તુતાએ ચેતનરૂપે અભે છતાં પણ અંતઃકરણના ભેદથી આ આત્માઓના અનુભવનું વિચિત્ર પણું થાય છે, અર્થાત્ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના વિલક્ષણપણાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીત થતા જીવાત્માઓના આ જગતના સંબંધના અનુભવ નું વિલક્ષણપણું થાય છે. ૯૨.

આ જગતના માયામયપણાથી આના સંબંધમાં વિવેકીએ વધારે વિચાર કરવો યોગ્ય નથી એમ કહે છે:—

[illegible] हेतुः ।
[illegible] ॥ ५७ ॥

[illegible] ભીંતિ [illegible] જેમ [illegible] દીપક [illegible] કે જેમ [illegible]

[illegible]

[illegible] જગતના [illegible] સિદ્ધ [illegible]

दन्तिनि दारुविकारे दारु तिरोभवति सोऽपि तत्रैव ।
जगति तथा परमात्मा परमात्मन्यपि जगत्तिरोधत्ते ॥ ५८ ॥

[જેમ] લાકડાના કાર્યરૂપ હાથીમાં લાકડું તિરોધાન પામે છે, તે પણ તેમાંજ (તિરોધાન પામે છે,) તેમ જગતમાં પરમાત્મા [અને] પરમાત્મામાં પણ જગત તિરોધાન પામે છે.

જેમ લાકડાના [illegible] હાથીમાં બાળકની દૃષ્ટિએ માત્ર હાથી [illegible] લાકડું તિરોધાન પામે છે અને મોટી વયના વિવેકી [illegible] લાકડાની પ્રતીતિ થવાથી તે હાથી પણ લાકડામાંજ તિરોધાન [illegible], તેમ અજ્ઞાનીને જગતની પ્રતીતિ થવાથી જગતમાં પરમાત્મા તિરોધાન પામે છે, અને વિવેકીને પરમાત્માની પ્રતીતિ થવાથી પરમાત્મામાં પણ જગત્ તિરોધાન પામે છે. ૫૮.

[illegible] જિનનું [illegible] એક [illegible]

[illegible] વિજિતમ્ ।
[illegible]

[illegible] રૂપ એવા [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । बहुधेवेदमत्राभाति । न इह तत्त्वपि
पश्यन्ति । योगानामपरिच्छेदात् न पश्यन्ति निरन्तरम् ॥
[illegible] व्यवहारे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

व्यवहारस्य हेतोर्वै विद्याविद्येति दर्शिता ।
मात्मैव परमार्थतः नान्य इति सम्यग्ज्ञानमात्रम् ॥ ९ ३ ॥

વ્યવહારની સિદ્ધિને માટે આ વિદ્યા ને અવિદ્યા એમ વેદની પરિભાષા છે । તત્ત્વની દૃષ્ટિએ તો યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રકાશ છે, આત્માથી ભિન્ન નથી.

આત્મા અને [illegible] [illegible] વિદ્યા અને અવિદ્યા [illegible] [illegible] છે [illegible] અને આત્માના [illegible] [illegible] વિદ્યા અને અવિદ્યા એવી કોઈ વસ્તુ નથી. યથાર્થ [illegible] આ જગતથી ભિન્ન અન્ય કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. ' નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ॥ ' [illegible] કાંઈ પણ ભેદ નથી. [illegible] [illegible] છે [illegible]

જગતથી અન્ય બાહ્ય વસ્તુ છે એમ માનનારાના મનમાં પણ [illegible] તેને [illegible] કહેવાય છે એમ કહે છે—

अस्त्यात्मेति मते येषामपि प्रतीय नास्तितारूपम् ।
[illegible] शून्यमेव तत्त्वतः ॥ ९ ८ ॥

જો અન્ય છે આવો મત [હોય] તોપણ અસ્તિતારૂપ બ્રહ્મ જ [છે,] અસ્તિતાથી ભિન્ન નાસ્તિતાવડે શૂન્યજ [કે] તે સિદ્ધ [થાય.]

બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજી વસ્તુ છે એમ જો વાદી પોતાનો મત જણાવે તો તે અન્ય વસ્તુ છે એવા રૂપવડે બ્રહ્મજ છે, કેમકે છે એવું રૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજે નથી. છે એવા રૂપથી ભિન્ન નથી એવું રૂપ છે. નથી એ શૂન્યનુંજ નામ છે, તેથી વાદીઓના મતમાં પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન જે છે તે શૂન્યજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૯૮.

જ્ઞાનીઓને જો બ્રહ્મથી ભિન્ન કાંઈ પણ પ્રતીત ન થતું હોય તો તેમનો શરીરવ્યવહાર કેવી રીતે સભવી શકે ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છેઃ—

तत्त्वावबोधशक्त्या स्थिरतया बाधितापि सा माया ।
आदेहपातमेषामाभात्यात्माप्ययं निजो विदुषाम् ॥ ९९ ॥

તત્ત્વજ્ઞાનના સામર્થ્યથી વિક્ષેપાદિરહિતપણાવડે બાધ પામેલી તે માયા શરીરના પાતપર્યંત આ વિદ્વાનોને પ્રતીત થાય છે, [અને] પોતાનો આ આત્મા પણ [પ્રતીત થાય છે.]

આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના જ્ઞાનના સામર્થ્યથી વિક્ષેપાદિરહિતપણાવડે મિથ્યારૂપે નક્કી થયેલી લોકપ્રસિદ્ધ શરીરરૂપ તે માયા તેમના સ્થૂલશરીરનું પડવું થાય ત્યાંસુધી આ બ્રહ્મનિષ્ઠ જ્ઞાનીઓને મિથ્યાપણાવડે પ્રતીત થાય છે, અને પોતાનું સ્વરૂપ અદ્વયાનંદરૂપે તથા સત્યરૂપે અનુભવાય છે. ૯૯

જો શરીરના પડવાસુધી જ્ઞાનીઓને અને અજ્ઞાનીઓને જગતનું સરખું ભાન થતું હોય તો પછી વિદ્વાનોમાં અજ્ઞાનીઓથી શો ફરક રહ્યો ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે—

एष विशेषो विदुषां पश्यन्तोऽपि प्रपञ्चसंसारम् ।
पृथगात्मनो न किंचित्पश्येयु सकलनिगमनिर्णीतात् ॥१००॥

વિદ્વાનોમાં આ ફરક છે તેઓ પ્રપંચરૂપ સંસારને જોતા છતા પણ સર્વ વેદોએ નક્કી કરેલા આત્માથી [ભિન્ન] કાંઇ પણ જોતા નથી.

અજ્ઞાનીઓથી જ્ઞાનીઓમાં આ ફરક છે [illegible] પાંચે ભૌતિક પ્રપંચના અનુભવ કરતા છતાં પણ તે [illegible] અને સર્વ ઉપનિષદોના વાક્યોએ નક્કી કરેલ પોતાના [illegible] પણ ભિન્નરૂપે જોતા નથી પરંતુ પોતાના [illegible] આ સર્વને જુએ છે ૧૦૦

અદ્વૈતભાવનામાં સ્થિર થયેલા જ્ઞાનીઓ [illegible] જ્ઞાનીને કર્તવ્યાદિ નથી એમ કહે છે

किं चिन्त्यं किमचिन्त्यं किं कथनीयं किमप्यकथनीयम् ।
किं कृत्यं किमकृत्यं निखिलं तदिति जानतां विदुषाम् ॥१०१॥

સર્વ તે [છે] એમ જાણનાર જ્ઞાનીઓને વિચારવાયોગ્ય શું [છે] ? [ને] નહિ વિચારવાયોગ્ય શું [છે ?] કહેવાયોગ્ય શું [છે] ? [ને] નહિ કહેવાયોગ્યપણ શું છે ? શું કરવાયોગ્ય છે ? [ને] શું નહિ કરવાયોગ્ય છે ?

આ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ અનુભવનાર બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને [illegible] અને દ્વૈતાદિના સત્યપણાની ભ્રાન્તિનો અભાવ હોવાથી અને તેમના પૂર્ણકામપણાથી તેમને કોઇ પણ પદાર્થ રાગપૂર્વક વિચાર કરવાયોગ્ય નથી, કોઇ પણ પદાર્થ દ્વેષપૂર્વક નહિ વિચારવાયોગ્ય પણ નથી, કોઇ પણ વિષય કહેવાયોગ્ય પણ નથી, અને કોઇ પણ વિષય રહસ્યરૂપ જાણીને નહિ કહેવાયોગ્ય પણ નથી, કોઇ કર્તવ્ય પણ નથી, અને

ऐक्यावभासकोऽहं वाक्यपरिज्ञानपावनमतीनाम् ।
देशमहमेव तत्त्वं नैशतमःप्रायमोहमिहिरोऽहम् ॥ ११३ ॥

એકપણાનો પ્રકાશનારો હું [છું,] મહાવાકયથી ઉત્પન્ન થયેલા [બ્રહ્મસ્વભાવરૂપ] જ્ઞાનવડે જેમની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થઇ છે એવાઓનો નિયંતા હુંજ [છું, હું] સદ્વસ્તુ [છું, અને] હું રાતના ઘાટા અંધારાજેવા અજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ કરનાર સૂર્ય [છું.]

એકપણાનો—જીવબ્રહ્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અભેદનો. ૧૧૩.

ओजोऽहमखिलशक्तीनामोतप्रोतोऽयमखिलभुवनेऽहम् ।
ओंकारसारसोरुहमकरन्दकुलालोलमत्तभृङ्गोऽहम् ॥ ११४ ॥

[સર્વ] શક્તિઓનું સામર્થ્ય હું [છું,] હું [સર્વ] ભુવનોમાં ઓતપ્રોત થઇને (વ્યાપીને) રહેલો [છું, અને] હું ૐકારરૂપ કમળમાંથી પ્રસરતા આત્મસુખરૂપ સુગંધથી મત્ત થયેલો ભમરો [છું.]

મત્ત—[illegible] ૧૧૪

अंशत्वमहमशुभानां पापादिकसर्वजालहरिणोऽहम् ।
औदार्यनिरतोऽहं निजविनियन्चतुर्वर्गतारणपरोऽहम् ॥ ११५ ॥

હું [સર્વ] પાપોને નિર્મૂલ કરનારો [છું,] હું અવિદ્યાએ ઉત્પન્ન કરેલા પ્રપંચરૂપ ધર્મસમૂહથી રહિત [છું,] હું અત્યંત ઉદારસ્વભાવી [છું,] અને હું મને કલ્પેલા નાનાપ્રકારના [ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ] ચારના સાધનોને સંપાદન કરવામાં તત્પર [છું.] ૧૧૫

[illegible] ।
[illegible] ॥ ११६ ॥

હું મહત્પણાવડે સર્વ ઉન્મત્ત ગજેંદ્રોના અંકુશરૂપ [છું,] અર્થાત્ હું પોતાની મોટાઇવડે ઉન્મત્ત થયેલા સર્વ અભિમાની પુરુષોના મદનો નાશ કરનારો છું [હું આકાશના જેવો અત્યંતનિર્મલ [છું] હું કામથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારોથી રહિત [છું] ૧૧૬.

आत्मविकल्पसमीनामसत्कल्पदुपदेशागम्यमानोऽहम् ।
अस्थिरसुखविमुक्तोऽहं सुस्थिरसुखबोधसंपत्संततोऽहम् ॥११७॥

હું આત્મામાં સંશયયુક્ત બુદ્ધિવાળાઓને નિશ્ચયવાળા ઉપદેશથી જાણવામાં આવનારો [છું] હું અસ્થિર સુખથી (વિષયસુખથી) રહિત [છું, અને] હું સુસ્થિર સુખ અને જ્ઞાનરૂપ સંપત્તિને યોગ્ય [છું]

સંશયયુક્ત બુદ્ધિવાળાઓને-હું આત્મા છું, કે આત્મા નથી એવા સંશયયુક્ત બુદ્ધિવાળા પુરુષોને નિશ્ચયવાળા ઉપદેશથી હું આત્મા છું એવા શ્રીમદ્‌ગુરુએ કરેલા નિશ્ચય ઉપદેશથી ૧૧૭.

करुणारसभरितोऽहं कवलितकमलासनादिलोकोऽहम् ।
कलुषाहङ्कारविलक्षणोऽहं कल्मषपुण्यलेपरहितोऽहम् ॥११८॥

હું કૃપારૂપ અમૃતથી પરિપૂર્ણ [છું,] હું બ્રહ્માદિ લોકમાં વ્યાપેલો [છું,] હું મલિન અહંકારથી રહિત [છું, અને] હું પાપ અને પુણ્યના સંબંધથી રહિત [છું] ૧૧૮

मानामगोचरोऽहं मानातीतोऽहं खपुष्पसमगोऽहम् ।
मत्तममसुखासरोऽहं खण्डज्ञानोपनादनपरोऽहम् ॥ ११९ ॥

હું ઇંદ્રિયોનો અવિષય [છું,] હું આકાશથી પર [છું,] આકાશના ફૂલજેવા સંસારમાં હું રહેલો [છું,] હું ખલ

પુરુષોથી પામી શકાઉં એવો નથી, [અને] હું પરિચ્છિન્ન જ્ઞાનોને દૂર કરવામાં તત્પર [છું.]

પર-સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક. ૧૧૯.

गलितद्वैतकथोऽहं देही भवदखिलमूलहृदयोऽहम् ।
गन्तव्योऽहमनीहैर्गत्यागतिरहितपूर्णबोधोऽहम् ॥ १२० ॥

હું દ્વૈતની વાતથી અત્યંતરહિત [છું,] હું દેહી [એટલે] ઉત્પન્ન થયેલા સર્વના મૂલરૂપ[માયા]ના હૃદયરૂપ [છું,] હું [કર્મના ફલની] આશાથી રહિત[પુરુષો]વડે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય [છું, અને] હું ઉત્પત્તિ તથા વિનાશથી રહિત પૂર્ણજ્ઞાનસ્વરૂપ [છું.] ૧૨૦.

घनतरमोहतिमिरप्रकरप्रध्वंसनभानुनिकरोऽहम् ।
घटिकावासररजनीसंवत्सरयुगकल्पकालभेदोऽहम् ॥१२१॥

હું અત્યંત ઘાટા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારના ફેલાવાનો નાશ કરનાર કિરણોના સમૂહરૂપ [છું,] હું ઘડી, દિવસ, રાત, વર્ષ, યુગ અને કલ્પ એવા કાલના ભેદરૂપ [છું] ૧૨૧.

चरदचरात्मकोऽहं चतुरमतिश्लाघ्यचरितोऽहम् ।
चपलजनदुर्गमोऽहं चलभवजलधिपारदेशोऽहम् ॥१२२॥

હું સ્થાવરજંગમરૂપ [છું,] હું ચતુર બુદ્ધિવાળાઓવડે સ્તુતિ કરવાયોગ્ય આચરણવાળો [છું. હું ચંચલ મનુષ્યોવડે પ્રાપ્ત થાઉં એવો નથી, [અને] હું અસ્થિર સંસારસાગરના પારદેશરૂપ [છું.]

ચપલ મનુષ્યોવડે-વિષયોના ચિંતનવડે જેમની બુદ્ધિ બહુ ચપલ છે એવા પુરુષોવડે. પારદેશરૂપ-સંસારસાગરના સામા કાંઠારૂપ-પ્રસ્થરૂપ.

स्मृतिश्रुतिगुणिगणज्ञानादानन्दमोदमानोऽहम् ।
शब्दविरतममीषां दुर्ज्ञेयोऽहं शान्तिमार्गगम्योऽहम् ॥१२३॥

હું વેદરૂપ સાગરમાં શુભ જ્ઞાન તથા સુખથી ઉત્પન્ન થયેલા આનંદથી પ્રસન્ન [છું.] છકવાળા શબ્દોવડે જેમની બુદ્ધિ નાશ પામેલી છે તેમને હું અજ્ઞાત [છું, અને] હું તર્કાદિરહિત સમ્પ્રદાયવડે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય [છું] ૧૨૩.

क्षमाद्यासमादिगोचरपञ्चमहाभूतमूलभूतोऽहम् ।
जगदानन्दकरोऽहं जन्मजरारोगमरणरहितोऽहम् ॥ १२४ ॥

હું ક્ષમાદિને પ્રત્યક્ષ પંચમહાભૂતોના મૂલરૂપ છું હું જગત્‌ને આનંદ આપનારો [છું.] હું જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ અને મરણથી રહિત [છું.]

ક્ષમાદિ—ક્ષ્મા, વિશ્વ ને રસ. પંચમહાભૂત—આકાશ વાયુ તેજસ્, જલ ને પૃથિવી. મયરૂપ—નિત્તોપાદાનકારણરૂપ. ૧૨૪

शङ्खध्वनिरणध्वनिशिञ्जितबृंहितमुख्यविविधनादभेदोऽहम् ।
सद्यः परिमात्मबोधदीपविस्फुरितहृदयपद्मोऽहम् ॥१२५॥

હું શંખ આદિના ધ્વનિરૂપ, રણમાં વીરપુરુષોના ધ્વનિરૂપ, ભૂષણના ધ્વનિરૂપ, અને હાથીઓના ધ્વનિરૂપ ઇત્યાદિ નાનાપ્રકારના નાદના ભેદોરૂપ [છું,] અને] હું તત્કાલ પ્રકટેલા આત્મજ્ઞાનરૂપ દીપકના પ્રકાશવડે પ્રકાશ પામેલ હૃદયકમલરૂપ [છું.] ૧૨૫.

ज्ञानमहं ध्येयमहं ज्ञाताहं ज्ञानसाधनगणोऽहम् ।
ज्ञातृज्ञानविनाशनमहितसमाधिनेयोऽहम् ॥ १२६ ॥

હું પદાર્થને ગ્રહણ કરનારી વૃત્તિરૂપ [છું.] હું જ્ઞાનના

યોગ્ય અર્થ [છું,] હું લય, વિક્ષેપ ને કષાયથી રહિત [છું,] હું લાભમય ને અલાભમય [છું, ને] હું પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય-માં નહિ પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય [છું.] ૧૩૮.

वर्णाश्रमरहितोऽहं वर्णमयोऽहं वरेण्यगण्योऽहम् ।
वाचामगोचरोऽहं वचसामर्थे पदे निविष्टोऽहम् ॥ १३९ ॥

હું વર્ણ તથા આશ્રમથી રહિત [છું,] હું અક્ષરમય [છું,] હું શ્રેષ્ઠોમાં પૂજ્ય [છું,] હું વાણીઓના અવિષયરૂપ [છું, અને] હું વાક્યોના પદમાં [ને] અર્થમાં પ્રવેશ પામેલો છું. ૧૩૯.

शमदमविरहितमनसां शास्त्रशतैरप्यगम्यमानोऽहम् ।
शरणमहमेव विदुषां शकलीकृतविविधसंशयगणोऽहम् ॥ १४० ॥

હું શમ તથા દમાદિથી રહિત મનવાળાઓને સેંકડો શાસ્ત્રોના અવલોકનોવડે પણ અપ્રાપ્ય [છું,] હુંજ જ્ઞાનીઓ-નું શરણ [છું, અને] જેણે નાનાપ્રકારોના સંદેહોનો સમૂહ છેદી નાંખ્યો છે તે હું [છું.] ૧૪૦.

षड्भावविरहितोऽहं षड्गुणरहितोऽहमहितरहितोऽहम् ।
षट्कोशविरहितोऽहं षट्त्रिंशत्तत्त्वजालरहितोऽहम् ॥ १४१ ॥

હું ૭ ભાવોથી અત્યંતરહિત [છું,] હું ૭ ગુણોથી રહિત [છું,] હું અનિષ્ટથી રહિત [છું,] હું ૭ કોશોથી અત્યંતરહિત [છું, અને] હું છત્રીશ તત્ત્વોના સમૂહથી રહિત [છું.]

૭ ભાવોથી-છે, ઉત્પન્ન થાય છે, વધે છે, રૂપાન્તર પામે છે, ઘટે છે, ને વિનાશ પામે છે, આ ૭ ભાવવિકારોથી. ૭ ગુણોથી-મધુરાદિ ૭ રસોથી. અનિષ્ટથી-પોતાના અનિષ્ટથી. ૭ કોશોથી-સ્નાયુ, હાડકાં,

[કહેલો તે] દેહને સેવતો નથી, [ને] ત્યારપછી શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરતો નથી, તે પ્રયત્નવાળા મને નમસ્કાર, નમસ્કાર. ૧૫૩.

इत्यात्मबोधलाभं मुहुर्मुहुरनुचिन्त्य मोदमानेन ।
प्रारब्धकर्मणोऽन्ते परं पदं प्राप्यते हन्त कैवल्यम् ॥ १५४ ॥

આ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને પુનઃ પુનઃ મનનના વિષયરૂપ કરીને આનંદાવસ્થાને પામેલા[તે જીવન્મુક્ત પુરુષો]વડે પ્રારબ્ધકર્મને અંતે ઉપમારહિત મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરાય છે.૧૫૪.

मोहान्धकारहरणं संसारोद्वेलसागरोत्तरणम् ।
स्वात्मनिरूपणमेतत्प्रकरणमकरोद्दक्षिणामूर्तिः ॥ १५५ ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કરનાર [અને] સંસારરૂપ વૃદ્ધિ પામેલા સાગરનો પાર પમાડનાર સ્વાત્મનિરૂપણનામનું આ પ્રકરણ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ (શ્રીપરમશિવ) રચતા હવા.

શ્રીશંકરાચાર્ય શ્રીદક્ષિણામૂર્તિનો અવતાર હોવાથી પોતાના નામને સ્થાને પોતે તેઓશ્રીનું નામ આપ્યું છે. ૧૫૫

अज्ञानध्वान्तनिरस्त्या विकसितविज्ञानपङ्कजोल्लासः ।
मानसगगनमर्कं स भासयति श्रीनिवासगुरुभानुः ॥ १५६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं स्वात्मनिरूपणं संपूर्णम् ॥ १० ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને સારી રીતે હણનાર [ને], જેમણે વિજ્ઞાનરૂપ કમળનો વિકાસ કર્યો છે એવા શ્રીનિવાસગુરુરૂપ સૂર્ય મનના ચિદાકાશમાં પ્રકાશે છે.૧૫૬.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાના પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યકૃત રચેલા શ્રીસ્વાત્મનિરૂપણનામના પ્રકરણ ગ્રંથની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતી ભાષાટીકા પૂરી થઈ. ૧૦.

॥ श्रीचर्पटपंजरिकास्तोत्र ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો.

બ્રહ્મ-ઈશનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્‌ગુરુ-પાય.
ચર્પટપંજરિકા-ટીકા, ગુર્જરગિરા લખાય. ૧

મુમુક્ષુઓના અંતઃકરણમાં રહેલા અજ્ઞાનરૂપ અંધારાને દૂર કરનારા પૂજ્યચરણ આચાર્યભગવાન્ કોઈ વેળા ભિક્ષામાટે કોઈ નગરમાં ફિરતા હતા ત્યારે ત્યાં શાસ્ત્રવાસનાના આવેશવાળો કોઈ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કે કોઈ વૃદ્ધ સન્યાસી વ્યાકરણશાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરીને ડુકૃઞ્ કરણે (કૃધાતુ કરવાના અર્થમાં છે,) આ શબ્દો ગોખતો હતો, તે તેઓશ્રીના જોવામાં આવ્યો તેને જોઈને અત્યંત દયાવડે તેઓશ્રીએ તેને આ સ્તોત્રમાં જણાવેલો ઉપદેશ કર્યો છે, એમ કહેવાય છે. ચર્પટપંજરિકાનો અર્થ પાણીના પરપોટાના જેવી કાયા એવો થાય છે આ સ્તોત્રના પહેલા શ્લોકમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં વ્યાકરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ રક્ષણ કરનાર નથી, પણ પરમાત્મજ્ઞાનજ રક્ષણ કરનાર છે, માટે તારે પરમાત્મજ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણપ્રતિ વા વૃદ્ધ સન્યાસિપ્રતિ કહે છે—

भज गोविंदं भज गोविंदं भज गोविंदं मूढमते ।
प्राप्ते सन्निहिते मरणे, नहि नहि रक्षति डुकृञ्करणे ॥ १ ॥

મરણ સમીપમાં આવે " ડુકૃઞ્ કરણે " ન

દહેલો તે] દેવને સેવતો નથી, [ને] ત્યારપછી શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરતો નથી, તે પ્રયત્નવાળા મને નમસ્કાર, નમસ્કાર. ૧૫૩.

इत्यात्मबोधलाभं मुहुर्मुहुरनुचिन्त्य मोदमानेन ।
प्रारब्धकर्मणोऽन्ते परं पदं प्राप्यते स्म कैवल्यम् ॥ १५४ ॥

આ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને પુનઃ પુનઃ મનનના વિષયરૂપ કરીને આનંદાવસ્થાને પામેલા[તે જીવન્મુક્ત પુરુષ]વડે પ્રારબ્ધકર્મને અંતે ઉપમારહિત મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરાય છે.૧૫૪.

मोहान्धकारहरणं संसारोद्वेलसागरोत्तरणम् ।
स्वात्मनिरूपणमेतत्प्रकरणमकृत दक्षिणामूर्तिः ॥ १५५ ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કરનાર [અને] સંસારરૂપ વૃદ્ધિ પામેલા સાગરનો પાર પમાડનાર સ્વાત્મનિરૂપણનામનું આ પ્રકરણ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ (શ્રીપરમશિવ) રચતા હવા.

શ્રીશંકરાચાર્યજી શ્રીદક્ષિણામૂર્તિનો અવતાર હોવાથી પોતાના વર્તમાન નામને સ્થાને પોતે તેઓશ્રીનુ નામ આપ્યુ છે. ૧૫૫

अज्ञानान्ध्यविहन्ता विरचितविज्ञानपङ्कजोल्लासः ।
मानसगगनतलं मे भासयति श्रीनिवासगुरुभानुः ॥ १५६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं श्रीस्वात्मनिरूपणं संपूर्णम् ॥ १० ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધપણાને સારી રીતે હણનારા [ને] જેમણે વિજ્ઞાનરૂપ કમલનો વિકાસ કર્યો છે એવા શ્રીગોવિંદગુરુરૂપ સૂર્ય મારા ચિત્તરૂપ આકાશમાં પ્રકાશે છે.૧૫૬.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીસ્વાત્મનિરૂપણનામના ગ્રંથરૂપ દશમા રત્નની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઈ. ૧૦.

दिनमपि रजनी सायं प्रातः शिशिरवसन्तौ पुनरायातः ।
कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुंचत्याशावायुः ॥भज०॥५॥

દિવસ ને રાત, સાયંકાલ [ને] પ્રાતઃકાલ, [અને] શિશિર ને વસંત પુનઃ આવે છે કાલ રમત કરે છે, [ને] આયુષ્ ચાલ્યું જાય છે, પણ આશારૂપ વાયુ છોડતો નથી. હે મૂઢબુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

દિવસ પૂરો થાય છે ત્યાં રાત આવે છે, ને રાત પૂરી થાય છે, ત્યાં પુનઃ દિવસ ને પુનઃ રાત આવે છે. આમ વારવાર દિવસ ને રાત્રિઓ આવ્યા કરે છે સાયંકાલ ને પ્રાતઃકાલ પણ વારવાર આવ્યા કરે છે. શિશિરઋતુ પછી વસન્તઋતુ, તે પછી ગ્રીષ્મ, ને પછી વર્ષા, તે પછી શરદ, તે પછી હેમંત, ને તે પછી પુનઃ શિશિરાદિ ઋતુઓ આવે છે. આમ વારવાર ઋતુઓ આવ્યા કરે છે. આ બધી કાલની રમત થાય છે, ને તેમાં મનુષ્યનું આયુષ પાણીના પૂરની પેઠે ઉતાવળે ચાલ્યું જાય છે, પણ મનુષ્યના ચિત્તને વિષયોની આશારૂપ જે વાયુ-રોગ થયો છે તે તેને છોડતો નથી, એ ખેદની વાત છે. હે બાળકબુદ્ધિવાળા મૂઢબ્રાહ્મણ ! ઇત્યાદિ. ૫.

जटिलो मुंडी लुंचितकेशः, काषायांबरबहुकृतवेषः ।
पश्यन्नपि च न पश्यति लोकः, उदरनिमित्तं बहुकृतशोकः॥भज०॥६

જટાવાળો, મુંડન કરાવેલો, વાળને ચુંટાવી કાઢેલો, કાષાયવસ્ત્રવડે ઘણા વેષોને ધરનારો, અને પેટને માટે બહુ શોક કરતો મનુષ્ય જોતો છતો પણ જોતો નથી. હે મૂઢબુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

પોતાના માથાપર જેણે મોટી જટા-સંસ્કાર કર્યા વિનાના લાંબા વાળ-ધારણ કરી છે એવો, પોતાના માથાપરના બધા વાળને

જેણે ઊતરાવી નંખાવ્યા છે એવો, પોતાના માથાઉપરના બધા વાલને જેણે ચુંટી કાઢ્યા છે એવો, પોતાના ધર્મમતને અનુસરીને ભગવાં વસ્ત્રોવડે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઘણા વેશોને જેણે ધારણ કર્યા છે એવો, અને પોતાનું ઉદર ભરવામાટે ઘણો શોક કરનારો મનુષ્ય (તેવા મનુષ્યોનો મોટો ભાગ) માત્ર લોકોને દેખાડવાના પોતાના આ બધા દંભને જોતો છતો પણ જાણે જોતો નથી એમ વર્તે છે, અને પોતાના દંભનો પરિત્યાગ કરી તે પોતાના જીવના કલ્યાણમાટે શુદ્ધભાવથી પરમાત્માનું સ્મરણધ્યાનાદિ કરતો નથી. બહુ ખેદની વાત છે કે પોતાને ત્યાગી માનનારાઓનો મોટો ભાગ પોતપોતાના સંપ્રદાયનો બહારનો ડોળ રાખવામાં બહુધા જાગ્રતિ સેવે છે, પણ પરમાત્માનું પરમપ્રેમથી સ્મરણધ્યાન કરવામાં જાગ્રતિ સેવતો નથી. હે બાલબુદ્ધિવાળા વૃદ્ધબ્રાહ્મણ ! ઇત્યાદિ. ૬.

वयसि गते कः कामविकारः, शुष्के नीरे कः कासारः ।
क्षीणे वित्ते कः परिवारो, ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः ॥भज०॥७॥

વય ગયે કામવિકાર કોણ ? પાણી સૂકાયે તળાવ કોણ ? દ્રવ્ય ક્ષીણ થયે પરિવાર કોણ ? તત્ત્વને જાણે સંસાર કોણ ? હે મૂઢબુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

સ્થૂલશરીર જ્યારે અતિવૃદ્ધાવસ્થાને પામી સામર્થ્યહીન થાય ત્યારે શરીરાદિમાં કામવિકારનો પ્રબલ વેગ કેવી રીતે રહી શકે ? ન રહી શકે. પરાણે દૂર થવાજેવો થાય. તળાવમાંનું સર્વ પાણી સુકાઈ ગયા પછી વાસ્તવિક તળાવ ક્યાં રહ્યું ? એ તો સુકો ઉંડો ખાડોજ રહ્યો. દ્રવ્ય કોઇ પણ પ્રકારે જતું રહે ત્યારે તે દ્રવ્યહીન મનુષ્યનો સત્કાર તેનાં સગાંવહાલાં આગળની પેઠે ન કરે એ ઉઘાડી વાત છે. એવી રીતે કારણ દૂર થવાથી તેને અવલંબીને થનારું કાર્ય પણ દૂર

[illegible] અનુભવ પોતાના [illegible] અભિધાનરૂપ [illegible] અભિધાનરૂપ [illegible] જ્ઞાન નથી [illegible] પ્રતીત થાય [illegible] જ્યારે તે [illegible] સહિત બને છે, ત્યારે [illegible] તેમ કહ્યા છતાં ? [illegible] પ્રતીત થાય. હે મૂઢ-બુદ્ધિવાળા [illegible]

अग्रे वह्निः पृष्ठे भानु, रात्रौ चिबुकसमर्पितजानुः।
करतलभिक्षा तरुतलवासस्तदपि न मुंचत्याशापाशः [illegible]

આગળ અગ્નિ (ને) પાછળ સૂર્ય છે, રાત્રિમાં હડપચી બે ઢીંચણની વચ્ચે રાખેલી છે, હાથમાં ભિક્ષા (લે છે, અને) વૃક્ષની નીચે નિવાસ (કરે છે,) તોપણ આશારૂપ પાશ છોડતો નથી. હે મૂઢબુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

પોતાને નવરો માનનાર અથવા અન્નહીન કોઈ મનુષ્ય આગળ ધુણીમાં અગ્નિ સળગાવે છે, પીઠ તથા પાસે આચ્છાદન ન હોવાથી સવારે તથા સાંજે [illegible] સૂર્યનો તાપ પડે છે, ઓઢવાના વસ્ત્રને અભાવે શિયાળાની ઋતુમાં મોટી સ્થિતિએ રાતે ટાઢ વાગવાથી જેણે પોતાનું મોઢું નમાવીને પોતાની હડપચી પોતાનાં બે ઢીંચણોની વચ્ચે રાખેલી છે, અથવા અંગને ટાઢ વાગવાથી જેનો સ્થિતિમાં પોતાનાં બે ઢીંચણો પોતાની હડપચીની પાસે આણી રાખ્યાં છે, જે પોતાનો વૈરાગ્ય જણાવવામાટે પોતાની પાસે ભિક્ષાપાત્ર રાખી તેમાં ભિક્ષા લેતો નથી, અથવા દીનતાને લીધે જેની પાસે પાત્ર નથી, તેથી પોતાના હાથમાં જે આપેલી ભિક્ષા લે છે, ને તેમાંથી થોડો થોડો ખાઈ લે છે, અને આશ્રમ, મઠ કે મકાનમાં નહિ

દાનંદ, નિઃસ્પૃહ ને અસંગ છે. જગત્ મિથ્યા છે. આમ હોવાથી અહિં તારે કાંઇ પણ શોક કરવાજેવું નથી. હે બાલકબુદ્ધિવાળા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ! ઇત્યાદિ. ૧૦.

नारीस्तनभरजघननिवेशं, दृष्ट्वा मायामोहावेशम् ।
एतन्मांसवसादिविकारं, मनसि विचारय वारंवारम् ॥भज०॥११॥

અજ્ઞાનવડે આસક્તિનો બહુ વેગ ઉપજાવનાર સ્ત્રીનાં પુષ્ટ સ્તનો ને વિસ્તારવાળા નિતંબો જોઇને આ માંસ તથા મેદાદિનું કાર્ય છે [એમ તારા] મનમાં [તું] વારંવાર વિચાર. હે મૂઢબુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ

સ્ત્રીના સ્થૂલશરીરના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્માના અજ્ઞાનવડે અથવા, સ્ત્રીના શરીરમા રહેલા દુર્ગંધમય તથા અપવિત્ર પદાર્થોના અજ્ઞાનવડે પોતાના ભણી રમણીયપણાની બુદ્ધિપૂર્વક દૃષ્ટિ કરનાર પુરુષના ચિત્તમાં આસક્તિનો બહુવેગ ઉપજાવનાર સ્ત્રીનાં પુષ્ટ સ્તનો તથા વિસ્તારવાળા નિતંબોઉપર ભૂલથી દૃષ્ટિ પડી જાય તો તેને જોઇને આ સ્તનો ને નિતંબો માંસ, મેદ, (ચરબી,) રુધિર, નાડીઓ ને ત્વચાના કાર્યરૂપ છે, તેમાં કાંઇ પણ સારી વસ્તુ નથી, તે સર્વ અસાર વસ્તુઓના સમૂહરૂપ છે, એમ તું તારા મનમાં વારંવાર વિચાર, અને તેમાં રહેલા વા ઉપજતા આરૂઢ રાગને ત્યજ. હે બાલકબુદ્ધિવાળા વૃદ્ધબ્રાહ્મણ ! ઇત્યાદિ. ૧૧.

गेयं गीतानामसहस्रं, ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।
नेयं सज्जननिकटे चित्तं, देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥भज०॥१२॥

ગીતા ને સહસ્રનામ ગાવાયોગ્ય [છે,] શ્રીપતિનું રૂપ નિરંતર ધ્યાન કરવાયોગ્ય [છે,] સજ્જનના સમીપમાં ચિત્ત

ત્યાં જનારો છે અને દીનજનને દુઃખ આપનારો છે? હે મૂઢબુદ્ધિવાળા! ઇત્યાદિ

[illegible] ૧૨

भगवद्गीता किंचिदधीता गंगाजललवकणिका पीता ।
येनाकारि मुरारेरर्चा, तस्य यम किं कुरुते चर्चाम् मूढमते ॥१३॥

ભગવદ્ગીતા કાંઈક અધ્યયન કરી, ગંગાજલની નાની કણિકા પીધી, જેણે મુરારિની પૂજા કરી, તેની ચર્ચા યમ શું કરે છે? હે મૂઢબુદ્ધિવાળા! ઇત્યાદિ.

જેણે અર્થ તથા તાત્પર્યના જ્ઞાનપૂર્વક શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના થોડા ભાગનું અધ્યયન કર્યું કે જેણે પવિત્ર ગંગાજલના નાના ટીપાનું પણ માહાત્મ્ય સમજીને આદરપૂર્વક પાન કર્યું છે, અને જેણે મુરનામના દાનવના શત્રુ પરમાત્માનું માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક પરમશ્રદ્ધા ને પ્રેમભક્તિથી પૂજન કર્યું છે, તેને મરણ પામે પકડવાનો યમનો અધિકાર ન હોવાથી તેને પકડવાની ચર્ચા શું યમ કરે છે? નથી જ કરતો. હે આપાતબુદ્ધિવાળા મૂઢમતિ! ઇત્યાદિ ૧૩

कोऽहं कस्त्वं कुत आयातः, का मे जननी को मे तातः ।
इति परिभावय सर्वमसारं, सर्वं त्यक्त्वा स्वप्नविचारम् मूढमते॥१४॥

થતો સમાર અત્યન્ત વિચિત્ર ગતિવાળો છે. તું કોનો પુત્ર છે ? કોણ છે ? ને ક્યાંથી આવ્યો છે ? આ વિષયો પણ વ્યવહારપક્ષે જોઈએ તેવા નક્કી થઈ શકે એવા નથી. વસ્તુતાએ અદ્વિતીય બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ ન હોવાથી એ સર્વ કલ્પિત મૃગજળની નદીના જેવું મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. હે ભાઈ ! જેમાં આ સર્વ જગત્ કલ્પાયું છે તે પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનો તું તારા શ્રીમદ્ગુરુદ્વારા શીઘ્ર આદરપૂર્વક સ્થિરચિત્તે વિચાર કર. કલ્પિતનો વિચાર કરવાથી તને કંઈ લાભ થવાનો સંભવ નથી. **कस्य त्वं वा कुत आयातस्तत्त्वं चिन्तय तदिदं भ्रातः** ॥ આવું પાઠાંતર સ્વીકારતાં તેનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે:—તું કોનો છે? વા ક્યાંથી આવ્યો છે ? હે ભાઈ ! તે આ તત્ત્વનો વિચાર કર. ૩

સર્વ દૃશ્યને અનિત્ય જાણી તેનો પરિત્યાગ કરવાનો ને બ્રહ્મની અભેદભાવે પ્રાપ્તિ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

मा कुरु जनधनयौवनगर्वं, हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं त्वं प्रविश विदित्वा ॥ ४ ॥

સેવક, ધન ને યૌવનનો ગર્વ ન કર. કાળ નિમેષમાં સર્વને હરે છે. આ સર્વ માયામયને ત્યજી દઈને તું બ્રહ્મ-સ્વરૂપને જાણીને પ્રવેશ કર.

સેવા કરનારા મનુષ્યો, નાનાપ્રકારનું દ્રવ્ય, ને રમણીય લાગતું યૌવન આ સર્વ વીજળીના ઝબકારાજેવું ક્ષણભંગુર છે, માટે તું તારા સેવકનો, ધનનો કે યૌવનનો લેશ પણ ગર્વ ન કર. વિનાશીનો ગર્વ શો કરવો ? બળવાન્ કાળ સમય આવે આ સેવકાદિનો આંખ મીંચતાં જેટલો અલ્પ સમય લાગે તેટલા અલ્પ સમયમાં નાશ કરે છે. આ જોવામાં આવતો સર્વ સંસાર માયામય એટલે મિથ્યા છે, માટે તે સર્વમાં રહેલી તારી આરૂઢ પ્રીતિનો પરિત્યાગ કરી તું, આ સર્વના

અધિષ્ઠાનરૂપ સચ્ચિદાનંદ આત્માને તારા શ્રીમદ્ગુરુદ્વારા જાણીને તે આત્મ-સ્વરૂપમાં અભેદભાવે શીઘ્ર પ્રવેશ કર. પ્રત્યક્ષરૂપં પ્રવિશાશુ વિદિત્વા એવું પાઠાંતર સ્વીકારીએ તો તેનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે— આત્મસ્વરૂપને જાણીને તેમાં શીઘ્ર પ્રવેશ કર. ૪.

આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા વિના અનર્થની નિવૃત્તિ થતી નથી એમ કહે છે—

कामं क्रोधं लोभं मोहं, त्यक्त्वाऽऽत्मानं भावय कोऽहम् ।
आत्मज्ञानविहीना मूढाः, पच्यन्ते ते नरकनिगूढाः ॥ ५ ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ [ને] મોહને ત્યજીને હું કોણ [છું ? એમ] પોતાને ચિંતવ. [જે] આત્મજ્ઞાનથી રહિત અજ્ઞાનીઓ [છે,] તે અપ્રકટ નરકમાં પડેલા રંધાય છે.

સ્ત્રીસમાગમની વા પુરુષસમાગમની ઈચ્છારૂપ કામ, આણે મારો અપકાર કર્યો, માટે હું તેનું વેર લઉં આવી ઈચ્છા ઉત્પન્ને તેનો અપકાર કરવામાટે થતી પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રોધ, કંજુસાઈ અથવા તૃષ્ણારૂપ લોભ, અને હિતાહિત તથા કર્તવ્યાકર્તવ્યને નહિ સમજવારૂપ મોહ, આ દુષ્ટ મનોવિકારોનો તથા શોક, ભય ને આદિ બીજા દુષ્ટ મનોવિકારોનો ધૈર્ય, સાવધાનતા ને દૃઢતાથી પરિત્યાગ કરીને મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે ? અર્થાત્ હું સ્થૂલશરીર, ઈંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, અજ્ઞાન, જીવ કે શુદ્ધાત્મા આમાંથી કોણ છું ? વા તે સર્વના સમુદાયરૂપ છું ? આમ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો શ્રીમદ્ગુરુદ્વારા તથા શાસ્ત્રદ્વારા તું વિચાર કર. જે મનુષ્યો પોતાના આત્મસ્વરૂપને સર્વવિશેષરહિત જાણતા નથી, તે અજ્ઞાની લોકો ત્રણ પ્રકારના અધંકારનાપિંડરૂપ અપ્રકટ નરકમાં પડયા પડયા રાત-દિવસ શોકાવ્યા કરે છે. તેમનાં દુઃખોનો બીજા ઉપાયથી છેડો આવતો

નથી. જ્યારે તેઓ સ્વસ્વરૂપને જાણે ત્યારેજ તેઓ તે ત્રિવિધ તાપ માંથી મોકળા થઇ પરમાનંદાનુભવ કરી શકે. [illegible] એવું પાઠાન્તર હોય તો તેનો અર્થ એવો થાય છે. ૫

મનુષ્યને આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિરાગવિના થઇ શકતી નથી. માટે હવે વિરાગનો મહિમા વર્ણવે છે —

सुरमन्दिरतरुमूलनिवासः, शय्या भूतलमजिनं वासः ।
सर्वपरिग्रहभोगत्यागः, कस्य सुखं न करोति विरागः ॥ ६ ॥

દેવમંદિરમાં કે વૃક્ષના મૂળમાં રહેવું, ભૂમિપર શયન કરવું, મૃગચર્મરૂપ વસ્ત્ર, ને સર્વ પરિગ્રહનો ને ભોગનો ત્યાગ આ વિરાગ કોને સુખ કરતો નથી ?

[illegible]

[illegible]

शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ, मा कुरु यत्नं विग्रहसन्धौ ।
भव समचित्तः सर्वत्र त्वं, वाञ्छस्यचिराद्यदि विष्णुत्वम् ॥ ७ ॥

શત્રુમાં, મિત્રમાં, પુત્રમાં [ને] બંધુમાં વિગ્રહસંધિમાટે યત્ન ન કર. જો તું અલ્પકાળમાં બ્રહ્મપણું ઇચ્છતો હો [તો] સર્વત્ર સમચિત્તવાળો થા

તારું અનિષ્ટ ઇચ્છનાર, બોલનાર ને કરનાર શત્રુમાં, તારું પ્રિય હોય તે ઇચ્છનાર, તારું શુભ બોલનાર, ને તારું ભલું કરવા પ્રયત્ન સેવનાર મિત્રમાં, તારા પ્રિય મનાતા પુત્રમાં, ને તારાં અન્ય સગાંવહાલાંમાં પરસ્પર કલહ કરાવવામાટે વા પરસ્પર સંધિ કરાવવામાટે તારું કર્તવ્ય ત્યજી તું પ્રયત્ન ન કર, કેમકે એવો પ્રયત્ન તારા ચિત્તનો સમભાવ, શાન્તિ ને આનંદનો વિનાશ કરશે હે મુમુક્ષો ! જો તું થોડા સમયમાંજ અભેદભાવે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છતો હોય તો એ સર્વમાં ને અન્યત્ર પણ તું સર્વદા સમબુદ્ધિવાળો થા, કોઇપ્રતિ રાગદ્વેષ ન કર. ૭.

સર્વત્ર બ્રહ્મનું દર્શન કરી અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે—

त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुर्व्यर्थं कुप्यसि सर्वसहिष्णुः ।
सर्वस्मिन्नपि पश्यात्मानं, सर्वत्रोत्सृज भेदाज्ञानम् ॥ ८ ॥

તારામાં, મારામાં અને બીજે એક બ્રહ્મ [છે,] સર્વને સહન કરવાના સ્વભાવવાળો [તું] નિરર્થક ક્રોધ કરે છે. સર્વમાંજ આત્માને જો, [ને] ભેદરૂપ અજ્ઞાનને ત્યજી દે.

હે મોક્ષને ઇચ્છનાર ! તારામાં, મારામાં ને અન્ય સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એક વિષ્ણુજ (સર્વમાં વ્યાપીને રહેલ બ્રહ્મજ) છે. તું વસ્તુતાએ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી ને આ સર્વ પ્રપંચ તારામાં કલ્પિત હોવાથી તું સર્વ પ્રતિકૂળપ્રસંગોને મિથ્યા માનીને

તેમને સહન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, તેથી તું કોને શત્રુ માનીને તેના ઉપર નિરર્થક ક્રોધ કરે છે. તું સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં તેના વિક્ષેપાદાનકારણરૂપ તારા વાસ્તવિક સ્વરૂપને જો, ને તારાથી તે ભિન્ન છે આવા ભેદજ્ઞાનરૂપ અજ્ઞાનનો તારા હૃદયમાંથી નિઃશેષ પરિત્યાગ કર. सर्वसहिष्णुः ને સ્થાને मय्यसहिष्णुः એવું પાઠાંતર સ્વીકારતાં તેનો મારામાં અસહનશીલ એવો અર્થ થાય છે. सर्वं पश्य हि मायाजालं એવું ત્રીજું ચરણ સ્વીકારીએ તો તેનો અર્થ સર્વને માયાજાલરૂપ જો એવો થાય છે. ચોથા ચરણમાં ભેદાજ્ઞાનને સ્થાને भेदज्ञानं સ્વીકારીએ તો ભેદજ્ઞાન એવો તેનો અર્થ થાય છે. ૮

હવે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનાં અન્ય સાધનોનું વિધાન કરે છે—

प्राणायामं प्रत्याहारं, नित्यानित्यविवेकविचारम् ।
जाप्यसमेतसमाधिविधानं, कुर्ववधानं महदवधानम् ॥ ९ ॥

પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, નિત્યાનિત્યના વિવેકનો વિચાર, જપવાયોગ્યસહિત સમાધિક્રિયા, સંપ્રજ્ઞાતયોગ [ને] અસંપ્રજ્ઞાતયોગ કર.

હે મુમુક્ષો ! તું અનુલોમવિલોમ ને ભસ્ત્રિકાનામના કુંભકવડે પ્રાણનો નિરોધ કરવારૂપ પ્રાણાયામ કર, ઇંદ્રિયોના બાહ્ય વેગો રોકી તેમને અંતઃકરણને અનુસરતી કરવારૂપ પ્રત્યાહાર કર, સચ્ચિદાનંદસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ નિત્ય છે, અને માયા તથા માયાનાં કાર્યો અનિત્ય છે એમ તે બંનેની પૃથક્તા ને વિલક્ષણતાનો વિચાર કર, પ્રણવના જપસહિત ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ કર, તથા બ્રહ્મમાં સંયમ, બ્રહ્મમાં સંયમનો પરિપાક, ને પરવૈરાગ્યદ્વારા અસંપ્રજ્ઞાતયોગ કર. આ સર્વ તારા અધિકારપ્રમાણે સદ્ગુરુથી જાણીને શ્રદ્ધા તથા ઉત્સાહથી

કરવાનો છે. પ્રાણાયામાદિનું વિશેષ નિરૂપણ પાતંજલયોગદર્શન, યોગ કૌસ્તુભ તથા યોગભાસ્કરમાં છે. ૯.

જીવિતની ચપળતા તથા સંસારની દુઃખમયતા જણાવે છે—

नलिनीदलगतसलिलं तरलं, तद्वज्जीवितमतिशयचपलम्।
विद्धि व्याध्यभिमानग्रस्तं, लोकं शोकहतं च समस्तम् ॥१०॥

કમલની પાંખડીપર રહેલું જળ [જેવું] ચપળ [છે,] તેવું જીવિત અતિશય ચપળ જાણ. સર્વ મનુષ્ય રોગ ને અભિમાનથી ઘેરાયેલા ને શોકથી હણાયેલા [છે.]

કમળની પાંખડી ઉપર રહેલા ઝાકળના પાણીનું ટીપું જેવું અલ્પ સમય રહેનારું છે તેવું સર્વ મનુષ્યોનું જીવિત બહુ થોડો સમય રહેનારું છે એમ તું નક્કી કર. મનુષ્યનું જીવિત ચિરકાળ ટકનારું છે એવી ભ્રાન્તિનો ત્યાગ કર. અલ્પકાળ ટકનારું મનુષ્યનું જીવિત પણ સુખમય નથી, કિંતુ દુઃખમય છે. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ નાનાપ્રકારના શારીરિક રોગોથી ને અભિમાનાદિ માનસ રોગોથી પીડાતો હોવાથી સદા પ્રકટ કે અપ્રકટ શોક કર્યા કરે છે. આમ અલ્પ જીવિતમાં પણ જ્યાં ત્યાં ચિંતા ને વિલાપ જોવામાં આવે છે, માટે વિવેકી મનુષ્યે આધિવ્યાધિઓની નિવૃત્તિમાટે ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

કોઇ પ્રતિમાં ત્રીજું ને ચોથું ચરણ क्षणमपि सज्जनसंगतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका ॥ આવું જોવામાં આવે છે, ને તેનો અર્થ જો એક ક્ષણ પણ આત્મવેત્તા પુરુષનો સમાગમ થાય તો તે ભવસાગર તરવામાં વહાણરૂપ થાય છે, એવો થાય છે. ૧૦.

ચિંતાનો પરિત્યાગ કરી કર્તવ્યનું અનુષ્ઠાન કરવાનો બોધ કરે છે—

का तेऽष्टादशदेशे चिन्ता, वातुल तव किं नास्ति नियंता।
यस्त्वां हस्ते सुदृढनिबद्धं, बोधयति प्रभवादिविरुद्धम् ॥११॥

અઢાર દેશમાં તને શી ચિંતા [છે ?] હે વાયડા ! શું તારો નિયંતા નથી ? જે સુદૃઢ બંધાયેલા તને [તારા] હાથમાં જન્માદિથી વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરે છે.

ભરતખંડના અઢાર દેશોમાં શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યોની પાસે અન્નવસ્ત્રાદિ પુષ્કળ છે, તે અન્નવસ્ત્રાદિ વિશ્વંભરની પ્રેરણાથી તારે જોઇએ તેટલાં તે મનુષ્યો તને આદરપૂર્વક આપશે, છતાં તને તારા શરીરનિર્વાહની ચિંતા શામાટે થાય છે ? હે ગાંડા ! શું તારા માથાઉપર તારા નિયંતા પરમાત્મા નથી ? તું પોતે તારા યોગક્ષેમની જેટલી ચિંતા રાખી શકે તેના કરતાં તેઓ તારા યોગક્ષેમની વધારે ચિંતા રાખે છે, ને તારા યોગક્ષેમનો ઉત્તમપ્રકારે સર્વદા નિર્વાહ કરે છે. જે કરુણાકર પરમાત્મા આ સંસારમાં વિષયતૃષ્ણાથી સુદૃઢ બંધન પામેલા તને તારા હાથમાં જન્માદિ છ ભાવવિકારોથી રહિત પરમતત્ત્વના ઉપદેશરૂપ ચિંતામણિ આપે છે, તેથી સંતુષ્ટ થા. ૧૧.

શ્રીસદ્‌ગુરુના ચરણારવિંદની અડગ ભક્તિ કરવાથી ને ઇંદ્રિયાદિને નિયમમાં રાખવાથી શીઘ્ર પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી મુક્ત થવાય છે એમ જણાવે છે—

गुरुचरणाम्बुजनिर्भरभक्तः, संसारादचिराद्भव मुक्तः।
सेंद्रियमानसनियमादेवं, द्रक्ष्यसि निजहृदयस्थं देवम् ॥१२॥

[તું] શ્રીસદ્‌ગુરુના ચરણારવિંદનો પરિપૂર્ણ ભક્ત [છે, તેથી તું] સંસારથી શીઘ્ર મોકળો થા. ઇંદ્રિયોસહિત

મનને નિયમમાં રાખવાથી [તું] પોતાના હૃદયમાં રહેલ બ્રહ્મને એવી રીતે જોઇશ.

તું તને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનારા તારા શ્રીસદ્ગુરુના પરમપવિત્ર ચરણકમળની છળકપટવિના પરમપ્રેમથી અડગ ભક્તિ કરનારો છું, તેથી તારા સદ્ગુરુશ્રીની અમોઘ કૃપાવડે તું આ દુઃખમય સંસારથી સ્વલ્પ-કાળમાં મુક્ત થા. તારી વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોસહિત બહારના વિષયોભણી દોડતા તારા મનને આત્મા-માં સ્થિર રાખવાથી તું તારા હૃદયાકાશમાં રહી સત્તાસ્ફૂર્તિ આપ-નારા સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્ કરે છે તેવી રીતે દૃઢ સાક્ષાત્કાર કરીશ. ૧૨.

વિવેકવિના જીવના દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી એમ જણાવી આ સ્તોત્રની સમાપ્તિ કરે છે—

द्वादशपञ्जरिकामय एष, शिष्याणां कथितो ह्युपदेशः ।
येषां चित्ते नैव विवेकस्ते पच्यन्ते नरकमनेकम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं मोहमुद्गरस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ १२ ॥

શિષ્યોને આ બાર પંજરિકામય ઉપદેશ કહ્યો છે. જેઓના ચિત્તમાં વિવેકજ નથી તેઓ અનેક નરકમાં રંધાય છે.

ત્રિવિધતાપથી અનંત મોકળા થઇ સર્વદા પરમાનંદરૂપે રહેવાની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા, આ શરીરમાં રહેલા અંતઃકરણમાં ગુરુભાવથી અડગ સદ્ગુરુબુદ્ધિ સ્થાપનારા, ને પોતાને આ શરીરમાં રહેલા અંતઃકરણના શિષ્ય માનનારા મનુષ્યોને ઉપરના બાર શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ-

સાત મોટા પર્વતો, સાત મોટા સમુદ્રો, બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, સૂર્ય, રુદ્ર, તું, હું ને આ લોક એમાંનું કોઇ પણ સત્ય નથી. માયામાત્ર છે, તોપણ તારાવડે શામાટે શોક કરાય છે? ૬.

આ સોળ શ્લોકરૂપ ઘંટાનાદવડે શિષ્યોને સમગ્ર ઉપદેશ કર્યો છે. આ ઉપદેશ જે મનુષ્યોના મનમાં વિવેકનો ઉદય ન કરે તે મનુષ્યોને કોણ આથી વધારે ઉપદેશ કરે? ૭.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા મોહમુદ્ગર અથવા દ્વાદશપંજરિકાનામના સ્તોત્રરૂપ બારમા રત્નની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઈ. ૧૨.

॥ ૐ ॥

॥ श्रीसिद्धान्तविन्दुस्तोत्र ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો.

બ્રહ્મ-ઈશનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ-પાય;
સિદ્ધાંતબિંદુની ટીકા, ગુર્જરગિરા લખાય. ૧

ઔપનિષત્સિદ્ધાન્તને આ સ્તોત્રમાં સરવનાથી સંક્ષેપમાં સમજાવેલો હોવાથી આ સ્તોત્રનું નામ સિદ્ધાંતબિંદુ (સર્વ પૂર્વપક્ષોના

નિરાકરણપૂર્વક ઉપનિષદોએ સિદ્ધ કરેલા નિશ્ચયનું સારભૂત દીધું)
રાખવામા આવ્યુ છે. આ સ્તોત્રનું અન્ય નામ નિર્વાણદશક પણ છે.
નિર્વાણનું એટલે માયા ને માયાનાં કાર્યોનો જ્યાં અત્યંત અભાવ છે
તે મોક્ષરૂપ થવાનું આ સ્તોત્રમાં દશ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી
આ સ્તોત્રનું અન્ય નામ નિર્વાણદશક રાખવામાં આવ્યું છે.

સાક્ષાત્ વા પરંપરાવડે સર્વ જીવોનો સંસારસાગરથી સારી રીતે
ઉદ્ધાર કરવાને ઇચ્છના પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવાને જડ પદાર્થોથી
વિલક્ષણ નિત્યશુદ્ધ, નિત્યબુદ્ધ ને નિત્યમુક્ત આત્માના સ્વરૂપનો અધિ-
કારીઓને સક્ષેપમાં બોધ કરવામાટે આ સ્તોત્ર રચ્યુ છે. હું એવા
આત્માના સદ્ભાવરૂપ સામાન્યસ્વરૂપમાં વાદીઓનો વિવાદ નથી, પણ
આત્માના ચિદાદિરૂપ વિશેષસ્વરૂપમાં વાદીઓના બહુ વિવાદ જોવામાં
વે છે. દેહાકારે પરિણામ પામેલાં પૃથિવી આદિ ચાર ભૂતોજ
મા છે એમ ચાર્વાક કહે છે, શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોમાંની એક એક
આત્મા છે એમ ચાર્વાકના મતને અનુસરનારા બીજા કેટલાક
કો કહે છે, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને આત્મા
ય છે એમ બીજા કેટલાક ચાર્વાકના મતને અનુસરનારાઓ
. મન આત્મા છે એમ કોઇ નાસ્તિકો કહે છે, પ્રાણ આત્મા
ા કેટલાક પ્રાણોપાસકો કહે છે, ક્ષણિકવિજ્ઞાન આત્મા છે
યોગાચાર કહે છે, શૂન્ય આત્મા છે એમ માધ્યમિક કહે છે,
થા ઇંદ્રિયોથી ભિન્ન શરીરજેવડો આત્મા છે એમ જૈનો
ર્તા, ભોક્તા, જડ ને વ્યાપક આત્મા છે એમ વૈશેષિકો,
ને પ્રભાકરને માનનારાઓ કહે છે, જડ તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ
એમ કુમારિલભટ્ટને અનુસરનારાઓ કહે છે, કર્તા ને કેવળ
આત્મા છે એમ સાંખ્યવાદીઓ તથા યોગીઓ કહે છે,

અને અવિદ્યાવડે કર્તાપણાદિ ધર્મવાળો જણાતો છતો પણ વસ્તુતાએ સર્વ ધર્મોથી અત્યંતરહિત પરમાનંદરૂપ ને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે એમ ઉપનિષદ્ના મતને અનુસરનારાઓ કહે છે, આવી રીતે આત્માના વિશેષસ્વરૂપમાં વાદીઓના ઉપરોક્ત વિવાદોવડે સંદેહ થતાં હુંના એટલે આત્માના વિશેષસ્વરૂપનો વાસ્તવિક નિર્ણય આચાર્યભગવાન નીચેના શ્લોકોદ્વારા કરે છેઃ—

न भूमिर्न तोयं न तेजो न वायुर्, न खं नेन्द्रियं वा न तेषां समूहः।
अनैकांतिकत्वात्सुपुप्त्येकसिद्धः, तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम्॥१॥

વ્યભિચારીપણાથી [હું] પૃથિવી નથી, જલ નથી, તેજ નથી, વાયુ નથી, આકાશ નથી, ઇંદ્રિય નથી, અથવા તેમનો સમૂહ નથી, પણ સુષુપ્તિમાં સિદ્ધ એક, અવશિષ્ટ, કેવલ, શિવ હું [છું.]

વ્યભિચારીપણાથી,–સર્વમાં અવ્યાપકપણાથી,–દૃશ્યપણાથી ને વિનાશીપણાથી હું (હું એવા જ્ઞાનનો વિષય–આત્મા) પૃથિવી નથી, અર્થાત્ પૃથિવીતત્ત્વ આત્મા નથી, હું જલ નથી,–જલતત્ત્વ આત્મા નથી, હું તેજ નથી,–તેજસ્તત્ત્વ આત્મા નથી, હું વાયુ નથી,–વાયુતત્ત્વ આત્મા નથી, હું આકાશ નથી,–આકાશતત્ત્વ આત્મા નથી, હું ઇંદ્રિય નથી,–શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિય આત્મા નથી, અને ઇંદ્રિયોનો સમૂહ પણ હું નથી,—ઇંદ્રિયોનો સમૂહ પણ આત્મા નથી, પણ એ સર્વથી ભિન્ન સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સાક્ષીરૂપે સિદ્ધ અદ્વિતીય, નિર્બાધ અવશિષ્ટ એટલે સર્વ દ્વૈતના બાધમાં પણ અબાધિત, સંસારરહિત, પરમાનંદસ્વરૂપ હું છું. અર્થાત્ તેવા સ્વભાવવાળો આત્મા છે, આ ઉપનિષદનો [illegible] વધારે ભાગે છે

પૃથિવી, જલ, તેજ ને વાયુ આમાંનું કોઈ ભૂત આત્મા નથી, તેથી તે ચારે ભૂતોનો સમુદ પણ આત્મા નથી, આ કથનવડે દેહાત્મવાદી ચાર્વાકના મતનું નિરાકરણ કર્યું છે. આકાશ શૂન્યરૂપ કહેવાય છે, તેથી આકાશ–શૂન્ય–આત્મા નથી આ કથનવડે શૂન્યને આત્મા માનનાર માધ્યમિકના મતનું નિરાકરણ કર્યું છે. એક એક ઇંદ્રિય આત્મા નથી, અથવા ઇંદ્રિયોનો સમુદ આત્મા નથી એમ કહેવાથી એક એક ઇંદ્રિયને તથા ઇંદ્રિયોના સમુદને આત્મા માનનાર અન્ય ચાર્વાકોના મતનું નિરાકરણ કર્યું છે. ભૂતો આત્મા નથી એમ કહેવાથી પ્રાણ, મન ને બુદ્ધિ (ક્ષણિક-વિજ્ઞાન) જે ભૂતોના કાર્યરૂપ છે તે પણ આત્મા નથી એમ પણ કહી દીધું છે એમ સમજવું આ સર્વ જડ તથા દૃશ્ય હોવાથી અને માત્ર પોતામાંજ રહેનાર પણ અન્ય સર્વમાં નહિ રહેનાર હોવાથી આત્મા નથી. કર્તાપણાદિરૂપ ધર્મવાળો જીવ પણ આત્મા નથી. જે દેશકાલાદિવડે પરિચ્છિન્ન હોય તે ઘટાદિની પેઠે વિનાશી હોય છે, પણ આત્મા તેવો નથી, આત્મા તો દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત હોવાથી નિત્ય–અવિનાશી–છે. કર્તાપણું તથા ભોક્તાપણું ઇત્યાદિ ધર્મો આત્માના નથી, પણ અવિદ્યાવડે અન્તઃકરણની સાથે તાદાત્મ્યભ્રાંતિ થવાથી તે ધર્મો આત્મામાં પ્રતીત થાય છે. અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના ભેદથી જીવો ઘણા છે, પણ ઉપાધિરહિત શુદ્ધચેતનરૂપ આત્મા તો એકજ છે. છંદ ભુજંગપ્રયાત છે. ૧.

જ્ઞાન થયા પછી બાધ પામનારા વર્ણાદિ ધર્મો પણ આત્માના નથી એમ કહે છેઃ—

न वर्णा न वर्णाश्रमाचारधर्मा, न मे धारणाध्यानयोगादयोऽपि ।
अनात्माश्रयाहंममाध्यासहानात्, तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ २ ॥

અનાત્માન. આશ્રયવાળા અહંમમરૂપ અધ્યાસની નિવૃત્તિથી મને વર્ણો નથી, વર્ણ તથા આશ્રમના આચાર ને ધર્મો નથી, [અને] ધારણા, ધ્યાન ને યોગાદિ પણ નથી; તેથી એક, અવશિષ્ટ, કેવલ, શિવ હું [છું]

અવિદ્યારૂપ [illegible] ઉપજેલી દેહાદિમાં હુંપણાની અને [illegible] પ્રાણિપદાર્થમાં મારાપણાની ભ્રાંતિ તેના અવિદ્યારૂપ [illegible] પામવાથી જ્ઞાન થયા પછી હુંપણાની ને મારાપણાની [illegible] નથી, તેથી અસંગાત્મરૂપ મારામાં [illegible] અને બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોના તથા [illegible] આચાર, ને બ્રહ્મચર્ય તથા [illegible] મારા સ્વરૂપમાં બાહ્ય[illegible] ધારણા નથી, બ્રહ્મમાં [illegible] ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધ[illegible] શબ્દવડે મારા સ્વરૂપમાં [illegible] એમ જણાવ્યું છે હું તો [illegible] પણ બાધ નહિ પામેલો,

[illegible] જ્ઞાનસ્વરૂપ છું. ૨.

[illegible] સિદ્ધિ છે, ને જો તે [illegible] આશ્રમાદિ વ્યવહારની પણ [illegible] યુક્તિને કહીને સમજાવે છે -

न [illegible] न यथा न तीर्थं मुवंति [illegible] एकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम्॥

[illegible] [કરીને] અતિશૂન્ય-

રૂપપણાથી માતા અથવા પિતા નથી, દેવો નથી, લોકો નથી, વેદો નથી, યજ્ઞો નથી, [ને] તીર્થ નથી, [એમ] કહે છે, તેથી એક, અવશિષ્ટ, કેવલ શિવ હું [છું]

"अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता देवा अदेवा वेदा अवेदा यज्ञा अयज्ञाः ॥" (દેહાભિમાનની નિવૃત્તિ થઇ જવાથી સુષુપ્તિમાં પિતા અપિતા થાય છે, માતા અમાતા થાય છે, દેવો અદેવો થાય છે, વેદો અવેદો થાય છે, ને યજ્ઞો અયજ્ઞો થાય છે.) આ શ્રુતિમાં સુષુપ્તિમાં આત્મા ક્ષુધાદિ સંસારના સર્વ ધર્મોને દૂર કરીને અદ્વિતીય-બ્રહ્મરૂપ અતિશયઆનંદપણાને પામે છે, એમ કહ્યું છે, તેથી તે અવસ્થામાં દેહાભિમાનની નિવૃત્તિ થવાથી પોતાના શરીરની માતા તથા પિતાના સંબંધના અભાવથી તેમનું અવિદ્યમાનપણું જણાય છે. ત્યાં આરાધન કરવાયોગ્ય હરિહરાદિ દેવો પણ પ્રતીત થતા નથી, સ્વર્ગાદિ લોકો પણ ત્યાં પ્રતીત થતા નથી, અલૌકિક હિતાહિતના સાધનપણાનું પ્રતિપાદન કરનારાં તથા બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં પ્રમાણવાક્યરૂપ વેદો પણ ત્યાં નથી, સ્વર્ગાદિના સાધનભૂત જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો પણ ત્યાં વિદ્યમાન નથી, અને યજ્ઞના સાધનરૂપ કુરુક્ષેત્રાદિરૂપ તીર્થ પણ ત્યાં નથી. જેમ ત્યાં પુણ્યકર્મના સાધનો પ્રતીત થતાં નથી, તેમ ત્યાં પાપકર્મનાં સાધનો પણ પ્રતીત થતાં નથી. જ્યાં દેહાભિમાન હોય ત્યાં એ સર્વ હોવાનો સંભવ છે, પણ જ્યાં દેહાભિમાન ન હોય ત્યાં તેમાંનું કશું હોવા સંભવ નથી. જ્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં દેહાભિમાનના અભાવથી માતાદિની અપ્રતીતિ છે ત્યારે જ્ઞાનકાળમાં દેહાભિમાનનો અત્યંત અભાવ હોવાથી તે કાળમાં માતાદિના સત્યપણાની પ્રતીતિ ક્યાંથી હોય ? નજ હોય. જ્ઞાનકાળમાં માત્ર નિરાવરણ આત્મસ્વરૂપનુંજ સ્ફુરણ હોય છે, તેથી તે કાળે હું અદ્વિતીય, અબાધિત, સર્વસમવિહીન ને પરમાનંદપ્રકાશરૂપ છું. ૩.

એવી રીતે ત્રણ શ્લોકોવડે વાદીઓના વિવાદોના નિરાકરણપૂર્વક જીવના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યો. હવે વાદીઓના પૂર્વપક્ષોના નિરાકરણપૂર્વક ઇશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાયોગ્ય છે. સતશબ્દવડે વાચ્ય બ્રહ્મ આ જગતનું કારણ છે એમ "**सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ॥**" (હે પ્રિયદર્શન ! આ જગત પૂર્વે સદ્રૂપ જ હતું.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ પ્રતિપાદન કરેલું છે. આમાં વાદીઓના આ પ્રમાણે વિવાદો જોવામાં આવે છે.—જડ પ્રધાન આ જગતનું કારણ છે એમ સાંખ્યવાદીઓ કહે છે; પશુપતિજ આ જગતનું કારણ છે, તે ચેતનરૂપ છતાં પણ જીવથી ભિન્ન છે, ને તેજ ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે, એમ પાશુપતો (શૈવો) કહે છે; ભગવાન્ વાસુદેવ આ જગતનું કારણ છે, તે વાસુદેવથી સંકર્ષણનામનો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, સંકર્ષણથી પ્રદ્યુમ્નનામનું મન ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રદ્યુમ્નથી અનિરુદ્ધનામવાળો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે, જીવ બ્રહ્મરૂપ વાસુદેવનું કાર્ય હોવાથી જીવનો ને બ્રહ્મનો અત્યંતભેદ છે, એમ પાંચરાત્રિકો કહે છે; જીવ પરિણામી, નિત્ય, વસ્તુતાએ સર્વજ્ઞ, ને સિદ્ધથી ભિન્નાભિન્ન છે, ને તેઓ કર્મવડે આ જગતના વ્યવહારમાં કારણ થાય છે એમ જૈનો કહે છે. સર્વજ્ઞપણાદિવાળું બ્રહ્મ નથી, વેદનું ક્રિયાર્થપરપણું હોવાથી ને બ્રહ્મમાં વેદોનું તાત્પર્ય નથી, કિંતુ વાણી આદિમાં ધેનુ આદિની ઉપાસનાની પેઠે સર્વજ્ઞપણાદિની દૃષ્ટિવડે જગતના કારણરૂપ પરમાણુ આદિ અથવા જીવ ઉપાસ્ય છે એમ મીમાંસકો કહે છે; પૃથિવી આદિ કાર્યરૂપ હેતુવડે અનુમાન કરવામાં આવતા નિત્યજ્ઞાનાદિવાળા સર્વજ્ઞ ઇશ્વર છે, ને તે જીવથી ભિન્નજ છે, એમ તાર્કિકો કહે છે, ક્લેશ, કર્મ, વિપાક ને વાસનાથી અત્યંતરહિત નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ ઇશ્વર જીવોથી વિલક્ષણ છે એમ યોગીઓ કહે છે; ક્ષણિક

સર્વજ્ઞ તત્ત્વ છે એમ શૈવાગમો કહે છે, અને અદ્વિતીય પરમાત્
બ્રહ્મ છે, તે જીવનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે, ને માયાવડે સર્વજ્ઞપ
વિશિષ્ટ જગતનું ઉપાદાનકારણ ને નિમિત્તકારણ છે, એમ ઔપ
નિષદસિદ્ધાંતને માનનારાઓ કહે છે. એવી રીતે વાદીઓના વિવાદો
સંદેહયુક્ત થયેલા ઈશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા આચાર્યભગવા
કહે છે —

न सांख्यं न शैवं न तत्पांचरात्रम्, न जैनं न मीमांसकादेर्मतं वा।
विशिष्टानुभूत्या विशुद्धात्मकत्वात्, तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम्।

અખંડાનુભવવડે નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યરૂપપણાથી તે સાંખ્ય
મત નથી, શૈવ નથી, પાંચરાત્ર નથી, જૈન નથી, અથવા
મીમાંસકાદિનો [મત] નથી, તેથી એક, અવશિષ્ટ, કેવલ,
શિવ હું [છું]

સવિકલ્પ અનુભવથી ભિન્ન "તે તું છે" ઇત્યાદિ વાક્યથી
ઉત્પન્ન થયેલ અખંડાનુભવવડે નિર્વિકલ્પ, અદ્વિતીય ને ચૈતન્યરૂપપણાથી
સાંખ્યાદિ મતો વાસ્તવિક નથી. "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय॥"
તે વિચારતું હતું, હું બહુ થઉં, ઉત્પન્ન થઉં, આ શ્રુતિમાં વિચાર-
પૂર્વક સૃષ્ટિનું શ્રવણ થાય છે. તેથી જડપ્રધાન સ્વતંત્રપણે આ
જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી, તેથી સાંખ્યમત વાસ્તવિક નથી. એવી
રીતે શૈવમત, પાંચરાત્રમત તથા જૈનમત પણ શ્રુતિ તથા યુક્તિવડે
બાધિત થવાથી અયુક્ત છે, વેદાન્તનાં વાક્યો વૈદિક કર્મના અંગરૂપ
નથી, પણ સ્વતન્ત્ર ફલદાતા છે. વેદાંતવાક્યજન્ય જ્ઞાનથી મનુષ્યને
સાક્ષાત્ પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ ને નિઃશેષ દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ પુરૂષાર્થ
પ્રાપ્ત થાય છે. એવી રીતે પરસ્પર કલહવાળા, બાધિત ને અજ્ઞાન

અર્થના જ્ઞાપકપણાવડે વેદોનું સ્વતઃજ પ્રમાણપણું હોવાથી બ્રહ્મ છેજ, તેથી મીમાંસકમતની સિદ્ધિ નથી. આદિશબ્દવડે તાર્કિકાદિના મતનું પણ યુક્તપણું નથી એમ જણાવ્યું છે. બહુ શ્રુતિસ્મૃતિના ને યુક્તિના વિરોધથી તાર્કિકાદિના મતો પણ વાસ્તવિક નથી. આમ હોવાથી અદ્વિતીય, અબાધિત, સંગરહિત ને પરમાનંદબોધરૂપ હું છું, ને મારા શુદ્ધસ્વરૂપમાંજ માયાવડે પ્રતીત થયેલ ઈશ્વર આ જગતનું ઉપાદાનકારણ તથા નિમિત્તકારણ છે. ૪.

બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે એમ ઘણી શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે, ને જીવ તો અણુજેવડો, વા આરના અગ્રભાગજેવડો, અથવા અંગુઠાજેવડો કહ્યો છે; તે જીવનું બ્રહ્મથી અભિન્નપણું સ્વીકારતાં બ્રહ્મનું સર્વવ્યાપકપણું સિદ્ધ નહિ થાય એવી શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છેઃ—

न चोर्ध्वं न चाधो न चांतर्न बाह्यं न मध्यं न तिर्यङ् न पूर्वापरादिक्।
वियद्व्यापकत्वादखंडैकरूपस्तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥५॥

આકાશની પેઠે વ્યાપક હોવાથી માત્ર ઊર્ધ્વ નથી, માત્ર નીચે નથી, માત્ર અંતર નથી, બાહ્ય નથી, મધ્ય નથી, તિર્યક્ નથી, પૂર્વાપરાદિક નથી, પણ અખંડૈકરૂપ, અદ્વિતીય, અવશિષ્ટ, કેવલ, શિવ હું [છું]

"तत्त्वमसि" ઇત્યાદિ મહાવાક્યોમાં જીવના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો બ્રહ્મથી સ્પષ્ટ રીતે અભેદ કહેલો છે. જીવ સર્વ શરીરમાં વ્યાપક છતાં પણ હૃદયરૂપ વા બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ ઉપાધિથી અંગુઠાજેવડો વા આરના અગ્રભાગજેવડો કે અણુજેવડો કહ્યો છે. જીવનું નિરૂપાધિકસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ "आकाशवत्सर्वगतः" આકાશની પેઠે

સર્વવ્યાપક છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક છે, પરિચ્છિન્ન નથી. જે બ્રહ્મ આકાશની પેઠે—આકાશથી પણ વધારે—વ્યાપક હોવાથી માત્ર ઉપરના ભાગમાંજ નથી, અથવા માત્ર નીચેના ભાગમાંજ નથી, કિંવા માત્ર પ્રાણિપદાર્થોની અંતરજ નથી, વા માત્ર પ્રાણિપદાર્થોની બહારજ નથી, અથવા માત્ર મધ્યભાગમાંજ નથી, કિંવા માત્ર ખૂણાઓમાંજ નથી, અથવા માત્ર પૂર્વપશ્ચિમાદિક દિશાઓમાંજ વા ભૂતભવિષ્યાદિ કાળમાંજ નથી, કિંતુ સર્વસ્થળે, સર્વકાળમાં, અખંડ ને એકરૂપ છે, તે અદ્વિતીય, અબાધિત, સર્વસંગથી રહિત ને પરમાનંદપ્રકાશરૂપ બ્રહ્મ હું છું ૫.

આ દુઃખમય પ્રતીત થતું જગત્ બ્રહ્મમાં કલ્પિત હોવાથી કોઇ પણ રૂપનો બ્રહ્મની સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી. તેથી બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થયેલા જીવને કોઇ પણ પ્રકારના અનર્થની સાથે સંબંધ થવાનો સંભવ નથી એમ જણાવે છે—

न शुक्लं न कृष्णं न रक्तं न पीतं, न कुब्जं न पीनं न ह्रस्वं न दीर्घम् ।
अरूपं तथा ज्योतिराकारकत्वात्, तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥

સ્વપ્રકાશજ્ઞાનરૂપપણાવડે અપ્રમેયપણાથી [જે] શુક્લ નથી, કૃષ્ણ નથી, રક્ત નથી, પીત નથી, અણુ નથી, મહાન્ નથી, હ્રસ્વ નથી, દીર્ઘ નથી, પણ અરૂપ [છે,] તે એક, અવશિષ્ટ, કેવલ, શિવ હું [છું.]

સ્વયંપ્રકાશજ્ઞાનરૂપપણાવડે સર્વપ્રમાણોને અવિષય હોવાથી જે બ્રહ્મ ધોળા રંગવાળું નથી, કાળા રંગવાળું નથી, રાતા રંગવાળું નથી, પીળા રંગવાળું નથી, અણુજેવડું નથી, મોટા પ્રમાણવાળું નથી, ટૂંકું નથી, લાંબું નથી, પણ જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોના અવિષય-

રૂપ, અદ્વિતીય, અબાધિત, સર્વસંગરહિત ને પરમાનંદપ્રકાશરૂપ છે, તે બ્રહ્મ હું છું. ૬.

જો જીવબ્રહ્મનો અભેદ હોય તો સદ્‌ગુરુના ઉપદેશનું નિષ્ફળપણું થશે એમ જો શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે પરમાર્થપક્ષે તેમ થાય તેમાં હાનિ નથી —

न शास्ता न शास्त्रं न शिष्यो न शिक्षा, न च त्वं न चाहं न चायं प्रपंचः
स्वरूपावबोधो विकल्पासहिष्णुस्तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥७॥

શાસ્તા નથી, શાસ્ત્ર નથી, શિષ્ય નથી, શિક્ષા નથી, તું પણ નથી, હું પણ નથી, આ પ્રપંચ નથી; [જે] સ્વરૂપનું જ્ઞાન વિકલ્પને નહિ સહન કરનારું [છે,] તે અદ્વિતીય, અબાધિત, કેવલ, શિવ હું [છું.]

જ્યાં બ્રહ્મોપદેષ્ટા ગુરુ નથી, ઉપદેશના સાધનરૂપ શાસ્ત્ર નથી, ઉપદેશના વિષયરૂપ શિષ્ય નથી, ઉપદેશની ક્રિયા નથી, શ્રવણ કરનાર તું નથી, શ્રવણ કરાવનાર હું નથી, અને દેહેંદ્રિયાદિરૂપ આ પ્રપંચ વસ્તુતાએ નથી. જે બ્રહ્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષજ્ઞાન બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વ દ્વૈતની નિવૃત્તિવડે કોઈપણ પ્રકારના વિકલ્પને સહન કરનારું નથી, તે અદ્વિતીય, અબાધિત, સર્વસંગથી રહિત, ને પરમાનંદપરમપ્રકાશરૂપ બ્રહ્મ હું છું. ૭.

જાગ્રદાદિ અવસ્થા ને તેના અભિમાનીઓ પણ વસ્તુતાએ મારામાં નથી એમ કહે છે —

न जाग्रन्न मे स्वप्नको वा सुषुप्तिर्न विश्वो न वा तैजसः प्राज्ञको वा
अविद्यात्मकत्वात्त्रयाणां तुरीयः, तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥८

[જાગ્રદાદિ] ત્રણેના અવિદ્યારૂપપણાથી મારી જાગ્રત્

નથી, [મારી] સ્વપ્નાવસ્થા નથી, વા સુષુપ્તિ નથી, (વિશ્વ નથી, વા તૈજસ નથી, વા પ્રાજ્ઞ નથી, [જે] તુરીય [છે] તે એક, અબાધિત, સંગરહિત [ને] પરમાનંદપરમ-પ્રકાશરૂપ હું [છું.]

અન્તઃકરણની જાગ્રદવસ્થા આદિ ત્રણે અવસ્થા તથા તેમના અભિમાનીઓ અવિદ્યાવડે આત્મામાં કલ્પિત છે, તેથી અવિદ્યારૂપ છે. એવી રીતે ત્રણેના અવિદ્યારૂપપણાથી અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થા મારી–અસંગ આત્માની–નથી. અન્તઃકરણની સ્વપ્નાવસ્થા પણ મારી નથી, અને અન્તઃકરણની સુષુપ્તિ અવસ્થા પણ મારી નથી. જાગ્રદ-વસ્થાનો અભિમાની જીવ વિશ્વ કહેવાય છે તે મારું સ્વરૂપ નથી, સ્વપ્નાવસ્થાનો અભિમાની જીવ તૈજસ કહેવાય છે તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી, ને સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અભિમાની જીવ પ્રાજ્ઞ કહેવાય છે તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી. જે એ ત્રણે અવસ્થાઓથી ને એ ત્રણે અવસ્થાઓના અભિમાનીઓથી ભિન્ન તથા ને ત્રણેની અપેક્ષાએ તુરીય–ચોથા–એવા નામથી કહેવાય છે તે એક, અબાધિત, સર્વ-સંગરહિત ને પરમાનંદપ્રકાશરૂપ હું છું.

આ વિશ્વમાં દૃશ્ય ને દ્રષ્ટા એવા બે પ્રકારના પદાર્થો છે.
મેં ક્ષરરૂપ પદાર્થ આત્મા પારમાર્થિક એક છે. તે સર્વદા એકરૂપ
નો પણ ઉપાધિના ભેદવડે ત્રણ પ્રકારનો છે, ઈશ્વર, જીવ ને સાક્ષી.
ાં માયારૂપ ઉપાધિવાળા તે ઈશ્વર, સંસ્કારસહિત અંતઃકરણરૂપ વા
ાનના અંશરૂપ ઉપાધિવાળા તે જીવ, ને અસંગ તથા સર્વ દૃશ્યનું
ક ચેતન તે સાક્ષી. તેમાં ઈશ્વર ત્રિવિધ છે, અંતર્યામી, હિરણ્ય-
ને વિરાટ્. માયારૂપ કારણોપાધિવાળા તે અંતર્યામી, સૂક્ષ્મપ્રપંચ-

અદ્વૈતલપણું કેવી રીતે કહી શકાય? બ્રહ્મ સર્વદા સદ્રૂપ હોવા તેને શૂન્યરૂપ કહી શકાય નહિ, તેમ ત્યાં કોઇ પણ વસ્તુનો સદ્ભા નજ હોવાથી તેને અશૂન્યરૂપ પણ કહી શકાય નહિ. આ બ્રહ્મત અદ્વૈત હોવાથી તેનું જોઇએ તેવું નિરૂપણ કરવા વાણી સમર્થ નથ "यतो वाचो निवर्तन्ते" (જે બ્રહ્મથી વાણીઓ પાછી વળે છે, એ શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે, તેથી સર્વ ઉપનિષદોવડે સિદ્ધ બ્રહ્મ તત્ત્વને હું વાણીવડે જેમ છે તેમ કેવી રીતે કહી શકું? ૧૦.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીસિદ્ધાંતબિંદુનામના સ્તોત્રરૂપ તેરમા રત્નની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતી-ભાષાની ટીકા પૂરી થઈ. ૧૩.

ૐ

॥ श्रीवाक्यवृत्ति ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો.

બ્રહ્મ-ઈશનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ-પાય;
વાક્યવૃત્તિની આ ટીકા, ગુર્જરગિરા લખાય. ૧

"तत्त्वमसि" આદિ મહાવાક્યોના અર્થના નિરૂપણરૂપ આ લઘુ લેખ હોવાથી આ લઘુ લેખનુ નામ વાક્યવૃત્તિ રાખવામાં આવ્યું છે. આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણુ તાપોથી બહુ તપેલા, અસંખ્ય જન્મમરણ-

દિરૂપ સંસારના માર્ગના શ્રમથી બહુ પીડા પામેલા, આત્મજ્ઞાનરૂ
શીતલ ને મધુર જલનું પાન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા, ને શાસ્ત્ર
રકભાષ્યાદિરૂપ ગંભીર જલાશયમાંથી જવાને અસમર્થ મનુષ્યોને મદ
પરમકારુણિક પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરભગવાને વાક્યવૃત્તિનામના પ્રકરણ-
મધરૂપ પ્રપાની (પરબની) રચના કરી તેમના અંતઃકરણને શીતલ
તથા ક્લેશરહિત કરવાની કૃપા કરી છે. તેમા પ્રથમ આ પ્રકરણ-
ગ્રંથના શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા અધિકારીઓને નિર્વિઘ્ને બ્રહ્મનો અપ
રોક્ષ અનુભવ થવામાટે આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરેલ અદ્વિતીય-
બ્રહ્મના સ્મરણપૂર્વક પોતાના સદ્ગુરુને શિષ્યે અવશ્ય નમન કરવું
જોઇએ એમ શિષ્ટાચાર જણાવતા છતા આચાર્યભગવાન્ પોતે નમન-
રૂપ મંગલ કરે છે:—

સર્ગસ્થિતિપ્રલયહેતુમચિન્ત્યશક્તિં, વિશ્વેશ્વરં વિદિતવિશ્વમનન્તમૂર્તિમ્
નિર્મુક્તબંધનમપારસુખાંબુરાશિં, શ્રીવલ્લભં વિમલબોધઘનં નમામિ ॥૧॥

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલયના કારણરૂપ, અચિંત્યશક્તિ-
વાળા, જગત્ના નિયંતા, વિશ્વને જાણનારા, અસંખ્ય શરી-
રોવાળા, બંધનથી રહિત, અપાર સુખના સાગર, [ને]
નિર્મલજ્ઞાનઘન શ્રીપ્રિયને નમું [છું.]

જે પોતાની માયાનામની અઘટિત ઘટના કરવામાં પરમ
સમર્થ શક્તિવડે આ દૃશ્ય જગત્ની ઉત્પત્તિના, ઘટે તેવી રીતે આ
જગત્ની સ્થિતિના, ને પ્રાણીઓનાં ગુરતમાં ફલભોગનો અનુભવ કરા-
વનારાં કર્મોના અભાવ થયે થનારા આ જગત્ના પ્રલયના કારણરૂપ
છે, જે મનુષ્યની બુદ્ધિથી ન સમજી શકાય એવી માયાનામની
શક્તિના આશ્રયરૂપ છે, જે આ પ્રતીત થતા સમગ્ર જગત્ના માયાવડે

નિયામક છે, જે આ વિશ્વના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સંશયવિપર્યયથી રહિત જાણનારા છે, જે આ વિશ્વમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓનાં શરીરો છે તેમાં રહેલા હોવાથી અસંખ્ય શરીરોવાળા છે, જેમને કોઇ પણ સમયમાં બંધ નથી, અર્થાત્ જેઓ સર્વદા મુક્ત છે, જે પારરહિત આનંદના મહાસાગર છે, અને જે અવિદ્યારૂપ મલથી રહિત એકરસજ્ઞાનરૂપ છે, તે સર્વ સૌંદર્યના સ્વામી સહજ મનોહર બ્રહ્માભિન્ન મારા સદ્ગુરુને વા લક્ષ્મીના પ્રિય ગોવિંદથી અભિન્ન ગોવિંદનામના મારા સદ્ગુરુને, વા બ્રહ્મવિદ્યાના પરમપ્રિય બ્રહ્મને હું પરમપ્રેમપૂર્વક નમન કરું છું ૧.

પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની અપાર કૃપાનું સ્મરણ થઇ આનંદમાં પુનઃ પણ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને નમસ્કાર કરે છેઃ—

यस्य प्रसादादहमेव विष्णुर्मय्येव सर्वं परिकल्पितं च ।
इत्थं विजानामि सदात्मरूपस्तस्यांघ्रिपद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यम् २

જેમની કૃપાથી હુંજ વિષ્ણુ (વ્યાપક–બ્રહ્મ) છું, અને સર્વ મારામાંજ પરિકલ્પિત [છે,] આ પ્રમાણે સર્વદા સ્વસ્વરૂપને જાણુ છું, તેમના ચરણકમલમાં નિત્ય નમેલો છું.

જેમની અમોઘ, અપાર ને સ્વાર્થરહિત દયાવડે મારા અંતઃકરણમાં પ્રતીત થતા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિથી હુંજ દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મ છુ, અને આ સર્વ નામરૂપાત્મક પ્રપંચ મારામાંજ અવિદ્યા ને વાસનાના સામર્થ્યથી વિવર્તરૂપે કલ્પાયો છે, આ પ્રમાણે હુ સર્વદા બ્રહ્મથી અભિન્ન મારા પારમાર્થિક સ્વરૂપને જાણું છુ, તે દયાનિધિ સદ્ગુરુશ્રીના ચરણકમલમાં હુ વારંવાર પરમપ્રેમથી નમસ્કાર કરું છુ. અજ્ઞાનીને બ્રહ્મની પ્રતીતિ ન થતાં જગતની પ્રતીતિ

થાય છે, ને જ્ઞાનીને બ્રહ્મની પ્રતીતિ થઇ જગત્ બાધ પામે છે, આ અર્થ શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં પણ નીચેના શ્લોકથી કહ્યો છે—

" अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत् ।
अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु सचक्षुषः ॥ १ ॥ "

જેમ આંધળાને સૂર્યવડે પ્રકાશેલું આ જગત્ અંધકારમય જણાય છે, ને નેત્રવાળાને આ જગત્ પ્રકાશમય જણાય છે, તેમ અજ્ઞાની મનુષ્યને આ પરમાનંદના વિવર્તરૂપ જગત્ દુઃખના સમૂહરૂપ પ્રતીત થાય છે, ને જ્ઞાનીને આ જગત્ પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મના અનુભવથી પરમાનંદમય પ્રતીત થાય છે ૧.

એવી રીતે અંતઃકરણની યોગ્યતા ને અયોગ્યતાથી દર્શનમાં ભેદ પડે છે ૨.

" आचार्यवान् पुरुषो वेद " (સદ્ગુરુના શરણવાળો પુરુષ બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણે છે,) આ છાંદોગ્યશ્રુતિમાં શિષ્યને બ્રહ્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન પોતાના શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા થાય છે એમ કહ્યું છે, તેથી શિષ્ય ને આચાર્યના પ્રશ્ન ને ઉત્તરરૂપે બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાને માટે પ્રથમ શિષ્યના લક્ષણનું પ્રથકાર નિરૂપણ કરે છે –

तापत्रयार्कसंतप्तः कश्चिदुद्विग्नमानसः ।
शमादिसाधनैर्युक्तः सद्गुरुं परिपृच्छति ॥ २ ॥

ત્રણ તાપરૂપ સૂર્યથી બહુ તપેલો, ઉદ્વેગ પામેલા મનવાળો, [ને] શમાદિ સાધનોવડે યુક્ત કોઇ [જિજ્ઞાસુ] સદ્ગુરુને પૂછે છે.

આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદૈવિક આ ત્રણ દુઃખરૂપ સૂર્યોના બપોરના સૂર્યથી અત્યંત તપેલો, સંસારમાં સુખના કરતાં

દુઃખનું બહુપણું જોઇ આ લોકના વિષયોમાં તથા સ્વર્ગાદિના વિષયોમાં તૃષ્ણારહિત થયેલા મનવાળો, અને શમાદિ ૭ સંપત્તિ તથા મુમુક્ષુતાવડે યુક્ત અંતઃકરણવાળો કોઇ નિરભિમાની જિજ્ઞાસુ, કોઇ વેદાંતશાસ્ત્રને જાણનારા, યુક્તિઓવડે જિજ્ઞાસુના મનને સંશયરહિત કરવાના સામર્થ્યવાળા, ને બ્રહ્મના દૃઢ અનુભવવાળા શ્રીસદ્ગુરુને પ્રણામ કરી, તેમનું શરણ ગ્રહણ કરી, તેમની પરમપ્રેમથી સેવા કરી, પછી કોઇ અનુકૂલ સમયે તેઓશ્રીને પૂછે છે. ૩.

તે શિષ્ય પોતાના સદ્ગુરુને શું પૂછે છે એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેના સમાધાનમાં બંધની નિવૃત્તિનુ સાધન પૂછે છે, એમ કહે છેઃ—

अनायासेन येनास्मान्मुच्येयं भवबंधनात् ।
तन्मे संक्षिप्य भगवन्केवलं कृपया वद ॥ ४ ॥

પરિશ્રમરહિત જેવડે આ સંસારરૂપે બંધનથી મોકળો થઉં તે સંક્ષેપ કરીને હે ભગવન્! મને કેવલ કૃપાવડે કહો.

જેમાં શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણને બહુ શ્રમ ન આપવો પડે એવા પ્રાયશઃ પરિશ્રમરહિત જે સાધનવડે આ સંસારરૂપ કારાગારમાં બંધન પામેલો હું આ સંસારરૂપ દુઃખમય બંધનથી મોકળો થઉં તે સાધન અતિવિસ્તારવિના સંક્ષેપથી હે ભગવન્! મને કેવલ દયાવડે કહો. શુદ્ધાત્માને ત્રણે કાલમાં બંધનનો સંભવ નથી. ચિદાભાસમાં બંધનનું ભાન થાય છે, ને તે દુઃખમય લાગે છે. ને કલ્પિત છતાં પણ દુઃખાનુભવ કરાવે છે. કલ્પિત પણ દુઃખાનુભવ કરાવી શકે છે એ આપણે દોરડીમાં ભ્રાંતિથી પ્રતીત થતા સર્પથી પાછા ભાગવું, પગ ભાંગવો, ભય ને કંપ થાય છે, તેથી જાણીએ છીએ. હે ભગવન્!

એ સંબોધનવડે પોતાના સદ્‌ગુરુને શિષ્યે "હે ભગવન્!" "હે સ્વામિન્!" "હે પ્રભો!" "હે મહાદેવ!" ઇત્યાદિ પરમેશ્વરવાચક-શબ્દોવડે બોલાવવા જોઇએ એવો શિષ્ટાચાર બતાવ્યો છે. શ્રીસદ્‌ગુરુને બ્રહ્મોપદેશ કરવામાં દૃષ્ટ કે અદૃષ્ટ કોઇ પણ પ્રયોજન કોઇની પાસેથી સિદ્ધ કરવાનું રહ્યું નથી, તેથી શિષ્યે કેવલ કૃપાવડે મને સંસારબંધનની નિવૃત્તિના હેતુભૂત બ્રહ્મોપદેશ કરો એમ પ્રાર્થના કરી છે. ૪.

તુચ્છ વિષયસુખ ને તેના સાધનોના પ્રશ્નોની અપેક્ષાએ સંસાર-તાપથી તપેલા સર્વ મુમુક્ષુઓને પરમાનંદની પ્રાપ્તિના સાધનનો પ્રશ્ન પૂછવાથી શિષ્યના તે પ્રશ્નને સદ્‌ગુરુ વખાણી તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો પ્રારંભ કરે છે.—

साध्वी ते वचनव्यक्तिः प्रतिभाति वदामि ते ।
इदं तदिति विस्पष्टं सावधानमनाः शृणु ॥ ५ ॥

તારા વચનની પ્રકટતા સારી જણાય છે. તને આ તે એમ અતિસ્પષ્ટ કહું છું, સાવધાન મનવાળો થઇને સાંભળ.

શ્રીમદ્‌ગુરુ કહે છે–હે શિષ્ય! તારા અંતઃકરણની જિજ્ઞાસા જણાવનારાં તારાં વચનોની રચના મને સારી પ્રતીત થાય છે. હું તને આજ નક્કી મુક્તિનું-સંસારબંધનમાંથી નિવૃત્તિને માટે મોકળા થવાનું-સાધન છે એમ અત્યંત સ્પષ્ટ કરીને કહું છું, તું હવે એકાગ્ર ચિત્તવાળો થઇને આદરપૂર્વક તે સાધનના સ્વરૂપનું શ્રવણ કર. અતિસ્પષ્ટ ને સાવધાન મનવાળો આ બંને શબ્દોવડે સદ્‌ગુરુએ શિષ્યને બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉપદેશ કરવો જોઇએ, ને શિષ્યે તે ઉપદેશ

મુમુક્ષુનું દુર્લભપણું જાણી સદ્દગુરુ શિષ્યના તે પ્રશ્નથી કંઇ નહિ પામતાં તેના પ્રશ્નને અનુમોદન આપે છે:—

सत्यमाह भवानत्र विगानं नैव विद्यते ।
हेतुः पदार्थबोधो हि वाक्यार्थावगतेरिह ॥ १० ॥

તું સત્ય કહે છે. અહિં વિવાદ વિદ્યમાન નથીજ. અહિં વાકયાર્થના જ્ઞાનનું કારણ પદાર્થનું જ્ઞાનજ [છે.]

સદ્દગુરુ કહે છેઃ—હે પુત્ર ! તું સત્ય કહે છે. પદાર્થના જ્ઞાનવિના વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કદીપણ ન થાય આ તારા કથનમાં કોઇનો લેશ પણ વિવાદ નથી, આ વાત સૌ સ્વીકારે છે. આ મહાવાક્યમાં પણ વાક્યાર્થના જ્ઞાનનું કારણ તે વાક્યમાં આવેલાં પદોના અર્થોનું જ્ઞાનજ છે. ૧૦.

વાકયના અર્થના જ્ઞાનમાં પદના અર્થનુ જ્ઞાન હેતુભૂત હોવાથી "तत्त्वमसि" મહાવાક્યમાંના तत् પદ ને त्वं પદના અર્થનું હવે નિરૂપણ કરવુ જોઇએ. તેમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ त्वं પદના અર્થનું નિરૂપણ નીચેના સત્તર શ્લોકોવડે કરે છેઃ—

अंतःकरणतद्वृत्तिसाक्षी चैतन्यविग्रहः ।
आनंदरूपः सत्यः सन् किं नात्मानं प्रपद्यसे ॥ ११ ॥

અંતઃકરણ ને તેની વૃત્તિનો સાક્ષી, ચેતનસ્વરૂપવાળો, આનંદરૂપ [ને] સત્ય છતાં કેમ પોતાને જાણતો નથી ?

હે સૌમ્ય ! તું બુદ્ધિ ને તેની વૃત્તિરૂપ મનનો તથા દેહાદિ સર્વનો સર્વદા સાક્ષી છે; તું અખંડજ્ઞાનસ્વરૂપવાળો એટલે સ્વયંપ્રકાશ છે; તારા આનંદસ્વભાવથીજ તને આનંદનુ ભાન થાય છે, તેથી તું પરમાનંદસ્વરૂપ છે; અને નિરવયવપણાવડે રૂપરસાદિથી રહિતપણાથી, ક્રિયાઓના આશ્રયપણાના અભાવથી, ને ષડ્ભાવવિકારથી રહિત-

પણાથી તું ત્રણે કાલમાં બાધ પામ્યા વિના રહેનારો છે, છતાં તું તારા પ્રસિદ્ધ સ્વરૂપને કેમ જાણતો નથી ? ૧૧.

કહેલા સ્વરૂપમાં સંશયરહિત જ્ઞાનના ઉપાયનો ઉપદેશ કરે છેઃ—

सत्यानंदस्वरूपं धीसाक्षिणं बोधविग्रहम् ।
चिंतयात्मतया नित्यं त्यक्त्वा देहादिगां धियम् ॥ १२ ॥

દેહાદિને વિષય કરનારી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને સત્યસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ, બુદ્ધિના સાક્ષી, ને ચેતનસ્વરૂપને નિરંતર આત્મપણાવડે ચિંતન કર.

દેહ, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ, પ્રાણ, અવિદ્યાનો અંશ, ને ચિદાભાસ (જીવ) એ સર્વમાંથી તું આત્માની (હુંપણાની)બુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરીને સત્યરૂપ, પરમાનંદરૂપ, બુદ્ધિ આદિના સાક્ષી, ને ચૈતન્યસ્વરૂપ શુદ્ધાત્માને નિરંતર તું હુંપણાવડે વિચાર્યા કર એજ તારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. ૧૨.

દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિ ચિરકાલથી દૃઢ થઈ ગઈ છે તેનો કેમ પરિત્યાગ થઇ શકશે ? એવા શિષ્યના અન્તઃકરણના અભિપ્રાયને જાણીને દેહાદિના અનાત્મપણાના દર્શનવડે તેમાં રહેલી હુંપણાની બુદ્ધિ દૂર થઇ શકે છે એમ માનીને તેના ત્યાગમાટે શિષ્યને દેહાદિનું અનાત્મપણું દેખાડે છે -

रूपादिमान्यतः पिंडस्ततो नात्मा घटादिवत् ।
वियदादिमहाभूतविकारत्वाच्च कुंभवत् ॥ १३ ॥

જેથી સ્થૂલશરીર રૂપાદિવાળું છે, તેથી [તે] ઘટાદિની પેઠે અનાત્મા (આત્માથી ભિન્ન—જડ) [છે;] અને આકાશાદિ મહાભૂતોના કાર્યપણાથી [પણ તે] ઘટની પેઠે [અનાત્મા છે.] ૧૩.

હે પ્રભો ! આત્મા જડ સ્થૂલશરીરથી ભલે ભિન્ન હોય, પણ હું તો તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જાણવા ઇચ્છું છું, માટે મને તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કહેવાની કૃપા કરો, એમ શિષ્ય પ્રાર્થના કરે છે-

अनात्मा यदि पिण्डोऽयमुक्तहेतुबलान्मतः ।
करामलकवत्साक्षादात्मानं प्रतिपादय ॥ १४ ॥

[શિષ્ય પૂછે છેઃ-] કહેલા હેતુઓના સામર્થ્યથી આ સ્થૂલશરીર એ અનાત્મા [છે એમ] સંમત [હોય તો] ભલે તેનું અનાત્મપણું હોય, પણ આવડે આત્માનો વિચાર સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ, માટે કૃપા કરી] હાથમાં રાખેલા આમળાની પેઠે સાક્ષાત્ આત્માનું પ્રતિપાદન કરો.

સાક્ષાત્-હું આવા સ્વરૂપવાળો છું એમ અંતરાયરહિત અપરોક્ષપણાવડે જાણું એવી રીતે. ૧૪.

શિષ્યને આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવા પ્રથમ તેનું સ્થૂલશરીરના સાક્ષિરૂપે નિરૂપણ કરે છે-

घटद्रष्टा घटाद्भिन्नः सर्वथा न घटो यथा ।
देहद्रष्टा तथा देहो नाहमित्यवधारय ॥ १५ ॥

[શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છેઃ-] જેમ ઘડાનો દ્રષ્ટા સર્વ પ્રકારે [દૃશ્ય] ઘડાથી ભિન્ન [છે,] ઘડારૂપ નથી, તેમ સ્થૂલશરીરનો દ્રષ્ટા હું [દૃશ્ય] સ્થૂલશરીરરૂપ નથી, એમ નક્કી કર. ૧૫.

તું ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ તથા પ્રાણનો પણ દ્રષ્ટા છે એમ કહે છે-

एवमिन्द्रियदृङ्नाहमिन्द्रियाणीति निश्चिनु ।
मनो बुद्धि तथा प्राणो नाहमित्यवधारय ॥ १६ ॥

જેવી રીતે ઇંદ્રિયોનો દ્રષ્ટા હું ઇંદ્રિ[illegible]
૩૬ મન, બુદ્ધિ તથા પ્રાણ હું નથી એ[illegible]

જેમ [illegible], ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ ને [illegible] નથી, તેમ તેનો સમૂહ પણ આત્મા નથી. દેહ[illegible] [illegible] તે [illegible] છે, અને [illegible] તેનાથી ભિન્ન ચેતનરૂપ [illegible] છે. આ રીતે [illegible] કારણે, આ દેહાદિભાવ પોતાના [illegible] દ્રશ્ય [illegible] દ્રશ્ય હોય છે તે તે[illegible] [illegible] હોય છે, જેમ ઘટાદિ. આ અનુમા[illegible] [illegible] નથી [illegible].

દેહેંદ્રિયાદિનો સમૂહ પણ આત્મા નથી એ[illegible]
देहादीन्द्रिय तथा [illegible]
दृश्यमनुमानेन [illegible]

તેવી રીતે સંઘાત પણ હું નથી, એ[illegible]
[illegible] દ્રષ્ટાને અનુમાનવડે સાવધાનતાથી ન[illegible]

૫ [illegible] બાહ્ય કર્મેન્દ્રિયો તથા [illegible] તેનાથી તે ઇંદ્રિયોનો દ્રષ્ટા હું તે ઇંદ્રિયરૂપ ન[illegible] ભિન્ન છું એમ નથી કહ[illegible] તેનાદિ ઇંદ્રિયો સ્વ[illegible] તે આત્મા છે એમ ન માનવું, કેમકે ત્યાં તેના[illegible] પણ ઇંદ્રિયોનો સાક્ષી આત્મા ઇંદ્રિયોદ્વારા [illegible] તેથી ઇંદ્રિયોના ધર્મો દ્રશ્ય હોવાથી ધર્મિરૂપ [illegible] [illegible] છે, [illegible] મન, [illegible]

હવે દશ્યપણાવડે અચેતનપણું સિદ્ધ થયા છતાં પણ [illegible] દિયાદિનું પ્રકારાંતરે અચેતનપણું જણાવતા છતા તેનાથી વિલક્ષણ [illegible] વડે-ચૈતન્યસ્વરૂપપણાવડે-આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે:-

देहेन्द्रियादयो भावा हानादिव्यापृतिक्षमाः ।
यस्य सन्निधिमात्रेण सोऽहमित्यवधारय ॥ १८ ॥

જેના સાનિધ્યથીજ શરીર ને ઇંદ્રિયાદિ પદાર્થો ત્યાગ [illegible] ક્રિયા કરવા સમર્થ થાય છે તે હું છું એમ નક્કી કર.

જે ચેતનના સમીપપણા વડેજ સ્થૂલશરીર, ઇંદ્રિય, અંતઃકરણ [illegible] પ્રાણ આ જડ પદાર્થો કોઇ વસ્તુનો ત્યાગ કરવામાં ને કોઇ [illegible] ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ થાય છે, તે ચેતન હું છું એમ [illegible] [illegible]

[illegible]

અનાત્મવસ્તુ [illegible] यः ।
[illegible] सोऽहमित्यवधारय ॥ १९ ॥

[illegible] વિકાર નહિ પામ્યા છતાં [illegible] બુદ્ધિ આદિને ક્રિયાયુક્ત કરે છે તે હું છું એ[illegible] નક્કી કર.

જેમ લોહચુંબક કંઈ પણ વિકાર પામ્યા વિના સમીપમાં રહેલા લોઢાને ચલાયમાન કરે છે, તેમ જે આત્મા કશા પણ વિકાર પામ્યા વિના સમીપમાં રહેલાં બુદ્ધિ આદિને પોતપોતાની ક્રિયામાં જોડે છે તે આત્મા હું છું એમ તું નક્કી કર. ૧૯.

જેમ ઘડાનું જડપણું તથા તેના દેખનાર ચેતનનું તેનાથી ભિન્નપણું જોવામાં આવે છે, તેમ દેહાદિનું જડપણું ને ચેતનનું તેનાથી ભિન્નપણું કેમ જોવામાં આવતું નથી? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે —

यत्सन्निधानमात्रेण यन्त्रवत्स्फुरिता अपि ।
देहेन्द्रियमनःप्राणाः सोऽहमित्यवधारय ॥ २० ॥

જેના સમીપપણાથી જડ શરીર, ઇંદ્રિયો, મન ને પ્રાણ પણ ચૈતન્યસ્વરૂપજેવાં જણાય છે તે હું (છું) એમ જાણી કર

જે ચૈતન્યના સમીપપણાથી બિલકુલ ચેતનાની પ્રાપ્તિ રહિત જડ એવું સ્થૂલશરીર, દશ ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ ને પ્રાણો પણ ચૈતન્યજેવાં પ્રતીત થાય છે, તે ચૈતન્ય હું છું એવો નિશ્ચય કર. સુષુપ્તિ, મૂર્છા ને મરણના સમયમાં સ્થૂલશરીરમાં ચૈતન્યની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થતી નથી, અને સ્થૂલશરીરાદિ સર્વ દૃશ્ય છે, તેથી દેહાદિ જડ છે, ને તેનો દ્રષ્ટા ચૈતન્યરૂપ આત્મા તેથી ભિન્ન છે. ૨૦.

અંતઃકરણની સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીર તથા ઇંદ્રિયો દૃશ્ય નથી હોતાં, તેથી તેઓ દૃશ્ય હોવાથી ભલે અચેતન હો, પણ મનનું અચેતનપણું કેમ સંભવે? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે —

अगमन्मे मनोऽन्यत्र सांप्रतं च स्थिरीकृतम् ।
एवं यो वेत्ति धीवृत्तिं सोऽहमित्यवधारय ॥ २१

મારું મન બીજે ગયું હતું, પણ હમણાં સ્થિ
છે, એમ બુદ્ધિવૃત્તિને જે જાણે છે તે હું એમ નક્કી

આટલા સમયસુધી મારૂં મન બીજા રાગદ્વેષના વિષયમ
ળતું હતું, પરંતુ હમણાં તે વિષયોના સ્મરણમાંથી તેને પાછું
સમીપના વિષયમાં સ્થિર કર્યું છે એમ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ મનની
લતાને તથા સ્થિરતાને જે જાણે છે તે હું છું એમ નિશ્
આવી રીતે ગમનાદિ ધર્મવાળા મનનું દૃશ્યપણું અનુભવસિદ્ધ
તે મનનું અચેતનપણું સિદ્ધ છે. ૨૧.

મન એ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે, તેથી ભલે તેનું દૃશ્યપ
પરંતુ વૃત્તિવાળી બુદ્ધિનું દૃશ્યપણું સંભવતું નથી એમ શંકા થ
તેના સમાધાનમાં કહે છેઃ—

स्वप्नजागरिते सुप्तिं भावाभावौ धियां तथा ।
यो वेत्त्यविक्रियः साक्षात्सोऽहमित्यवधारय ॥ २२

જે વિકારરહિત સ્વપ્નજાગ્રત્‌માં તથા સુષુપ્તિમાં
ઓના ભાવાભાવને સાક્ષાત્ જાણે છે તે હું એમ નક્કી

જે સર્વ પ્રકારના વિકારથી રહિત ચેતન સ્વપ્નાવસ્થામ
જાગ્રદવસ્થામાં બુદ્ધિઓના સદ્‌ભાવને તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં
ઓના અભાવને પોતાના સ્વયંપ્રકાશસ્વભાવથી સાક્ષાત્ જાણે
વિકારરહિત ચેતન હું છું એમ તું નક્કી કર. બુદ્ધિઓના એવ
વચનવડે તેનું ક્ષણિકપણું ને વિકારીપણું ઇત્યાદિ કહેવાય છે.
સ્વપ્ન ને જાગ્રતમાં હોવાથી તે બનેને જાણે છે, પણ સુષુપ્તિ

પોતાના કારણ અજ્ઞાનમાં લીન થવાથી તે સુષુપ્તિને જાણતી નથી, ને આત્મા તો ત્રણે અવસ્થામાં રહેનારો હોવાથી એ ત્રણે અવસ્થાને સાક્ષાત્ જાણે છે. આવી રીતે બુદ્ધિના ભાવાભાવને જાણનારો-દ્રષ્ટા -આત્મા ત્રણે કાળમાં હોવાથી બુદ્ધિનું દૃશ્યપણું ને અચેતનપણું સિદ્ધ થાય છે. ૨૨.

દેહાદિથી વિલક્ષણપણાવડે સિદ્ધ થયેલા આત્માનું ચેતનપણું દૃષ્ટાંત આપીને કહે છેઃ—

घटावभासको दीपो घटादन्यो यथेष्यते ।
देहावभासको देही तथाहं बोधविग्रहः ॥ २३ ॥

જેમ ઘડાને પ્રકાશનારો દીવો ઘડાથી ભિન્ન સ્વીકારાય છે, તેમ શરીરને પ્રકાશનારો દેહી હું ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો [છું.]

જેવી રીતે પ્રકાશવડે પ્રકાશવાયોગ્ય ઘટાદિ પદાર્થને પ્રકાશનારો પ્રકાશસ્વભાવવાળો દીવો પ્રકાશવાયોગ્ય ઘટાદિ પદાર્થથી ભિન્ન સ્વીકારવામાં આવે છે, તેવી રીતે દૃશ્ય દેહાદિને પ્રકાશનાર આત્મા હું ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો દેહાદિથી ભિન્ન છું. ૨૩.

હવે આત્માના આનંદસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

पुत्रवित्तादयो भावा यस्य शेषतया प्रियाः ।
द्रष्टा सर्वप्रियतमः सोऽहमित्यवधारय ॥ २४ ॥

પુત્રધનાદિ પદાર્થો જેના અનુકૂળપણાવડે પ્રિય [છે તે] દ્રષ્ટા સર્વથી પ્રિયતમ [છે,] તે હું એમ નક્કી કર.

"आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति" (આત્માના અનુકૂળપણાવડે સર્વ પ્રિય થાય છે,) એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પુત્ર,

જે સાક્ષિલક્ષણવાળું જ્ઞાન [છે,] તે ત્વંપદનો અર્થ કહેવાય છે. આત્માનું સાક્ષીપણું [ને] જ્ઞાનસ્વરૂપપણું પણ અવિકારીપણાવડે [છે.]

જે અન્યના સાહાય્યવિના પોતાનામાં કલ્પિત સર્વ વિશ્વના દ્રષ્ટાપણારૂપ જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન "તત્ત્વમસિ" મહાવાક્યમાંના ત્વંપદનો અર્થ કહેવાય છે. આત્માનું દ્રષ્ટાપણું ને જ્ઞાનસ્વરૂપપણું વિકારીપણા-વડે નથી, પણ દીપકની પેઠે અવિકારીપણાવડે છે. ૨૬.

કહેલા અર્થની સમાપ્તિ કરે છે.—

देहेंद्रियमनःप्राणाहंकृतिभ्यो विलक्षण ।
प्रोज्झिताशेषषड्भावविकारस्त्वंपदाभिधः ॥ २७ ॥

શરીર, ઇંદ્રિયો, મન, પ્રાણ ને અહંકારથી વિલક્ષણ, [ને] સમગ્ર ષડ્ભાવવિકારથી રહિત ત્વંપદનો અર્થ છે.

અસત્, દૃશ્ય, જડ ને દુઃખરૂપ સ્થૂલશરીર, દશ ઇંદ્રિયો, મન, પ્રાણ ને બુદ્ધિથી કેવલ વિપરીતસ્વભાવવાળો, અને છે, ઉત્પન્ન થાય છે, ઇત્યાદિ છ ભાવવિકારનો જેમાં ગંધ પણ નથી, તે "તત્ત્વમસિ" મહાવાક્યમાંના ત્વંપદનો લક્ષ્યાર્થ છે ૨૭.

હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત તત્પદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

त्वमर्थमेवं निश्चित्य तदर्थं चिंतयेत्पुनः ।
अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षात् विधिमुखेन च ॥ २८ ॥

એવી રીતે ત્વંના (તુંના) અર્થનો નિશ્ચય કરીને પુનઃ જડના પરિત્યાગવડે ને સાક્ષાત્ વિધિમુખવડે તત્‌ના (તેના) અર્થનો વિચાર કરે.

પૂર્વે કહેલી રીતે તું એ શબ્દના લક્ષ્યાર્થરૂપ આત્માનો તું એ

હવે વિધિમુખવડે ચિંતન કરવામાટે તત્પદના અર્થના શ્રુતિમાં કહેલા વિધિરૂપનું નિરૂપણ કરે છે —

निरस्तातिशयानंदः सत्यः प्रज्ञानविग्रहः ।
सत्तास्वभावश्च पूर्णः परमात्मेति गीयते ॥ ३० ॥

[જે] નિરતિશયાનંદરૂપ, સત્યરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપવાળા, સત્તાસ્વભાવવાળા [ને] પૂર્ણ [છે તે] પરમાત્મા એમ કહેવાય છે.

જે અપરિમિત આનંદરૂપ છે, જે ત્રણે કાળમાં એકરૂપે રહે છે, જે નિરુપાધિકજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જે સત્તામાત્ર છે, તથા જે પરિપૂર્ણ છે, તે પરમાત્મા એટલે તત્પદનો લક્ષ્યાર્થ છે એમ કહેવાય છે. ૩૦.

એવી રીતે નિષેધમુખે ને વિધિમુખે નિરુપાધિક બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે તેના સંશયરહિત જ્ઞાનમાટે માયોપાધિક બ્રહ્મનું ૭ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે. તેમા પહેલા શ્લોકવડે તેના સર્વજ્ઞપણું આદિ ધર્મો જણાવે છે —

सर्वज्ञत्वं परेशत्वं तथा संपूर्णशक्तिता ।
वेदैः समर्थ्यते यस्य तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३१ ॥

વેદોવડે જેનું સર્વજ્ઞપણું, પરમેશ્વરપણું, ને સંપૂર્ણશક્તિપણું પ્રતિપાદન કરાય છે તે બ્રહ્મ એમ નક્કી કર.

“यः सर्वज्ञः” (જે સર્વજ્ઞ છે,) “एष सर्वेश्वरः” (આ સર્વના ઈશ્વર છે,) ને “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” (આની નાનાપ્રકારની શ્રેષ્ઠ શક્તિઓ સંભળાય છે,) ઇત્યાદિ વેદવચનોવડે જે સગુણબ્રહ્મનું સર્વજ્ઞપણું, પરમેશ્વરપણું ને સંપૂર્ણ ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિઓવાળાપણું પ્રતિપાદન કરાય છે તે માયાસહિત બ્રહ્મ છે એમ તું નક્કી કર. ૩૧.

શ્રુતિએ જે બ્રહ્મના અનંતપણાની-દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિતપણાની-પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ થવામાટે પ્રપંચને બ્રહ્મનું કાર્યપણું કહેનારી શ્રુતિએ પ્રપંચ બ્રહ્મનું કાર્ય છે એમ કહ્યું છે. જે વસ્તુ આ સર્વ જગત્‌ના કારણરૂપ છે તે વસ્તુ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે એમ તું નક્કી કર. આકાશાદિ પ્રપંચનું અનંતપણું જાણી મંદ જિજ્ઞાસુને તેના કારણરૂપ બ્રહ્મના અનંતપણાનું ભાન થવા શ્રુતિએ આ પ્રપંચને બ્રહ્મના કાર્યરૂપે કહેલ છે. ૩૩.

કલ્પિત પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં અસમર્થ મુમુક્ષુઓને ઉદ્દેશીને આ પ્રપંચના ઉપાદાનકારણરૂપ બ્રહ્મનું વિચાર્યપણું શ્રુતિમાં કહ્યું છે એમ જણાવે છે—

विजिज्ञास्यतया यच्च वेदांतेषु मुमुक्षुभिः ।
समर्थ्यतेऽतियत्नेन तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३४ ॥

ઉપનિષદોમાં મુમુક્ષુઓવડે અતિયત્નથી વિચારવાયોગ્યપણાવડે જે પ્રતિપાદન કરાય છે તે બ્રહ્મ એમ નક્કી કર.

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" (જેમાંથી આ સર્વ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોમાં મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છતા મનુષ્યોવડે મહાપ્રયત્નથી વિચાર કરવાયોગ્યપણાવડે જે જગત્‌નું કારણ નિરૂપણ કરાય છે તે જગત્‌નું કારણ બ્રહ્મ છે એમ તું નક્કી કર. ૩૪.

જેમ જડ પ્રપંચ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, તેમ ચેતનરૂપ જણાતા આ જીવો પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી એમ કહે છે—

जीवात्मना प्रवेशश्च नियंतृत्वं च तान् प्रति ।
श्रूयते यस्य वेदेषु तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ३५ ॥

અર્થોનો નિર્ણય ન કરે એવી રીતે વિચાર કરીને પછી મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરવા એમ જણાવે છે.—

तत्त्वंपदार्थौ निर्णीतौ वाक्यार्थश्चिन्त्यतेऽधुना ।
तादात्म्यमत्र वाक्यार्थस्तयोरेव पदार्थयोः ॥ ३७ ॥

તત્પદ ને ત્વંપદના અર્થો નક્કી કર્યા. હવે વાક્યના અર્થનો વિચાર કરાય છે. તે બે પદના અર્થનો અહિં તાદાત્મ્યરૂપજ વાક્યાર્થ [છે.]

તત્પદના અર્થ બ્રહ્મનો તથા ત્વંપદના અર્થ કુટસ્થનો નિર્ણય કર્યો. હવે "તત્ત્વમસિ" આ મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે છે. તત્પદ ને ત્વંપદના અર્થોનો આ મહાવાક્યમાં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ કે સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થ નથી, પણ તાદાત્મ્યરૂપજ વાક્યાર્થ છે. જેમ "નીલકમલ છે" આ વાક્યમાં નીલ (આસમાની) વિશેષણ છે, ને કમલ વિશેષ્ય છે, તેમ "તે તું છે" આ મહાવાક્યમાં તે વિશેષણ ને તું વિશેષ્ય નથી, પણ બન્નેમાં રહેલા વિરોધી ભાગનો ત્યાગ કરતાં જે શુદ્ધચેતન રહે છે તે બન્નેના અભેદરૂપ અર્થ છે, તેથી તે વાક્યનો તાદાત્મ્યરૂપજ (વિરોધી ભાગનો ત્યાગ કરતાં એકપણારૂપજ) અર્થ છે. "તારે પુત્ર જન્મ્યો" આ વાક્યમાં પિતા તથા પુત્રનો સંબંધ એટલે જન્યજનકભાવરૂપ સંબંધ હોવાથી આ વાક્યનો સંસર્ગરૂપ અર્થ થાય છે, પણ "તે તું છે" આ મહાવાક્યમાં બન્નેનો ઉપાધિઓ કોઇ પ્રકારનો વાસ્તવિક સંબંધ નથી, તેથી આ મહાવાક્યનો સંસર્ગરૂપ અર્થ થતો નથી, પણ તેનો ઉપર કહેલી રીતે તાદાત્મ્યરૂપજ અર્થ થાય છે. ૩૭.

એવો અર્થ શા માટે થાય છે? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે—

જીવાત્માનો તેમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. ચેતન ને આનંદ એ બને સ્વરૂપે એકજ વસ્તુને જણાવનારાં છે ૩૯.

એવી રીતે બને પદોના લક્ષ્યાર્થના અત્યંત એકપણારૂપ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થવાથી શું થાય છે? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે —

इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।
अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ॥ ४० ॥

જ્યારે આવી રીતે એકબીજાના એકપણાનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારેજ તું અર્થનું અબ્રહ્મપણું નિવૃત્ત થાય છે.

જે સમયમાં ઉપર કહેલી રીતે ત્વંપદના અર્થના (જીવના) ને તત્પદના અર્થના (ઈશ્વરના) એકપણાનું અતિદ્રઢ જ્ઞાન કોઈ પણ મનુષ્યને થાય છે તે સમયમાંજ ત્વંપદના અર્થરૂપ જીવના અજ્ઞાનવાળો-હું મનુષ્ય છું ઇત્યાદિ અભિમાનથી સદ્વિતીયપણાથી કલ્પિત આકૃતાદિ સંસારના અબ્રહ્મપણાની-નિવૃત્તિ થાય છે ૪૦.

જીવના અબ્રહ્મપણાની નિવૃત્તિની પેઠે અભેદજ્ઞાનથી ઈશ્વરના પરોક્ષપણાની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે ને પછી જીવ બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરે છે, એમ કહે છે—

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।
पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥ ४१ ॥

અને તત્પદનું પરોક્ષપણું [નિવૃત્ત થાય છે.] જો એમ [થાય તો] પછી શું? સાંભળ. પ્રત્યગ્બોધ પૂર્ણાનંદરૂપેજ સ્થિત થાય છે.

તત્પદના અર્થના ને ત્વંપદના અર્થના એકપણાનું જ્ઞાન થવાથી

એ વિશિષ્ટરૂપ વાચ્ય ત્યજીને વાક્ય વાક્યાર્થના બોધનમાં જેવી રીતે પ્રવર્તે છે તેવી રીતે અમારાવડે આદરથી વ્યાખ્યાન કરાયું.

તત્પદના તથા ત્વંપદના માયા તથા અંતઃકરણસહિતના વાચ્યાર્થનો પરિત્યાગ કરીને, અને તે બંનેના લક્ષ્યાર્થનું ગ્રહણ કરીને, "તત્ત્વમસિ" મહાવાક્ય, અખંડૈકરસ વાક્યાર્થનો બોધ કરવામાં જેવી રીતે પ્રવર્ત થાય છે તેવી રીતે અમે મુમુક્ષુઓના હિતમાટે ઉપરના શ્લોકોમાં આદરપૂર્વક વ્યાખ્યાન કર્યું. ૪૩.

ત્વંપદના મુખ્યાર્થરૂપ વાચ્યાર્થને સંક્ષેપથી દેખાડે છેઃ—

आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः ।
अन्तःकरणसंभिन्नबोधः स त्वंपदाभिधः ॥ ४४ ॥

જે અંતઃકરણસહિત ચેતન હું એવા શબ્દ તથા જ્ઞાનના વિષયપણાવડે પ્રતીત થાય છે તે તું પદવડે વાચ્ય [છે.]

જે અન્તઃકરણરૂપ ઉપાધિસહિત ચેતન હું એવા શબ્દના તથા હું એવા જ્ઞાનના વિષયપણાવડે પ્રતીત થાય છે તે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિસહિત ચેતન ત્વંપદનો (તું એ શબ્દનો) વાચ્યાર્થ-મુખ્યાર્થ-રૂપ છે. ૪૪.

હવે તત્પદના વાચ્યાર્થને સક્ષેપમાં કહે છેઃ—

मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः ।
पारोक्ष्यशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥ ४५ ॥

માયારૂપ ઉપાધિવાળા, જગતના કારણરૂપ, સર્વજ્ઞપણાદિ લક્ષણવાળા, પરોક્ષપણાથી યુક્ત, ને સત્યાદિરૂપ તત્પદવડે વાચ્ય [છે.]

કોઇ પણ વાક્યમાં વાચ્યાર્થનું એટલે કોઇ પણ શબ્દ સાંભળતાં તુરત થતા અર્થનું ગ્રહણ કરવામાં જો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો વિરોધ આવતો હોય તો તે વાચ્યાર્થની સાથે સર્વદા સંબંધ રાખનારા કોઇ યોગ્ય અન્ય અર્થની જે તે શબ્દવડે પ્રતીતિ થાય છે તે લક્ષણાવૃત્તિ કહેવાય છે. તે લક્ષણા ત્રણ પ્રકારની છે, જહલ્લક્ષણા, અજહલ્લક્ષણા ને જહદજહલ્લક્ષણા વા ભાગત્યાગલક્ષણા. તેમાં "मनो ब्रह्म" (મન બ્રહ્મ છે,) આ વાક્યમાં દૃશ્યપણાવડે જડ મનના ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મપણાના અસંભવથી મનશબ્દના વાચ્યાર્થ બુદ્ધિવૃત્તિપણાનો પરિત્યાગ કરીને તેના સાક્ષિચૈતન્યરૂપ અન્ય યોગ્ય અર્થમાં જે તે શબ્દનું રહેવાપણું તે જહલ્લક્ષણા છે. "आनन्दो ब्रह्म" (આનંદ બ્રહ્મ છે,) આ વાક્યમાં ચિત્તના ધર્મપણાવડે મનાતા ઉત્પત્તિનાશવાળા વિષયાનંદનું બ્રહ્મપણું સંભવતું નથી, તેથી તે આનંદાકારવૃત્તિસહિત તેના આશ્રયભૂત (બિંબભૂત) નિર્વિકારી આનંદરૂપ અન્ય યોગ્ય અર્થમાં જે તે શબ્દનું રહેવાપણું તે અજહલ્લક્ષણા છે, અને "तत्त्वमसि" આદિ મહાવાક્યમાં વિરોધી અંશના ત્યાગ ને અવિરોધી અંશના ગ્રહણવડે આગળના શ્લોકમાં કહેવાશે તે ભાગત્યાગલક્ષણા છે. ૪૭.

"तत्त्वमसि" આદિ મહાવાક્યોમાં કઇ લક્ષણા છે તે કહે છે—

सत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा ।
सोऽहमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा ॥ ४८ ॥

"तत्त्वमसि" આદિ વાક્યોમાં ભાગત્યાગલક્ષણા "તે આ" ઇત્યાદિ વાક્યમાં રહેલાં પદોની પેઠે [છે,] બીજી નથી.

જેમ "તે આ દેવદત્ત" આ વાક્યમાં તેનો વાચ્યાર્થ તે દેશકાલવિશિષ્ટ અને આનો વાચ્યાર્થ આ દેશકાલવિશિષ્ટ છે, તેથી તે—

નિર્વિકારપણાથી પણ રુપ બ્રહ્મનો વાસ્તવિક અંશ વા કાર્ય ન
એમ નથી થાય છે. ૪૮.

હવે બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનમાટે તથા તેના જ્ઞાનની દૃઢતામા
સાધન કહે છેઃ—

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद्दृढीभवेत् ।
शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥ ४९ ॥

હું બ્રહ્મ [છું] આ વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન જ્યાંસુધી દૃઢ થાય ત્યાંસુધી શમાદિસહિત શ્રવણાદિકનો અભ્યાસ કરે.

હું સ્થૂલશરીર, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ, પ્રાણ કે ચિદાભાસરૂપ જીવ નથી, પણ તે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મ છું, એમ પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષજ્ઞાન જ્યાંસુધી સંશયવિપર્યયરહિત દૃઢ ન થાય ત્યાંસુધી મુમુક્ષુ પુરુષ મનને વશ રાખવારૂપ તથા ઇંદ્રિયોને વશ રાખવારૂપ સાધનસહિત વેદાંતશાસ્ત્રનું વારંવાર શ્રવણ, વારંવાર મનન, ને વારંવાર નિદિધ્યાસન આદરપૂર્વક કરે. બહુ કાળથી આરોપિત સંસારવાસનાને લીધે ચિત્તમાં વારંવાર વિક્ષેપો ઉપજવાનો ંભવ છે, માટે ચિત્તને સૂક્ષ્મ કરવા વારંવાર બ્રહ્મધ્યાનરૂપ નિદિધ્યાન કરવું. વળી ચિત્તમાં ચિરકાળથી રહેલી સાંસારિક વાસનાઓની વૃત્તિમાટે વારંવાર આદરપૂર્વક પોતાના ને જગતના બ્રહ્મસ્વરૂપની વના કર્યા કરવી. સાંસારિક વાસનાઓનું દૃઢપણું મટી તેનું અત્યંત લપણું ન થાય ત્યાંસુધી બ્રહ્મજ્ઞાનની દૃઢતા થઇ શકતી નથી, માટે ારિક વાસનાઓની ક્ષીણતા કરવા મુમુક્ષુએ સાવધાનતા સેવવી એ. જેમ કોમળ કાંટા પગને વીંધી શકતો નથી, તેમ અલ્પ વાઓ આકાશના જેવા સ્વચ્છ ચિત્તમાં વિક્ષેપ ઉપજાવી શકતી

નથી. અદઢ રાગ, દ્વેષ ને ભયાદિ વિદેહમુક્તિકાલે નિઃશેષ નાશ પામી જાય છે. ૪૯.

હવે બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનની દઢતામાટે બીજું સાધન તથા તેનું ફલ નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે:—

श्रुत्याचार्यप्रसादेन दृढो बोधो यदा भवेत् ।
निरस्ताशेषसंसारनिदानः पुरुषस्तदा ॥ ५० ॥
विशीर्णकार्यकरणो भूतसूक्ष्मैरनावृतः ।
विमुक्तकर्मनिगडः सद्य एव विमुच्यते ॥ ५१ ॥

શ્રુતિ ને આચાર્યની કૃપાવડે જ્યારે જ્ઞાન દઢ થાય છે ત્યારે પુરુષ સમગ્ર સંસારના કારણથી રહિત સ્થૂલદેહ ને ઇંદ્રિયોની શિથિલતાવાળો, સૂક્ષ્મભૂતોથી નહિ ઢંકાયેલો, [ને] કર્મરૂપ બેડીથી વિમુક્ત [થઈ] તુરતજ વિમુક્ત થાય છે.

શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા મહાવાક્યરૂપ શ્રુતિનું પરમાદરપૂર્વક શ્રવણ મનન ને નિદિધ્યાસન કરવાવડે પ્રાપ્ત કરેલી શ્રુતિની-તેના અભિપ્રાયનું સ્પષ્ટ ભાન થવારૂપ કૃપાવડે અને સાષ્ટાંગદંડવત્પ્રણામ ને સેવાવડે પ્રાપ્ત કરેલી શ્રીસદ્ગુરુની તેમના હૃદયમાં નિરાવરણ સ્ફુરતા બ્રહ્મની સંક્રાંતિરૂપ કૃપાવડે જ્યારે પુરુષને અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનું જ્ઞાન દઢ થાય છે, અર્થાત્ ને જ્ઞાનમાં જ્યારે તેને લગારે સંશયવિપર્યય રહેતા નથી ત્યારે તે પુરુષ આ સર્વ સંસારના અનાદિ ઉપાદાનકારણરૂપ અજ્ઞાનથી રહિત થાય છે. જેમ દઢ કાંટાવડે પગમાં લાગેલો કાંટો કાઢી શકાય છે, તેમ દઢ બ્રહ્મજ્ઞાનવડે હૃદયમાં રહેલું અજ્ઞાન દૂર કરી શકાય છે. તેના હૃદયમાં રહેલું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થવાથી તે જ્ઞાની પોતાનું સ્થૂલશરીર તથા ઇંદ્રિયો

ભાવવાળું [છે,] એવો જે પદાર્થનો સંશયાદિરહિત નિશ્ચય તેજ વિવેક.

આત્માનું સ્વરૂપ અવિનાશી છે, અને પ્રતીત થતા જડ પદાર્થો તે આત્માના સ્વરૂપથી વિપરીતપણે જનાય એટલે વિનાશી અથવા અસત્યસ્વભાવવાળા છે, આવો જે બંને પદાર્થોના સ્વરૂપમાં સંશયવિપર્યયરહિત દૃઢ નિશ્ચય તે વિવેક કહેવાય છે. "अविनाशी वा अरेऽयमात्मा" (અરે ! મૈત્રેયિ ! આ આત્મા અવિનાશીજ છે,) આ શ્રુતિમાં આત્મા અવિનાશી છે એમ જણાવ્યુ છે. આત્મા અવિનાશી છે, દ્રષ્ટા હોવાથી, જે જે પદાર્થ દ્રષ્ટા હોતો નથી તે તે પદાર્થ અવિનાશી હોતો નથી, જેમ ઘટાદિ આત્માથી ભિન્ન સર્વ વિનાશી છે, દૃશ્ય હોવાથી, જે પદાર્થ અવિનાશી હોય છે તે પદાર્થ દૃશ્ય હોતો નથી, જેમ આત્મા. આ બે અનુમાનવડે આત્માનું અવિનાશીપણું ને દૃશ્યનું વિનાશીપણુ સિદ્ધ થાય છે. ૫.

હવે વૈરાગ્યના કાર્યરૂપ શમાદિ ૭ સંપત્તિનુ નિરૂપણુ નીચેનાં ત્રણ શ્લોકોવડે કરે છે—

सदैव वासनात्यागः शमोऽयमिति शब्दितः ।
निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥
विषयेभ्यः परावृत्तिः परमोपरतिर्हि सा ।
सहनं सर्वदुःखानां तितिक्षा सा शुभा मता ॥ ७ ॥
निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति विश्रुता ।
चित्तैकाग्र्यं तु सल्लक्ष्ये समाधानमिति स्मृतं ॥ ८ ॥

સર્વદાજ વાસનાનો ત્યાગ આ શમ એમ કહેવાય છે, [અને] બાહ્યેંદ્રિયોનો નિગ્રહ દમ એમ કહેવાય છે.

વિષયોથી (જે) નિવૃત્તિ તે પ્રસિદ્ધ એવી ઉપરતિ છે,
અને સર્વ દુઃખોનું સહન તે શુભ તિતિક્ષા માનેલી છે.
શ્રુતિ ને સદ્ગુરુનાં વચનોમાં વિશ્વાસ (તે) પ્રસિદ્ધ શ્રદ્ધા
એમ કહેવાય છે, અને સદ્રૂપ લક્ષ્યમાં ચિત્તનું એકાગ્રપણું
(તે) સમાધાન એમ કહ્યું છે.

સર્વ સાધના પોતાના પૂર્વના બલવાન્ સંસ્કારોથી ઉદય પામતી વિષયવાસનાના પરિણામ અર્થાત્ વિષયોમાંથી ચિત્તની વૃત્તિને રોકવાનું સામર્થ્ય તે શમ કહેવાય છે, અને શ્રોત્રાદિ તથા વાગાદિ બાહ્યેન્દ્રિયોની વિવિધ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ તે દમ કહેવાય છે. ૬.

બંધન કરનારા શબ્દાદિ વિષયો ને તેના સાધનોમાં રાગયુક્ત પુરુષાર્થ દોષોના દર્શનથી ચિત્તમાં તે શબ્દાદિ વિષયોના ગ્રહણની ઇચ્છાનો અભાવ થતાં તે વિષયોના ગ્રહણમાં સ્વાભાવિક અપ્રવૃત્તિ આત્મજ્ઞાનના ઉત્તમ સાધનરૂપ ઉપરતિ કહેવાય છે, અને શીતોષ્ણાદિ દુઃખનાં સર્વ સાધનોને તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય કરવાની ઇચ્છા કર્યા વિના સહન કરવાનું કે અંત કરવાનું ભય ને સુખરૂપપણાથી તિતિક્ષા છે એમ વિદ્વાનો માને છે. ૭

ઉપનિષદના વચનોમાં ને શ્રીસદ્ગુરુનાં વચનોમાં અથવા ઉપનિષદનું વ્યાખ્યાન કરનાર શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશોમાં પરમપ્રીતિના હેતુરૂપ જે વિશ્વાસ ને વેદાન્તોમાં પ્રસિદ્ધ શ્રદ્ધા કહેવાય છે, અને સદ્રૂપ અર્થમાં જે ચિત્તનું એકાગ્રપણું અર્થાત્ એક બ્રહ્મને જ જાણવાની ચિત્તમાં ઇચ્છા તે સમાધાન કહેવાય છે. ૮.

હવે શમાદિ છ સંપત્તિના કાર્યરૂપ મુમુક્ષુતાનું નિરૂપણ કરે છે:—

संसारबंधनिर्मुक्तिः कथं मे स्यात्कदा विधे ।
इति या सुदृढा बुद्धिर्वक्तव्या सा मुमुक्षुता ॥ ९ ॥

હે વિધાતા ! સંસારરૂપ બંધનથી મારી મુક્તિ કેવી રીતે [ને] કયારે થશે ? આવી જે સુદૃઢ બુદ્ધિ તે મુમુક્ષુતા કહેવી.

હે વિશ્વકર્તા બ્રહ્મા ! નાનાપ્રકારના શરીરો કર્માનુસાર ધારણ કરવાં ને પ્રારબ્ધની સમાપ્તિએ પાછું મરણ પામવું આ સંસારરૂપ વિકટ બંધનથી હું કેવી રીતે ને કયા સમયમાં મોકળો થઇશ ? હું અનેક યોનિઓમાં જન્મીને તથા તે શરીરોનો ત્યાગ કરીને થઈ થાકી ગયો છું, આવી જે સંસારબંધનથી મોકળા થવાની આશ બુદ્ધિ તે મુમુક્ષુતા કહેવાય છે. ૯.

ઉપર કહેલાં ચાર સાધનો જે પુરુષે સંપાદન કર્યાં હોય તે પુરુષના કર્તવ્યને કહે છે:—

उक्तसाधनयुक्तेन विचारः पुरुषेण हि ।
कर्तव्यो ज्ञानसिद्ध्यर्थमात्मनः शुभमिच्छता ॥ १० ॥

કહેલાં સાધનોથી યુક્ત [ને] પોતાનું શુભ ઇચ્છનાર પુરુષે જ્ઞાનની સિદ્ધિમાટે વિચારજ કરવાયોગ્ય છે.

ઉપર નિરૂપણ કરવામાં આવેલા વૈરાગ્યાદિ ચાર સાધનોથી યુક્ત અને પરમાનંદની-મોક્ષસુખની-પ્રાપ્તિરૂપ પોતાનું મંગળ ઇચ્છનાર જ્ઞાનાધિકારી ઉત્તમ મનુષ્યે આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે આત્મા તથા અનાત્માના વિવેકરૂપ વિચારજ વારંવાર પરમાદરપૂર્વક કરવાયોગ્ય છે, અન્ય કાંઈ પણ કરવાયોગ્ય નથી. ૧૦

બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે વિચાર શામાટે કર્તવ્ય છે તે દર્શાવીને જણાવે છે—

नोत्पद्यते विना ज्ञानं विचारेणान्यसाधनैः ।
यथा पदार्थभानं हि प्रकाशेन विना क्वचित् ॥ ११ ॥

જેમ પ્રકાશવિના પદાર્થનું ભાન કદીપણ થતું નથી, તેમ વિચારવિના અન્ય સાધનોવડે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી.

જેમ સૂર્યાદિના પ્રકાશવિના ઘટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન કોઈ પણ કાળે, કોઈ પણ સ્થળે થતું નથી, તેમ આત્મસ્વરૂપના તથા જગત્સ્વરૂપના વિચારવિના કર્મ ને ઉપાસનાદિ અન્ય સાધનોવડે મનુષ્યને આત્માનું અખિલ અખંડ જ્ઞાન કદીપણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૧.

હવે નીચેના શ્લોકવડે વિચારનું સ્વરૂપ જણાવે છેઃ—

कोऽहं कथमिदं जातं को वै कर्ताऽस्य विद्यते ।
उपादानं किमस्तीह विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १२ ॥

હું કોણ? આ કેમ ઉપજ્યું? આનો કર્તા કોણ છે? અહિં ઉપાદાન શું છે? આ આવા પ્રકારનો વિચાર તે [વિચાર.]

પોતાને પુણ્યપાપનો કર્તા ને સુખદુઃખનો ભોક્તા માનનાર હું કોણ છું? અર્થાત્ મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? પ્રતીત થતું આ સ્થાવરજંગમરૂપ જગત્ કેમ (કયા હેતુથી) ઉપજ્યું? અર્થાત્ આ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ શું છે? પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે જણાતા આ નામરૂપાત્મક જગત્નો કર્તા કોણ છે? અર્થાત્ શું જીવોનાં પુણ્યપાપ જગત્ ઉપજાવે છે? વા કર્માધ્યક્ષ ઈશ્વર જગત્ ઉપજાવે છે? વા સ્વભાવાદિ આ જગત્ ઉપજાવે છે? જેમ ઘટાદિ માટીનાં કાર્યોનું ઉપાદાનકારણ માટી છે, તેમ આ જગત્નું ઉપાદાનકારણ શું છે? આત્માવિષે તથા જગત્વિષે આ આવી રીતનો વિચાર તેને વિચાર કહેવાય છે, ને તે વિચાર અપરોક્ષજ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૨.

સ્થૂલશરીર અથવા ઇંદ્રિયો આત્મા નથી આવો વિચાર કરવો ને વિચાર જ્ઞાનનું સાધન છે એમ કહે છેઃ—

नाहं भूतगणो देहो नाहं चाक्षगणस्तथा।
एतद्विलक्षणः कश्चिद्विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १३ ॥

હું ભૂતોના સમૂહરૂપ સ્થૂલશરીર નથી, તથા ઇંદ્રિયોના સમૂહરૂપ પણ હું નથી, એનાથી વિલક્ષણ કોઇક [છું,] આ આવા પ્રકારનો વિચાર તે [વિચાર.]

હું એવા શબ્દનો તથા હું એવા જ્ઞાનનો વિષય જે આત્મા તે આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના સમૂહમાંથી ઉપજેલ સ્થૂલશરીરરૂપ નથી, તથા કર્મેંદ્રિયોના ને જ્ઞાનેંદ્રિયોના સમૂહરૂપ પણ આત્મા નથી. સ્થૂલશરીર તથા ઇંદ્રિયો જડ તથા દૃશ્ય હોવાથી આત્મા હોઇ શકે નહિ, પણ એ બન્નેથી વિપરીતસ્વભાવવાળો નામ, રૂપ ને જાતિ આદિથી રહિત, તે મનવાણીનો અવિષય કોઇક આત્મા છે, આવા પ્રકારનો જે આત્માના સંબંધમાં વિચાર કરવો તે વિચાર આત્મજ્ઞાનનુ સાધન છે. ૧૩.

આ જગત્ કેમ થયું ? તથા આનો કર્તા કોણ છે ? તે બન્ને પ્રશ્નના વિચારનુ નિરૂપણ કરે છેઃ—

अज्ञानप्रभवं सर्वं ज्ञानेन प्रविलीयते।
संकल्पो विविधः कर्ता विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १४ ॥

સર્વ અજ્ઞાનથી ઉપજેલું [છે, ને તે] જ્ઞાનવડે અત્યંત વિલીન થાય છે, વિવિધ સંકલ્પ કર્તા [છે,] આ આવા પ્રકારનો વિચાર તે [વિચાર.]

તાર્કિકો પૃથિવી આદિ ચાર ભૂતોનાં પરમાણુઓમાંથી જગતની [ઉત્પત્]તિ માને છે, સાંખ્યવાદીઓ પ્રધાનમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ

માને છે, ને મીમાંસકો જીવોનાં શુભાશુભ કર્મોથી જગતની ઉત્પત્તિ માને છે. સ્વભાવાદિને જગત્નું કારણ માનનારા વાદીઓ સ્વભાવાદિમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ માને છે. આ સર્વ વાદીઓના જગતની ઉત્પત્તિના સંબંધના વિચારો આદર આપવાયોગ્ય નથી. આ નામરૂપાત્મક સર્વ જગત્ આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયું છે, અને પ્રકાશથી જેમ અંધકાર દૂર થાય તેમ આત્મસ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનવડે આ નામરૂપાત્મક જગત્ આત્મસ્વરૂપમાં નિઃશેષ લીન થાય છે. "હું આ કરીશ" "હું આ ભોગવીશ" આવી રીતના નાનાપ્રકારના જીવના સંકલ્પો—અંતઃકરણનાં પરિણામો–તેને પ્રતીત થતા જગતના કર્તા છે. આવા પ્રકારનો જે જગતના ઉત્પત્તિના સંબંધનો તથા જગતના કર્તાના સંબંધનો વિચાર કરવો તે વિચાર આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૪.

હવે આ જગતના વિવર્તઉપાદાનકારણનો વિચાર કરે છે—

एतयोर्यदुपादानमेकं सूक्ष्मं सदव्ययं ।
यथैव मृद्घटादीनां विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १५ ॥

જેમ ઘટાદિનું માટી [તેમ] આ બંનેનું જે ઉપાદાન [તે] એક, સૂક્ષ્મ, સત્ ને અવ્યય [છે,] આ આવા પ્રકારનો વિચાર તે [વિચાર.]

જેમ ઘટાદિ માટીનાં કાર્યોનું ઉપાદાનકારણ–ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને નાશનો હેતુ–માટી છે, તેમ અજ્ઞાન ને અંતઃકરણના પરિણામરૂપ સંકલ્પનું જે ઉપાદાનકારણ છે તે સજાતીય, વિજાતીય ને સ્વગતભેદથી રહિત, અજ્ઞાનથી પણ સૂક્ષ્મ, ત્રણે કાળમાં રહેનાર, ને અવિકારી છે. એક જાતિવાળાનો જે પરસ્પર ભેદ તે સજાતીયભેદ કહેવાય

વળી આત્મા તથા સૂક્ષ્મશરીરના વિલક્ષણપણાને જણાવે છે:—

आत्मा नियामकश्चांतर्देहो बाह्यो नियम्यकः ।
तयोरैक्यं प्रपश्यंति किमज्ञानमतः परम् ॥ १८ ॥

આત્મા નિયામક ને અંતર [છે, ને] સૂક્ષ્મશરીર નિયમ્ય [ને] બાહ્ય [છે;] તે બંનેનું એકપણું જુએ છે, આનાથી બીજું અજ્ઞાન શું ?

પૂર્વોક્ત આત્મા દેહાદિને નિયમમાં રાખનારો ને ત્રણ શરીરની અંતર રહેનારો છે, અને સૂક્ષ્મશરીર તો નિયમમાં રહેનારું ને આત્માની અપેક્ષાએ તેનાથી બહાર રહેનારું છે; આવી રીતે આત્મા ને સૂક્ષ્મશરીર એ બંને પરસ્પર વિપરીતસ્વભાવવાળાં છે, છતાં જે વાદીઓ તે બંનેના એકપણાનો નિશ્ચય કરે છે, તે વાદીઓના વિપરીતજ્ઞાનના હેતુભૂત અજ્ઞાનથી ભિન્ન બીજું કયું અજ્ઞાન છે ? એજ અજ્ઞાન છે. ૧૮.

હવે આત્માનું ને સ્થૂલદેહનું વિલક્ષણપણું દેખાડે છે:—

आत्मा ज्ञानमयः पुण्यो देहो मांसमयोऽशुचिः ।
तयोरैक्यं प्रपश्यंति किमज्ञानमतः परम् ॥ १९ ॥

આત્મા પ્રકાશસ્વરૂપ [ને] પવિત્ર [છે, અને] સ્થૂલશરીર માંસાદિના સમૂહરૂપ [ને] અપવિત્ર [છે, છતાં જેઓ] તે બંનેનું એકપણું જાણે છે તેનાથી ભિન્ન અજ્ઞાન કયું ? ૧૯.

પુનઃ આત્મા તથા બંને શરીરના વિલક્ષણપણાનું નિરૂપણ કરે છે:—

आत्मा प्रकाशकः स्वच्छो देहस्तामस उच्यते ।
तयोरैक्यं प्रपश्यंति किमज्ञानमतः परम् ॥ २० ॥

આત્મા પ્રકાશક ને સ્વચ્છ [છે, ને બંને] શરીર ત-

[illegible] કહું ?

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (અધ નહિ પામનારી) [illegible] કહું ? [illegible]

[illegible]

आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्पदार्थावभासनं ।
नाग्न्यादिदीप्तिवद्दीप्तिर्भवत्यांध्यं यतो निशि ॥ २२ ॥

જે પદાર્થનું જ્ઞાન તે આત્માનું પ્રકાશપણું [અગ્
જેથી રાત્રમાં અંધારૂં [પ્રતીત] થાય છે, [તેથી] અ
આદિના પ્રકાશના જેવો પ્રકાશ [આત્માનો] નથી.

આ ઘડો છે, આ લૂગડું છે, આવી રીતે જે જડ પદા
જ્ઞાન થવું એજ આત્માનું પ્રકાશપણું અથવા તેનો જ્ઞાનસ્વભાવ
પણ અગ્નિ આદિ પ્રકાશવાળા પદાર્થોના પ્રકાશજેવો આત્માનો પ્ર
નથી. જો અગ્નિ આદિ પ્રકાશવાળા પદાર્થોના પ્રકાશજેવો આ
નો પ્રકાશ માનીએ તો અંધારી રાત્રિએ સદ્રૂપ ને ચિદ્રૂપ-પ્રકાશ
આત્મા વિદ્યમાન હોવાથી અંધારું પ્રતીત ન થવું જોઇએ, પ
અંધારી રાત્રિએ આત્માનો સદ્ભાવ છતાં પણ અંધારું પ્રતીત થ
છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્માનો પ્રકાશ અગ્નિ આદિના પ્રક
જેવો નથી, પણ તેનાથી વિલક્ષણ છે, આત્માનો એ પ્રકાશ અ
આદિના પ્રકાશની પેઠે અંધારાને દૂર કરતો નથી, પરન્તુ અન્ય પ
ર્થોની પેઠે અંધારાને પણ આ અંધારું છે એવા જ્ઞાનનો વિષય
છે. અગ્નિ આદિના પ્રકાશને પ્રકાશનારો ને અન્ય પ્રકાશક સાધન
અપેક્ષા નહિ કરનારો જે પ્રકાશ છે તે આત્માનો પ્રકાશ છે. ૨૨

પુનઃ પણ આત્માના તથા દેહના ભેદને દેખાડે છેઃ—

देहोऽहमित्ययं मूढो धृत्वा तिष्ठत्यहो जनः ।
ममायमित्यपि ज्ञात्वा घटद्रष्टेव सर्वदा ॥ २३ ॥

ઘડાના દ્રષ્ટાની પેઠે સર્વદા આ મારો [દેહ] એ

જાણીને પણ દેહ હું [છું] એમ નક્કી કરીને આ અજ્ઞાની મનુષ્ય રહે છે [તે] આશ્ચર્ય [છે.]

ઘડાને જોનારો પુરુષ આ ઘડો મારો છે, ને હું તેનાથી ભિન્ન છું, પણ આ ઘડારૂપ હું નથી, એમ સર્વદા જાણે છે, પણ આ મારું શરીર છે એમ જાણતાં છતાં તથા બોલતાં છતાં પણ શરીર હું છું એમ મનમાં નક્કી કરીને આ અજ્ઞાની મનુષ્ય પ્રસન્ન થાય છે આ મોટું આશ્ચર્ય છે ૨૩.

દેહાદિમાં આત્માની બુદ્ધિ ભ્રાંતિ છે. તે ભ્રાંતિ આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉપજે છે. એ આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. એ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનું નિરૂપણ નીચેના પાંચ શ્લોકોવડે કરે છે—

ब्रह्मैवाहं समः शांतः सच्चिदानंदलक्षणः ।
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ २४ ॥

હું સમ, શાંત ને સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપવાળું બ્રહ્મજ [છું,] મિથ્યારૂપવાળો દેહ હું નથી, [આ] જ્ઞાન એમ જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે.

દેહાદિની અંદર રહેલો હું (અંતરાત્મા) સદ્રૂપથી ને ચેતનરૂપથી સર્વ પ્રાણિપદાર્થોમાં અભિન્નરૂપે રહેલો, સર્વ ઉપાધિઓથી રહિતપણાવડે વિક્ષેપાદિ વિકારોથી રહિત. અસત્થી વિલક્ષણ સદ્રૂપ, જડથી વિલક્ષણ ચેતનરૂપ, ને દુઃખથી વિલક્ષણ પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મજ છું, પણ મિથ્યાસ્વરૂપવાળું સ્થૂલશરીર, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ ને પ્રાણ હું નથી, આવી રીતનું "હું બ્રહ્મ છું" ઇત્યાદિ મહાવાક્યોથી ઉપજેલું અખંડ બ્રહ્માકારવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તેજ આત્મજ્ઞાન એમ આત્મસ્વ-

રૂપને જાણનારા પુરુષોએ કહ્યું છે, તેનાથી ભિન્ન જ્ઞાનો તે કથનમાત્ર જ્ઞાન છે. ૨૪.

જે આત્મા જન્મમરણવાળો તથા સુખદુઃખાદિવાળો પ્રતીત થાય છે તેને તમે બ્રહ્મ કેમ કહો છો ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે—

निर्विकारो निराकारो निरवद्योऽहमव्ययः।
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ २५ ॥

હું નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિર્દોષ [ને] અવ્યય [છું.] મિથ્યાસ્વરૂપવાળું શરીર હું નથી, [આ] જ્ઞાન એમ જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે.

જન્મથી અભિન્ન ને શરીરાદિથી [illegible] હું સ્થૂલદેહના જન્મમરણાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત, દેહાદિના આકારથી રહિત, સ્થૂલ શરીરના પાપપુણ્યાદિ દોષથી ને સૂક્ષ્મશરીરના કામક્રોધાદિ દોષથી રહિત હોવાથી આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદૈવિક તાપથી રહિત, અને વિનાશથી રહિત છું. [illegible] થાય છે, તેમ નિર્વિકાર આત્મામાં હું મનુષ્ય છું એવી [illegible]

[illegible] આત્માનું [illegible]

निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः।
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ २६ ॥

હું સર્વ રોગોથી રહિત, આભાસરહિત, સર્વ [illegible] કલ્પનાથી રહિત, ને વ્યાપક છું, મિથ્યાસ્વરૂપવાળું શરીર હું નથી, [આ] જ્ઞાન એમ જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે.

આભાસવેદિત-મારું સ્વરૂપ જાણવામાં માત્ર અંતઃકરણની વૃત્તિની અપેક્ષા છે, પણ ચિદાભાસની-અંતઃકરણમાં પડેલા ચેતનના પ્રતિબિંબની-અપેક્ષા નથી એવો. ૨૬.

વળી આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વર્ણવે છેઃ—

निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्यमुक्तोऽहमच्युतः ।
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ २७ ॥

હું [માયાના સત્વાદિ ત્રણ] ગુણોથી રહિત, [સર્વપ્રકારની] ક્રિયાઓથી રહિત, વિનાશરહિત, ત્રણે કાલમાં બંધથી રહિત, [ને જેનો સચ્ચિદાનંદસ્વભાવ કદીપણ] નાશ પામ્યો નથી એવો [હું.] મિથ્યાસ્વરૂપવાળો દેહ હું નથી, [આ] જ્ઞાન એમ જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે. ૨૭.

પુનઃ પણ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે—

निर्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोऽहमजरोऽमरः ।
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ २८ ॥

હું નિર્મલ, નિશ્ચલ, અનંત, શુદ્ધ, અજર [ને] અમર [હું,] મિથ્યાસ્વરૂપવાળો દેહ હું નથી, [આ] જ્ઞાન એમ જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે.

નિર્મલ-અવિદ્યા ને તેના કાર્યરૂપ શોકમોહાદિ મલથી રહિત. નિશ્ચલ-વ્યાપકપણાથી આકાશની પેઠે અચલ. અનંત-દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત. શુદ્ધ-ત્રણ શરીરોના ધર્મોરૂપ દોષોથી રહિત હોવાથી પવિત્ર. અજર-સ્થૂલદેહની વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત. અમર-મરણધર્મથી રહિત. ૨૮.

જો દેહ આત્મા ન હોય તો દેહવિના અન્ય કોઈ વસ્તુ જ-

જણાતી નથી, તેથી આત્મા શૂન્યરૂપ છે એમ સિદ્ધ થશે, એવી શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:-

स्वदेहे शोभनं संतं पुरुषाख्यं च संमतं ।
किं मूर्ख शून्यमात्मानं देहातीतं करोषि भोः ॥ २९ ॥

હે અજ્ઞાની ! મંગલરૂપ, પુરુષનામવાળા, સંમત, પોતાના શરીરમાં રહેલા, [ને] શરીરથી પર આત્માને શામાટે શૂન્યરૂપ કરે છે ?

હે આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનારા ! અમંગલરૂપ સ્થૂલશરીરથી વિલક્ષણ હોવાથી મંગલરૂપ, મનુષ્યશરીરરૂપ પુરમાં શું એવા સ્વરૂપવડે રહેનારો હોવાથી પુરુષનામવાળો, "अयमात्मा ब्रह्म" (આ આત્મા બ્રહ્મ છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે ને "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः" (ઉત્તમ પુરુષ તો બીજો છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓવડે નક્કી કરેલો, તારા સ્થૂલશરીરમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલો, અને ઘડાના દ્રષ્ટાની પેઠે તારા દેહના દ્રષ્ટાપણાવડે તારા શરીરથી ભિન્ન રહેલો આત્મા છે આવા સદ્રૂપ આત્માને તું આકાશના ફૂલજેવો અત્યંતાભાવરૂપ કેમ માને છે ? એમ ન માન. ૨૯.

હવે સ્થૂલશરીરને આત્મા માનનારને ઉદ્દેશીને કહે છે—

स्वात्मानं शृणु मूर्ख त्वं श्रुत्या युक्त्या च पूरुषं ।
देहातीतं सदाकारं सुदुर्दर्शं भवाद्दशैः ॥ ३० ॥

હે મૂઢ ! શ્રુતિવડે તથા યુક્તિવડે તું પુરુષરૂપ પોતાના આત્માને સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન [ને] સદ્રૂપ આકારવાળો જાણ. તારા જેવાઓવડે [તે] બહુ દુર્દર્શ [છે.]

હે સ્થૂલશરીરને આત્મા માનનારા મૂર્ખ ચાર્વાક ! "तदम[illegible]

[illegible] (તે આ અનાત્મરૂપના શરીરરૂપ સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન તેથી અન્ય આત્મા છે.) આ યુક્તિથી અને ઈશ્વર પ્રકાશ્યપણાના તથા પ્રકાશકપણાના વિરોધરૂપ યુક્તિથી તું તારા શરીરરૂપ ઘટ જેવા પોતાના ચિતરૂપ આત્માને તારા સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન કેમ જોતા નથી (અર્થાત્ પ્રબુદ્ધપુરુષોને તો એમ પ્રતીત થાય છે) અજ્ઞાની તો આ યુક્તિ તથા આચાર્યનાં વિચારવિનાના તારા જેવા પુરુષોને દ્રષ્ટારૂપ આ આત્માનું દર્શન થવું અત્યંત કઠિન છે. ૩૦

સ્થૂલશરીરથી આત્મા જાણવાનું સમાધાન નીચેના બે શ્લોકોવડે કરે છે —

अहंशब्देन विख्यात एक एव स्थितः परः ।
स्थूलस्त्वनेकतां प्राप्तः कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ३१ ॥

[સ્થૂલદેહથી ભિન્ન] આત્મા હું એવા શબ્દવડે [ને હું એવા જ્ઞાનવડે] પ્રસિદ્ધ, [નિ] એક જ રહેલો [છે,] પણ સ્થૂલશરીર અનેકપણાને (પરસ્પર ભિન્નપણાને) પામેલું [છે, તો] આત્મા કેવી રીતે થઈ શકે ? ૩૧.

સ્થૂલશરીર તથા આત્માના અભિન્નસ્વરૂપપણાને ખંડે છે —

अहं द्रष्टृतया सिद्धो देहो दृश्यतया स्थितः ।
ममायमिति निर्देशात्कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ३२ ॥

હું (આત્મા) દ્રષ્ટારૂપે (શબ્દાદિ વિષયોના પ્રકાશક-પણાવડે) પ્રસિદ્ધ [છું, ને] સ્થૂલશરીર દૃશ્યપણાવડે સ્થિત [છે, તેથી તથા] આ મારું [શરીર] આવા વ્યવહારથી સ્થૂલશરીર આત્મા કેમ થઈ શકે ? ૩૨.

ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર હોમે,–આ વૈદિકકર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા વેદના] કર્મપ્રતિપાદક ભાગે પણ પ્રસિદ્ધ આત્મા સ્થૂલશરીરથી વિલક્ષણ ને નિત્ય કહ્યો છે. [તે] સ્થૂલશરીર પડ્યા પછી તેનું (તે કર્મનું) ફલ ભોગવે છે. [ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય ને યોગમાં પણ સ્થૂલશરીરથી આત્માને ભિન્ન માનેલો છે.] ૩૮.

બીજા વાદીઓની પેઠે તમે જો આત્માને કર્તાભોક્તા માનશો તો તમારા સિદ્ધાંતની હાનિ થશે એમ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે—

लिङ्गं चानेकसंयुक्तं चलं दृश्यं विकारि च ।
अव्यापकमसद्रूपं तत्कथं स्यात्पुमानयं ॥ ३९. ॥

સૂક્ષ્મશરીર અનેકથી સંબંધવાળું, ચલ, દશ્ય, વિકારિ, અવ્યાપક ને અસદ્રૂપ [છે,]તે આ આત્મા કેમ સંભવી શકે?

સૂક્ષ્મશરીર કર્તાભોક્તા છે, આત્મા કર્તાભોક્તા નથી. તેથી આત્માને અકર્તા તથા અભોક્તા માનનારા જે અમે તેના મતને લેશ પણ હાનિ પહોંચતી નથી. સૂક્ષ્મશરીર પાંચ કર્મેન્દ્રિયો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન ને બુદ્ધિ આ સત્તર તત્ત્વરૂપ હોવાથી તથા સર્વે સર્વસાધારણ છે, તેમાં મનનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે પણ જ આત્માથી તે દશ્ય છે ઉત્પન્ન થવાના તથા વિનાશ થવાના સ્વભાવવાળું પરિચ્છિન્ન એટલે એકદેશમાં રહેનારું છે, ને જ્ઞાનની સાથે સંબંધને યોગ્ય હોવાથી મિથ્યા છે. માટે તે સૂક્ષ્મશરીર આ આત્મા કેવી રીતે સંભવી શકે? નજ સંભવી શકે. એવી રીતે સૂક્ષ્મશરીર આત્મા નથી તેમ જ તે સ્થૂલાસ્થૂલરૂપ કારણશરીર પણ આત્મા નથી એ

હવે આત્માના તથા શરીરના ભેદના નિરૂપણની સમાપ્તિ કરે છે:-

एवं देहद्वयादन्य आत्मा पुरुष ईश्वरः ।
सर्वात्मा सर्वरूपश्च सर्वातीतोऽहमव्ययः ॥ ४० ॥

એવી રીતે [સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ આ] બે શરીરથી ભિન્ન આત્મા શરીરનો અધિષ્ઠાતા, સર્વનો અધિષ્ઠાતા, સર્વનો આત્મા, સર્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, સર્વથી ભિન્ન, હું, (હું એવા શબ્દનો ને જ્ઞાનનો વિષય,) [ને] ક્ષયાદિથી રહિત-અહંકારનો સાક્ષી-[છે.] ૪૦.

આત્માને બને શરીરથી ભિન્ન પ્રતિપાદન કરવામાં કાંઈ લાભ નથી એમ શંકા કરે છે:—

इत्यात्मदेहभागेन प्रपंचस्यैव सत्यता ।
यथोक्ता तर्कशास्त्रेण ततः किं पुरुषार्थता ॥ ४१ ॥

ઉપર કહેલી રીતે આત્મા ને શરીરના પૃથક્‌પણાવડે (બંનેના વિલક્ષણપણાના પ્રતિપાદનવડે) જેમ તર્કશાસ્ત્રવડે [પ્રપંચની સત્યતા] કહી છે, [તેમ] પ્રપંચનીજ સત્યતા [કહી,] તેથી તુચ્છ પુરુષાર્થપણું [છે.]

તુચ્છ પુરુષાર્થપણું-જગતના સત્યપણાનું ભાન રહે ત્યાંસુધી ભવની નિવૃત્તિ થઈ શકે નહિ, તેથી આવા પ્રતિપાદનથી મનુષ્યને વાસ્તવિક પુરુષાર્થનો લાભ થઈ શકતો નહિ, તેથી આ પ્રતિપાદનમાં તુચ્છ પુરુષાર્થપણું છે, એમ વાદીઓ કહે છે. ૪૧.

બંનેના ભેદજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન તેમના અભેદજ્ઞાનને સમજવાવા-માટે છે, તેથી તે બંનેના ભેદજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન નિરર્થક નથી એમ કહે છે:—

સર્વ બ્રહ્મ આવી આજ્ઞાથી વ્યાપ્યવ્યાપકપણું મિથ્યા
[ાં,] આમ પરમતત્ત્વ જાણવાથી ભેદનો અવસર કયાંથી ?

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म"—આ સર્વ નિશ્ચય બ્રહ્મ છે, આવી શ્રુતિ-
ઈશ્વરની આજ્ઞાના બળથી જગત્‌નું અંતરપણું ને બ્રહ્મનું બાહ્યપણું
ાના અન્તરપણા ને આકાશના બાહ્યપણાની પેઠે મિથ્યા છે. આવી
ને સર્વના વિવર્તોપાદાનકારણ બ્રહ્મને જાણવાથી જગત્‌ના ને બ્રહ્મના
દનો અવકાશજ ક્યાં રહે છે ? ૪૬.

અંતરપણું ને બહારપણું આવો ભેદ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે
ને મિથ્યા કેમ માની શકાય ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધા-
નાં કહે છે—

श्रुत्या निवारितं नूनं नानात्वं स्वमुखेन हि ।
कथं भासो भवेदन्यः स्थिते चाद्वयकारणे ॥ ४७ ॥

[नेह नानाऽस्ति किंचन"—બ્રહ્મમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી,આ]
શ્રુતિએ પોતાને મુખેજ નાનાપણાનું–સર્વ પ્રકારના ભેદનું–નક્કી
નિવારણ કર્યું છે, [તેથી ભેદ મિથ્યા છે, બ્રહ્મરૂપ] અદ્વિતીય
કારણ સ્થિત હોવાથી અન્યનો (અંતરપણાનો ને બહારપણાનો)
ભાસ કેવી રીતે સંભવી શકે ? [નજ સંભવી શકે, તેથી
અંતરપણાનો ને બાહ્યપણાનો પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતો ભેદ પણ
મિથ્યાજ છે.] ૪૭.

વળી ભેદજ્ઞાનને શ્રુતિએ દોષરૂપ કહેલું હોવાથી પણ કારણથી
ભિન્ન કાર્ય નથી એમ કહે છે—

दोषोऽपि विहितः श्रुत्या मृत्योर्मृत्युं स गच्छति ।
इह पश्यति नानात्वं मायया वञ्चितो नरः ॥ ४८ ॥

માયાવડે ઠગાયેલો [જે] મનુષ્ય અહિં (બ્રહ્મમાં) ભેદ જુએ છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને (જન્મમરણની પરંપરાને) પામે છે, [આવા ભાવવાળી] શ્રુતિએ [ભેદજ્ઞાનમાં] દોષ પણ પ્રતિપાદન કર્યો છે, [તેથી સર્વ જગતનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ એકજ છે, તેમાં લગારે ભેદ નથી.] ૪૮.

જો બ્રહ્મમાં ભેદ ન હોય તો જિજ્ઞાસુએ નિશ્ચય કેવો કરવો જોઈએ ? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છેઃ-

ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायंते परमात्मनः ।
तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवंतीत्यवधारयेत् ॥ ४९ ॥

અપરિચ્છિન્ન પરમાત્માથી સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, [પરમાત્મામાંજ સ્થિતિ કરે છે, ને પરમાત્મામાંજ લીન થાય છે,] તેથી આ [ભૂતો] બ્રહ્મજ છે, એમ [જિજ્ઞાસુ] નક્કી કરે. ૪૯.

વિવિધ નામ, રૂપ ને કર્મના ભેદવડે વિચિત્ર પ્રાણીઓ છે, તે બધાં બ્રહ્મરૂપ કેમ સમજી શકે ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે—

ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणि विविधानि च ।
कर्माण्यपि समग्राणि बिभर्तीति श्रुतिर्जगौ ॥ ५० ॥

સર્વ નામોને, નાનાપ્રકારના રૂપોને, અને સંપૂર્ણ કર્મોને [તે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ] બ્રહ્મજ ધારણ કરે છે, એમ (બૃહદારણ્યકની " त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म "—નામ રૂપ ને કર્મ આ ત્રણ આ] શ્રુતિ [અધિકારીઓને] સંભળાવતી હવી. [જેમ દોરડીને નહિ જાણનાર મનુષ્યને દોરડી

સર્પરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને નહિ
જાણનારને બ્રહ્મ જ ના.મ. રૂપ ને કર્મરૂપે પ્રતીત થાય છે] ૫૦

આ વિષયમાં લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત આપે છે:—

सुवर्णाज्जायमानस्य सुवर्णत्वं च शाश्वतं ।
ब्रह्मणो जायमानस्य ब्रह्मत्वं च तथा भवेत् ॥ ५१ ॥

જેમ સોનામાંથી ઉપજેલાનું (ઉપજેલા ઘરેણાનું) સોનાપણું નક્કી [છે,] તેમજ બ્રહ્મમાંથી ઉપજેલાનું (ઉપજેલા જગતનું) બ્રહ્મપણું છે. ૫૧.

પોતાને (જીવને) બ્રહ્મથી ભિન્ન માનનારને ભય થાય છે એમ કહે છે—

स्वल्पमप्यंतरं कृत्वा जीवात्मपरमात्मनोः ।
यः संतिष्ठति मूढात्मा भयं तस्याभिभाषितं ॥ ५२ ॥

જે અજ્ઞાની જીવાત્મા ને પરમાત્મામાં [બ્રહ્મ મારાથી ભિન્ન છે, હું તેનો ઉપાસક છું, ને તે ઉપાસ્ય છે, એવી રીતે] થોડો પણ ભેદ કરીને રહે છે તેને [" यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति"— જ્યારે આ પુરુષ આ બ્રહ્મમાં થોડો પણ ભેદ કલ્પે છે ત્યારે તેને જન્મમરણાદિ ભય થાય છે, આ શ્રુતિ જન્મમરણાદિરૂપ] ભય કહે છે. ૫૨.

અંધારા ને અજવાળાના જેવાં પરસ્પર વિરુદ્ધસ્વભાવવાળાં દ્વૈત ને અદ્વૈત એક અધિકરણમાં કેમ રહી શકે ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં અવસ્થાના ભેદથી ને રહી શકે છે એમ કહે છે:—

यत्राज्ञानाद्भवेद्द्वैतमितरस्तत्र पश्यति ।
आत्मत्वेन यदा सर्वं नेतरस्तत्र चाण्वपि ॥ ५३ ॥

જ્યારે (અજ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં) અજ્ઞાનથી દ્વૈત-જેવું થાય છે, ત્યારે અન્ય [અન્યને] જુએ છે, અને જ્યારે (જ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં) સર્વને આત્મપણાવડે [જુએ છે] ત્યારે અન્ય [અન્યને] અણુમાત્ર પણ [જોતો] નથી.

અન્તઃકરણની વૃત્તિ જ્યારે બહિર્મુખ થાય છે ત્યારે જોનારો, જોવાના પદાર્થો, ને તે બન્નેનું જ્ઞાન એવી ત્રિપુટીરૂપ દ્વૈત પ્રતીત થાય છે, પણ જ્યારે અન્તઃકરણની વૃત્તિ અન્તર્મુખ થઇ બ્રહ્મમાં વિલીન થાય છે ત્યારે દ્વૈત રહેતું નથી, અદ્વૈત રહે છે આવી રીતે એક બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનકાલે દ્વૈતની પ્રતીતિ ને જ્ઞાનકાલે અદ્વૈતાનુભવ થઇ રહે છે. ૫૩

અદ્વૈતજ્ઞાનથી થનાર ફલ કહે છે—

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि ह्यात्मत्वेन विजानतः ।
न वै तस्य भवेन्मोहो न च शोकोऽद्वितीयतः ॥ ५४ ॥

જ્યારે (જે જ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં) સર્વ ભૂતોને આત્મપણાવડે અનુભવ્યાં, ત્યારે (તે જ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં) [તે જ્ઞાનીને] અદ્વિતીયપણાથી મોહ (ભ્રમ) થતો નથીજ, ને શોક [પણ થતો] નથી ૫૪.

શ્રુતિના કથન દ્વૈતના અભાવમાં પ્રમાણ કહે છે—

अयमात्मा हि ब्रह्मैव सर्वात्मकतया स्थितः ।
इति निर्धारितं श्रुत्या बृहदारण्यसंस्थया ॥ ५५ ॥

સર્વના આત્મરૂપે રહેલો આ આત્મા પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મજ [છે,] આમ બૃહદારણ્યકમાં રહેલી [" अयमात्मा ब्रह्म "— આ આત્મા બ્રહ્મ છે, આ] શ્રુતિવડે નક્કી કરેલું છે. ૫૫.

લોકાદિનું કારણ આ લોક છે તે તેને વિદ્યમાન છતાં લોકાદિનો અભાવ કેમ થઇ શકે? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાન કરે છેઃ—

अनुभूतोऽप्ययं लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन् ।
असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधितः ॥ ५६ ॥

આ [જાગ્રત્‌માં પ્રતીત થતો] લોક અનુભવાયેલો છતાં પણ [ને] વ્યવહારને યોગ્ય છતાં પણ ઉત્તરક્ષણમાં (જ્ઞાનના સમયમાં) બાધ પામવાથી મિથ્યારૂપ [છે.] જેમ સ્વપ્ન. (સ્વપ્નાવસ્થાનો લોક-જગત્) ૫૬.

દૃષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરતા છતા કહેલા ન્યાયનો બીજી અવસ્થામાં અતિદેશ કરે છેઃ—

स्वप्नो जागरणेऽलीकः स्वप्नेऽपि जागरो न हि ।
द्वयमेव लये नास्ति लयोऽपि ह्युभयोर्न च ॥ ५७ ॥

જાગ્રત્‌માં સ્વપ્ન મિથ્યા [છે,] સ્વપ્નમાં પણ જાગ્રત્ નથી, સુષુપ્તિમાં [તે] બંનેજ (જાગ્રત્ ને સ્વપ્ન) નથી. અને બંનેમાં (જાગ્રત્ ને સ્વપ્નમાં) સુષુપ્તિ પણ નથી. ૫૭.

ઉપરના વિષયનો ઉપસંહાર કરતા છતા સિદ્ધ થયેલા અર્થને કહે છેઃ—

त्रयमेवं भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितं ।
अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येकश्चिदात्मकः ॥ ५८ ॥

એવી રીતે ત્રણ ગુણોથી ઉપજેલી ત્રણ [અવસ્થાઓ] મિથ્યા ઠરે છે. આનો (ત્રણે અવસ્થાઓનો) સાક્ષી ગુણોથી રહિત, અવિનાશી એક ને ચેતનરૂપ [છે.] ૫૮.

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ १० ॥

[illegible] ૧૦.

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥ ११ ॥

જેમ પ્રસિદ્ધ આકાશમાં [illegible] (સૂર્ય) [illegible], [ને] જેમ [illegible] [illegible], [illegible] ૧૧.

यथैव शून्ये वेतालो गंधर्वाणां पुरं यथा ।
यथाऽऽकाशे द्विचंद्रत्वं तद्वत्सत्ये जगत्स्थितिः ॥ ६२ ॥

વળી જેમ મનુષ્યરહિત સ્થાનમાં વેતાલ, (આકાર મલીન મનાતું એક જાતનું ભૂત,) જેમ [આકાશમાં] ગંધર્વોનું નગર, (સમુદ્રતટની સમીપના આકાશમાં નગરના જેવી રેખાની વાદળાઓની રચના, અથવા ઇંદ્રજાલિકે પોતાની માયાના બળથી આકાશમાં પ્રતીત કરાવેલું નગર,) [ને] આકાશમાં બે ચંદ્રપણું [મિથ્યા છે,] તેમ બ્રહ્મમાં જગત્‌ની સ્થિતિ [મિથ્યા છે.] ૬૨.

यथा तरंगकल्लोलैर्जलमेव स्फुरत्यलं ।
पात्ररूपेण ताम्रं हि ब्रह्मांडौघैस्तथाऽऽत्मता ॥ ६३ ॥

જેમ જળજ તરંગો ને લહેરોરૂપે સ્પષ્ટ ભાસે છે, તથા તાંબું વાસણરૂપે [ભાસે છે,] તેમ આત્મપણું બ્રહ્માંડના સમૂહરૂપે [ભાસે છે.] ૬૩.

घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना हि तंतवः ।
जगन्नाम्ना चिदाभाति ज्ञेयं तत्तदभावतः ॥ ६४ ॥

જેમ પૃથ્વી ઘટનામવડે અને તંતુઓ પટનામવડે [ભાસે છે, તેમ] ચૈતન્ય જગત્‌નામવડે ભાસે છે. તેના (નામના) અભાવથી તે (બ્રહ્મ) જાણવાયોગ્ય [છે.] ૬૪.

મનુષ્યો અજ્ઞાનથી સર્વ વ્યવહારના હેતુભૂત બ્રહ્મને જાણતા નથી એમ કહે છેઃ—

सर्वोऽपि व्यवहारस्तु ब्रह्मणा क्रियते जनैः ।
अज्ञानान्न विजानंति मृदेव हि घटादिकं ॥ ६५ ॥

સર્વે (શાસ્ત્રીય તથા લૌકિક બોધ) વ્યવહાર બ્રહ્મથી જ (બ્રહ્મની સત્તા ને સ્ફુર્તિવડેજ) મનુષ્યોમાં [illegible] પણ અજ્ઞાનથી [તેઓ તેને] જાણતા નથી, જેમ ઘટાદિક [માટીનાં કાર્યો] માટીજ [છે, એમ અજ્ઞાની ન જાણે તેમ.] ૯૪.

જગત તથા બ્રહ્મના કાર્યકારણભાવનું [illegible] છે —

कार्यकारणता नित्यमास्ते घटमृदोर्यथा ।
तथैव श्रुतियुक्तिभ्यां प्रपञ्चब्रह्मणोरिह ॥ ९५ ॥

જેમ ઘડાનું ને માટીનું કાર્યપણું ને કારણપણું નિત્ય છે, તેમજ અહિં (સિદ્ધાંતમાં) શ્રુતિ ને યુક્તિવડે જગતનું ને બ્રહ્મનું [કાર્યકારણપણું ને અધિષ્ઠાનપણું] નિત્ય છે.

જેમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] યુક્તિવડે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નિત્ય [illegible] [illegible] ૯૫

[illegible] [illegible] [illegible] —

गृह्यमाणे घटे यद्वन्मृत्तिकाऽभाति वै बलात् ।
वीक्ष्यमाणे प्रपञ्चेऽपि ब्रह्मैवाभाति भासुरम् ॥ ९६ ॥

જેમ ઘડો ગ્રહણ કરવો [illegible] [illegible] [illegible]

પોતાની મેળેજ ગ્રહણ થાય છે, તેમ જગતનું દર્શન
પ્રમાણની અપેક્ષાવિના પ્રતીત થવાના સ્વભાવવાળું
દેખાય છે. ૬૭.

અજ્ઞાના પ્રતીત થવાથી સંસાર પ્રતીત નહિ થાય એ
કરીને અવસ્થાના ભેદથી બન્ને પ્રતીત થઇ શકે છે એમ દૃષ્ટાં
કરે છે—

सदैवात्मा विशुद्धोऽस्ति ह्यशुद्धो भाति वै सदा ।
यथैव द्विविधा रज्जुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशं ॥ ६८ ॥

જેમ જ્ઞાનીને [ને] અજ્ઞાનીને સદા દોરડી બે પ્ર
જ [છે, તેમ જ્ઞાનીને] આત્મા સર્વદા વિશુદ્ધજ છે
[અજ્ઞાનીને તે] સદા અશુદ્ધજ ભાસે છે.

જેમ દોરડીને દોરડીરૂપે જાણનાર મનુષ્યને તે દોરડી વિ
હોવાથી ભય આપતી નથી, પણ તે દોરડીને નહિ જાણના
દોરડી સર્પરૂપે પ્રતીત થઇ વિષસહિતપણાવડે ભય આપનારી
છે, તેમ આત્મસ્વરૂપને જાણનાર મનુષ્યને આત્મા સર્વદા
ને તેના કાર્ય જગતરૂપ મેલથી રહિતજ અનુભવાય છે, ને
સ્વરૂપને નહિ જાણનાર મનુષ્યને તે આત્મા સર્વદા જગત્રૂપજ
છે. જેમ દિવસે પ્રકાશના સૂર્યનો લાભ આંધળાઓ લઇ શકતા
પણ દેખતા મનુષ્યોજ તેનો લાભ લઇ શકે છે, તેમ સર્વદા
આત્માને જે મનુષ્યો પોતાની ચિત્તવૃત્તિમાં આરૂઢ કરી શકે છે
મોક્ષરૂપ લાભ થાય છે, ને જેઓ જગતનેજ જુએ છે, ને
સ્વરૂપને પોતાની ચિત્તવૃત્તિમાં આરૂઢ કરી શકતા નથી તેને મો
થતો નથી. ૬૮.

જડનો ને આત્માનો વિવેક અજ્ઞાનીઓને માટે કર્યો છે,
જ્ઞાનીઓને તો તેવા વિવેકની અગત્ય નથી એમ કહે છે—

यथैव मृण्मयः कुंभस्तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः।
आत्मानात्मविभागोऽयं मुधैव क्रियते बुधैः ॥ ६९ ॥

જેમ ઘડો માટીરૂપજ [છે,] તેમ શરીર પણ ચૈતન્ય-
રૂપ [છે, માટે] આ જડચેતનનો વિભાગ જ્ઞાનીઓવડે વ્યર્થ-
જ કરાય છે. [જડચેતનના વિવેકનું નિરૂપણ માત્ર અજ્ઞાની-
ઓને માટે છે, જ્ઞાનીઓને માટે નથી.] ૬૯.

અજ્ઞાની મનુષ્યને કલ્પિત શરીર આત્મ રૂપે જણાય છે આ
[...]ર્ય દૃષ્ટાન્તો આપીને નીચેના પાંચ શ્લોકોવડે કહે છે—

[...]र्पत्वेन यथा रज्जू रजतत्वेन शुक्तिका।
[...]निर्णीतो विमूढेन देहत्वेन तथाऽऽत्मता ॥ ७० ॥
[...]टत्वेन यथा पृथ्वी पटत्वेनैव तंतवः।
[...]निर्णीता विमूढेन देहत्वेन तथाऽऽत्मता ॥ ७१ ॥
[...]कं कुंडलत्वेन तरंगत्वेन वै जलं।
[...]र्णीतं विमूढेन देहत्वेन तथाऽऽत्मता ॥ ७२ ॥
[...]ते यथा स्थाणुर्जलत्वेन मरीचिका।
[...]र्णीता विमूढेन देहत्वेन तथाऽऽत्मता ॥ ७३ ॥
[...]व काष्ठानि सद्मत्वेनैव लोहता।
[...]ता विमूढेन देहत्वेन तथाऽऽत्मता ॥ ७४ ॥

[...] [દોરડીને નહિ જાણનાર મનુષ્યે] દોરડી સર્પ-
[...]ીપને નહિ જાણનારે] છીપ રૂપારૂપે [નક્કી
[...]ેમ અજ્ઞાનીએ આત્મા દેહરૂપે નક્કી કરેલ છે.૭૦.

જેમ પૃથિવી ઘડારૂપે [ને] તાંતણાઓ વસ્ત્રરૂપેજ [તેના સ્વરૂપને નહિ જાણનારે નક્કી કરેલ છે,] તેમ અજ્ઞાનીએ (આત્માના સ્વરૂપને નહિ જાણનારે) આત્મા શરીરરૂપે નક્કી કરેલો છે. ૭૧.

જેમ સોનું કુંડલપણાવડે [ને] જલ તરંગપણાવડેજ [તેના સ્વરૂપને નહિ જાણનારે નક્કી કરેલ છે,] તેમ અજ્ઞાનીએ આત્મપણું શરીરપણાવડે નક્કી કરેલ છે. ૭૨.

જેમ ઠુંઠું પુરુષરૂપે [ને] સૂર્યનાં કિરણો જલરૂપે [તેના સ્વરૂપને નહિ જાણનારે નક્કી કરેલ છે,] તેમ અજ્ઞાનીએ આત્મા દેહરૂપે નક્કી કરેલ છે. ૭૩.

જેમ લાકડાંઓ ઘરરૂપેજ [ને] લોઢાપણું તલવારપણાવડેજ [તે બંનેના સ્વરૂપને નહિ જાણનારે નક્કી કરેલ છે,] તેમ અજ્ઞાનીએ આત્મા દેહરૂપે નક્કી કરેલ છે. ૭૪.

આત્માનું શરીરરૂપે જ્ઞાન થવામાં આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાનજ કારણ છે એમ નીચેના બાર શ્લોકોવડે કહે છેઃ—

यथा वृक्षविपर्यासो जलाद्भवति कस्यचित् ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ७५ ॥

જેમ કોઈ જલથી વૃક્ષનું ઉંધાપણું જુએ છે, તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી આત્મામાં શરીરપણું જુએ છે.

જલથી વૃક્ષનું ઉંધાપણું–તળાવના સ્થિર જલના સંબંધથી તે તળાવના કાંઠાપર રહેલા ઝાડને તેનાથી ઉંધું એટલે તેનો ઉપરનો ભાગ નીચે ને નીચેનો ભાગ ઉપર એવી રીતે. ૭૫.

[જેમ] ઘણો છેટેથી [તેનાં તેમનાં] મોટાપણામાં [પણ] સર્વ વસ્તુઓનું બહુ નાનાપણું [જણાય છે,] તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંયોગવડે આત્મામાં શરીરપણું નક્કી કરે છે ૮૦

सूक्ष्मत्वे सर्ववस्तूनां स्थूलत्वं चोपनेत्रतः ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ८१ ॥

જેમ ઉપનેત્રથી (ચશ્માથી) સૂક્ષ્મપણામાં [પણ] સર્વ વસ્તુઓનું મોટાપણું [જણાય છે,] તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી આત્મામાં દેહભાવ નક્કી કરે છે. ૮૧

काचभूमौ जलत्वं वा जलभूमौ हि काचता ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ८२ ॥

[જેમ] કાચની ભૂમિમાં જળપણું અથવા જળવાળી ભૂમિમાં કાચપણું [તેના અજ્ઞાનથી જણાય છે,] તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી આત્મામાં દેહપણું જુએ છે

यद्वदग्नौ मणित्वं हि मणौ वा वह्निता पुमान् ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगत ॥ ८३ ॥

જેમ પુરુષ અગ્નિમાં મણિપણું અથવા પ્રસિદ્ધ મણિમાં અગ્નિપણું [તેના અજ્ઞાનથી જુએ છે,] તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી આત્મામાં શરીરપણું જુએ છે. ૮૩.

अभ्रेषु सत्सु धावत्सु सोमो धावति भाति वै ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ८४ ॥

[જેમ] વાદળાં દોડવાથી ચંદ્રજ દોડે છે, [એમ આકા-

ત્માને પૂર્વજન્મના અભાવથી તે [પ્રારબ્ધકર્મ] કદીપણ નથીજ. ૯૨.

ઉપર કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરતા છતા કારણસહિત જન્મના અભાવમાં યુક્તિ કહે છેઃ—

स्वप्नदेहो यथाध्यस्तस्तथैवायं हि देहकः ।
अध्यस्तस्य कुतो जन्म जन्माभावे हि तत्कुतः ॥ ९३ ॥

જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતું [પોતાનું] શરીર કલ્પિત [છે,] તેમજ આ (જાગ્રત્‌માં દેખાતું) શરીર પણ [કલ્પિત છે,] કલ્પિતને જન્મ ક્યાંથી ? અને જન્મના અભાવમાં તે [પ્રારબ્ધકર્મ] ક્યાંથી [હોય ?] ૯૩.

દેહાદિ જગત્‌નું કારણ બ્રહ્મ સત્ય છતાં તેનું કાર્ય દેહાદિ જગત્ મિથ્યા કેમ સમજે ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છેઃ—

उपादानं प्रपंचस्य मृद्भांडस्येव कथ्यते ।
अज्ञानं चैव वेदांतैस्तस्मिन्नष्टे क्व विश्वता ॥ ९४ ॥

જેમ [માટીના] વાસણનું ઉપાદાનકારણ માટી કહેવાય છે, તેમજ વેદાંતોવડે જગતનું [ઉપાદાનકારણ] અજ્ઞાન [કહેવાય છે.] તે [અજ્ઞાન આત્મસાક્ષાત્કારવડે] નાશ પામવાથી વિશ્વપણું (જીવપણું, જગતપણું ને ઈશ્વરપણું) ક્યાં [રહ્યું ? આ જગતનું પરિણામી ઉપાદાનકારણ ચેતનને આશ્રયે રહેલું અજ્ઞાન છે, તે અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનવડે બાધ પામવાયોગ્ય છે, તેથી તેનું કાર્ય દેહાદિ જગત્ પણ આ-

બ્ધની સ્થિતિ ક્યાંથી [સંભવે ?] શ્રુતિ તો અજ્ઞાની મનુષ્યને સમજાવવામાટે પ્રારબ્ધ કહે છે.

અજ્ઞાની મનુષ્યને સમજાવવામાટે ઇત્યાદિ–કોઇ અજ્ઞાની મનુષ્ય પૂર્વપક્ષ કરે કે આત્મજ્ઞાનવડે વ્યવહારનું કારણ અજ્ઞાન જો નાશ પામે તો પછી જ્ઞાનીઓનો વ્યવહાર શી રીતે સિદ્ધ થઇ શકે? તો તેને સમજાવવામાટે શ્રુતિ કહે છે કે જ્ઞાનીનો સર્વ વ્યવહાર તેમનું પ્રારબ્ધકર્મ નભાવે છે. આવી રીતે પ્રારબ્ધકર્મ સત્ય નથી. ૯૭.

જ્ઞાનીનાં સર્વ કર્મો નિવૃત્ત થઇ જાય છે એમ શ્રુતિ પણ સ્વીકારે છે એમ કહે છે:—

क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।
बहुत्वं तन्निषेधार्थं श्रुत्या गीतं च यत्स्फुटं ॥ ९८ ॥

" તે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આનાં કર્મો નાશ પામે છે," [આ] શ્રુતિવડે જે સ્પષ્ટ બહુપણું કહ્યું છે [તે] તેના (પ્રારબ્ધના) નિષેધમાટે [છે.]

બહુપણું–જો તે શ્રુતિનો અભિપ્રાય જ્ઞાનીના સચિતકર્મનો નાશ થાય છે, ને તેના આગામી કર્મનો તેને સ્પર્શ થતો નથી, એટલોજ હોત તો **कर्माणि** એવું **कर्मन्**શબ્દનું બહુવચન ન કહેતાં માત્ર તે બે કર્મોની નિવૃત્તિ જણાવવા **कर्मणी** એવું તે શબ્દનું દ્વિવચન કહેત, પણ તે શ્રુતિમાં **कर्मन्** શબ્દનું **कर्माणि** એવું બહુવચન સ્પષ્ટ કહ્યું છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિ જ્ઞાનીના પ્રારબ્ધના અભાવને સ્વીકારે છે. ૯૮.

પ્રારબ્ધને સત્ય માનતાં જે દોષ આવે છે તે કહે છે—

उदयतेऽद्वैर्थत्वाद्येनसदानर्थद्वयागमः ।
वेदांतमतहानं च यतो ज्ञानमिति श्रुतिः ॥ ९९ ॥

પોતાના ચિત્તને એકામ કરવું જોઇએ એમ કહે છે.—

नित्याभ्यासादृते प्राप्तिर्न भवेत्सच्चिदात्मनः ।
तस्माद्ब्रह्म निदिध्यासेज्जिज्ञासुः श्रेयसे चिरं ॥ १०१ ॥

નિરંતર અભ્યાસ કર્યો વિના સદ્રૂપ ને ચેતનરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેથી જિજ્ઞાસુ શ્રેયસ્માટે (આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાટે) લાંબા સમયસુધી બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે. ૧૦૧.

હવે જે પંદર અંગોની સાથે નિદિધ્યાસન કરવાનું કહ્યું છે તે પંદર અંગોનાં નામો નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે—

यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशश्च कालता ।
आसनं मूलबंधश्च देहसाम्यं च दृक्स्थितिः ॥ १०२ ॥

પ્રસિદ્ધ યમ, નિયમ, ત્યાગ, મૌન, દેશ, કાલ, આસન, મૂલબંધ, દેહની સમતા, ને દૃષ્ટિની સ્થિરતા. ૧૦૨.

प्राणसंयमनं चैव प्रत्याहारश्च धारणा ।
आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यंगानि वै क्रमात् ॥ १०३ ॥

પ્રાણનો નિરોધ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, આત્માનું ધ્યાન, અને સમાધિ, [આ પંદર] અંગો ક્રમથી કહ્યાં. ૧૦૩.

હવે એ પંદર અંગોનાં લક્ષણો વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે એકવીસ શ્લોકોવડે વર્ણવે છે. તેમાં નીચેના શ્લોકવડે યમનું લક્ષણ ને તેની કર્તવ્યતા કહે છેઃ—

सर्वं ब्रह्मेति विज्ञानादिन्द्रियग्रामसंयमः ।
यमोऽयमिति संप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ १०४ ॥

સર્વ બ્રહ્મ [છે,] આવા જ્ઞાનથી ઇંદ્રિયોના સમૂહને સારી રીતે રોકવો આ યમ એમ કહેલું છે. [તે] વારંવાર અભ્યાસ કરવાયોગ્ય [છે.]

અહિં જે જે પ્રાણિપદાર્થ પ્રતીત થાય છે તે તે પ્રાણિપદાર્થ તેમના નામરૂપનો બાધ કરતાં બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન અહિં કોઇ છેજ નહિ, આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને તથા શબ્દાદિ વિષયો વિનાશી ને દુઃખ દેનારા છે એમ તે વિષયોમાં દોષદર્શન કરીને તે વિષયોથી ઇંદ્રિયોના સમૂહને સારી રીતે રોકવો આ યમ છે, એમ વેદાન્તવેત્તાઓએ કહેલું છે આ યમનો જિજ્ઞાસુએ વારંવાર આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઇએ. ૧૦૪.

હવે નિયમનું લક્ષણ કહે છે—

सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः ।
नियमो हि परानंदो नियमात्क्रियते बुधैः ॥ १०५ ॥

સજાતીયપ્રવાહ [ચલાવવો,] ને વિજાતીયનો તિરસ્કાર [કરવો, આ] પ્રસિદ્ધ નિયમ પરમાનંદ [આપનારો છે, તે] વિવેકીઓવડે નિયમથી કરાય છે.

અંતઃકરણનો બે પ્રકારનો પ્રવાહ છે, સજાતીય ને વિજાતીય. તેમાં હું અસંગ છું, અવિકારી છું, ઇત્યાદિરીતે પોતાના અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મને આકારે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ ઉપજાવ્યા કરી તે અંતઃકરણનો સજાતીય પ્રવાહ કહેવાય છે. ને પૂર્વના સંસ્કારોના યોગથી જગત્માંના પ્રાણિપદાર્થોને આકારે અંતઃકરણની વૃત્તિઓનું થવું તે અંતઃકરણનો વિજાતીય પ્રવાહ કહેવાય છે. અંતઃકરણના આ બે પ્રવાહમાંથી અંતઃકરણનો સજાતીય પ્રવાહ આદરપૂર્વક ચાલવા દેવો,—

અને અંતઃકરણના વિજાતીય પ્રવાહનો અનાદર કરી તેને રોકવો આ નિયમ કહેવાય છે. ૧૦૫.

હવે ત્યાગનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

त्यागः प्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात् ।
त्यागो हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः ॥ १०६ ॥

[સર્વત્ર સ્વયંપ્રકાશસ્વભાવવાળા] ચૈતન્યસ્વરૂપના અનુસંધાનથી પ્રપંચના રૂપનો ત્યાગ [કરવો આ] ત્યાગજ જેથી શીઘ્ર પરમાનંદસ્વરૂપે સ્થિત કરનારો [છે, તેથી] મહાપુરુષોને માન્ય [છે.] ૧૦૬.

હવે મૌનનું સ્વરૂપ નીચેના બન્ને શ્લોકોવડે કહે છે—

यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
यन्मौनं योगिभिर्गम्यं तद्भवेत्सर्वदा बुधः ॥ १०७ ॥

મનસહિત વાણીઓ [જે આત્માને] વિષય નહિ કરીને જેનાથી પાછી ફરે છે, [તે આત્મરૂપ મૌન છે] જે મૌન (બ્રહ્મ) યોગીઓવડે પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય [છે] વિવેકી સર્વદા તે રૂપ થાય. (નિરંતર તેનું અનુસંધાન કરે.) ૧૦૭.

वाचो यस्मान्निवर्तन्ते तद्वक्तुं केन शक्यते ।
प्रपञ्चो यदि वक्तव्यः सोऽपि शब्दविवर्जितः ॥ १०८ ॥

વાણીઓ જેનાથી (નામ ને જાતિ આદિથી રહિત હોવાથી) પાછી ફરે છે,—તેનું નિરૂપણ કરી શકાતું નથી, તેને શાનાવડે કહેવાને સમર્થ છે? અથવા જો કહેવાયોગ્ય [હોય] તો તે પણ (નામ ને અન્યત્વથી વિલક્ષણ હોવાથી) શબ્દથી રહિત નથી. ૧૦૮.

इति या तद्धयेन्मौनं सतां सहजसंज्ञितं ।
गिरा मौनं तु बालानां प्रयुक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥ १०९ ॥

આવુંજ (બ્રહ્મ તથા જગતના વિવાદવિનાનુંજ) તે મૌન છે. [આ મૌન] જ્ઞાનીઓની (મહાપુરુષોની) સ્વાભાવિક સ્થિતિવડે પ્રસિદ્ધ [છે.] વાણીવડે મૌન તો અજ્ઞાનીઓનું [છે, એમ] બ્રહ્મવાદીઓએ કહ્યું છે. ૧૦૯.

હવે નિર્જનદેશનું લક્ષણ કહે છે—

आद्यन्ते च मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते ।
येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृतः ॥ ११० ॥

જેમાં (જે આત્મામાં) આદિમાં, મધ્યમાં ને અંતમાં જન (પ્રાણિપદાર્થ) વિદ્યમાન નથી, [ને] જેણે આ [જગત] સર્વદા વ્યાપેલું [છે,] તે દેશ જનરહિત (સર્વ દૃશ્યથી રહિત) કહ્યો છે. ૧૧૦.

હવે કાળનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

कल्पनात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ।
कालशब्देन निर्दिष्टो ह्यखंडानंद अद्वयः ॥ १११ ॥

નિમેષથી (આંખના મીંચવાજેટલા સમયથી) [માંડીને] બ્રહ્માદિ સર્વ ભૂતોની ગણનાથી: (તે બધાના આયુષ્યના આધારથી) અખંડાનંદરૂપ ને અદ્વયરૂપ [આત્માજ] કાલશબ્દવડે કહ્યો છે. ૧૧૧.

આસનનું લક્ષણ કહે છે—

सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिंतनं ।
आसनं तद्विजानीयान्नेतरत्सुखनाशनम् ॥ ११२ ॥

જેમાં સુખપૂર્વક (કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યની ચિંતાથી રહિતજ) નિરંતર બ્રહ્મનું ચિંતન થાય છે તેને (તે બ્રહ્મના નિશ્ચયને) આસન જાણવું; [હઠયોગમાં કહેલું] બીજું [આસન] તો [સ્વાભાવિક] સુખનો નાશ કરનારું [છે.] ૧૧૨.

સિદ્ધાસનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

सिद्धं यत्सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमव्ययं ।
यस्मिन् सिद्धाः समाविष्टास्तद्वै सिद्धासनं विदुः ॥ ११३ ॥

જે [બ્રહ્મ] સર્વ ભૂતોથી પ્રથમ સિદ્ધ, જગત્‌નું અધિષ્ઠાન [ને] અવ્યય [છે, ને] જેમાં સિદ્ધો સારી રીતે પ્રવેશ પામેલા [છે,] તેનેજ (તે બ્રહ્મનેજ) [તત્ત્વજ્ઞપુરુષો] સિદ્ધાસન જાણે છે. ૧૧૩.

મૂલબંધનું વર્ણન કરે છે:—

यन्मूलं सर्वभूतानां यन्मूलं चित्तबंधनं ।
मूलबंधः सदा सेव्यो योग्योऽसौ राजयोगिनां ॥ ११४ ॥

જે (બ્રહ્મ) સર્વભૂતોનું કારણ [છે, ને] જે ચિત્તના નિગ્રહનું નિમિત્ત [છે,] (જે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાટે ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવામાં આવે છે,) [તે બ્રહ્મરૂપ] મૂલબંધ [મુમુક્ષુએ] સર્વદા સેવવાયોગ્ય [છે.] આ [મૂલબંધ] રાજયોગીઓને (વ્યવહારમાં પણ જેમના ચિત્તો વિક્ષેપને પ્રાપ્ત થતાં નથી એવા બ્રહ્મજ્ઞાનના પરિપાકવાળા પુરુષોને) યોગ્ય [છે] ૧૧૪.

હવે દેહની સમતાનું લક્ષણ કહે છે —

अंगानां समतां विद्यात्समे ब्रह्मणि लीयते ।
नोचेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥ ११५ ॥

[જે બ્રહ્મમાં આરોપિત વિષમ] અંગોનું [અધિષ્ઠાનની દૃષ્ટિએ] સમપણું જાણે, [તો તે અંગોનું વિષમપણું] સમરૂપ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. જો [એમ] ન [જાણે તો તે વિષમપણું] નથીજ [લીન થતું] સૂકા વૃક્ષના જેવું સરલપણું [તે] સમાનપણું [નથીજ.] ૧૧૫.

હવે દૃષ્ટિની સ્થિરતાનું સ્વરૂપ કહે છે —

दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् ।
सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥ ११६ ॥

[અંતઃકરણની] વૃત્તિને અખંડબ્રહ્માકાર કરીને [સર્વ] જગતને બ્રહ્મસ્વરૂપ જુએ તે પરમ ઉદાર વૃત્તિ (દૃષ્ટિની સ્થિરતા) [છે,] નાસિકાના અગ્રનું અવલોકન કરનારી દૃષ્ટિ વાસ્તવિક સ્થિરદૃષ્ટિ] નથી. ૧૧૬.

સ્થિરદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ બીજી રીતે કહે છે —

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् ।
दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥ ११७ ॥

અથવા જ્યાં (જે બ્રહ્મમાં) દૃષ્ટિ, દર્શન ને દૃશ્યનો લય થાય છે ત્યાંજ (તે બ્રહ્મમાંજ) દૃષ્ટિ કરવી, (અંતઃકરણની વૃત્તિને સ્થિર કરવી,) [તે સ્થિરદૃષ્ટિ છે, માત્ર] નાસિકાના અગ્રનું અવલોકન કરનારી [દૃષ્ટિ સ્થિરદૃષ્ટિ] નથી.

દૃષ્ટિ, દર્શન ને દૃશ્યનો-નેત્રની વૃત્તિ, પદાર્થને આકારે થયેલી તે વૃત્તિ, ને જે પદાર્થને આકારે તે વૃત્તિ થઇ હોય તે પદાર્થ, આ ત્રણેનો-ત્રિપુટીનો. આ એક ત્રિપુટીના કથનવડે અન્ય ઇંદ્રિયોની ત્રિપુટીઓનું કથન પણ થઇ ગયેલું સમજવું. ૧૧૭.

હવે પ્રાણાયામનું લક્ષણ કહે છે.—

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ।
निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ॥ ११८ ॥

ચિત્ત આદિ સર્વ પદાર્થોમાં બ્રહ્મપણાનીજ ભાવનાથી [અંતઃકરણની] સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ [કરવો] તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે. ૧૧૮.

હવે રેચકાદિ ત્રણ વિભાગવડે પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છેઃ—

निषेधनं प्रपंचस्य रेचकाख्यः समीरणः ।
ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरीरितः ॥ ११९ ॥

જગતનું મિથ્યાપણું [જાણવું તે] રેચકનામનો પ્રાણાયામ [છે, અને હું] બ્રહ્મજ છું આવી જે વૃત્તિ [તે] પૂરક પ્રાણાયામ કહ્યો છે. ૧૧૯.

ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुंभकः प्राणसंयमः ।
अयं चापि प्रबुद्धानामज्ञानां प्राणपीडनं ॥ १२० ॥

પછી [હું બ્રહ્મજ છું] તે વૃત્તિનું નિશ્ચલપણું [કરવું તે] કુંભકપ્રાણાયામ [છે. આવા પ્રકારનો] આ [પ્રાણાયામ] જ્ઞાનીઓનોજ [છે.] અજ્ઞાનીઓને નાસિકા દાબવી [અર્થાત્ હઠયોગમાં કહેલી રીતે પ્રાણાયામ કરવો તે પ્રાણાયામ છે.] ૧૨૦.

હવે પ્રત્યાહારનું નિરૂપણ કરે છે—

विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चिति मज्जनं ।
प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः ॥ १२१ ॥

[શબ્દાદિ] વિષયોમાં [અસ્તિ,–છે, ભાતિ,–પ્રતીત થાય છે, ને પ્રિય,–સુખ,–આ ત્રણ આત્માના અંશોવડે] આત્મપણાનું અનુસંધાન કરીને અંતઃકરણને [નામ, રૂપ ને ક્રિયાના અનુસંધાનથી રહિતપણાવડે] ચેતનમાં ડુબાવી દેવું તે પ્રત્યાહાર જાણવો. મુમુક્ષુઓએ [આ પ્રત્યાહાર વારંવાર] [illegible] કરવાયોગ્ય [છે.] ૧૨૧.

હવે ધારણાનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે—

यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ।
मनसो धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥ [illegible] ॥

જ્યાં જ્યાં (જે જે પ્રાણિપદાર્થમાં) [illegible] (તે તે પ્રાણિપદાર્થમાં) [નામરૂપ [illegible] જાતિ ને પ્રિયરૂપે રહેલા] પ્રસિદ્ધ [illegible] મનને સ્થિર કરવું તે શ્રેષ્ઠ [illegible] [છે.] [illegible]

હવે ધ્યાનનું લક્ષણ કહે છે—

ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या [illegible] ।
ध्यानशब्देन विख्याता [illegible] ॥ [illegible] ॥

[હું] બ્રહ્મજ છું [illegible] બાધ નહિ પામ[illegible] માનંદ આપ[illegible] પ્રસિદ્ધ [છે] [illegible]

હવે સમાધિનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः ।
वृत्तिविस्मरणं सम्यक् समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥ १२४ ॥

વિષયના અનુસંધાનથી રહિતપણાવાળી વૃત્તિવડે અ [પછી] બ્રહ્માકારપણાવડે [જે ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેય ત્રિપુટીની] વૃત્તિનું વિસ્મરણ [તે] જ્ઞાનનામનો વાસ્તવિ સમાધિ [છે.] ૧૨૪.

ઉપરનાં અંગોસહિત નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ ક્યાંસુધી કર તે કહે છેઃ—

इमं चाकृत्रिमानंदं तावत्साधु समभ्यसेत् ।
वश्यो यावत्क्षणात्पुंसः प्रयुक्तः सन्भवेत्स्वयं ॥ १२५ ॥

જ્યાંસુધી પુરુષને [બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર] અનાયા સ્વાધીન થાય ત્યાંસુધી પોતે આ સ્વાભાવિક આનંદ (આત્મરૂપ સ્વાભાવિક આનંદનો અંતઃકરણમાં આવિર્ભ કરનાર નિદિધ્યાસનનો) [મનને] એકાગ્ર કરતો છતો નિરં સારી રીતે અભ્યાસ કરે. ૧૨૫.

આ અભ્યાસના ફળને કહે છે—

ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् ।
तत्स्वरूपं न चैतस्य विषयो मनसो गिरो ॥ १२६ ॥

[બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા] પછી સાધનથી રહિત [સિદ્ધ યોગિરાજ થાય છે. જે] મનનો [ને] વાણીનો વિષ [છે] તે આનું (આ યોગિરાજનું) સ્વરૂપ નથી, [પ મનવાણીના અવિષયરૂપ જે બ્રહ્મ તેજ આનું સ્વરૂપ છે]૧૨

येषां वृत्तिः समा वृद्धा परिपक्वा च सा पुनः ।
ते वै सद्ब्रह्मतां प्राप्ता नेतरे शब्दवादिनः ॥ १३२ ॥

જેઓના [બ્રહ્માકાર]વૃત્તિ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામેલી [છે,] ને પુનઃ તે પરિપક્વ થયેલી [છે,] તેઓજ સત્યરૂપ બ્રહ્મપણાને પામેલા [છે] બીજા શબ્દવાદીઓ [બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થયેલા] નથી.

શબ્દવાદીઓ—માત્ર બ્રહ્મની વાતોજ કરનારા, પણ બ્રહ્માકારવૃત્તિ નહિ કરનારા. ૧૩૨

તે શબ્દવાદીઓની નિંદા કરે છે—

कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः ।
तेऽप्यज्ञानतया नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ १३३ ॥

[જેઓ] બ્રહ્મની વાતમાં કુશલ, [બ્રહ્માકાર]વૃત્તિથી રહિત, [ને] અત્યંતરાગી [છે] તેઓ અજ્ઞાનીપણાવડે નક્કી વારંવાર જન્મે છે, ને મરે છે. ૧૩૩.

બ્રહ્મનિષ્ઠોએ બ્રહ્માકારવૃત્તિવડેજ સર્વદા સ્થિતિ કરવી જોઇએ એમ સમજવાને બ્રહ્માદિનું ઉદાહરણ કહે છે:—

निमेषार्धं न तिष्ठन्ति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना ।
यथा तिष्ठन्ति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ १३४ ॥

જેમ બ્રહ્માદિ, સનકાદિ [ને] શુકાદિ બ્રહ્માકારવૃત્તિવિના અર્ધો નિમેષ [પણ] રહેતા નથી, [તેમ બ્રહ્મનિષ્ઠો અર્ધો નિમેષ પણ બ્રહ્માકારવૃત્તિવિના] રહેતા [નથી.] ૧૩૪.

પોતાને અભિમત રાજયોગ કહીને હવે વેદાંતવિચારનું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકવડે કરે છે:—

[ઘટાદિના] ભાવવાળી વૃત્તિવડે [તે વૃત્તિનું તે પદાર્થને આકારે થવારૂપ] ભાવપણું [છે,] ને શૂન્યવૃત્તિવડે (અંતઃકરણની વૃત્તિ કોઈ પણ પદાર્થને આકારે નહિ થવાવડે) [તે વૃત્તિની] જડતા [છે.] અને બ્રહ્માકારવૃત્તિવડે બ્રહ્મપણું [છે,] માટે [મુમુક્ષુ પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિરૂ] બ્રહ્મપણાનો અભ્યાસ કરે. ૧૨૯.

હવે બ્રહ્માકારવૃત્તિની સ્તુતિ કરવામાટે તે વૃત્તિનો ત્યાગ કરનારાની નિંદા કરે છે—

ये हि वृत्तिं जहत्येनां ब्रह्माख्यां पावनीं परां ।
ते तु वृथैव जीवंति पशुभिश्च समा नराः ॥ १३० ॥

જેઓ આ બ્રહ્મનામની પવિત્ર વૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે, તે પશુના જેવા મનુષ્યો [આ જગતમાં] વૃથાજ જીવે છે. ૧૩૦.

હવે બ્રહ્માકારવૃત્તિ કરનારા પુરુષોની સ્તુતિ કરે છેઃ—

ये हि वृत्तिं विजानंति ज्ञात्वापि वर्धयंति ये ।
ते वै सत्पुरुषा धन्या वंद्यास्ते भुवनत्रये ॥ १३१ ॥

જેઓ [બ્રહ્માકાર]વૃત્તિને સારી રીતે જાણે છે, ને જાણીને [તેમાં] જેઓ વધારો કરે છે, તે સત્પુરુષો નક્કી ધન્ય [છે, ને] તેઓ ત્રણ લોકમાં વંદન કરવાયોગ્ય [છે.] ૧૩૧.

બ્રહ્માકારવૃત્તિવાળો પુરુષો બ્રહ્મરૂપ થાય છે, અન્ય બ્રહ્મરૂપ થઈ શકતા નથી, એમ કહે છે.—

[illegible] ।
[illegible] ॥ ११२ ॥

[illegible] અથવા [illegible] નથી.

[illegible]

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥ ११३ ॥

[illegible] કહેલ, [illegible] કર્માનંદપણાવડે નથી [illegible] ११३.

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥ ११४ ॥

જેમ [illegible] [નિ] [illegible] પ્રત્યાહારનિર્વિના [illegible] નિર્મિત [પણ] રહેતા નથી, [તેમ [illegible] [illegible] નિર્મિત પણ [illegible]] રહેતા [નથી] ११४.

[illegible] —

कार्ये कारणता याता कारणे न हि कार्यता ।
कारणत्वं ततो गच्छेत्कार्याभावे विचारतः ॥ १२५ ॥

જેમ કાર્યમાં કારણપણું આવ્યું [છે, પણ] કારણમાં કાર્યપણું [આવ્યું] નથી, તેથી કાર્યના અભાવમાં વિચારથી કારણપણું જતું રહે.

જેમ ઘટાદિ કાર્યમાં માટી આદિરૂપ અધિષ્ઠાન પરોવાઇને રહેલ છે, પણ માટી આદિ કારણમાં ઘટાદિરૂપ કાર્ય પરોવાઇને રહેતું નથી, આ વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે, તેથી કાર્યના અભાવમાં વિચારવડે અપેક્ષાએ કહેવામાં આવતું કારણપણું પણ દૂર થઇ જાય છે, તેમ આકાશાદિ કાર્યમાં છે ઇત્યાદિરૂપે કારણરૂપ બ્રહ્મજ પરોવાઇને રહ્યું છે, પણ કારણરૂપ બ્રહ્મમાં આકાશાદિરૂપ કાર્યો વસ્તુતાએ રહ્યાં નથી, તેથી કાર્યોના અભાવમાં વિચારવડે અપેક્ષાએ કહેલા કારણપણાનો પણ બ્રહ્મમાં અભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૧૩૫.

આ વિચારથી શું ફલ થાય છે તે કહે છેઃ—

अथ शुद्धं भवेद्वस्तु यद्वै वाचामगोचरं ।
द्रष्टव्यं मृद्घटेनैव दृष्टांतेन पुनः पुनः ॥ १२६ ॥

[વિચારવડે કાર્યકારણભાવની નિવૃત્તિ થયા] પછી વાણીઓના અવિષયરૂપ જે પ્રસિદ્ધ પવિત્ર વસ્તુ [રહે છે તે રૂપ વિચાર કરનાર પુરુષ] થાય છે. માટી અને ઘડાના દૃષ્ટાંતવડેજ પુનઃ પુનઃ [કાર્યભાવ ને કારણભાવ દૂર થતાં અધિષ્ઠાનજ રહે છે, આ અર્થ] વિચારવાયોગ્ય [છે, કે જેથી મનમાં તેની દૃઢતા થાય.] ૧૩૬.

આ વિચાર કેવળ [illegible] —

अनेनैव प्रकारेण वृत्तिर्ब्रह्मात्मिका भवेत् ।
उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं ततः परम् ॥ १३७ ॥

પવિત્ર અંતઃકરણવાળાઓને આ પ્રકારે [વિચાર] કરવાથી પ્રથમ બ્રહ્માકાર [વૃત્તિ] [illegible] [ને] ત્યારપછી [illegible] ૧૩૭

નીચેના બે શ્લોકોથી તે વિચાર [illegible]

कारणं व्यतिरेकेण पुमानादौ विलोकयेत् ।
अन्वयेन पुनस्तद्धि कार्ये नित्यं प्रपश्यति ॥ १३८ ॥
कार्ये हि कारणं पश्येत् पश्चात्कार्यं विसर्जयेत् ।
कारणत्वं ततो गच्छेदवशिष्टं भवेन्मुनिः ॥ १३९ ॥

પ્રથમ પુરુષ [કાર્યના] વ્યતિરેકે [માત્ર] કારણને [illegible], પછી તેને (તે કારણને) કાર્યમાં અન્વય વ્યાપેલું સારી રીતે જુએ ૧૩૮.

[પ્રથમ] કાર્યમાં કારણ [વ્યાપેલું છે એમ] વિચારે. પછી કાર્યને [અંતઃકરણની વૃત્તિમાંથી] દૂર કરી નાંખે. પછી (કાર્યનો ત્યાગ થવાથી) [અપેક્ષાએ કહેવાતું] કારણપણું [એની મેળે] જતું રહે છે, [કાર્યકારણભાવ જવાથી] મનન કરનાર [પુરુષ] બાકી રહેલ [સચ્ચિદાનંદ-રૂપ બ્રહ્મ] થાય છે. ૧૩૯.

પરોક્ષજ્ઞાની બ્રહ્મભાવનાવડે બ્રહ્મરૂપ થાય છે એમ દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહે છેઃ—

भावितं तीव्रवेगेन यद्वस्तु निश्चयात्मना ।
पुमांस्तद्धि भवेच्छीघ्रं ज्ञेयं भ्रमरकीटवत् ॥ १४० ॥

નિશ્ચયયુક્ત બુદ્ધિવાળા [પુરુષે] જે [સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ] વસ્તુ તીવ્રવેગવડે (અહર્નિશ બ્રહ્માકારવૃત્તિવડે) ચિંતન કરેલી હોય તેજ (અપરોક્ષપણાવડે) જાણવાયોગ્ય [બ્રહ્મરૂપ તે] પુરુષ શીઘ્ર થાય છે, ભ્રમરકીટની પેઠે.

જેમ જે ઇયળને ભમરીએ ડંખ માર્યો હોય તે ઇયળ ભયને લીધે સતત ભમરીનુંજ ધ્યાન કરવા લાગે છે, તેથી તે ઇયળ મટીને ભમરીરૂપ થઇ જાય છે એમ કહેવાય છે, તેમ જે દૃઢ નિશ્ચયવાળો પુરુષ નિરંતર તીવ્રવેગવડે બ્રહ્મનું ધ્યાન કર્યાં કરે છે તે પુરુષ પણ પોતાનું જીવપણું તજી થોડા સમયમાં બ્રહ્મરૂપ થઇ જાય છે. ૧૪૦.

જ્યારે ધ્યાનના સામર્થ્યથી એક વસ્તુ બીજી વસ્તુરૂપ થઇ જાય છે ત્યારે આ જગત્ વસ્તુતાએ બ્રહ્મ છે તેનું બ્રહ્મરૂપે ચિંતન કરવાથી તે બ્રહ્મરૂપ અનુભવાય તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી, આવા અભિપ્રાયવડે સર્વાત્મભાવના કરવાનું કહે છેઃ—

अदृश्यं भावरूपं च सर्वमेव चिदात्मकं ।
सावधानतया नित्यं स्वात्मानं भावयेद्बुधः ॥ १४१ ॥

પરોક્ષ ને પ્રત્યક્ષ સર્વજ (જગત્) ચૈતન્યરૂપ [હું છું, એમ] વિવેકી પોતાના સ્વરૂપને સ્થિર વૃત્તિવડે નિરંતર ચિંતવે. (આ સર્વ ને હું બ્રહ્મ જ છીએ એવું વિવેકી પુરુષ પોતાના આત્માનું સર્વદા ધ્યાન કરે.) ૧૪૧.

આ અર્થનેજ સ્પષ્ટ કરીને કહે છે—

પણ અપરિપક્વ મનવાળાને આ રાજયોગ મુક્તિ આપના
નથી. પોતાના અંતઃકરણનું રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહિત થવું
સદ્ગુરુના ને પરમાત્માના ભક્ત સર્વ[મનુષ્યો]ને
સુલભ [છે. પરિપક્વ મનવાળાને પણ જે સાધનો દુઃસા
છે તે સાધનો સદ્ગુરુના ને પરમાત્માના ભક્તોને સુસા
થાય છે, તેથી સદ્ગુરુની ને પરમાત્માની ભક્તિજ સ્વધર્મ
ને વિરોધ ન આવે એવી રીતે સર્વ મનુષ્યોએ કર
જોઇએ.] ૧૪૪.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકો
ના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીઅપરોક્ષાનુ
ભૂતિનામના પ્રકરણગ્રંથરૂપ પંદરમા રત્નની ભાવાર્થદીપિ
કાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઇ. ૧૫.

ॐ

॥ श्रीविवेकचूडामणि ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો.

બ્રહ્મ-ઈશનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ-પાય,
વિવેકચૂડામણિ-ટીકા, ગુર્જર-ગિરા લખાય. ૧

પણ અપરિપક્વ મનવાળાને આ રાજયોગ મુક્તિ આપનારો નથી. પોતાના અંતઃકરણનું રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહિત થવું [સદ્ગુરુના ને પરમાત્માના ભક્ત સર્વ[મનુષ્યો]ને અતિ સુલભ [છે. પરિપક્વ મનવાળાને પણ જે સાધનો દુઃસાધ્ય છે તે સાધનો સદ્ગુરુના ને પરમાત્માના ભક્તોને સુસાધ્ય થાય છે, તેથી સદ્ગુરુની ને પરમાત્માની ભક્તિજ સ્વધર્મ ને વિરોધ ન આવે એવી રીતે સર્વે મનુષ્યોએ કરવી જોઈએ.] ૧૪૪.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીઅપરોક્ષાનુભૂતિનામના પ્રકરણગ્રંથરૂપ પંદરમા રત્નની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઇ. ૧૫.

ૐ

॥ श्रीविवेकचूडामणि ॥
ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો.

બ્રહ્મ–ઈશનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ–પાય;
વિવેકચૂડામણિ–ટીકા, ગુર્જર–ગિરા લખાય. ૧

आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मना संस्थिति–
र्मुक्तिर्नो शतजन्मकोटिसुकृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ॥ २ ॥

જીવોને મનુષ્યનો જન્મ દુર્લભ [છે,] આનાથી પુરુષપણું [દુર્લભ છે,] તેથી બ્રાહ્મણપણું [દુર્લભ છે.] તેથી વેદોક્ત ધર્મમાર્ગમાં તત્પર થવું [દુર્લભ છે,] આનાથી પર વિદ્વત્પણું [દુર્લભ છે, આનાથી] જડ ને ચેતનનો વિવેક [દુર્લભ છે, આનાથી] આત્માનો સાક્ષાત્કાર [દુર્લભ છે, ને આનાથી] બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ [એટલે મુક્તિ દુર્લભ છે, આવી] મુક્તિ સો કરોડ (અસંખ્ય) જન્મોના પુણ્યોવિના [જીવને] પ્રાપ્ત થતી નથી, [તેથી વિવેકી મનુષ્યે મુક્તિ મેળવવા ઘણામાં ઘણો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.] ૨

જીવને મનુષ્યપણું આદિ દુર્લભ છે એમ પુનઃ કહે છે—

दुर्लभं त्रयमेवैतद्देवानुग्रहहेतुकम् ।
मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥ ३ ॥

મનુષ્યપણું, મુમુક્ષુપણું ને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષનો આશ્રય આ ત્રણજ દુર્લભ [ને] પરમાત્માની કૃપાથી મળે એવાં [છે.] ૩.

આવા દુર્લભ મનુષ્યજન્મને પામીને વિવેકી મનુષ્યે શું કરવું જોઈએ તે કહે છે—

लब्ध्वा कथंचिन्नरजन्मदुर्लभं, तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् ।
यस्त्वात्ममुक्तौ न यतेत मूढधीः, स ह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात् ॥४॥

જે મૂઢબુદ્ધિવાળો [મનુષ્ય] દુર્લભ મનુષ્યજન્મને

દુઃખનો વિનાશ કરનાર દોરડીના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો
[છે, તે તેના] યથાર્થ વિચારથી સિદ્ધ [થાય છે, તેમ
મનુષ્યને પ્રતીત થયેલા મોટા સંસારના ભયના દુઃખને
નાશ કરનાર આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો નિશ્ચય
આત્માના યથાર્થ વિચારથી સિદ્ધ થાય છે.] ૧૨.

હિતનાં વચનોના વિચારવડે [કોઈ પણ] વસ્તુનો
જોવામાં આવે છે, [પણ] સ્નાનવડે નહિ, દાનવડે નહિ,
સેંકડો પ્રાણાયામોવડે [નહિ. આ નિયમ આત્મરૂપ વ
નિશ્ચયમાં પણ જાણવો.] ૧૩.

આત્મસાક્ષાત્કારમાં જે મુખ્ય તથા સાહાય્ય કરનારાં સા
તે કહે છેઃ—

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषतः ।
उपाया देशकालाद्याः सन्त्यस्मिन्सहकारिणः ॥ १४ ॥

વિશેષે [આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ] ફલની સિદ્ધિ [
દમાદિ સાધનવાળા ને સદ્દગુરુભક્ત] અધિકારીની અ
કરે છે. આમાં [પવિત્રતાવાળો એકાંત] દેશ [ને અનુ
સમય આદિ ઉપાયો સાહાય્ય કરનારા [છે.]

આદિશબ્દવડે મુમુક્ષુના શરીરનું નીરોગપણું, અધ્યાત્મજ્ઞાનનો
દેશ કરનારાં પુસ્તકોની પ્રાપ્તિ, ને અન્નપાનાદિની અનુકૂલતા સમજવાં.

હવે જિજ્ઞાસુના કર્તવ્યને કહે છેઃ—

अतो विचारः कर्तव्यो जिज्ञासोरात्मवस्तुनः ।
समासाद्य दयासिन्धुं गुरुं ब्रह्मविदुत्तमम् ॥ १५ ॥

આથી જિજ્ઞાસુએ દયાના સાગર ને ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા ગુરુનું શરણ ગ્રહણ કરીને [બ્રહ્મથી અભિન્ન એવા આત્મ] વસ્તુનો વિચાર [નિરંતર] કરવો જોઈએ. ૧૫

આ આત્મવિદ્યાના અધિકારીનાં લક્ષણો નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मेधावी पुरुषो विद्वानूहापोहविचक्षणः ।
अधिकार्यात्मविद्यायामुक्तलक्षणलक्षितः ॥ १६ ॥
विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिनः ।
मुमुक्षोरेव हि ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता मता ॥ १७ ॥

[શ્રીમદ્ગુરુના ઉપદેશને સમજવામાં ને ધારણ કરવામાં] ચતુર, [સત્ય તથા અસત્ય વસ્તુને] જાણનાર, [શ્રુતિ તથા સ્મૃતિને અનુસરીને] તર્ક કરનારા, [અને શ્રુતિ, સ્મૃતિ ને તદનુકૂલ યુક્તિવડે વેદવિરુદ્ધ તર્કનું ખંડન કરવામાં નિપુણ] પુરુષ [અર્થાત્] કહેલાં લક્ષણોવાળો પુરુષ આત્મવિદ્યાનો અધિકારી [છે.] ૧૬.

વિવેકવાળા, વૈરાગ્યવાળા, શમાદિ [છ સંપત્તિરૂપ] ગુણવાળા, અને મોક્ષની ઈચ્છાવાળાનેજ બ્રહ્મનો વિચાર કરવાની યોગ્યતા (બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવાપણું) મનાય [છે.] ૧૭.

ઉપર કહેલાં ચાર સાધનો શિવાય બ્રહ્મવિચાર કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી એમ કહે છે —

साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः ।
येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिध्यति ॥ १८ ॥

[પોતાના મનુષ્ય]શરીરથી માંડીને બ્રહ્માના [શરીર]-પર્યંતની વિનાશવાળી ભોગની વસ્તુમાં [તેના દુઃખપણાના] દર્શન ને શ્રવણાદિવડે [ઉપજેલો] જે [તેમના] ત્યાગની ઈચ્છા તે વૈરાગ્ય [કહેવાય છે.] ૨૧.

હવે શમનું લક્ષણ કહે છેઃ—

विरज्य विषयव्रातादोषदृष्ट्या मुहुर्मुहुः ।
स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते ॥ २२ ॥

વારંવાર દોષદૃષ્ટિવડે વિષયોના સમૂહથી વૈરાગ્ય પામીને [સંકલ્પવિકલ્પરૂપ] મનની [જે] પોતાના લક્ષ્યમાં (અભિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મમાં) નિગ્રહ કરેલી સ્થિતિ [તે] શમ કહેવાય છે. ૨૨.

દમ તથા ઉપરતિનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

विषयेभ्यः परावृत्य स्थापनं स्वस्वगोलके ।
उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्तितः ॥
बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा ॥ २३ ॥

બંને પ્રકારની ઇંદ્રિયોને (કર્મેંદ્રિયોને તથા જ્ઞાનેંદ્રિયોને) [તેમના] વિષયોથી પાછી વાળીને પોતપોતાના ગોળકમાં સ્થિર કરવી તે [આત્મજ્ઞાનીઓએ] દમ કહેલો છે. [ચિત્તની] વૃત્તિનું બહારના [અનાત્મ પદાર્થોને] આકારે ન થવું [તે]જ શ્રેષ્ઠ ઉપરતિ [કહેવાય છે.] ૨૩.

હવે તિતિક્ષાનું લક્ષણ કહે છેઃ—

सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् ।
चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते ॥ २४ ॥

[આ મારું દુઃખ શી રીતે નાશ પામશે? એવી મનમાં] ચિંતા કર્યા વિના ને [અન્યની આગળ તે દુઃખનો] વિલાપ કર્યા વિના [તથા તે દુઃખની નિવૃત્તિનો] ઉપાય કર્યા વિના [જે] સર્વ દુઃખોને સહેવાં તે [વેદાંત શાસ્ત્રમાં] તિતિક્ષા કહેવાય છે. ૨૪.

શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ કહે છે—

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम् ।
सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते ॥ २५ ॥

શાસ્ત્રના [ને] સદ્ગુરુના વાક્યનો સત્યપણાની બુદ્ધિ વડે નિશ્ચય તે સત્પુરુષોએ શ્રદ્ધા કહી છે. જે[શ્રદ્ધા]વડે [આત્મરૂપ] વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫.

હવે સમાધાનનું લક્ષણ કહે છે.—

सर्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम् ॥ २६ ॥

સર્વદા પવિત્ર બ્રહ્મમાં નિરંતર [પોતાની વિષયોથી પાછી વાળેલી] બુદ્ધિને સ્થિર કરવી તે સમાધાન એમ કહ્યું છે, પણ ચિત્તને [વિષયોવડે] લડાવવું [ને સમાધાન] નથી [કહ્યું.] ૨૬.

હવે મુમુક્ષુતાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

अहंकारादिदेहान्तान्बन्धानज्ञानकल्पितान् ।
स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता ॥ २७ ॥

અહંકારથી માંડીને સ્થૂલશરીરસુધીના અજ્ઞાને કલ્પેલા

બંધોને આત્માના સ્વરૂપના જ્ઞાનવડે મૂકી દેવાની [જે] ઇચ્છા [તે] મુમુક્ષુતા [કહેવાય છે.] ૨૭.

હવે તે ચાર સાધનોમાં મુમુક્ષુતાના એકપણાનું નિરૂપણ કરે છે—

मन्दमध्यमरूपाऽपि वैराग्येण शमादिना ।
प्रसादेन गुरोः सेयं प्रवृद्धा सूयते फलम् ॥ २८ ॥

[આ મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા પ્રથમ] મંદ કે મધ્યમ પ્રકારવાળી [હોય તો]પણ વૈરાગ્યવડે, શમાદિવડે [ને] સદ્ગુરુની કૃપાવડે તે આ સારી રીતે વધેલી [મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા આત્મજ્ઞાનરૂપ] ફલને ઉપજાવે છે. ૨૮.

શમાદિ સાધનો કેવા પુરુષને આત્મજ્ઞાનરૂપ ફલ આપનારાં થાય છે તે કહે છે.—

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते ।
तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः ॥ २९ ॥

જેનામાં વૈરાગ્ય ને તીવ્ર મુમુક્ષુપણું હોય તે[પુરુષ]માં જ [આ] શમાદિ [સાધનો પોતાના વાસ્તવિક] અર્થવાળાં [ને આત્મજ્ઞાનરૂપ] ફલવાળાં થાય છે. ૨૯.

જો વૈરાગ્ય તથા મુમુક્ષુતા મંદ હોય તો શમાદિ સાધનો નિષ્ફલ થાય છે આ અર્થ દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે:—

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः ।
मरौ सलिलवत्तत्र शमादेर्भानमात्रता ॥ ३० ॥

જે[પુરુષ]માં વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતા આ બંનેની મંદતા હોય તે[પુરુષ]માં રણમાં જલની પેઠે શમાદિની માત્ર

પ્રતીતિ [છે, તેઓ આત્મજ્ઞાનરૂપ ફલ ઉપજાવવા સ
થતાં નથી.] ૩૦.

મોક્ષના હેતુભૂત આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોમાં આત્મસ્વરૂપનું
સંધાન કરવું એ શ્રેષ્ઠ સાધન છે એમ કહે છેઃ—

मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।
स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

મોક્ષના [હેતુભૂત આત્મજ્ઞાનનાં] સાધનોના સમૂહ
ભક્તિજ સર્વોત્તમ [સાધન છે.] પોતાના [વાસ્તવિક]
રૂપનું નિરંતર ધ્યાન કરવું આ ભક્તિ કહેવાય છે. ૩૧.

સાંખ્યવાદીઓ પણ આવા પ્રકારની ભક્તિનો સ્વીકાર કરે
તે, તથા સાધનસંપન્ન થઇ મુમુક્ષુએ ગુરુને શરણે જવું જોઇએ
નીચેના શ્લોકવડે કહે છેઃ—

स्वात्मतत्त्वानुसंधानं भक्तिरित्यपरे जगुः ।
उक्तसाधनसंपन्नस्तत्त्वजिज्ञासुरात्मनः ॥
उपसीदेद्गुरुं प्राज्ञं यस्माद्बंधविमोक्षणम् ॥ ३२ ॥

પોતાના આત્મતત્ત્વનું અનુસંધાન કરવું [આ] ભક્તિ
એમ બીજાઓ (સાંખ્યવાદીઓ) કહે છે. [આગળ] કહેલ
[ચાર] સાધનોથી યુક્ત [ને] પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને
જાણવાની ઇચ્છાવાળો [પુરુષ] બ્રહ્મજ્ઞાની સદ્દગુરુને શરણે
જાય, જેથી [તે સંસારના] બંધથી અત્યંત મોક્ષ
[થાય છે.] ૩૨.

હવે શરણે જવાયોગ્ય સદ્દગુરુનાં લક્ષણો કહે છેઃ—

श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो यो ब्रह्मवित्तमः ।
ब्रह्मण्युपरतः शान्तो निरिन्धन इवानलः ॥
अहेतुकदयासिन्धुर्बन्धुरानमतां सताम् ॥ ३३ ॥

જે [પુરુષ અર્થસહિત] ઉપનિષદાદિને જાણનાર, સદાચરણી, વિષયસ્પૃહાથી પરાભવ નહિ પામનાર, સંશય-વિપર્યયરહિત બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણનાર, ચિત્તવૃત્તિને બ્રહ્મમાં સ્થિર રાખનાર, રાગદ્વેષાદિથી રહિત, ઇંધનરહિત અગ્નિ-જેવા, (અંગારાજેવા અતિ તેજસ્વી,) [પૂજામાનાદિની] લાલસાવિના [સદુપદેશ કરવામાં] દયાના સમુદ્રરૂપ, [અને] પ્રેમવડે પ્રણામ કરનારા સદાચારી [પુરુષો]નું પરમહિત કરનાર [હોય તે સદ્ગુરુ જાણવા.] ૩૩.

એવા સદ્ગુરુનું શરણ ગ્રહણ કર્યા પછી શિષ્યનું જે કર્તવ્ય છે તે કહે છે—

तमाराध्य गुरुं भक्त्या प्रह्वप्रश्रयसेवनैः ।
प्रसन्नं तमनुप्राप्य पृच्छेज्ज्ञातव्यमात्मनः ॥ ३४ ॥

પરમપ્રીતિવડે, નમ્રતાવડે, બહુ વિનયવડે, [ને તેમની પ્રસન્નતા વધારનારા અનુકૂલ] વર્તનવડે તે સદ્ગુરુને પ્રસન્ન કરીને [પછી] પ્રસન્ન [થયેલા] તેમની પાસે જઇને [શિષ્ય] પોતાને [જે] જાણવાયોગ્ય [હોય તે] પૂછે. ૩૪.

આ દુઃખમય ભવસાગરથી તારવામાટે શિષ્ય પોતાના સદ્ગુરુની કેવી રીતે સ્તુતિ કરે છે તે નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છેઃ—

स्वामिन्नमस्ते नतलोकबन्धो, कारुण्यसिन्धो पतितं भवाब्धौ ।
मामुद्धरात्मीयकटाक्षदृष्ट्या, ऋज्व्यातिकारुण्यसुधाभिवृष्ट्या ॥ ३५ ॥

दुर्वारसंसारदवाग्नितप्तं, दोधूयमानं दुरदृष्टवातैः ।
भीतं प्रपन्नं परिपाहि मृत्योः, शरण्यमन्यद्यदहं न जाने ॥ ३६

હે સ્વામિન્ ! હે પ્રણામ કરનાર મનુષ્યનું હિતઈચ્
નારા ! [અને] હે દયાના સાગર ! આપને [મારા
પ્રણામ હો. [કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થવિનાની] અ
કરુણારૂપ અમૃતની વૃષ્ટિ કરનારા [ને] સરલ એવા આપ
મનોહર અવલોકનવડે [જન્મમરણરૂપ] સંસારસાગર
પડેલા મારો ઉદ્ધાર કરો. ૩૫.

[મારાથી] અટકાવી શકાય નહિ એવા સંસારરૂ
વનના [કામક્રોધરૂપ] અગ્નિથી તપેલા, દુષ્ટ પ્રારબ્ધરૂ
વાયુઓવડે કંપાયમાન થયેલા, [વાઘરૂપ] મૃત્યુથી ભ
પામેલા, [અને આપને] શરણે આવેલાનું [આપ કૃ
કરીને] રક્ષણ કરો, કારણ કે હું [આપનાથી] ભિન
રક્ષણ કરનારને જાણતો નથી. ૩૬.

પુનઃ પણ તે શિષ્ય ભાવપૂર્વક સદ્ગુરુની સ્તુતિ કરે છે—
शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो, वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः ।
तीर्णाः स्वयं भीमभवार्णवं जनानहेतुनाऽन्यानपि तारयन्तः ॥ ३

વસંતઋતુની પેઠે [પોતાના કોઇ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ
વિના] લોકોનું હિત કરનારા, [ક્રોધલોભાદિ] વિકારોથ
રહિત, ઉદાર હૃદયવાળા, પોતે ભયંકર સંસારસમુદ્ર તરેલા
[અને] બીજાઓને પણ [ભયંકર સંસારસમુદ્રમાંથી કોઇ
પણ પ્રકારના] સ્વાર્થવિના તારનારા સત્કર્મપરાયણ પુરુષ

આ [illegible] છે, [તેના [illegible] છે [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ३ ॥

[જેમ] સૂર્યના [illegible] બહુ તપેલા પ્રાણી [illegible] અતિ પ્રસિદ્ધ એક પાને, પોતાના શીતળ [illegible] કરે છે, [તેમ] [illegible] ૩૮

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ ३९ ॥

[illegible] [વિવિધ [illegible]] [illegible] વડે બહુ તપેલા આને (આ દીનને) [illegible] ગુણવડે મધુર, પવિત્ર, અતિ શીતળ, યથાર્થ બોધ કરનારા, [illegible] આનંદ આપનારા, [જે] આપની વાણીરૂપ [illegible]માંથી નીકળેલા વચનોરૂપ અમૃતવડે સિંચો રે પ્રભો! આપની [કૃપા] દૃષ્ટિની લેશમાત્ર ગતિમાટે [પણ જેઓ] પાત્ર થયા છે, [જે] સ્વીકાર્યા છે, તેઓ આશ્ચર્યકારી [છે. તેઓમાં મારી પણ કૃપા કરીને ગણના કરો.]૩૯.

[illegible] ।
[illegible] ॥४०॥

[હું] આ સંસારરૂપ સાગરને કેવી રીતે તરું ?
થના મારી વિશ્રાંતિનું સ્થાન શું [છે ? અને કર્મ, ઉ
ને જ્ઞાન આ ત્રણમાંથી ભવસાગર તરવાનો] કયો
ઉપાય છે ? [હું આના સંબંધમાં] કાંઈ પણ
નથી. હે પ્રભો ! કૃપાવડે મારું રક્ષણ કરો, [અને]
સારનાં દુઃખોના નાશને (નાશના ઉપાયને) વિસ્
(વિસ્તાર કરીને મને કહો.) ૪૦.

આવા શરણાગત શિષ્યપતિ શ્રીમદ્ગુરુનું જે કર્તવ્ય
કહે છે—

तथावदन्तं शरणागतं स्वं, संसारदावानलतापतप्तम् ।
निरीक्ष्य कारुण्यरसार्द्रदृष्ट्या, दद्यादभीतिं सहसा महात्

એવી રીતે પ્રાર્થના કરતા, પોતાને શરણે અ
[અને] સંસારરૂપ વનના અગ્નિના [વિષયતૃષ્ણ
તાપથી તપેલા [તે શિષ્ય]ને દયારૂપ અમૃતથી ભીં
દૃષ્ટિવડે જોઈને [તે] મહાત્મા શીઘ્ર [ઉપદેશ
અભય આપે. [લેશ પણ વિલંબ ન કરે. આ અ
દાનજેવું બીજું કોઈ દાન વિશ્વમાં નથી.] ૪૧.

विद्वान्स तस्मा उपसत्तिमीयुषे, मुमुक्षवे साधुयथोक्तकारि
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय, तत्त्वोपदेशं कृपयैव कुर्यात्

તે અનન્ય શરણ થયેલા, મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છા
[વેદમાં] જેમ કહ્યાં છે તેમ શુભ કર્મો કરનારા, અ

[હું] આ સંસારરૂપ સાગરને કેવી રીતે તરું ? અ
થવા મારી વિશ્રાંતિનું સ્થાન શું [છે ? અને કર્મ, ઉપાસ
ને જ્ઞાન આ ત્રણમાંથી ભવસાગર તરવાનો] કયો
ઉપાય છે ? [હું આના સંબંધમાં] કાંઈ પણ જાણ
નથી. હે પ્રભો ! કૃપાવડે મારું રક્ષણ કરો, [અને]
સારનાં દુઃખોના નાશને (નાશના ઉપાયને) વિસ્તાર
(વિસ્તાર કરીને મને કહો.) ૪૦.

આવા શરણાગત શિષ્યપ્રતિ શ્રીમદ્‌ગુરુનું જે કર્તવ્ય છે
કહે છે.—

तथावदन्तं शरणागतं स्वं, संसारदावानलतापतप्तम् ।
निरीक्ष्य कारुण्यरसार्द्रदृष्ट्या, दद्यादभीतिं सहसा महात्मा ॥

એવી રીતે પ્રાર્થના કરતા, પોતાને શરણે આવેલ
[અને] સંસારરૂપ વનના અગ્નિના [વિષયતૃષ્ણારૂપ
તાપથી તપેલા [તે શિષ્ય]ને દયારૂપ અમૃતથી ભીંજાયેલ
દૃષ્ટિવડે જોઈને [તે] મહાત્મા શીઘ્ર [ઉપદેશ કરી
અભય આપે. [લેશ પણ વિલંબ ન કરે. આ અભય
દાનજેવું બીજું કોઈ દાન વિશ્વમાં નથી.] ૪૧.

विद्वान्स तस्मा उपसत्तिमीयुषे, मुमुक्षवे साधुयथोक्तकारिणे ।
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय, तत्त्वोपदेशं कृपयैव कुर्यात् ॥

તે અનન્ય શરણ થયેલા, મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા
[વેદમાં] જેમ કહ્યાં છે તેમ શુભ કર્મો કરનારા, અત્યંત

જ્ઞાનથી] પવિત્ર અંતઃકરણવાળો છે, [તું બ્રહ્મજ્ઞાનથી] કૃતાર્થ થઇશ, [ને] તેં તારું કુલ પવિત્ર કર્યું, કારણ કે [તું] અવિદ્યારૂપ બંધની મુક્તિવડે બ્રહ્મરૂપ થવાની ઇચ્છા કરે છે. ૫૦.

બંધથી મોકળા થવામાટે પોતેજ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એ દૃષ્ટાંત આપીને કહે છેઃ—

ऋणमोचनकर्तारः पितुः सन्ति सुतादयः ।
बन्धमोचनकर्ता तु स्वस्मादन्यो न कश्चन ॥५१॥

પિતાના ઋણમાંથી [તે પિતાને] મોકળો કરનારાઓ [તેના] પુત્રાદિ (પુત્રપૌત્રાદિ સંબંધિજનો) હોય છે, પરંતુ [અવિદ્યા ને તેનાં કાર્યોરૂપ] બંધથી [જીવને] મોકળો કરનાર પોતાનાથી ભિન્ન કોઇ પણ નથી. [આ બંધમાંથી મોકળા થવામાટે તો પોતેજ વિધિવત્ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.] ૫૧.

मस्तके न्यस्तभारादेर्दुःखमन्यैर्निवार्यते ।
क्षुधादिकृतदुःखं तु विना स्वेन न केनचित् ॥५२॥

[પોતાના] માથાઉપર રાખેલા ભારાદિના દુઃખને [તે ભાર ઊપાડી લેવાથી] બીજાઓવડે નિવારણ કરી શકાય છે, પણ ભૂખ આદિએ (ભૂખ તથા તરસે) ઉપજાવેલા દુઃખને પોતાના વિના [અન્ય] કોઈવડે [ખાઇને વા પીને દૂર કરી શકાતું] નથી. [તે દુઃખની નિવૃત્તિમાટે તો પોતેજ ખાવું વા પીવું જોઇએ.] ૫૨.

બ્રહ્મભાવરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાટે પણ પોતેજ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, એમ દ્રષ્ટાંત આપીને સમજાવે છેઃ—

पथ्यमौषधसेवा च क्रियते येन रोगिणा ।
आरोग्यसिद्धिर्दृष्टाऽस्य नान्यानुष्ठितकर्मणा ॥५३॥

જે રોગીવડે પથ્ય અને ઓસડનું સેવન કરાય છે તેના આરોગ્યની (રોગરહિતપણાની) સિદ્ધિ જોઇ [છે, પણ] અન્યના સેવેલા [ઓસડ ને પથ્યરૂપ] કર્મવડે [રોગીના રોગરહિતપણાની સિદ્ધિ થયાઇ જોઇ] નથી ૫૩

આત્માનું જ્ઞાન પણ પોતાના પ્રયત્નથી થાય છે એમ દ્રષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે—

वस्तुस्वरूपं स्फुटबोधचक्षुषा, स्वेनैव वेद्यं न तु पण्डितेन ।
चन्द्रस्वरूपं निजचक्षुषैव, ज्ञातव्यमन्यैरवगम्यते किम् ॥५४॥

[જેમ] ચંદ્રનું સ્વરૂપ પોતાના નેત્રવડેજ જાણવા યોગ્ય [છે,] અન્ય [મનુષ્યોના નેત્રોવડે] શું [તે] જાણવામાં આવે છે ? [તેમ બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્મરૂપ] વસ્તુનું સ્વરૂપ [પણ પોતાના સ્વરૂપના] સ્પષ્ટ જ્ઞાનરૂપ નેત્રવડે (વૃત્તિવડે) પોતેજ જાણવાયોગ્ય [છે,] પણ [અન્ય] પંડિતવડે [તે જાણવાયોગ્ય] નથી. ૫૪.

પોતાના પ્રયત્નથીજ બંધની નિવૃત્તિ થઇ શકે છે એમ કહે છે—

अविद्याकामकर्मादिपाशबन्धं विमोचितुम् ।
कः शक्नुयाद्विनाऽऽत्मानं कल्पकोटिशतैरपि ॥५५॥

અવિદ્યા, કામ (પ્રાણિપદાર્થની તૃષ્ણા) અને કર્મ

([illegible] પ્રાપ્તિમાટે [illegible] આવેલા પ્રવર્ત આદિના ભાગે (કુ.માર્ગે) ફરેલા [દુષ્ટરૂપ] ભેદ નિવારણ કરવાને પોતાના વિના બીજો કોઈ [illegible] ([illegible] [illegible]) ' પણ ' કોઈ સમર્થ થાય? [[illegible] પણ સમર્થ ન થાય] ૫૫.

બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ કહે છે—

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया ।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिध्यति नान्यथा ॥५६॥

બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવડે [મનુષ્યને] મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, બીજા ઉપાયથી [તે સિદ્ધ થતો] નથી. યોગવડે નહિ, સાંખ્યવડે નહિ, [કૌનકમાર્ગ] કર્મવડે નહિ, [ને] વિદ્યાવડે [પણ] નહિ. ૫૬.

वीणाया रूपसौन्दर्यं तन्त्रीवादनसौष्ठवम् ।
प्रजारञ्जनमात्रं तन्न साम्राज्याय कल्पते ॥५७॥

[જેમ] વીણાના રૂપનું સુંદરપણું [અને તેના] તારે વગાડવાનું નિપુણપણું [સાંભળનારા] લોકની પ્રસન્નતામાટે જ [છે, પણ] તે ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિમાટે સમર્થ થતાં નથી, [તેમ અન્ય સાધનો લોકોને પ્રસન્ન કરવામાં ઉપયોગી થાય છે, પણ મોક્ષના લાભમાટે ઉપયોગી થતાં નથી.] ૫૭.

वाग्वैखरी शब्दझरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम् ।
वैदुष्यं विदुषां तद्वद्भुक्तये न तु मुक्तये ॥ ५८ ॥

(ઇચ્છિત પ્રાપ્તિપદાર્થની પ્રાપ્તિમાટે કરવામાં આવતો
આદિના પાશે (ફાંસાએ) કરેલા [દુઃખરૂપ]
વિનાશ કરવાને પોતાના વિના સો કરોડ કલ્પો
ના દિવસોવડે) [પણ] કોણ સમર્થ થાય?
પણ સમર્થ ન થાય.] ૫૫.

બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવિના મોક્ષ પ્રા
નથી એમ કહે છે —

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया ।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिद्ध्यति नान्यथा ॥५६॥

બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવડે [મ
મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, બીજા ઉપાયથી [તે સિદ્ધ
નથી. યોગવડે નહિ, સાંખ્યવડે નહિ, [શ્રૌતસ્માર્ત]
નહિ, [ને] વિદ્યાવડે [પણ] નહિ. ૫૬.

वीणाया रूपसौन्दर्यं तन्त्रीवादनसौष्ठवम् ।
प्रजारञ्जनमात्रं तन्न साम्राज्याय कल्पते ॥५७॥

[જેમ] વીણાના રૂપનું સુંદરપણું [અને તેના]
વગાડવાનું નિપુણપણું [સાંભળનારા] લોકની પ્રસન્નતા
જ [છે, પણ] તે ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિમાટે
થતાં નથી, [તેમ અન્ય સાધનો લોકોને પ્રસન્ન કર
ઉપયોગી થાય છે, પણ મોક્ષના લાભમાટે ઉપયોગી
નથી.] ૫૭.

वाग्वैखरी शब्दझरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम् ।
वैदुष्यं विदुषां तद्वद्भुक्तये न तु मुक्तये ॥ ५८ ॥

(ઇચ્છિત પ્રાણિપદાર્થની પ્રાપ્તિમાટે કરવામાં આવતો
આદિના પાશે (ફાંસાએ) કરેલા [દુઃખરૂપ]
વિનાશ કરવાને પોતાના વિના સો કરોડ કલ્પોવડે
જ્ઞાના હિતસોવડે) [પણ] કોણ સમર્થ થાય?
પણ સમર્થ ન થાય.] ૫૫.

બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવિના મોક્ષ પ્રા
નથી એમ કહે છે:—

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया ।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिद्धयति नान्यथा ॥५६॥

બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવડે [મનુ
મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, બીજા ઉપાયથી [તે સિદ્ધ
નથી. યોગવડે નહિ, સાંખ્યવડે નહિ, [શ્રૌતસ્માર્ત]
નહિ, [ને] વિદ્યાવડે [પણ] નહિ. ૫૬.

वीणाया रूपसौन्दर्य, तन्त्रिवादनसौष्ठवम् ।
प्रजारञ्जनमात्रं तन्न साम्राज्याय कल्पते ॥५७॥

[જેમ] વીણાના રૂપનું સુંદરપણું [અને તેના]
વગાડવાનું નિપુણપણું [સાંભળનારા] લોકની પ્રસન્નતા
જ [છે, પણ] તે ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિમાટે
થતાં નથી, [તેમ અન્ય સાધનો લોકોને પ્રસન્ન કર
ઉપયોગી થાય છે, પણ મોક્ષના લાભમાટે ઉપયોગી
નથી.] ૫૭.

वाग्वैखरी शब्दझरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम् ।
वैदुष्यं विदुषां तद्वद्भुक्तये न तु मुक्तये ॥ ५८ ॥

(ઇચ્છિત પ્રાણિપદાર્થની પ્રાપ્તિમાટે કરવામાં આવતો પ્રયત્ન) આદિના પાશે (ફાંસાએ) કરેલા [દુઃખરૂપ] બંધને વિનાશ કરવાને પોતાના વિના સો કરોડ કલ્પોવડે (બ્ર હ્માના દિવસોવડે) [પણ] કોણ સમર્થ થાય? [કો પણ સમર્થ ન થાય.] ૫૫.

બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થ નથી એમ કહે છેઃ—

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया ।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिद्धयति नान्यथा ॥५६॥

બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવડે [મનુષ્યને મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, બીજા ઉપાયથી [તે સિદ્ધ થતો નથી. યોગવડે નહિ, સાંખ્યવડે નહિ, [શાસ્ત્રમાંનાં] કર્મ નહિ, [ને] વિદ્યાવડે [પણ] નહિ. ૫૬.

वीणाया रूपसौन्दर्यं तन्त्रीवादनसौष्ठवम् ।
प्रजारञ्जनमात्रं तन्न साम्राज्याय कल्पते ॥५७॥

[જેમ] વીણાના રૂપનું સુંદરપણું [અને તેના] તાં વગાડવાનું નિપુણપણું [સાંભળનારા] લોકની પ્રસન્નતામાં જ [છે, પણ] તે ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિમાટે થતાં નથી, [તેમ અન્ય સાધનો લોકોને પ્રસન્ન કર ઉપયોગી થાય છે, પણ મોક્ષના લાભમાટે ઉપયોગી થ નથી.] ૫૭.

वाग्वैखरी शब्दझरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम् ।
वैदुष्यं विदुषां तद्वद्भुक्तये न तु मुक्तये ॥ ५८ ॥

(ઇચ્છિત પ્રાણિપદાર્થની પ્રાપ્તિમાટે કરવામા આવતો પ્રયત્ન આદિના પાશે (ફાંસાએ) કરેલા [દુઃખરૂપ] બંધ વિનાશ કરવાને પોતાના વિના સો કરોડ કલ્પોવડે (બ્રહ્માના દિવસોવડે) [પણ] કોણ સમર્થ થાય ? [કોઈ પણ સમર્થ ન થાય.] ૫૫.

બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ કહે છેઃ—

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया ।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिद्ध्यति नान्यथा ॥५६॥

બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવડે [મનુષ્યને] મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, બીજા ઉપાયથી [તે સિદ્ધ થતો] નથી. યોગવડે નહિ, સાંખ્યવડે નહિ, [શ્રૌતસ્માર્ત] કર્મવડે નહિ, [ને] વિદ્યાવડે [પણ] નહિ. ૫૬.

वीणाया रूपसौन्दर्यं, तन्त्रिवादनसौष्ठवम् ।
प्रजारञ्जनमात्रं तन्न साम्राज्याय कल्पते ॥५७॥

[જેમ] વીણાના રૂપનું સુંદરપણું [અને તેના] તાર વગાડવાનું નિપુણપણું [સાંભળનારા] લોકની પ્રસન્નતામાટે જ [છે, પણ] તે ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિમાટે ઉપયોગી થતાં નથી, [તેમ અન્ય સાધનો લોકોને પ્રસન્ન કરવા ઉપયોગી થાય છે, પણ મોક્ષના લાભમાટે ઉપયોગી નથી.] ૫૭.

वाग्वैखरी शब्दझरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम् ।
वैदुष्यं विदुषां तद्वद्भुक्तये न तु मुक्तये ॥ ५८ ॥

હવે જડ તથા ચેતનનો વિવેક જણાવે છે:-

यदोदितं तेऽद्यार्थमात्मानात्मविवेचनम् ।
तदुच्यते मया सम्यक् श्रृण्वाऽऽत्मन्यवधारय ॥७१॥

[હે સૌમ્ય!] તારે જે આત્મા તથા અનાત્માનું વિવેચન જાણવાયોગ્ય [છે] તે હવે મારાવડે સારી રીતે કહેવાય છે. [તે] સાંભળીને [તું તેનો] અંતઃકરણમાં નક્કી કર. ૭૧

સ્થૂલશરીરનું તથા પાંચ વિષયોનું નિરૂપણ નીચેના બે શ્લોકો કરે છે–

मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् ।
पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत् ॥ ७२ ॥
अहंममेति प्रथितं शरीरं, मोहास्पदं स्थूलमितीर्यते बुधैः ।
नभो नभस्वद्दहनाम्बुभूमयः,सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि ।
परस्परांशैर्मिलितानि भूत्वा, स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतवः ।
मात्रास्तदीया विषया भवन्ति, शब्दादयः पञ्च सुखाय भोक्तुः ।

મજ્જા, (તેલજેવો રસ,) હાડકાં, મેદ, (ચરબી,) માંસ, લોહી, સૂક્ષ્મ ચામડી, ને સ્થૂલ ચામડી આ [સાત] ધાતુઓવડે યુક્ત; પગ, સાથળ, છાતી, હાથ, પીઠ અને માથું આદિ અંગો [ને] ઉપાંગોવડે યુક્ત; હું અથવા મારું આવી રીતે પ્રસિદ્ધ, [ને હું અથવા મારું એવી] ભ્રાંતિના વિષયપણાને પામેલ આ સ્થૂલશરીર [છે,] એમ જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ ને પૃથિવી તે સૂક્ષ્મભૂતો એક બીજાના અંશોવડે મળેલાં સ્થૂલ થઇને [તેઓ] સ્થૂલશરીરનાં કારણો થાય છે. તેમના (તે પાંચ ભૂતોના) ગુણો ભોક્તાના

જે નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપવડે અહંકારથી માંડીને સ્થૂલશરીર-પર્યંતના [પદાર્થો, શબ્દાદિ] વિષયો, ને સુખાદિ [પદાર્થો] ઘડાની પેઠે પ્રકાશાય છે [તે આ આત્મા છે.] ૧૩૦.

यथोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो, निरन्तराखण्डसुखानुभूतिः।
सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो, येनेषिता वागसवश्चरन्ति ॥१३१॥

જેવડે પ્રેરાયેલી વાણી [આદિ કર્મેન્દ્રિયો ને જ્ઞાન] ઇંદ્રિયો [પોતપોતાના વિષયોભણી] જાય છે, [તે] આ અંતરાત્મા. [શરીરરૂપ] પુરમાં રહેનાર, સનાતન, નિરંતર અખંડસુખરૂપ ને અખંડજ્ઞાનરૂપ, સર્વદા એકરૂપ, [ને સર્વ વૃત્તિઓમાં] અભિવ્યક્ત ચેતનમાત્ર [છે.] ૧૩૧.

આવા આત્માને મુમુક્ષુએ કયાં શોધવો જોઇએ તે કહે છે—

अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाश उरुप्रकाशः।
आकाश उच्चै रविवत्प्रकाशते, स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन्॥

અહિંજ (આ મનુષ્યશરીરમાંજ) સત્ત્વગુણપ્રધાન અંતઃકરણરૂપ ગુફામાં [કારણરૂપથી રહેલ] અવ્યાકૃત આકાશવિષે (કારણશરીરમાં) અદ્ભુત પ્રકાશમય [ચેતનરૂપ] આકાશ [છે તે આત્મા છે. તે આત્મા] પોતાના [ચેતનરૂપ] પ્રકાશવડે આ [જડ] જગતને પ્રકાશતો છતો સર્વોત્તમ સૂર્યની પેઠે પ્રકાશે છે. ૧૩૨.

આ આત્મા અક્રિય ને અવિકારી છે એમ કહે છે—

ज्ञाता मनोऽहंकृतिविक्रियाणां, देहेन्द्रियप्राणकृतक्रियाणाम्।
अयोऽग्निवत्तानुवर्तमानो, न चेष्टते नो विकरोति किंचन॥

[આત્મા] મન અને અહંકારનાં પરિણામોનો, [તથા]

कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽयं,
प्राणो भवेत्प्राणमयस्तु कोशः ।
येनात्मवानन्नमयोऽन्नपूर्णः,
प्रवर्ततेऽसौ सकलक्रियासु ॥१६५॥

પાંચ કર્મેંદ્રિયોસહિત આ [પાંચ] પ્રાણ પ્રાણમયકોશ થાય છે. જેવડે (જે પ્રાણમયકોશવડે) અન્નથી ભરેલો આ અન્નમય[કોશ જડ છતા] આત્માવાળો [થઇ] સર્વ [લૌકિકવૈદિક] ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૬૫.

આ પ્રાણમયકોશ આત્મા નથી એમ કહે છે —

नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो,
गन्ताऽऽगन्ता वायुवदन्तर्बहिरेषः ।
यस्मात्किंचित्क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टम्,
स्वं वाऽन्यं वा किंचन नित्यं परतंत्रः ॥१६६॥

જેથી ક્યારેય કાંઇ પણ [પુત્રાદિ] પ્રિયને અથવા [ચોરાદિ] અપ્રિયને [અને] પોતાને અથવા બીજા કોઇને [આ પ્રાણમયકોશ] જાણતો નથી, [તથા] નિત્ય પરતંત્ર [છે, તેથી] વાયુની પેઠે [શરીરની] અંતર ને બહાર જનારો તથા આવનારો વાયુના કાર્યરૂપ આ પ્રાણમયકોશ પણ આત્મા નથીજ. ૧૬૬.

હવે મનોમયકોશનું નિરૂપણ કરે છે:—

ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमयः स्या-
त्कोशो ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः ।

કામક્રોધાદિ ધર્મોવડે) મલિન [મન જીવના] બંધનું કારણ [છે, અને] રજોગુણ તથા તમોગુણથી રહિત થયેલું શુદ્ધ [મન જીવના] મોક્ષનું [કારણ છે.] ૧૭૪.

મુમુક્ષુએ મોક્ષમાટે વિવેકવૈરાગ્યને દૃઢ કરવા જોઇએ એમ કહે છેઃ—

विवेकवैराग्यगुणातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनो विमुक्तये।
भवत्यतो बुद्धिमतो मुमुक्षोस्ताभ्यां दृढाभ्यां भवितव्यमग्रे ॥१७५॥

મન વિવેક ને વૈરાગ્યરૂપ ગુણના વધારાથી નિર્મળપણાને પામીને [જીવને] મોક્ષ આપવામાટે [સમર્થ] થાય છે, આથી બુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુએ [શ્રવણાદિની] પહેલાં દૃઢ તે બેવડે (વિવેકવૈરાગ્યવડે) [યુક્ત] થવું જોઇએ.૧૭૫

મોક્ષને ઇચ્છનારાઓએ વિવેકવૈરાગ્યની દૃઢતા કરવામાટે વિષયના સંગથી દૂર રહેવું જોઇએ એમ કહે છે.—

मनो नाम महाव्याघ्रो विषयारण्यभूमिषु।
चरत्यत्र न गच्छन्तु साधवो ये मुमुक्षवः ॥१७६॥

[શબ્દાદિ] વિષયોરૂપ અરણ્યની ભૂમિઓમાં મનનામનો પ્રસિદ્ધ મોટો વાઘ ફરે છે, [માટે] જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળા સજ્જનો [હોય તેઓ] અહિં (વિષયેરૂપવનભૂમિમાં) ન જાઓ. ૧૭૬.

સર્વ વિષયોને ને અન્યને મનજ ઉત્પન્ન કરે છે એમ પુનઃ કહે છે.—

मनः प्रसूते विषयानशेषान्स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तुः।
शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान्गुणक्रियाहेतुफलानि नित्यम् ॥१७७॥

ઘટાદિ ઉત્પન્ન થયા પછી] વિનાશ જોયો છે, [તેમ] બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી આત્મામાં કલ્પાયેલું જીવપણું [અનાદિ છતાં પણ નાશવાળું છે. તે જીવ] તેનાથી (તે આત્માથી) ભિન્ન નથી, અને સ્વરૂપવડે વિલક્ષણ [પણ નથી, કેમકે કલ્પિત અધિષ્ઠાનરૂપજ હોય છે.] પોતાના આત્માનો બુદ્ધિની સાથે સંબંધ મિથ્યાજ્ઞાનપૂર્વક [છે, ને] તેની અત્યંત નિવૃત્તિ [આત્માના] યથાર્થ જ્ઞાનવડે થાય છે, અન્યથા (કર્મ ને ઉપાસનાથી) [તેની નિવૃત્તિ થતી] નથી. બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાનો અનુભવ યથાર્થ જ્ઞાન [છે, એમ] ઉપનિષદોનો અભિપ્રાય [છે] ૨૦૦-૨૦૨.

આવું જ્ઞાન વિવેકવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે:—

तदात्मानात्मनोः सम्यग्विवेकेनैव सिद्ध्यति ।
ततो विवेकः कर्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनोः ॥ २०३ ॥

તે [યથાર્થ જ્ઞાન] આત્મા ને [અવિદ્યાદિ] જડના યથાર્થ વિવેકવડેજ સિદ્ધ થાય છે, તેથી [મુમુક્ષુએ] અંતરાત્મા ને બ્રહ્મસ્વરૂપનો [ઉપાધિના ત્યાગવડે] વિવેક કરવો જોઇએ. ૨૦૩.

તે વિવેકનું ફલ દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

जलं पङ्कवदत्यन्तं पङ्कापाये जलं स्फुटम् ।
यथा भाति तथाऽऽत्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभः ॥२०४॥

જેમ [જે] જલ કાદવવાળું [હોય તે] જડ [નિર્મળી ફલ આદિવડે] કાદવ દૂર થવાથી અત્યંત નિર્મળ

કરેલા] આવરણથી રહિત, [ને] અવિનાશી આનંદરૂપ [છે,] તે [આત્મા શ્રુતિ, યુક્તિ ને અનુભવમાં] કુશલે પોતાના આત્મપણાવડે સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય [છે.]" ૨૧૧.

ઉપર કહેલા અર્થમાં શિષ્ય શંકા કરે છેઃ—

शिष्य उवाच ॥

मिथ्यात्वेन निषिद्धेषु कोशेष्वेतेषु पञ्चसु ।
सर्वाभावं विना किंचिन्न पश्याम्यत्र हे गुरो ।
विज्ञेयं किमु वस्त्वस्ति स्वात्मनाऽऽत्मविपश्चिता ॥ २१२ ॥

શિષ્ય પૂછે છેઃ—" હે સદ્‌ગુરો ! આ પાંચ કોશો મિથ્યાપણાવડે નિષિદ્ધ થવાથી [હું] સર્વના અભાવવિના અહિં (પિંડ તથા બ્રહ્માંડમાં) કાંઇ પણ જોતો નથી, તો આત્મવિચાર કરવામાં કુશલ [પુરુષે] પોતાના આત્માવડે કંઇ વસ્તુ જાણવાયોગ્ય છે ? " ૨૧૨.

શ્રીસદ્‌ગુરુ તેનું સમાધાન આપે છે —

श्रीगुरुरुवाच ॥

सम्यगुक्तं त्वया विद्वन्निपुणोऽसि विचारणे ।
अहमादिविकारास्ते तदभावोऽयमप्यनु ॥ २१३ ॥
सर्वे येनानुभूयन्ते, यः स्वयं नानुभूयते ।
तमात्मानं वेदितारं विद्धि बुद्ध्या सुसूक्ष्मया ॥ २१४ ॥

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છેઃ—" હે વિદ્વન્ ! [illegible] ચતુર !) તેં સત્ય કહ્યું [illegible] વિચાર કરવામાં નિપુણ છે. અહંકારાદિ વિકારો અને પછી આ તેનો અભાવ [illegible] જેવડે અનુભવાય છે, ને જે પોતે અનુભવનો વિષય થતો નથ

બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનું જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે એમ જણાવે છે —

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानं भवमोक्षस्य कारणम् ।
येनाद्वितीयमानन्दं ब्रह्म सम्पद्यते बुधैः ॥ २२३ ॥

આત્માના બ્રહ્મથી અભિન્નપણાનો અનુભવ સંસારથી મોક્ષ થવાનું સાધન [છે.] જેવડે જ્ઞાનીઓથી અદ્વિતીયરૂપ [ને] આનંદરૂપ બ્રહ્મને [અભેદભાવે] પ્રાપ્ત કરાય છે. ૨૨૩.

બ્રહ્મવિદ્‌ને પુનઃ જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહે છે—

ब्रह्मभूतस्तु संसृत्यै विद्वान्नावर्तते पुनः ।
विज्ञातव्यमतः सम्यग्ब्रह्माभिन्नत्वमात्मनः ॥ २२४ ॥

બ્રહ્મરૂપ થયેલો જ્ઞાની પુનઃ [જન્મમરણરૂપ] સંસારમાટે આવતો નથીજ. આથી પોતાનું બ્રહ્મથી અભિન્નપણું સારી રીતે અનુભવવું જોઇએ. ૨૨૪.

હવે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विशुद्धं परं स्वतःसिद्धम् ।
नित्यानन्दैकरसं प्रत्यगभिन्नं निरन्तरं जयति ॥ २२५ ॥

ત્રણે કાલમાં રહેનાર, ચેતનસ્વરૂપ, [દેશ, કાલ ને વસ્તુના] પરિચ્છેદથી રહિત, [અવિદ્યાદિરૂપ] મલથી રહિત, પ્રમાણવિના સિદ્ધ, નિત્ય આનંદરૂપ, અવિકારી, અંતરાત્માથી અભિન્ન, [ને] અંતરથી (કારણથી) રહિત બ્રહ્મ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ રીતે વર્તે છે. ૨૨૫.

અહિ બ્રહ્મથી ભિન્ન કાંઇ પણ સત્ય નથી એમ કહે છે —

હે શિષ્ય ! તું નક્કી કર.] ૨૪૦.

"તત્ત્વમસિ" આ મહાવાક્યમાં રહેલા પદના અર્થના
નના પ્રકારને કહે છે—

तत्त्वंपदाभ्यामभिधीयमानयोर्ब्रह्मात्मनोः शोधितयोर्यदीत्थम्
श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्यगेकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहुः

"तत्त्वमसि" (તે તું છે,) આ શ્રુતિવડે तद् (તે)
त्वं (તું) શબ્દવડે કહેલા ઈશ્વર ને જીવ [જે] ઉપાધિ
[છે] તેમનું આવી રીતે વારંવાર (નવ વાર) અભે
એકપણું પ્રતિપાદન કરાય છે. ૨૪૧.

ઈશ્વર તથા જીવના લક્ષ્યાર્થનો અભેદ છે, વાચ્યાર્થનો
નથી, એમ કહે છે—

ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोर्निगद्यतेऽन्योन्यविरुद्धधर्मि
खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः कूपाम्बुराश्योः परमाणुमेर्वोः

તે બંનેના લક્ષ્યનું એકપણું કહેવાય છે, [પણ]
૨૫૨ વિરુદ્ધધર્મવાળા વાચ્યનું [એકપણું કહેવાતું] નથી.
સૂર્ય ને પતંગીઆનું, રાજા ને સેવકનું, સાગર ને કૂવાનું, [
મેરુ ને પરમાણુનું [એકપણું નથી, તેમ ઈશ્વર ને જી
વાચ્યનું એકપણું નથી.] ૨૪૨.

ઈશ્વર અને જીવનો ભેદ ઉપાધિવડે કલ્પિત હોવાથી વિ
એમ કહે છે—

तयोर्विरोधोऽयमुपाधिकल्पितो, न वास्तवः कश्चिदुपाधिरेष
ईशस्य माया महदादिकारणं, जीवस्य कार्यं शृणु पञ्चको

એમ કહે છે. જેથી શ્રુતિ એમ કહે છે,] તેથી [હે સૌમ્ય] આ પ્રતીત થતા મિથ્યામાત્રને [તેં] જે પોતાના આત્મ-પણાવડે ગ્રહણ કરેલું [છે તેને] ત્યજી દે, [ને] હું બ્રહ્મ [છું] એમ અતિશુદ્ધબુદ્ધિવડે પોતાના આત્માને અખંડજ્ઞાન રૂપ જાણ. ૨૫૦.

કહેલા મહાવાક્યના અર્થને શિષ્યની દૃઢતામાટે દૃષ્ટાંતવે યુક્તિથી નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે વર્ણવે છે:—

मृत्कार्यं सकलं घटादि सततं मृन्मात्रमेवाहितं,
तद्वत्सज्जनितं सदात्मकमिदं सन्मात्रमेवाखिलम् ।
यस्मान्नास्ति सतः परं किमपि तत्सत्यं स आत्मा स्वयं,
तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्वयं यत्परम् ॥ २५१ ॥
निद्राकल्पितदेशकालविषयज्ञात्रादि सर्वं यथा,
मिथ्या तद्वदिहापि जाग्रति जगत्स्वाज्ञानकार्यत्वत ।
यस्मादेवमिदं शरीरकरणप्राणाहमाद्यप्यस—
तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्वयं यत्परम् ॥ २५२ ॥
यत्र भ्रान्त्या कल्पितं तद्विवेके, तत्तन्मात्रं नैव तस्माद्विभिन्नं ।
स्वप्ने नष्टं स्वप्नविश्वं विचित्रं, स्वस्माद्भिन्नं किन्तु दृष्टं प्रबोधे ॥२

[જેમ] ઘટાદિ સર્વ માટીનું કાર્ય [વિચારવડે] નિરંતર માટીમાત્રજ નક્કી કર્યું [છે,] તેમ આ સમગ્ર સત્‌માંથી (બ્રહ્મમાંથી) ઉપજેલું સદ્રૂપ-બ્રહ્મમાત્રજ-[છે.] જેથી (અધિ સત્‌થી ભિન્ન કાંઈ પણ નથી, તે સત્ય [છે,] તે પોતે આત્મ [છે,] તેથી [હે પ્રિયદર્શન!] જે અત્યંતશાંત, નિર્મળ, શ્રેષ્ઠ [ને] અદ્વય બ્રહ્મ [છે,] તે તું છે. ૨૫૧.

रं सकलवागगोचरं, गोचरं विमलबोधचक्षुषः ।
द्धचिद्घनमनादि वस्तु यद्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५५॥

જે [અવિદ્યાથી] પર, જે વ્યાપક, સર્વ વાણીઓને
વિષય, નિર્મલ જ્ઞાનરૂપ નેત્રનો વિષય, પવિત્ર, ચૈતન્યઘન
નાદિ [ને] સત્ય [છે,] તે તું છે, [એમ તું તારા] અંતઃકર
માં નિદિધ્યાસન કર. ૨૫૫.

भिरूर्मिभिरयोगि योगिहृद्भावितं न करणैर्विभावितम् ।
द्ध्यवेद्यमनवद्यमस्ति यद्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५६॥

[જરામરણાદિ] છ ઉર્મિઓના સંબંધથી રહિત,
ગીઓએ [પોતાના] હૃદયમાં ધ્યાન કરેલું, [નેત્રાદિ]
દ્રિયોવડે નહિ વિષય કરાયેલું, [વેદાંતસંસ્કારથી રહિત
અશુદ્ધ] બુદ્ધિથી નહિ અનુભવાય એવું, દોષરહિત [નિ
રૂપ જે બ્રહ્મ [છે,] તે તું છે, [એમ તું તારા] અંતઃકરણમાં
ધ્યાન કર. ૨૫૬.

न्तिकल्पितजगत्कलाश्रयं, स्वाश्रयं च सदसद्विलक्षणम् ।
ष्कलं निरुपमानवद्धि यद्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५७॥

ભ્રાંતિવડે કલ્પિત જગતની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ
તાના આશ્રયવાળું, (નિરાકારરૂપ ને ચૈતન્યરૂપ હોવાથી
ન્યના આશ્રયની અપેક્ષાવિનાનું,) અને કાર્ય તથા કારણથી
વિપરીતસ્વભાવવાળું, નિરવયવ [ને] સાદૃશ્યના અભાવ
જે બ્રહ્મ [છે,] તે તું છે, [એમ તું તારા] અંતઃકરણમાં
ભાવના કર. ૨૫૭.

निर्विकल्पकमनल्पमक्षरं, यत्क्षराक्षरविलक्षणं परम् ।
नित्यमव्ययसुखं निरञ्जनं, ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २६१ ॥

[સંશયવિપર્યયાદિરૂપ] વિકલ્પોથી રહિત, અપરિચ્છિન્ન, વિનાશથી રહિત, શરીર તથા અવિદ્યાથી વિપરીતસ્વભાવવાળું, [સર્વથી] શ્રેષ્ઠ, સદ્રૂપ, વિકારરહિત સુખરૂપ, [ને] આવરણથી રહિત જે બ્રહ્મ [છે.] તે તું છે, [એમ તું તારા] અંતઃકરણમાં નિશ્ચય કર. ૨૬૧.

यद्विभाति सदनेकधा भ्रमान्नामरूपगुणविक्रियात्मना ।
हेमवत्स्वयमविक्रियं सदा, ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २६२ ॥

સોનાની પેઠે જે [એકજ] બ્રહ્મ ભ્રાંતિથી નામ, રૂપ, ગુણ ને વિકારરૂપે અનેક પ્રકારે પ્રતીત થાય છે, [ને] પોતે સર્વદા વિકારરહિત [રહે છે,] તે બ્રહ્મ તું છે, [એમ તું તારા] અંતઃકરણમાં દૃઢ ભાવના કર. ૨૬૨.

यच्चकास्त्यनपरं परात्परं, प्रत्यगेकरसमात्मलक्षणम् ।
सत्यचित्सुखमनन्तमव्ययं, ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २६३ ॥

જે બ્રહ્મ કાર્યથી રહિત, અજ્ઞાનના સંબંધથી રહિત, સર્વની અંતર રહેલ, એકરસ, મુખ્યાત્માના સ્વરૂપવાળું, સદ્રૂપ, જ્ઞાનરૂપ, પરમાનંદરૂપ, [દેશકાલાદિરૂપ] અંતથી રહિત [ને] અવિકારી શોભે [છે,] તે [બ્રહ્મ] તું છે, [એમ તું તારા] અંતઃકરણમાં નિદિધ્યાસ કર. ૨૬૩.

કહેલી બ્રહ્મરૂપ આત્માની ભાવનાનું ફલ દેખાડતા છતા કહે છેઃ—

उक्तमर्थमिममात्मनि स्वयं, भावयेत्प्रथितयुक्तिभिर्धिया ।
संशयादिरहितं कराम्बुवत्तेन तत्त्वनिगमो भविष्यति ॥ २६४ ॥

[ઉપર] કહેલા આ અર્થની પોતે [પોતાના] અંતઃકરણમાં [શ્રુતિને અનુસરતી] પ્રસિદ્ધ યુક્તિઓવડે [શુદ્ધ] બુદ્ધિથી ભાવના કરે; તેવડે [તેને] સંશયાદિથી રહિત હાથમાં રાખેલા [નિર્મળ] જળની પેઠે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થશે. ૨૬૪.

બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થનારી બ્રહ્મનિષ્ઠાને કહે છે—

संघातमात्रं परिभुक्तसत्त्वं, विनाय सङ्घे नृपवच्च सैन्ये ।
तदाश्रयः स्वात्मनि सर्वदा स्थितो, विलापय ब्रह्मणि विश्वजातं॥२६५॥

સૈન્યમાં [સેનાના સ્વામી] રાજાની પેઠે [શરીરાદિ] સમૂહમાં [સમૂહના સ્વામી] કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ [ને અવિદ્યા તથા તેના કાર્યરૂપ] મળથી અત્યંતરહિત આત્માનો [ભાવનાના પરિપાકવડે] સાક્ષાત્કાર કરીને તે[સંઘાત]ના અધિષ્ઠાનરૂપ (થઈ બ્રહ્મરૂપ) પોતાના આત્મામાં સર્વદા સ્થિત [થઈને] સર્વ જગતનો બ્રહ્મમાં લય કર. ૨૬૫.

હવે બ્રહ્મનિષ્ઠાનું ફળ કહે છે—

बुद्धौ गुहायां सदसद्विलक्षणं, ब्रह्मास्ति सत्यं परमद्वितीयम् ।
तदात्मना योऽत्र वसेद्गुहायां, पुनर्न तस्याङ्ग गुहाप्रवेशः ॥ २६६ ॥

બુદ્ધિરૂપ ગુફામાં કાર્ય ને કારણથી વિલક્ષણ, સત્યરૂપ, શ્રેષ્ઠરૂપ, અદ્વૈત બ્રહ્મ છે તે[બ્રહ્મ]રૂપે જે [બ્રહ્મવેત્તા] આ ગુફામાં વસે છે તેનો હે પ્રિય ! પુનઃ [માતાના ઉદરરૂપ] ગુફામાં પ્રવેશ [થતો] નથી. ૨૬૬.

બ્રહ્મનિષ્ઠાવડે ને વાસનાની શિથિલતાવડે મુક્તિલાભ થાય છે એમ કહે છે—

ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनाऽनादिरेषा,
कर्ता भोक्ताऽप्यहमिति दृढा याऽस्य संसारहेतुः।
प्रत्यग्दृष्ट्याऽऽत्मनि निवसता साऽपनेया प्रयत्ना—
न्मुक्तिं प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानवं यत् ॥ २६७ ॥

બ્રહ્મને જાણ્યા [છતાં] પણ હું કર્તા ને ભોક્તા આવી આ અનાદિ, દૃઢ [ને] બલવાન્ વાસના જે આ[જીવ]ના સંસારનું કારણ [છે] તે [વાસના બ્રહ્મથી અભિન્ન] આત્મામાં [અભેદભાવે] રહેતા [પુરુષે] અંતરાત્માના જ્ઞાનવડે પ્રયત્નથી દૂર કરવી જોઇએ. અહિં (આ શરીરમાં) જે વાસનાનું શિથિલપણું તેને મુનિઓ મુક્તિ કહે છે ૨૬૭.

દેહાદિમાં આત્માની ભ્રાન્તિ આત્મનિષ્ઠાવડે દૂર કરી શકાય છે એમ કહે છે--

अहंममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।
अध्यासोऽयं निरस्तव्यो विदुषा स्वात्मनिष्ठया ॥ २६८ ॥

આત્માથી ભિન્ન સ્થૂલશરીર ને ઇંદ્રિયાદિમા હું ને મારું આવો જે ભાવ [છે] આ ભ્રાંતિ વિવેકીએ પોતાના આત્માની નિષ્ઠાવડે દૂર કરવી જોઇએ. ૨૬૮.

આત્માથી ભિન્ન પદાર્થમા રહેલી આત્માની બુદ્ધિના ત્યાગનું સાધન કહે છે:--

ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम् ।
सोऽहमित्येव सद्वृत्त्याऽनात्मन्यात्ममतिं जहि ॥ २६९ ॥

અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓના સાક્ષિરૂપ પોતાના અંતરાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તે હુંજ [છું] એવી

संसारकारागृहमोक्षमिच्छोरयोमयं पादनिबन्धशृङ्खलम्।
वदन्ति तज्ज्ञाः पटु वासनात्रयं, योऽस्माद्विमुक्तः समुपैति मुक्तिम्॥

બ્રહ્મવેત્તાઓ સંસારરૂપ કેદખાનામાંથી મોકળા થવાને ઇચ્છનાર[મનુષ્ય]ને [આ] ત્રણ વાસનાઓને લોઢાની બનેલી અતિ દૃઢ પગને બાંધી રાખનારી બેડી કહે છે. જે [પુરુષ] આ[ત્રણ વાસના]થી અત્યંત મોકળો [થાય છે તે પુરુષ] મોક્ષને પામે છે. ૨૭૨.

દબાઇ ગયેલી શુદ્ધાત્માની વાસનાને સ્પષ્ટ કરવાનો ઉપાય દૃષ્ટાંત આપીને કહે છેઃ-

जलादिसंसर्कवशात्प्रभूतदुर्गन्धधूताऽगुरुदिव्यवासना।
संघर्षणेनैव विभाति सम्यग्विधूयमाने सति बाह्यगन्धे॥ २७३॥
अन्तःश्रितानन्तदुरन्तवासना धूलीविलिप्ता परमात्मवासना।
प्रज्ञातिसंघर्षणतो विशुद्धा, प्रतीयते चन्दनगन्धवत्स्फुटम्॥ २७४॥

[જેમ] જલાદિના સંબંધને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા દુર્ગંધવડે ઢંકાઇ ગયેલો અગરનો અદ્ભુત સુગંધ [તે અગરને] સારી રીતે ઘસવાવડેજ બહારનો દુર્ગંધ અત્યંત દૂર થવાથી યથાર્થ જણાય છે, [૨૭૩.] તેમ અંતઃકરણમાં રહેલી અસંખ્ય ને દુર્ભેદ્ય વિષયવાસનારૂપ ધૂળવડે બહુજ દબાઈ ગયેલી (નહિ ઉદય પામેલી) શુદ્ધાત્માની વાસના [બુદ્ધિને વારંવાર આત્માકાર કરવારૂપ] બુદ્ધિના અતિસંઘર્ષણથી અતિશુદ્ધ [થઈ છતી અગર]ચંદનના સુગંધની પેઠે સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. ૨૭૪.

ને નિદિધ્યાસનથી] ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મ ને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનથી બ્રહ્મમાં આત્મપણાની દૃઢતામાટે પોતાની ભ્રાંતિને દૂર કર. ૨૮૩.

ભ્રાંતિની નિવૃત્તિનો અવધિ કહે છેઃ—

अहंभावस्य देहेऽस्मिन्निःशेषविलयावधि ।
सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८४ ॥

આ દેહમાંથી હુંપણાનો નિઃશેષ વિનાશ થાય ત્યાં સુધી પ્રમાદરહિતપણાવડે એકાગ્ર અંતઃકરણવાળો [થઈ] પોતાની ભ્રાંતિને દૂર કર. ૨૮૪.

प्रतीतिर्जीवजगतोः स्वप्नवद्भाति यावता ।
तावन्निरन्तरं विद्वन् स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८५ ॥

હે આત્માને જાણનાર! જ્યાંસુધી જીવ અને જગતની સ્વપ્નના જેવી [મિથ્યારૂપે] પ્રતીતિ થાય ત્યાંસુધી નિરંતર પોતાની ભ્રાંતિને દૂર કર. ૨૮૫.

ત્રણ અવસ્થાના ત્યાગથી આત્માનું ચિંતન કરવું તે કહે છેઃ—

निद्राया लोकवार्तायाः शब्दादेरपि विस्मृतेः ।
क्वचिन्नावसरं दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥ २८६ ॥

નિદ્રાની તથા લોકની, નિદ્રાને, લોકોની [નિરર્થક] વાતોને, શબ્દાદિ[વિષય]ને અને [આત્મસ્વરૂપની] વિસ્મૃતિને કોઈ વખતે અવકાશ નહિ આપીને અંતઃકરણમાં આત્માનું ચિંતન કર. ૨૮૬.

દેહાભિમાન ત્યજીને અદ્વૈત આત્મભાવે રહેવાનો ઉપદેશ કરે છે-

चिदात्मनि सदानन्दे देहारूढामहंधियम्।
निवेश्य लिङ्गमुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥ २९० ॥

સ્થૂલશરીરમાં આરૂઢ થયેલી હું [આત્મા] એવી બુદ્ધિને સદ્રૂપ, આનંદરૂપ [ને] ચેતનરૂપ આત્મામાં સારી રીતે સ્થાપન કરીને [ને] સૂક્ષ્મશરીરને (સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલી આત્માની બુદ્ધિને) ત્યજી દઇને સર્વદા કેવલરૂપે થા. ૨૯૦

બ્રહ્મમાં હુંપણાની બુદ્ધિ સ્થિર કરવાથી કૃતાર્થ થવાય છે એમ કહે છે.—

यत्रैष जगदाभासो दर्पणान्तःपुरं यथा।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २९१ ॥

જેમ દર્પણની અંતર [પ્રતિબિંબરૂપ] નગર [પ્રતીત થાય છે, તેમ] જેમાં (જે બ્રહ્મમાં) આ પ્રતીતિમાત્ર જગત્ [પ્રતીત થાય છે] તે બ્રહ્મ હુ [છું] એમ જાણીને [તું] કૃતાર્થ થઈશ. ૨૯૧.

કૃતાર્થ થવાની રીત કહે છે.—

यत्सत्यभूतं निजरूपमाद्यं, चिदद्वयानन्दमरूपमक्रियम्।
तदेत्य मिथ्यावपुरुत्सृजेत, शैलूषवद्वेषमुपात्तमात्मनः ॥ २९२ ॥

જે સત્યરૂપ, [સર્વનું] આદિ, ચેતનરૂપ, અદ્વૈત, આનંદરૂપ, રૂપરહિત ને ક્રિયારહિત પોતાનું સ્વરૂપ [છે] તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને ભવાયો જેમ લીધેલા વેષને [ત્યજે] તેમ તે વિવેકી પોતાના] મિથ્યા શરીરના [અભિમાનનો] ત્યાગ કરે. ૨૯૨

यो वा पुरे सोऽहमिति प्रतीतो,
बुद्ध्या प्रक्लृप्तस्तमसाऽतिमूढया।
तस्यैव निःशेषतया विनाशे,
ब्रह्मात्मभावः प्रतिबन्धशून्यः ॥ ३०१ ॥

જે પ્રસિદ્ધ [અહંકાર] તમોગુણવડે અતિ ઢંકાયેલી બુદ્ધિવડે ઉપજ્યો છે, તે શરીરમાં હું એમ પ્રતીત [થાય છે.] તેનો બાકી ન જ રહે એવો વિનાશ [થવાથી મુમુક્ષુને] બ્રહ્મરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ પ્રતિબંધરહિત [થાય છે.] ૩૦૧.

બ્રહ્માનંદને ઢાંકનાર અહંકારનું નાગરૂપે વર્ણન કરે છે—

ब्रह्मानंदनिधिर्महाबलवताहंकारघोराहिना,
संवेष्ट्यात्मनि रक्ष्यते गुणमयैश्चण्डैस्त्रिभिर्मस्तकैः।
विज्ञानाख्यमहासिना श्रुतिमता विच्छिद्य शीर्षत्रयं,
निर्मूल्याहिमिमं निधिं सुखकरं धीरोऽनुभोक्तुं क्षमः ॥३०२॥

મોટા બળવાળા અહંકારરૂપ ભયંકર નાગે બ્રહ્માનંદરૂપ ભંડાર [સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્ આ ત્રણ] ગુણનાં પરિણામરૂપ ભય ઉપજાવનારી ત્રણ ફેણાઓવડે સારી રીતે વીંટીને પોતાને માટે રાખ્યો છે. ધીરજવાળો [પુરુષ] ઉપનિષદોને સંમત વિજ્ઞાનનામની મોટી તરવારવડે [તેની] ત્રણ ફેણાઓને સારી રીતે કાપી નાંખીને આ નાગને [અજ્ઞાનરૂપ] મૂળથી રહિત કરીને આનંદ આપનાર [તે] ભંડારને વારંવાર ભોગવવાને સમર્થ થાય છે. ૩૦૨.

[હે સૌમ્ય !] કર્તારૂપ, વિકારરૂપ, આત્માના પ્રતિબિંબવાળા, ને આત્મસ્વરૂપની સ્થિતિને ઢાંકનારા અહંકારમાં હું એવી બુદ્ધિનો [તું] શીઘ્ર ત્યાગ કર. જે[અહંકાર]ની ભ્રાંતિથી અંતરાત્મરૂપ, ચેતનસ્વરૂપ [ને] આનંદસ્વરૂપ તને જન્મ, મરણ ને વૃદ્ધાવસ્થા [આદિ] ઘણાં દુઃખોવાળો આ સંસાર પ્રાપ્ત થયો [છે.] ૩૦૫.

અહંકારથીજ આત્માને સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે—

सदैकरूपस्य चिदात्मनो विभोरानन्दमूर्तेरनवद्यकीर्तेः ।
नैवान्यथा क्वाप्यविकारिणस्ते, विनाऽहमध्यासममुष्य संसृतिः
॥ ३०६ ॥

સર્વદા એકરૂપ, ચેતનસ્વરૂપ, વ્યાપક, સુખસ્વરૂપ, નિર્દોષ કીર્તિવાળા, [ને] વિકારરહિત તને અહંકારની સાથે એકપણાની ભ્રાંતિવિના આ સંસાર બીજી રીતે કદીપણ નથીજ. ૩૦૬.

આ અહંકારનો શીઘ્ર ત્યાગ કરવાના હેતુને કહે છે—

तस्मादहंकारमिमं स्वशत्रुं, भोक्तुर्गले कण्टकवत्प्रतीतम् ।
विच्छिद्य विज्ञानमहासिना स्फुटं, भुंक्ष्वात्मसाम्राज्यसुखं यथेष्टं
॥ ३०७ ॥

[અહંકાર મહાદુઃખનું કારણ છે,] તેથી સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરનારના ગળામાં કાંટાના જેવા જણાતા આ અહંકારરૂપ પોતાના શત્રુને (અજ્ઞાના) અનુભવરૂપ મોટી તરવારવડે સારી રીતે કાપી નાંખીને પોતાના નિરતિશય

निगृह्य शत्रोरहमोऽवकाशः क्वचिन्न देयो विषयानुचिन्तय
स एव संजीवनहेतुरस्य, प्रक्षीणजम्बीरतरोरिवाम्बु ॥ ३१

અહંકારરૂપ શત્રુને અનિગ્રહીત કરીને વિષયના
સ્મરણવડે કદીપણ [તેને ફરીને જીવતા થવાનો] અ
ન આપવો. તે[અવકાશ]જ આના (આ અહંકારના) પુન
નના કારણરૂપ [છે,] જેમ અતિ સુકાઈ ગયેલા
ઝાડને જલ [પુનર્જીવનનું કારણ છે તેમ.] ૩૧૦.

વિષયોની ઇચ્છા થવામાં પણ દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિ
એમ જણાવે છે —

देहात्मना संस्थित एव कामी, विलक्षणः कामयिता कथं
अतोऽर्थसन्धानपरत्वमेव, भेदप्रसक्त्या भवबन्धहेतुः ॥ ३११

[ભ્રાંતિવડે] દેહરૂપે સારી રીતે સ્થિત થયેલોજ
યોની ઇચ્છાવાળો [હોય છે, તેનાથી] વિલક્ષણ (દેહાદિ
હુંપણાની બુદ્ધિવિનાનો) વિષયોની ઇચ્છા કરનારો કેમ
શકે ? આથી [અહંકારરૂપ] ભેદબુદ્ધિની ઉત્પત્તિવડે
યોના ચિંતનમાં તત્પર થવુંજ સંસારરૂપ બંધનો
[થાય છે.] ૩૧૧.

વાસના ને પ્રવૃત્તિ બંને ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે એમ
આપીને સમજાવે છેઃ—

कार्यप्रवर्धनाद्बीजप्रवृद्धिः परिदृश्यते।
कार्यनाशाद्बीजनाशस्तस्मात्कार्यं निरोधयेत् ॥ ३१२ ॥
वासनावृद्धितः कार्यं कार्यवृद्ध्या च वासना।

वर्धते सर्वथा पुंसः संसारो न निवर्तते ॥ ३१३ ॥

[વૃક્ષાદિરૂપ] કાર્યની અભિવૃદ્ધિથી [તેના] બીજની અભિવૃદ્ધિ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે, ને [વૃક્ષરૂપ] કાર્યના નાશથી બીજનો નાશ પણ સારી રીતે જોવામાં આવે છે,] તેથી બીજના વિનાશમાટે કાર્યનો વિનાશ કરે ૩૧૨.

[વિષય]વાસનાની વૃદ્ધિથી [સકામ]કર્મ [વધે છે,] ને [સકામ]કર્મની વૃદ્ધિવડે સર્વ પ્રકારે વાસના વધે છે, [તો] પુરુષનો સંસાર નિવૃત્ત થતો નથી. ૩૧૩.

વાસના, વિષયચિંતન ને વિષયપ્રાપ્તિમાટેની પ્રવૃત્તિ એ ત્રણેનો નાશ કરવો જોઈએ એમ ત્રણ શ્લોકવડે કહે છે —

संसारबन्धविच्छित्त्यै तद्द्वयं प्रदहेद्यतिः ।
वासनावृद्धिरेताभ्यां चिन्तया क्रियया बहिः ॥ ३१४ ॥
ताभ्यां प्रवर्धमाना सा सूते संसृतिमात्मनः ।
त्रयाणां च क्षयोपायः सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ३१५ ॥
सर्वत्र सर्वतः सर्व ब्रह्ममात्रावलोकनैः ।
सद्भाववासनादार्ढ्यात्तत्त्रयं लयमश्नुते ॥ ३१६ ॥

સંસારરૂપ બંધના વિનાશમાટે બંનેને (વાસના તથા વિષયની પ્રાપ્તિમાટે થતી પ્રવૃત્તિને) મોક્ષમાટે યત્ન કરનાર સારી રીતે બાળી નાખે [મનમાં વિષયનો] વિચાર કરવો [ને] બહાર ક્રિયા કરવી એ બેવડે [વિષય]વાસનાની વૃદ્ધિ [થાય છે.] ૩૧૪.

તે બેવડે અત્યંત વધેલી તે [વિષયવાસના] આત્માને

સંસારની સાથે જોડે છે. એ ત્રણેના નાશનો ઉપાય સર્વ અવસ્થાઓમાં સર્વદા [કરવો જોઇએ.] ૩૧૫.

સર્વત્ર, સર્વ પ્રકારે, સર્વને બ્રહ્મરૂપેજ જોવાવડે બ્રહ્મભાવની વાસનાના દૃઢપણાથી તે ત્રણે નાશ પામે છે. ૩૧૬.

વિષયવાસનાના અત્યન્તનિવૃત્તિ થવાથી થનારી સ્થિતિ મોક્ષ કહેવાય છે એમ જણાવે છે —

क्रियानाशे भवेच्चिन्तानाशोऽस्माद्वासनाक्षयः।
वासनाप्रक्षयो मोक्षः सा जीवन्मुक्तिरिष्यते ॥ ३१७॥

[વિષયની પ્રાપ્તિમાટે થનારી] ક્રિયાનો નાશ થવાથી [વિષયના] વિચારનો નાશ થાય છે, આથી (વિષયના વિચારનો નાશ થવાથી) [વિષયની] વાસનાનો નાશ [થાય છે. વિષયની] વાસનાનો અત્યંત નાશ મોક્ષ [છે,] તે જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે. ૩૧૭.

અહંકારાદિની વાસનાનો વિનાશ કરવાનો ઉપાય બતાવે છે-

सद्वासनास्फूर्तिविजृम्भणे सत्यसौ विलीनाऽप्यहमादिवासना।
अतिप्रकृष्टाऽप्यरुणप्रभायां, विलीयते साधु यथा तमिस्रा ॥ ३१८॥

જેમ ઘાટું અંધારું બહુ જામેલું છતાં પણ અરુણના અજવાળાથી યત્નવિના વિનાશ પામે છે, [તેમ] બ્રહ્મભાવનાના વેગનો ઉદય થવાથી આ અહંકારાદિની વાસના પણ વિનાશ [પામે છે.] ૩૧૮.

બ્રહ્માનુભવથી બંધાદિની નિવૃત્તિ થાય છે એમ જણાવે છે-

तमस्तमःकार्यमनर्थजालं, न दृश्यते सत्युदिते दिनेशे ।
तथाऽद्वयानन्दरसानुभूतौ, नैवास्ति बन्धो न च दुःखगन्धः ३१९

(જેમ) સૂર્યનો ઉદય થવાથી અંધારું [ને] અંધારાના કાર્યરૂપ [આડામાં પડવું ઇત્યાદિ] અનર્થના સમૂહ જોવામા આવતા નથી, તેમ અદ્વૈતાનંદરૂપ અમૃતનો અનુભવ થવાથી [જગદાદિ] બંધ નથીજ, ને દુઃખનો ગંધ [પણ] નથી ૩૧૯.

જ્ઞાનીએ પ્રારબ્ધમાં પણ [illegible] જેમ વર્તવું તે કહે છે -

[illegible] प्रविलाप्य सदानन्दघनमात्मस्वरूपं विभावयन् ।
[illegible]लिनः [illegible] वा, बाह्ये [illegible] शान्ति कर्मबन्धे ॥ ३२० ॥

[જો તને પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ બંધ હોય તો [તું] મલીન થતા અહંકારના વા અભ્યંતરના ઉદયને વિલીન કરતો છતો, આનંદઘન [illegible] દૃઢ ભાવના કરતો છતો, [ને પ્રત્યેક અનુકૂળ પ્રતિકૂળ પ્રસંગમાં] સાવધ રહેતો છતો, [તારો] સમય ઉપનીત કર. ૩૨૦

અંતઃકરણને બ્રહ્મમાં સ્થિર કરવામાં કોઈ પણ પ્રમાદ ન કરવો એમ કહે છે -

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां न कर्तव्यः कदाचन ।
प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान्ब्रह्मणः सुतः ॥ ३२१ ॥

અંતઃકરણને બ્રહ્મમાં સ્થિર રાખવામાં કદીપણ પ્રમાદ (ગફલત) ન કરવો પ્રમાદ મોત (છે) એમ બ્રહ્માના પુત્ર ભગવાન [સનત્કુમાર [illegible]] કહેતા હવા. ૩૨૧.

આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરવારૂપ પ્રમાદ મહા અનર્થ કરનારો છે એમ કહે છે -

न प्रमादादनर्थोऽन्यो ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः ।
ततो मोहस्ततोऽहंधीस्ततो बन्धस्ततो व्यथा ॥ ३२२ ॥

આત્મજ્ઞાનીને પોતાના સ્વરૂપના વિસ્મરણથી [બી]જો [કોઈ પણ મોટો] અનર્થ નથી, તેથી (આત્મસ્વરૂપના વિસ્મરણથી) અવિવેક, તેથી (અવિવેકથી) [દેહાદિમાં હું]પણાનું જ્ઞાન, તેથી (દેહાદિમાં હુંપણાના જ્ઞાનથી) [જન્મમરણરૂપ સં]સાર, (અને, તેથી (સંસારથી) [તેને નાનાપ્રકારની દુ]:ખ છે.) ૩૨૨.

[illegible] વિસ્મરણ [illegible] વિષે [illegible] છે—

[illegible] નિશાનમપિ [illegible] ।
[illegible] ॥ ૩૨૩ ॥

[illegible] પોતાના] પ્રિય ઉપપતિને [પોતાના [illegible] નિશ્ચયપૂર્વક કરે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપની] [illegible] ન નીતિ પણ [illegible]ની અભિમુખ થઈને બીજાને [illegible] દિ[illegible] નિશ્ચયપૂર્વક કરે છે ૩૨૩.

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ૩૨૪ ॥

[illegible]

ઉપરથી દૂર કરેલી] અવિદ્યા પણ બહિર્મુખ થયેલા જ્ઞાનીને (જ્ઞાનીના આત્માને) [ઢાંકી દે છે, માટે જ્ઞાનીએ જ્ઞાનવડે અવિદ્યાને દૂર થયેલી માની આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ નજ કરવું, પણ સર્વદા સ્વરૂપાનુસંધાન રાખવું.] ૩૨૪.

બહિર્મુખ થયેલું ચિત્ત અનર્થની પરંપરા વધારનારું થાય છે તેમ કહે છે —

लक्ष्यच्युतं चेद्यदि चित्तमीषद्बहिर्मुखं सन्निपतेत्ततस्ततः ।
प्रमादतः प्रच्युतकेलिकन्दुकः सोपानपङ्क्तौ पतितो यथा तथा ॥३२५॥

જેમ પ્રમાદથી [હાથમાંથી] પડી ગયેલો રમવાનો દડો પગથીઆની હારપર પડીને ત્યાંથી ત્યાંથી નીચે [નીચે] પડતો જાય છે, તેમ [પ્રમાદથી આત્મરૂપ] લક્ષ્યમાંથી છૂટું પડેલું ચિત્ત જો થોડું [પણ] બહિર્મુખ થાય તો [તે વિષયચિંતનાદિ અનર્થની પરંપરામાં પડતું પડતું અધો ગતિને પામે છે.] ૩૨૫.

ચિત્તની એ અધોગતિનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

विषयेष्वाविशच्चेतः संकल्पयति तद्गुणान् ।
सम्यक्संकल्पनात्कामः कामात्पुंसः प्रवर्तनम् ॥ ३२६ ॥

[નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોદ્વારા રૂપાદિ] વિષયોમાં સંબંધવાળું થયેલું ચિત્ત તેના (તે વિષયોના) [રમણીયપણાદિ] ગુણોનું ચિંતન કરે છે, વારંવાર કરેલા [તે] ચિંતનથી [તેમાં તે વિષય પ્રાપ્ત કરવાની] ઇચ્છા [પ્રકટે છે, વિષયની] ઇચ્છાથી [તે

વિષય મેળવવામાટે] પુરુષની પ્રવૃત્તિ [થાય છે, પછી તેનું સેવન થાય છે, એમ ચિત્ત ઉત્તરોત્તર પોતાની સ્થૂલતા ને ચંચલતામાં વધારો કરતું રહે છે.] ૩૨૬.

अत प्रमादान्न परोऽस्ति मृत्युर्विवेकिनो ब्रह्मविदः समाधौ।
समाहितः सिद्धिमुपैति सम्यक्समाहितात्मा भव सावधानः
॥ ३२७॥

આથી વિવેકવાળા બ્રહ્મવેત્તાને [આત્મસ્વરૂપનાવિસ્મરણરૂપ] પ્રમાદથી ભિન્ન મોત નથી. આત્મસ્વરૂપમાં [ચિત્તની] એકાગ્રતા કરનાર યથાર્થ સિદ્ધિને (જીવન્મુક્તિને) પામે છે, [તેથી હે સૌમ્ય! તું] સાવધાન [થઇ] એકાગ્રચિત્તવાળો થા. ૩૨૭.

પુન પ્રમાદથી થતી હાનિનું નિરૂપણ કરે છે—

ततः स्वरूपविभ्रंशो विभ्रष्टस्तु पतत्यधः।
पतितस्य विना नाशं पुनर्नारोह ईक्ष्यते ॥ ३२८॥

તેથી (પ્રમાદથી) [સદ્ગુરુએ તથા સત્શાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલું] આત્મજ્ઞાન નાશ પામેલું [થાય છે, આત્મજ્ઞાનના] નાશવાળો નીચે પડે છે, (વિષયચિંતનમાં ને વિષયસેવનમાં તત્પર થઇ જાય છે,) [નીચે] પડેલાનો નાશવિના (ઉત્તરોત્તર અધોગતિવિના) પુનઃ આરોહ (ચઢવું-આત્મામાં સ્થિર રહેવું) જોવામાં આવતો નથી. ૩૨૮.

સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરી ભેદબુદ્ધિવડે વિષયોમાં રમણીયપણાની બુદ્ધિ ન રાખવી એમ ઉપદેશ કરે છે:—

संकल्पं वर्जयेत्तस्मात्सर्वानर्थस्य कारणम् ।
जीवतो यस्य कैवल्यं विदेहे च स केवलः ॥
यत्किंचित्पश्यतो भेदं भयं ब्रूते यजुः श्रुतिः ॥ ३२९ ॥

[નિજાનંદની પ્રકટતા ને દુઃખની નિવૃત્તિ વિષયમાં રમણીયપણાની બુદ્ધિરૂપ સંકલ્પના ત્યાગવિના થાય નહિ,] તેથી સર્વ દુઃખના કારણરૂપ સંકલ્પનો પરિત્યાગ કરે. જેને જીવતાં [સંકલ્પના પરિત્યાગવડે] મુક્તપણું [પ્રાપ્ત થયું હોય] તેજ દેહના ત્યાગપછી [વિદેહ]મોક્ષનો ભાગી [થાય છે. બ્રહ્મમા] થોડો પણ ભેદ જોનારને [જન્મમરણાદિરૂપ] ભયની [પ્રાપ્તિ" यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति ॥"—જ્યારે આ પુરુષ બ્રહ્મમાં થોડો પણ ભેદ કરે છે ત્યારે તેને ભયની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ] યજુર્વેદની શ્રુતિ કહે છે. ૩૨૯.

ઉપર જણાવેલી કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીયોપનિષદ્‌ની શ્રુતિના અર્થને સ્પષ્ટ કરે છેઃ—

यदा कदा वाऽपि विपश्चिदेष, ब्रह्मण्यनन्तेऽप्यणुमात्रभेदम् ।
पश्यत्यथामुष्य भयं तदेव, यद्वीक्षितं भिन्नतया प्रमादात् ॥३३०॥

આ વિદ્વાન જો ક્યારેય પણ ભેદ રહિત બ્રહ્મમાં થોડો પણ ભેદ જુએ છે તો [ત્યારે] આ [ભેદ જોનારને અદ્વિતીય આત્માના ચિંતનના વિસ્મરણરૂપ] પ્રમાદથી જે ભિન્નપણાવડે જોયું [હોય] તેજ ભયનો હેતુ [થાય છે.] ૩૩૦.

ભેદદૃષ્ટિ દુઃખોની પરંપરામાં પણ કારણરૂપ થાય છે એમ કહે છેઃ—

દેહરૂપે રહેનારાને, બહારના પદાર્થોના અનુભ
બહુ આસક્ત મનવાળાને, [અને બહારના પદાર્થોમ
તે તે કર્મો કરનારાઓને દૃશ્યનું અગ્રહણ કેવી રીતે સંભ
શકે ? [નજ સંભવી શકે, તેથી] જેણે [વર્ણાશ્રમનાં
ધર્મો, [વિહિત ને નિષિદ્ધ] કર્મો, ને [શબ્દાદિ] વિષ
પરિત્યાગ કર્યો છે એવા, નિત્યરૂપ આત્મામાં અંતઃકરણ
સ્થિરતા રાખવામાં તત્પર, બ્રહ્મને જાણનારા, [અને] અ
ડાનંદને ઇચ્છનારા[પુરુષો]એ યત્નથી [પોતાના] અંત
ણમાં [દૃશ્યનું અગ્રહણ] કરવું જોઈએ. ૩૪૦.

માત્ર કર્મના ત્યાગથી દૃશ્યનું અગ્રહણ થઈ શકતું નથી
પોતાના અંતઃકરણને શમના અભ્યાસ કરવાની અવશ્ય
જણાવે છે:—

सर्वात्मसिद्धये भिक्षोः कृतश्रवणकर्मणः ।
समाधिं विदधात्येषा शान्तो दान्त इति श्रुतिः ॥

[વેદાંતના] શ્રવણરૂપ કર્મ જેણે કર્યું છે એવા સં
ન્યાસીને સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિમાટે "શાંતો દાન્તઃ" ("શ
ાંત દાન્તઉપરતિસ્તિતિક્ષુઃ સમાહિતો ભૂત્વાઽઽત્મ
ન્યાત્માનં પશ્યેત્ ॥"-શમવાળો, દમવાળો, ઉપરતિવાળો,
તિતિક્ષાવાળો ને સમાધિવાળો થઈ અંતઃકરણમાંજ આત્મ
અનુભવે.) (શમવાળો ને દમવાળો) આ શ્રુતિ[બ્ર
વિનાની એકાગ્રતાનું વિધાન કરે છે. ૩૪૧.

[illegible] અહંકારાદિની વાસના દૂર થતી નથી એમ કહે છે —

[illegible] ग्रहमो विनाशः कर्तुं न शक्यः सहसापि पण्डितैः ।
ये निर्विकल्पाख्यसमाधिनिश्चलास्तानन्तरानन्तभवा हि वासनाः ॥ ३४२ ॥

જેઓ નિર્વિકલ્પનામના સમાધિમાં નિશ્ચલ થયેલા છે તેમનાથી ભિન્ન પંડિતોવડે પણ અહંકારવાળા [illegible] સહસા વિનાશ થવો શક્ય નથી, કેમકે વાસના અનેક જન્મોની [છે.] ૩૪૨.

વિક્ષેપશક્તિની પ્રબળતા કહે છે —

अहंबुद्ध्यैव मोहिन्या योजयित्वावृतेर्बलात् ।
विक्षेपशक्तिः पुरुषं विक्षेपयति तद्गुणैः ॥ ३४३ ॥

વિક્ષેપશક્તિ આવરણના બળથી પુરુષને મોહ પમાડનારી હું એવી બુદ્ધિની સાથે જોડીને તેના (બુદ્ધિના) [કર્તાપણું આદિ] ધર્મોવડે વિક્ષેપ પમાડે છે. ૩૪૩.

હવે આવરણશક્તિનું પ્રબળપણું કહે છે —

विक्षेपशक्तिविजयो विषमो विधातुं,
निःशेषमावरणशक्तिनिवृत्त्यभावे ।
दृग्दृश्ययोः स्फुटपयोजलवद्विभागे,
नश्येत्तदावरणमात्मनि च स्वभावात् ॥
निःसंशयेन भवति प्रतिबन्धशून्यो,
विक्षेपणं नहि तदा यदि चेन्मृषार्थे ॥ ३४४ ॥

જ્યાંસુધી ન રહે એવી રીતે આવરણશક્તિની નિવૃત્તિના

અભાવમાં વિક્ષેપશક્તિનો વિજય કરવો કઠિન છે, તેથી દ્રષ્ટા ને દૃશ્યનો સ્પષ્ટ–દૂધને જલના જેવો–વિભાગ થવાથી તે આવરણ આત્માના [સ્વયંપ્રકાશ]સ્વભાવથી નાશ પામે છે, પછી જ્યારે મિથ્યા પદાર્થમાં વિક્ષેપ ન [થાય] ત્યારે [આ પુરુષ] સંશયરહિત [વિક્ષેપરૂપ] પ્રતિબંધવિનાનો થાય છે. ૩૪૪.

વિવેકનું માહાત્મ્ય વર્ણવે છેઃ—

सम्यग्विवेकः स्फुटबोधजन्यो, विभज्य दृग्दृश्यपदार्थतत्त्वम् ।
छिनत्ति मायाकृतमोहबन्धं, यस्माद्विमुक्तस्य पुनर्न संसृतिः ॥ ३४५ ॥

દ્રષ્ટા ને દૃશ્ય પદાર્થના સ્વરૂપને પૃથક્ કરીને સંદેહરહિત જ્ઞાનથી ઉપજેલો યથાર્થ વિવેક અવિદ્યાએ કરેલા મોહરૂપ બંધને છેદે છે, [ને] તેથી (અવિવેકથી) છૂટા થયેલાને પુનઃ સંસાર નથી. ૩૪૫.

परावरैकत्वविवेकवह्निर्दहत्यविद्यागहनं ह्यशेषम् ।
किं स्यात्पुनः संसरणस्य बीजमद्वैतभावं समुपेयुषोऽस्य ॥ ३४६ ॥

પરમાત્મા અને જીવના એકપણાના જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ અવશ્ય સમગ્ર અવિદ્યારૂપ વનને બાળી નાંખે છે, [પછી] અદ્વૈતભાવને પામેલા આ [પુરુષ]ને પુનઃ સંસારનું શું કારણ રહ્યું? [કાંઈ પણ ન રહ્યું] ૩૪૬.

આવરણના યથાર્થ જ્ઞાનના ફલનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

आवरणस्य निवृत्तिर्भवति च सम्यक्पदार्थदर्शनतः ।
मिथ्याज्ञानविनाशस्तद्विक्षेपजनितदुःखनिवृत्तिः ॥ ३४७ ॥

યથાર્થ રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન થવાથી આવરણની નિવૃત્તિ થાય છે, મિથ્યા જ્ઞાનનો વિનાશ [થાય છે,] અને તેથી વિક્ષેપથી ઉપજેલાં [ભયકંપાદિ] દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે ૩૪૭.

આ ત્રણ બાબતોમાં પણ આવી વ્યવસ્થા છે એમ કહે છે —

एतत्त्रितयं दृष्टं सम्यग्रज्जुस्वरूपविज्ञानात् ।
तस्माद्वस्तुसतत्त्वं ज्ञातव्यं बन्धमुक्तये विदुषा ॥३४८॥

યથાર્થ રીતે દોરડીના સ્વરૂપના અનુભવથી આ ત્રણ (દોરડીપરના આવરણની નિવૃત્તિ, સર્પરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનનો વિનાશ, ને સર્પના જ્ઞાનથી ઉપજેલાં ભયાદિ દુઃખોની નિવૃત્તિ) જોવાં છે, તેથી વિદ્વાને બંધથી મોકળા થવામાટે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. ૩૪૮

આત્માના સત્યપણાને મિથ્યાપણું દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે —

अयोऽग्नियोगादिव सत्समन्वयान्मात्रादिरूपेण विजृम्भते धीः ।
तत्कार्यमेतत्त्रितयं यतो मृषा दृष्टं भ्रमस्वप्नमनोरथेषु ॥३४९॥

જેમ અગ્નિના સંબંધથી લોઢું [અગ્નિના ધર્મોવાળું] પ્રતીત થાય છે, તેમ આત્માના સંબંધથી બુદ્ધિ પ્રમાતાદિરૂપે (પ્રમાતા, પ્રમાણ ને પ્રમેયરૂપે) પ્રતીત થાય છે. તેથી ભ્રાંતિ, સ્વપ્ન ને મનોરાજ્યમાં તેનું (બુદ્ધિનું) પ્રમાતા, પ્રમાણ ને પ્રમેયરૂપ કાર્ય મિથ્યા જોયું છે, [તેથી] આ [આત્મનું] દ્વૈત [પણ મિથ્યા જ છે એમ જાણવું.] ૩૪૯.

દ્વૈતનું મિથ્યાપણું ને આત્માનું સત્યપણું પુન સમજાવે છે —

ततो विकाराः प्रकृतेरहंमुखा,
देहावसाना विषयाश्च सर्वे।
क्षणेऽन्यथा भावितया ह्यमीषा-
मसत्त्वमात्मा तु कदापि नान्यथा ॥ ३५०॥

તેથી (બુદ્ધિનું કાર્ય હોવાથી) અહંકારથી માંડી સ્થૂલશરીરપર્યંતના [પદાર્થો] ને સર્વે વિષયો [સાક્ષા વા પરંપરાવડે] પ્રકૃતિનાં કાર્યો [છે.] ક્ષણમાં બીજી રી થઈ જવાવડે આમનું અસત્પણુંજ [છે,] પણ આત્મ કદીપણ બીજી રીતે [થતો] નથી, [તેથી તેનું સત્ય છે.] ૩૫૦.

હવે શુદ્ધાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે—

नित्याद्वयाखण्डचिदेकरूपो, बुद्ध्यादिसाक्षी सदसद्विलक्षणः।
अहंपदप्रत्ययलक्षितार्थः, प्रत्यक्सदानन्दघनः परात्मा ॥ ३५१

શુદ્ધાત્મા ઉત્પત્તિ ને નાશથી રહિત, દ્વૈતરહિત, અ રિચ્છિન્ન, કેવલ ચેતનરૂપ, બુદ્ધિ આદિનો સાક્ષી, સ્થૂ ને સૂક્ષ્મથી વિપરીત સ્વભાવવાળો, હું એવા શબ્દ ને નના લક્ષણાવડે જણાતા અર્થરૂપ, અંતરાત્મરૂપ, સર્વદા આનંદઘન [છે] ૩૫૧.

મન તથા અમનના વિવેકવડે ... યાવ ... કરે છે—

इत्थं विपश्चित्सदसद्विभज्य, निश्चित्य तत्त्वं निजबोधदृष्ट्या ।
ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डबोधं, तेभ्यो विमुक्तः स्वयमेव शाम्यति ॥ ३५

આવી રીતે વિદ્વાન્ સત્ ને અસત્‌નો વિવેક કરીને પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિવડે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને, (અને) અ- ખંડજ્ઞાનરૂપ પોતાના આત્માને જાણીને તેઓથી અત્યંત મુક્ત થયેલો પોતાની મેળેજ શાંત થાય છે. ૩૫૨.

અહંત આત્માના સાક્ષાત્કારથી અંતર ને ચિત્તની અહંતાદિ ગ્રંથિ નાશ પામે છે, એમ કહે છે —

अज्ञानहृदयग्रन्थेर्निःशेषविलयस्तदा ।
समाधिनाऽविकल्पेन यदाऽद्वैतात्मदर्शनम् ॥३५३॥

જ્યારે નિર્વિકલ્પસમાધિવડે અદ્વૈત આત્માનો સા- ક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનથી ઉપજેલી હૃદયની (આ- ત્માને ચિત્તના એકપણાની ભ્રાંતિની) ગાંઠનો નિઃશેષ વિ- લય થાય છે. ૩૫૩

નિર્વિકલ્પસમાધિનું સ્વરૂપ કહે છે —

त्वमहमिदमितीयं कल्पना बुद्धिदोषात्
प्रभवति परमात्मन्यद्वये निर्विशेषे ।
प्रविलसति समाधावस्य सर्वो विकल्पो,
विलयनमुपगच्छेद्वस्तुतत्त्वावधृत्या ॥ ३५४ ॥

તું, હું (ને) આ એવી આ કલ્પનાઓ અંતઃકરણના (અવિવેકરૂપ) દોષથી ઉપજે છે. સમાધિમાં અદ્વિતીય (નિ- ર્નામાદિરૂપ) વિશેષથી રહિત પરમાત્માનું સ્ફુરણ થવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપના નિશ્ચયવડે જ્ઞાની (આ પુરુષની) (ઉપર કહેલી) સર્વ કલ્પનાઓ વિલયને પામે છે. ૩૫૪.

નિર્વિકલ્પસમાધિનાં સમાદિ સાધનોનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

ધ્યાનથી થનારું ફળ કહે છે:—

एतमच्छिन्नया वृत्त्या प्रत्ययान्तरशून्यया ।
उल्लेखनं विजानीयात्स्वस्वरूपतया स्फुटम् ॥ ३८१ ॥

બીજી પ્રતીતિવિનાની અવિચ્છિન્ન વૃત્તિવડે આનું (આ આત્માનું) ધ્યાન કરતો [છતો પુરુષ આ આત્માને] સ્પષ્ટરીતિ પોતાને સ્વરૂપે જાણે. ૩૮૧.

સાક્ષિરૂપ આત્મામાં હુંપણાની બુદ્ધિ દૃઢ કરી અન્યમ ઉદાસીન રહેવા બોધ કરે છે.—

अत्रात्मत्वं दृढीकुर्वन्नहमादिषु संत्यजन् ।
उदासीनतया तेषु तिष्ठेत्स्फुटघटादिवत् ॥ ३८२ ॥

[મુમુક્ષુ] આમાં (સાક્ષીમાં) આત્મપણું દૃઢ કરતો [છતો અને] અહંકારાદિમાં [આત્મપણું] સારી રીતે ત્યજી દેતો [છતો] તેઓમાં ફૂટેલા ઘડા આદિની પેઠે ઉદાસીનપણાવડે રહે. ૩૮૨.

બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનું સાધન કહે છેઃ-

विशुद्धमन्तःकरणं स्वरूपे, निवेश्य साक्षिण्यवबोधमात्रे ।
शनैः शनैर्निश्चलतामुपानयन्पूर्णं स्वमेवानुविलोकयेत्ततः ॥ ३८३ ॥

[મોક્ષસાધક પોતાના] રજોગુણ તથા તમોગુણથી રહિત અંતઃકરણને સાક્ષી ને જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં પ્રવેશ કરાવીને [તેને તેમાં] ધીરે ધીરે સ્થિરતાને પમાડતો [છતો] પછી પોતાનેજ પ્રકારે અનુભવે. ૩૮૩.

देहेन्द्रियप्राणमनोऽहमादिभिः, स्वाज्ञानक्लृप्तैरखिलैरुपाधिभिः ।
विमुक्तमात्मानमखण्डरूपं, पूर्णं महाकाशमिवावलोकयेत् ॥ ३८४ ॥

[મોક્ષસાધક] આત્માના અજ્ઞાનથી કલ્પેલી સ્થૂલશરીર, ઇંદ્રિયો, પ્રાણો, મન ને અહંકારાદિ સર્વ ઉપાધિઓથી અત્યંત મોકળા થયેલા આત્માને મહાકાશની પેઠે પૂર્ણ ને અખંડરૂપ અનુભવે. ૩૮૪.

ઉપાધિઓનો પરિત્યાગ કરતાં બ્રહ્મ એકજ રહે છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે.—

घटकलशकुसूलसूचिमुख्यैर्गगनमुपाधिशतैर्विमुक्तमेकम् ।
भवति न विविधं तथैव शुद्धं, परमहमादिविमुक्तमेकमेव ॥३८५॥

[જેમ] ઘડો, કોઠો, કોડી ને સોય આદિ સેંકડો ઉપાધિઓથી મોકળું થયેલું આકાશ એક રહે છે, અનેકરૂપ [રહેતું] નથી, તેમજ અહંકારાદિથી મોકળું થયેલું શુદ્ધ [ને] શ્રેષ્ઠ [તત્ત્વ] એકજ [રહે છે.] ૩૮૫.

ઉપાધિઓને મિથ્યા માનીને પોતાના આત્માને પૂર્ણ ને એકરૂપ જાણવો એમ કહે છે.–

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता मृषामात्रा उपाधयः ।
ततः पूर्णं स्वमात्मानं पश्येदेकात्मना स्थितम् ॥ ३८६ ॥

બ્રહ્માથી (બ્રહ્માના શરીરથી) માંડીને થુંભડાસુધીની ઉપાધિઓ [માયાના કાર્યરૂપ હોવાથી] મિથ્યાજ [છે,] તેથી [મોક્ષસાધક] પોતાના આત્માને પૂર્ણ [ને] એકરૂપે રહેલો અનુભવે. ૩૮૬.

ભ્રાંતિના નાશથી આ જગત્ આત્મસ્વરૂપ જણાય છે એમ કહે છે -

यत्र भ्रान्त्या कल्पितं तद्विवेके, तत्तन्मात्रं नैव तस्माद्विभिन्नं ।
भ्रान्तेर्नाशे भाति दृष्टाहितत्त्वं, रज्जुस्तद्वद्विश्वमात्मस्वरूपम् ॥३८७॥

[જે વસ્તુ] જેમાં ભ્રાંતિવડે કલ્પેલી [હોય], તેનો, વિવેક

હવે સ્થૂલશરીરની તથા સૂક્ષ્મશરીરની તૃષ્ણાનો પરિત્યાગ કરીને બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવાનો ઉપદેશ કરે છેઃ—

जहि मलमयकोशेऽहंधियोत्थापिताशां,
प्रसभमनिलकल्पे लिङ्गदेहेऽपि पश्चात् ।
निगमगदितकीर्तिं नित्यमानन्दमूर्तिम्,
स्वयमिति परिचीय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ ॥ ३९५ ॥

[માતપિતાના] મેલના કાર્યરૂપ સ્થૂલશરીરમાં હુંપણાની બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલી આશાને [તું] બળાત્કારે ત્યજી દે. પછી વાયુના જેવા [ચંચલ] સૂક્ષ્મશરીરમાં [રહેલી આશાને] પણ [બળાત્કારે ત્યજી દે.] વેદ જેનો મહિમા વર્ણવ્યો છે એવું, નિત્યરૂપ [ને] આનંદરૂપ [બ્રહ્મ મારો] આત્મા [છે] એમ અનુભવ કરીને [તુ] બ્રહ્મરૂપે સ્થિર થા. ૩૯૫.

જ્યારે સ્થૂલશરીરમાંથી હુંપણાની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને આત્મામાં હુંપણાની બુદ્ધિ થાય ત્યારેજ પુરુષ દુઃખોથી મોકળો થાય છે એમ કહે છે.—

शवाकारं यावद्भजति मनुजस्तावदशुचिः,
परेभ्यः स्यात्क्लेशो जननमरणव्याधिनिलयः ।
यदाऽऽत्मानं शुद्धं कलयति शिवाकारमचलं,
तदा तेभ्यो मुक्तो भवति हि तदाह श्रुतिरपि ॥ ३९६ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય મડદા જેવાને (સ્થૂલશરીરને) [હુંપણાની બુદ્ધિથી] સેવે છે, ત્યાંસુધી [તે] અપવિત્ર [ને] જન્મ, મરણને રોગના સ્થાનરૂપ [રહે છે, તથા તેને] બીજાઓથી ક્લેશ થાય છે. જ્યારે શુદ્ધ, કલ્યાણસ્વરૂપ [ને] અચલ આત્માને જાણે છે, ત્યારે

[તે] તેઓથી મોકળો થાય છે. તે [વાત છાંદોગ્યની "મર્ત્યં વા इदं शरीरम्"–હે ઇંદ્ર! આ શરીર મરણધર્મવાળું છે એમ] શ્રુતિ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. ૩૯૬.

કલ્પિતની નિવૃત્તિ થવાથી અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ બાકી રહે છે એમ કહે છે —

स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तुनिरासतः ।
स्वयमेव परं ब्रह्म पूर्णमद्वयमक्रियम् ॥ ३९७ ॥

પોતાના આત્મામાં કલ્પિત સર્વ પ્રતિભાસિક વસ્તુઓનો નિષેધ કરવાથી [માયાથી] પર, વ્યાપક, પૂર્ણ, અદ્વૈત ને અક્રિય આત્માજ [અવશેષ રહે છે.] ૩૯૭.

ચિત્તવૃત્તિ બ્રહ્મમાં સુસ્થિર થયે સંસાર નામમાત્ર રહે છે એમ જણાવે છે.—

समाहितायां सति चित्तवृत्तौ, परात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
न दृश्यते कश्चिदयं विकल्पः, प्रजल्पमात्रः परिशिष्यते ततः ॥

સદ્રૂપ, વ્યાપક, કલ્પનાઓથી રહિત, [નિર્વિકલ્પ] પર આત્મ[illegible] કરવાની વૃત્તિ સુસ્થિર થવાથી આ [સંસારરૂપ] કલ્પના પણ દેખાતી નથી, પણ [તે] કથનમાત્ર અવશિષ્ટ રહે છે. ૩૯૮

[illegible] નિર્વિકાર નિરાકાર નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ સંભવતો નથી એમ ત્રણ શ્લોકોથી જણાવે છે —

असत्कल्पो विकल्पोऽयं विश्वमित्येकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥ ३९९ ॥

એક વસ્તુમાં આ જગત્ એવી કલ્પના મિથ્યાજેવી [છે. પરિ-ણામાદિ] વિકારથી રહિત, આકારથી રહિત, [ને નામાદિ] વિશે-ષથી રહિતમાં ભેદ ક્યાંથી [સંભવે ?] ૩૯૯.

द्रष्टृदर्शनदृश्यादिभावशून्यैकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥४००॥

વિકારથી રહિત, આકારથી રહિત, વિશેષથી રહિત, [અને] દ્રષ્ટા દર્શન ને દૃશ્યાદિના ભાવથી રહિત એક વસ્તુમાં ભેદ ક્યાંથી [હોય ?] ૪૦૦.

कल्पार्णव इवात्यन्तपरिपूर्णैकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥४०१॥

નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિર્વિશેષ અને પ્રલયકાલના સમુદ્રના જેવી અત્યંતપરિપૂર્ણ એક વસ્તુમાં ભેદ ક્યાંથી [હોય ?] ૪૦૧.

तेजसीव तमो यत्र प्रलीनं भ्रान्तिकारणम् ।
अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥४०२॥

પ્રકાશમાં અંધકારની પેઠે જેમાં ભ્રાંતિનું કારણ અત્યંતલીન [થઇ ગયું છે એવા] અદ્વિતીય, [અવિદ્યાથી] પર, [ને ભેદરૂપ] વિશેષથી રહિત બ્રહ્મમાં ભેદ ક્યાંથી [હોય ?] ૪૦૨.

एकात्मके परे तत्त्वे भेदवार्ता कथं वसेत् ।
सुषुप्तौ सुखमात्रायां भेदः केनावलोकितः ॥४०३॥

એકસ્વરૂપ, [અવિદ્યાથી] પર, [ને] સત્ય વસ્તુમાં ભેદનું કથન કેમ સંભવી શકે ? આનંદમયસ્વરૂપવાળી સુષુપ્તિમાં ભેદ કોણે જોયો છે ? [કોઇએ જોયો નથી.] ૪૦૩.

બ્રહ્મમાં ત્રણે કાલમાં જગતનો અસંભવ છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને કહે

न ह्यस्ति विश्वं परतत्त्वबोधात्सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे
कालत्रये नाप्यहिरीक्षितो गुणे, न ह्यम्बुबिन्दुर्मृगतृष्णिकाया

પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી [પૂર્વે પણ] સદ્રૂપ [ને] કલ્પના રહિત બ્રહ્મમાં જગત્ નથીજ [હોતું. જેમ] દોરીમાં જોયેલો ત્રણે કાલમા પણ નથી, [ને] ઝાંઝવાના પાણીમાં જળનું ટીપું [ત્રણે કાલમાં] નથી, [તેમ બ્રહ્મમાં જગત્ ત્રણે કા પણ નથી.] ૪૦૪.

પ્રતિપાદન કરેલા અર્થમાં શ્રુતિ ને અનુભવનું પ્રમાણ જણાવે છે.

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।
इति ब्रूते श्रुतिः साक्षात्सुषुप्तावनुभूयते ॥ ४०५ ॥

આ દ્વૈત માયામાત્ર [છે, અને] અદ્વૈત વાસ્તવિક [છે.] શ્રુતિ કહે છે, [અને] સુષુપ્તિમાં [દ્વૈતનો અભાવ સાક્ષીરૂપે] અનુભવ કરાય છે. ૪૦૫.

ભેદની કલ્પના ભ્રાંતિથી ઉપજેલી છે એમ વર્ણવે છે–

अनन्यत्वमधिष्ठानादारोप्यस्य निरीक्षितम् ।
पण्डितै रज्जुसर्पादौ विकल्पो भ्रान्तिजीवनः ॥ ४०६

આરોપિતનું અધિષ્ઠાનથી એકપણું દોરી ને સાપ વિવેકીઓએ જોયું છે. [ભેદની] કલ્પના [તો] ભ્રાંતિ આધારવાળી [છે.] ૪૦૬.

અર્થ ચિત્તથી ઉપજે છે, માટે આ ઉભેશ ચિત્તના નાશથી છે એમ કહે છે–

चित्तमूलो विकल्पोऽयं चित्ताभावे न कश्चन ।
अतश्चित्तं समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ ४०७ ॥

આ [હું, તું ને આ એવી] કલ્પના ચિત્તરૂપ કારણવાળી [છે,] ચિત્તના અભાવમાં કોઈ પણ [કલ્પના] નથી. આથી [હે સૌમ્ય ! તું તારું] ચિત્ત સાક્ષિરૂપ શુદ્ધ આત્મામાં એકાગ્ર કર. ૪૦૭.

વિદ્વાન સમાધિમાં જેવા સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે તે નીચેના બે શ્લોકો કહે છે :-

किमपि सततबोधं केवलानन्दरूपं,
निरुपममतिवेलं नित्यमुक्तं निरीहम् ।
निरवधिगगनाभं निष्कलं निर्विकल्पं,
हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४०८ ॥

નિત્યજ્ઞાનરૂપ, વિષયરહિત આનંદરૂપ, ઉપમાથી રહિત, અપાર, નિત્યમુક્ત, ક્રિયાથી રહિત, અવધિરહિત, આકાશના જેવી, અવયવથી રહિત, કલ્પનાથી રહિત, પૂર્ણ [ને] બ્રહ્મ [એવી] કાંઈક પણ (મનવાણીના અવિષયરૂપ) [વસ્તુને] યોગી સમાધિમાં [પોતાના] હૃદયવિષે અનુભવે છે. ૪૦૮.

प्रकृतिविकृतिशून्यं भावनातीतभावं,
समरसमसमानं मानसंबन्धदूरम् ।
निगमवचनसिद्धं नित्यमस्मत्प्रसिद्धम्,
हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४०९ ॥

કારણભાવથી ને કાર્યભાવથી રહિત, કલ્પનાથી રહિત

સ્વભાવવાળા, એકરસ, નિરુપમ, [પ્રત્યક્ષાદિ] પ્રમાણના અવિષયરૂપ, ઉપનિષદ્‌ના વચનથી સિદ્ધ, નિરંતર હુંપણે [વિષયરૂપે] પ્રસિદ્ધ, [ને] અપરિચ્છિન્ન બ્રહ્મનો સમાધિવિષે [પોતાના] હૃદયમાં યોગી સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૪૦૯.

अजरममरमस्ताभाववस्तुस्वरूपं,
स्तिमितसलिलराशिप्रख्यमाख्याविहीनम् ।
शमितगुणविकारं शाश्वतं शान्तमेकं,
हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४१० ॥

વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત, મરણરહિત, [સર્વ] અભાવો જેમાં લીન થાય છે એવા સત્યસ્વરૂપવાળા, નિશ્ચલ સાગરના જેવા, નામરહિત, (શબ્દની શક્તિવૃત્તિના અવિષયરૂપ,) [ત્રણ] ગુણોના વિકારોનો જેમાં અભાવ છે એવા, અનાદિ, વિક્ષેપથી રહિત, એક [ને] અપરિચ્છિન્ન બ્રહ્મનો સમાધિમાં યોગી [પોતાના] હૃદયવિષે સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૪૧૦.

જેવા ઉપાયથી પુરુષપણું સફળ કરવું તે કહે છે-

समाहितान्तःकरणः स्वरूपे, विलोकयात्मानमखण्डवैभवम् ।
विच्छिन्धि बन्धं भवगन्धगन्धितं, यत्नेन पुंस्त्वं सफलीकुरुष्व ॥

[હે સૌમ્ય! તું] એકાગ્ર અંતઃકરણવાળો [થઈ] આત્મસ્વરૂપમાં આત્માના અવિનાશી [આનંદરૂપ] વૈભવનો સાક્ષાત્કાર કર, [અને] સંસારની વાસનાના સંબંધવાળા બંધને અત્યંત કાપી નાંખ. તું [આવા] યત્નવડે [તારું] પુરુષપણું સફળ કર. ૪૧૧.

સંસારના ભ્રમથી મોકળા થવાનું સાધન જણાવે છે:-

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
भावयात्मानमात्मस्थं न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥ ४१२ ॥

[સ્થૂલાદિ] સર્વ ઉપાધિથી અત્યંત રહિત, સચ્ચિદાનંદરૂપ, અદ્વય [ને પોતાના] હૃદયમાં રહેલા આત્માનું ધ્યાન કર. [તે ધ્યાનવડે તેનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તું] પુન: [સંસાર]-માર્ગમાટે યોગ્ય નહિ રહે, (તને પુન: સંસારની પ્રાપ્તિ નહિ થાય.) ૪૧૨.

બ્રહ્મનિષ્ઠ પોતાના શરીરનું રાગપૂર્વક સ્મરણ કરતા નથી એમ કહે છેઃ-

छायेव पुंसः परिदृश्यमानमाभासरूपेण फलानुभूत्या ।
शरीरमाराच्छववन्निरस्तं, पुनर्न सन्धत्त इदं महात्मा ॥४१३॥

બ્રહ્મનિષ્ઠ [પુરુષો પ્રારબ્ધકર્મના] ફલના ઉપભોગવડે શરીરની છાયાની પેઠે આભાસરૂપે દેખાતા [આ] શરીરને મુડદાની પેઠે દૂર ફેંકી દીધેલું [છે.] આનું [તેઓ] પુન: ધ્યાન કરતા નથી. ૪૧૩.

આત્માનું અનુસંધાન રાખી દેહાદિનું વિસ્મરણ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે-

सततविमलबोधानन्दरूपं समेत्य,
त्यज जडमलरूपोपाधिमेतं सुदूरे ।
अथ पुनरपि नैष स्मर्यतां वान्तवस्तु,
स्मरणविषयभूतं कल्पते कुत्सनाय ॥४१४॥

નિરંતર નિર્મલજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપનો અનુભવ કરીને
જડરૂપ ને મલરૂપ [દેહાદિ] ઉપાધિને અત્યંત દૂર લઈ
પછી પુનઃ પણ આનું સ્મરણ ન કરવું, [કેમકે] વમન કરેલી
નું સ્મરણના વિષયરૂપ થતાં નિંદાના હેતુરૂપ થાય છે. ૪૧૪.

ઉત્તમ જ્ઞાનીની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે.-

मूलमेतत्परिदाह्य वह्नौ, सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे।
: स्वयं नित्यविशुद्धबोधानन्दात्मना तिष्ठति विद्वरिष्ठः।

આ[જડપ્રપંચ]ને [અજ્ઞાનરૂપ] મૂલસહિત સત્સ્વરૂપ
આત્મા [ને] કલ્પનારહિત બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં સર્વ પ્રકારે બાળી
નાખીને પછી [તે] ઉત્તમ જ્ઞાની પોતે નિત્ય, અતિશુદ્ધ, જ્ઞાનરૂપ
આનંદરૂપે સ્થિત થાય છે. ૪૧૫.

જ્ઞાનીના સ્થૂલશરીરના અભિમાનનો કેવી રીતે નાશ કરે છે
દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે -

प्रारब्धसूत्रग्रथितं शरीरं, प्रयातु वा तिष्ठतु गोरिव स्रक्।
न तत्पुनः पश्यति तत्त्ववेत्ताऽऽनन्दात्मनि ब्रह्मणि लीनवृत्तिः।

પ્રારબ્ધકર્મરૂપ દોરાવડે ગુંથાયેલું સ્થૂલશરીર નાશ પામો,
રહો. આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં જેની વૃત્તિ લીન થઈ છે એવ
ગાયના ગળામાં પહેરાવેલા માળાની પેઠે તેને પુનઃ જોતા નથી. ૪૧૬.

અજ્ઞાનીની પેઠે બ્રહ્મજ્ઞાની દેહના પોષણમાં આદર રાખતા નથી
કહે છે -

अखण्डानन्दमात्मानं विज्ञाय स्वस्वरूपतः।
किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति तत्त्ववित् ॥४१७॥

અખંડાનંદરૂપ આત્માને પોતાના સ્વરૂપે અનુભવીને [પછી તે] બ્રહ્મવેત્તા કયા [ભોગ્ય]ને ઇચ્છતો [છતો] વા કોના પ્રયોજનમાટે સ્થૂલશરીરનું [દીન થઇને] પોષણ કરે ? ૪૧૭.

આત્માકારવૃત્તિ રાખનારને અનુભવમાં આવતા ફલનું નિરૂપણ કરે છે–

संसिद्धस्य फलं स्वेतज्जीवन्मुक्तस्य योगिनः ।
बहिरन्तः सदानन्दरसस्वादनमात्मनि ॥ ४१८ ॥

દૃઢ આત્મજ્ઞાનવાળા [ને આત્મામાં પોતાના] ચિત્તને એકાગ્ર રાખનારા જીવન્મુક્તને આત્મામાં બહાર ને અંતર સદાનંદરૂપ અમૃતનો સ્વાદ લેવો આ પ્રસિદ્ધ ફલ [પ્રાપ્ત થાય છે.] ૪૧૮.

હવે વૈરાગ્યાદિના ફલનું નિરૂપણ કરે છેઃ–

वैराग्यस्य फलं बोधो बोधस्योपरतिः फलम् ।
स्वानन्दानुभवाच्छान्तिरेषैवोपरतेः फलम् ॥ ४१९॥

વિષયોની ઇચ્છાની નિવૃત્તિનું ફલ આત્માનો સાક્ષાત્કાર [છે,] આત્મસાક્ષાત્કારનું ફલ બાહ્યપ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ [છે, અને] બાહ્યપ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિનું ફલ આત્માના આનંદના અનુભવથી થનારી આ શાંતિજ (સર્વ ઇચ્છાઓની નિવૃત્તિજ) [છે.] ૪૧૯.

વૈરાગ્યાદિના ફલાદિનું વર્ણન કરે છે–

यद्युत्तरोत्तराभावः पूर्वपूर्वं तु निष्फलम् ।
निवृत्तिः परमा तृप्तिरानन्दोऽनुपमः स्वतः ॥ ४२० ॥
दृष्टदुःखेष्वनुद्वेगो विद्यायाः प्रस्तुतं फलम् ।

પદાર્થમાં [સ્વપ્નની પેઠે તેની] પછી પ્રવૃત્તિ [થાય] તો [તેને] નક્કી સ્વપ્ને છોડ્યો નથી એમ માનવું જોઇએ. ૪૫૬.

દષ્ટાન્તરે સિદ્ધ થયેલા અર્થને સિદ્ધાંતમાં જોડે છે-

तद्वत्परे ब्रह्मणि वर्तमानः, सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते ।
स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थे, तथा विदः प्राशनमोचनादौ ॥

તેવી રીતે (જાગેલા પુરુષની પેઠે) [અવિદ્યાથી] પર બ્રહ્મમાં રહેનારો [જ્ઞાની] બ્રહ્મરૂપે રહે છે, અન્યને (કર્મ તથા તેના ફલને) જોતો નથી. જેમ [જાગેલા પુરુષને] સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થની સ્મૃતિ [મિથ્યા પદાર્થને વિષય કરનારી થાય છે,] તેમ બ્રહ્મવેત્તાને ભોજન ને મલત્યાગાદિમાં [મિથ્યા જાણીને પ્રવૃત્તિ થાય છે.] ૪૫૭.

આત્માની સાથે પ્રારબ્ધનો સંબંધ સંભવતો નથી એમ કહે છે-

कर्मणा निर्मितो देहः प्रारब्धं तस्य कल्प्यताम् ।
नानाद्देरात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः ॥४५८॥

સ્થૂલશરીર [પ્રારબ્ધ]કર્મે રચ્યું છે, [તેથી] તેનું પ્રારબ્ધ[કર્મ] કલ્પવું, [પણ] અનાદિ આત્માનું [પ્રારબ્ધ કર્મ] યુક્ત નથી, [કેમકે] આત્મા [પ્રારબ્ધ]કર્મે રચેલો નથીજ. ૪૫૮.

શ્રુતિએ અનાદિ કહેલા આત્માની સાથે અભેદભાવે રહેલા જીવન્મુક્તને પ્રારબ્ધ સંભવતું નથી એમ કહે છે:-

अजो नित्यः शाश्वत इति ब्रूते श्रुतिरमोघवाक् ।
तदात्मना तिष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना ॥૪૫

જન્મરહિત, નિત્ય ને અંતરહિત [આત્મા છે,] આ સત્યવચનવાળી શ્રુતિ [આત્માને અનાદિ કહે છે, તેથી] તે રૂપે રહેનાર આને પ્રારબ્ધની કલ્પના ક્યાંથી સંભવે? [નજ સંભવે.]

દેહાદિમાં આત્માની બુદ્ધિવાળાને પ્રારબ્ધ સંભવે, પણ આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ રાખનારને પ્રારબ્ધ ન સંભવે એમ કહે છે—

प्रारब्धं सिद्ध्यति तदा यदा देहात्मना स्थितिः ।
देहात्मभावो नैवेष्टः प्रारब्धं त्यज्यतामतः ॥ ४६० ॥

જો દેહરૂપે સ્થિતિ [હોય] તો [આત્મજ્ઞાનીને પણ] પ્રારબ્ધ સિદ્ધ થાય, [પણ આત્મજ્ઞાનીનું] દેહમાં આત્મપણું [શાસ્ત્રે] સ્વીકાર્યું નથીજ, આથી [તેમના સંબંધમાં] પ્રારબ્ધને છોડી દેવું. ૪૬૦.

વિચારદૃષ્ટિથી જોઈયે તો મિથ્યા સ્થૂળશરીરને પણ પ્રારબ્ધ સંભવતું નથી, છતાં શ્રુતિમાં જે પ્રારબ્ધનો સદ્ભાવ કહ્યો છે તે અજ્ઞાનીઓને સમજાવવામાટે કહ્યો છે એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે જણાવે છે—

शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पना भ्रांतिरेव हि ।
अध्यस्तस्य कुतः सत्त्वमसत्यस्य कुतो जनिः ॥ ४६१ ॥
अजातस्य कुतो नाशः प्रारब्धमसतः कुतः ।
ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि ॥ ४६२ ॥
तिष्ठत्ययं कथं देह इति शङ्कावतो जडान् ।
समाधातुं बाह्यदृष्ट्या प्रारब्धं वदति श्रुतिः ।
न तु देहादिसत्यत्वबोधनाय विपश्चिताम् ॥ ४६३ ॥

સ્થૂલશરીરના પ્રારબ્ધની કલ્પના પણ ભ્રાંતિજ [છે,] કલ્પિતનું (ભ્રાંતિથી કલ્પિત સ્થૂલશરીરનું) હોવાપણું ક્યાંથી! [અને] અસત્યનો જન્મ પણ ક્યાંથી ? [તથા] નહિ જન્મેલને નાશ ક્યાંથી ? [આમ હોવાથી] મિથ્યાને (મિથ્યા સ્થૂલશરીરને) પ્રારબ્ધ કયાથી [સંભવે ? નજ સંભવે.] જો જ્ઞાનવડે મૂલસહિત અજ્ઞાનના કાર્યનો નાશ [થાય તો જ્ઞાનીનું] આ સ્થૂલશરીર કેમ રહે છે ? એવી શંકાવાળા અજ્ઞાનીઓનું સમાધાન કરવાને શ્રુતિ બાહ્યદૃષ્ટિવડે (અવિવેકીઓની સમજણવડે) પ્રારબ્ધ કહે છે, પણ વિદ્વાનોના શરીરાદિનું સત્યપણું જણાવવામાટે [તે એમ કહેતી] નથી. ૪૬૧–૪૬૩.

બાહ્યદૃષ્ટિવાળા અવિવેકીઓથી ભિન્ન અંતર્દૃષ્ટિવાળા જ્ઞાનીને તો એક બ્રહ્મનીજ પ્રતીતિ થાય છે, દેહાદિરૂપ ભેદની પ્રતીતિ થતી નથી, એમ નીચેના સાત શ્લોકોવડે કહે છે:-

परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६४॥

પરિચ્છેદથી રહિત, ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત, પ્રમાણ વડે અગમ્ય, વિકારથીરહિત, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે.] આમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી. ૪૬૪.

सद्घनं चिद्घनं नित्यमानन्दघनमक्रियम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६५॥

સન્માત્ર, ચેતનમાત્ર, અવિનાશી, આનંદમાત્ર, ક્રિયાથી

રહિત, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે,] આમાં કાંઈ પણ
ભેદ નથી. ૪૬૫.

प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्वतोमुखम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६६ ॥

[દેહાદિથી] અંતરમાં રહેલ, એકરસ, સર્વવ્યાપક, અપાર,
સર્વના આત્મરૂપ, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે,] આમાં
કાંઈ પણ ભેદ નથી. ૪૬૬.

अहेयमनुपादेयमनादेयमनाश्रयम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६७ ॥

[સર્વનો આત્મા હોવાથી] ત્યાગ કરાય નહિ એવું,
[ઇંદ્રિયોવડે] ગ્રહણ કરાય નહિ એવું, [મનવડે] વિષ
કરી શકાય નહિ એવું, [સ્વરૂપમાં સ્થિત હોવાથી] આશ્ર
રહિત, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે,] આમાં કાંઈ પ
ભેદ નથી. ૪૬૭.

निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६८

[માયાના ગુણ] ગુણોથી રહિત, અવયવોથી રહિત, [પ
સૂક્ષ્મ, [સર્વ પ્રકારની] કલ્પનાઓથી રહિત, આવરણથી ર
એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે,] આમાં કાંઈ પણ ભેદ

अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६९

[... વાણીવડે] જેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ

શકે એવું, જે મન ને વાણીઓના અવિષયરૂપ, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે,] આમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી. ૪૬૯.

सत्यमृद्धं स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४७०॥

સદ્રૂપ, [સર્વનુ અધિષ્ઠાન હોવાથી] સર્વ ઐશ્વર્યવાળું પોતાની સિદ્ધિમાટે અન્યની અપેક્ષા નહિ કરનારું, પવિત્ર ચેતનસ્વરૂપ, ઉપમારહિત, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે] આમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી. ૪૭૦.

આત્માકારવૃત્તિવડે જીવન્મુક્તો પરમાનંદનો અનુભવ કરે એમ જણાવે છે-

निरस्तरागा विनिरस्तभोगाः शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्तः ।
विज्ञाय तत्त्वं परमेतदन्ते प्राप्ताः परां निर्वृतिमात्मयोगात् ॥

જેમણે વિષયેચ્છા ત્યજી દીધી છે, જેમણે વિષયના ઉપભોગનો અત્યંત ત્યાગ કર્યો છે, મનને વશ રાખનારા, ઇંદ્રિયોને અત્યંત વશ વર્તાવનારા, [ને] આત્મામાં મનને એકાગ્ર રાખનારા મહાત્માઓ અંતે આ પરબ્રહ્મને અનુભવીને આત્માના સંબંધથી પરમાનંદને પામેલા [હોય છે.] ૪૭૧.

તું પણ તેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કર એમ તે શરણાગત શિષ્યને કહે છે-

भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः, स्वरूपमानन्दघनं विचार्य ।
विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं, मुक्तः कृतार्थो भवतु प्रबुद्धः ।

તું પણ પરમતત્ત્વરૂપ [ને] આનંદઘનરૂપ આત્માના

સ્વરૂપનો વિચારવડે સાક્ષાત્કાર કરી [અને] પોતાના અંતઃકરણે
કલ્પેલી ભ્રાંતિનો વિનાશ કરીને આત્મસાક્ષાત્કારવાળો [ને]
જીવન્મુક્ત [થઈને] કૃતાર્થ થા. ૪૭૨.

આમ, આત્માને સારી રીતે એકાગ્ર કરીને આત્મસ્વરૂપનો
સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉપદેશ કરે છે-

समाधिना साधुविनिश्चलात्मना पश्यात्मतत्त्वं स्फुट बोधचक्षुषा ।
निःसंशयं सम्यगवेक्षितश्चेच्छ्रुतः पदार्थो न पुनर्विकल्प्यते ॥४७३॥

[આત્મામાં] અત્યંત સ્થિર કરેલા અતિદૃઢ એકાગ્રતારૂપ સમા-
ધિવડે [ને] સંશયરહિત આત્માના સાક્ષાત્કારરૂપ નેત્રવડે [તું]
આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર. જો [શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા] સાંભળેલો
પદાર્થ સંશયરહિત [ને] વિપર્યયરહિત અનુભવ્યો [હોય તો]
તે [પુનઃ] સંશયનો વિષય થતો નથી. ૪૭૩.

આત્મસ્વરૂપના અનુભવમાં પ્રમાણ કહે છે -

स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात्सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ ।
शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणं चान्तःसिद्धा स्वानुभूतिः प्रमा

પોતાના અવિદ્યારૂપ બંધનાસંબંધની નિવૃત્તિથી સત્ય
જ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિમાં શાસ્ત્ર, યુક્તિ ને
સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પ્રમાણ [છે,] અને અંતરમાં સિદ્ધ થ
પોતાનો અનુભવ [પણ] પ્રમાણ [છે.] ૪૭૪.

બંધાદિનો (નિશ્ચયાનુસારાદિનો) અનુભવ પોતાને થાય
જણાવે છે -

શકે એવું, જે મન ને વાણીઓના અવિષયરૂપ, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે,] આમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી. ૪૬૯.

सत्समृद्धं स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४७०॥

સદ્રૂપ, [સર્વનુ અધિષ્ઠાન હોવાથી] સર્વ ઐશ્વર્યવાળું, પોતાની સિદ્ધિમાટે અન્યની અપેક્ષા નહિ કરતારું, પવિત્ર ચેતનસ્વરૂપ, ઉપમારહિત, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે.] આમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી. ૪૭૦.

આત્માકારવૃત્તિવડે જીવન્મુક્તો પરમાનંદનો અનુભવ કરે છે એમ જણાવે છે –

निरस्तरागा विनिरस्तभोगाः शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्तः ।
विज्ञाय तत्त्वं परमेतदन्ते प्राप्ताः परां निर्वृतिमात्मयोगात् ॥

જેમણે વિષયેચ્છા ત્યજી દીધી છે, જેમણે વિષયના ઉપભોગનો અત્યંત ત્યાગ કર્યો છે, મનને વશ રાખનારા, ઇંદ્રિયોને અત્યંત વશ વર્તાવનારા, [ને] આત્મામા મનને એકાગ્ર રાખનારા મહાત્માઓ અંતે આ પરબ્રહ્મને અનુભવીને આત્માના સંબંધથી પરમાનંદને પામેલા [હોય છે.] ૪૭૧.

તું પણ તેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કર એમ તે શરણાગત શિષ્યને કહે છે –

भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः, स्वरूपमानन्दघनं विचार्य ।
विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं, मुक्तः कृतार्थो भवतु प्रबुद्धः ।

તું પણ પરમતત્ત્વરૂપ [ને] આનંદઘનરૂપ આત્માના

સ્વરૂપનો વિચારવડે સાક્ષાત્કાર કરી, [અને] પોતાના અંતઃકરણે કલ્પેલી ભ્રાંતિનો વિનાશ કરીને આત્મસાક્ષાત્કારવાળો [ને] જીવન્મુક્ત [થઈને] કૃતાર્થ થા. ૪૭૨.

હૃદમાં અંતઃકરણને સારી રીતે એકાગ્ર કરીને આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉપદેશ કરે છે–

समाधिना साधुविनिश्चलात्मना, पश्यात्मतत्त्वं स्फुट बोधचक्षुषा।
निःसंशय सम्यग्वेक्षितश्चेच्छ्रुत पदार्थो न पुनर्विकल्पते ॥४७३॥

[આત્મામાં] અંતઃકરણની અતિદૃઢ એકાગ્રતારૂપ સમાધિવડે [ને] સંશયરહિત આત્માના સાક્ષાત્કારરૂપ નેત્રવડે [તું] આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર. જો [શ્રીસદ્‌ગુરુદ્વારા] સાંભળેલો પદાર્થ સંશયરહિત [ને] વિપર્યયરહિત અનુભવ્યો [હોય તો તે] પુનઃ સંશયનો વિષય થતો નથી. ૪૭૩

આત્મસ્વરૂપના અનુભવમાં પ્રમાણ કહે છે –

स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात्सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ।
शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणं, चान्तःसिद्धा स्वानुभूतिः प्रमाण

પોતાના અવિદ્યારૂપ બંધનાસંબંધની નિવૃત્તિથી સત્યરૂપ જ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિમાં શાસ્ત્ર, યુક્તિ ને શ્રી સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ પ્રમાણ [છે,] અને અંતરમાં સિદ્ધ થયે પોતાનો અનુભવ [પણ] પ્રમાણ [છે.] ૪૭૪.

જન્માદિનો (વિષયાનુરાગાદિનો) અનુભવ પોતાને થાય છે જણાવે છે –

શકે એવું, જે મન ને વાણીઓના અવિષયરૂપ, એકજ [
અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે,] આમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી. ૪૬૯.

सत्यमूढ स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम् ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४७०॥

સદ્રૂપ, [સર્વનું અધિષ્ઠાન હોવાથી] સર્વ ઐશ્વર્યવા
પોતાની સિદ્ધિમાટે અન્યની અપેક્ષા નહિ કરનારું, પવિ
ચેતનસ્વરૂપ, ઉપમારહિત, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે.
આમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી. ૪૭૦.

આત્માકારવૃત્તિવડે જીવન્મુક્તો પરમાનંદનો અનુભવ કરે
એમ જણાવે છે—

निरस्तरागा विनिरस्त भोगाः, शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्त
विज्ञाय तत्त्वं परमेतदन्ते, प्राप्ताः परां निर्वृतिमात्मयोगात्

જેમણે વિષયેચ્છા ત્યજી દીધી છે, જેમણે વિષયના ઉ
ભોગનો અત્યંત ત્યાગ કર્યો છે, મનને વશ રાખનારા, ઇંદ્રિ
અત્યંત વશ વર્તાવનારા, [ને] આત્મામાં મનને એકાગ્ર રા
નારા મહાત્માઓ અંતે આ પરબ્રહ્મને અનુભવીને આત્મા
સંબંધથી પરમાનંદને પામેલા [હોય છે.] ૪૭૧.

તું પણ તેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કર એમ તે શરણાગત શિષ્ય
કહે છે—

भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः, स्वरूपमानन्दघनं विचार्य ।
विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं, मुक्तः कृतार्थो भवतु प्रबुद्ध

તું પણ પરમતત્ત્વરૂપ [ને] આનંદઘનરૂપ આત્મા

સ્વરૂપનો વિચારવડે સાક્ષાત્કાર કરી, [અને] પોતાના અંતઃકરણે કરેલી ભ્રાંતિનો વિનાશ કરીને આત્મસાક્ષાત્કારવાળો [ને] જીવન્મુક્ત [થઈને] કૃતાર્થ થા. ૪૭૨.

હવે અંતઃકરણને સારી રીતે એકાગ્ર કરીને આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉપદેશ કરે છે—

समाधिना साधुविनिश्चलात्मना, पश्यात्मतत्त्वं स्फुटबोधचक्षुषा ।
निःसंशयं सम्यगवेक्षितश्चेच्छ्रुतः पदार्थो न पुनर्विकल्प्यते ॥४७३॥

[આત્મામાં] અંતઃકરણની અતિદૃઢ એકાગ્રતારૂપ સમાધિવડે [ને] સંશયરહિત આત્માના સાક્ષાત્કારરૂપ નેત્રવડે [તું] આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર. જો [શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા] સાંભળેલો પદાર્થ સંશયરહિત [ને] વિપર્યયરહિત અનુભવ્યો [હોય તો તે] પુનઃ સંશયનો વિષય થતો નથી. ૪૭૩.

આત્મસ્વરૂપના અનુભવમાં પ્રમાણ કહે છે.-

स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात्सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ ।
शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणं,चान्तःसिद्धा स्वानुभूतिःप्रमाणम् ॥

પોતાના અવિદ્યારૂપ બંધના સંબંધની નિવૃત્તિથી સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિમાં શાસ્ત્ર, યુક્તિ ને શ્રીસદ્ગુરુનો ઉપદેશ પ્રમાણ [છે,] અને અંતરમાં સિદ્ધ થયેલો પોતાનો અનુભવ [પણ] પ્રમાણ [છે.] ૪૭૪.

જ્ઞાનિનો (નિજાનુભવીનો) અનુભવ પોતાને થાય છે એમ જણાવે છે -

જલપ્રમાણે] કેટલોક સમય [અવિદ્યાથી] પર બ્રહ્મમાં સ્થિર રાખીને [પછી પ્રારબ્ધના વેગથી] જાગ્રત્ થઇ પરમાનંદથી આ (હવે પછી કહેવાશે તે) વચન બોલ્યો. ૪૮૦.

શિષ્યના તે વચનોને નીચેના ઓગણ્યાશીમા શ્લોકનો કરી દેખાડે છે:-

बुद्धिर्विनष्टा गलिता प्रवृत्तिर्ब्रह्मात्मनोरेकतयाऽधिगत्या ।
इदं न जानेऽप्यनिदं न जाने, किं वा कियद्वा सुखमस्त्यपारम् ।

અભેદભાવે બ્રહ્મ અને આત્માના સાક્ષાત્કારવડે [મારી] બુદ્ધિ [બ્રહ્મમાં] વિલીન થઇ ગઇ [હતી, અંતરની ને બહારની] પ્રવૃત્તિ ગળી ગઇ [હતી,] પ્રત્યક્ષને જાણતો નહોતો, [ને] પરોક્ષને પણ જાણતો નહોતો, [અને કલ્પનારહિત સમાધિમાં અનુભવેલું] સુખ કેવું અથવા કેટલું છે [તે પણ જાણવાથી] બહાર [છે.] ૪૮૧.

એ સુખને કાઇક અંશે સ્પષ્ટ કરવા કહે છે -

वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तुं न वा शक्यते,
स्वानन्दामृतपूरपूरितपरब्रह्माम्बुधेर्वैभवम् ।
अम्भोराशिविशीर्णवार्षिकशिलाभावं भजन्मे मनो,
यस्यांशांशलवे विलीनमधुनाऽऽनन्दात्मना निर्वृतम् ॥४८२॥

આત્માના આનંદરૂપ અમૃતના પૂરથી ભરેલા નિરુપાધિ બ્રહ્મરૂપ મહાસાગરનું ઐશ્વર્ય વાણીવડે કહેવાને અશક્યજ [છે, અને] મનવડે વિચારવાને પણ શક્ય નથી. મારું અંતઃકરણ મહાસાગરમાં [આકાશમાંથી પડીને] વિલય પામતા વરસાદના

ારાની સ્થિતિને (અભેદભાવને) પામતું [છતું] તેના (બ્રહ્મરૂપ
હાસાગરના) અંશના (બ્રહ્મના અંશરૂપ ઈશ્વરના) અંશના
ઈશ્વરના અંશરૂપ સૂત્રાત્માના) કણમાં (સૂત્રાત્માના કણરૂપ
દયાકાશમાં) અત્યન્તલીન [થયું હતું, તે] હમણાં આનંદ-
વરૂપે પરિતૃપ્ત [છે.] ૪૮૨.

જગતના નષ્ટ કરેલા અભાવને કહે છે -

क्व गतं केन वा नीतं कुत्र लीनमिदं जगत् ।
अधुनैव मया दृष्टं नास्ति किं महदद्भुतम् ॥ ४८३ ॥

આ જગત ક્યા ગયું [હતુ?] અથવા કોણે [ક્યાં દૂર]
ઈ જવાયુ [હતુ? કિંવા] ક્યા લય પામ્યુ [હતુ? આ
જગત્] હમણાંજ (સમાધિમાંથી ઉઠ્યા પછીજ) મેં જોયું;
[આ] શું મહાન્ આશ્ચર્ય નથી? ૪૮૩.

સમાધિમાં ત્યાગ કરવાયોગ્ય કે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય પણ કાંઇ
પ્રતીત થતું નહોતું એમ કહે છે -

किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत्किं विलक्षणम् ।
अखण्डानन्दपीयूषपूर्णे ब्रह्ममहार्णवे ॥ ४८४ ॥

અખંડાનંદરૂપ અમૃતથી ભરેલા બ્રહ્મરૂપ મહાસાગરમાં
ત્યજવાયોગ્ય શું? ગ્રહણ કરવાયોગ્ય શું? બીજું (અનુકૂલ)
શું? [અને] વિલક્ષણ (પ્રતિકૂલ) શું? [તેમાં એ કાંઇ પણ
નથી.] ૪૮૪.

પુન: પોતાના અનુભવનું વર્ણન કરે છે -

न किंचिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेद्म्यहम् ।
स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षणः ॥ ४८५ ॥

અહિં (મારા અંતઃકરણની આત્માકારસ્થિતિમાં) [હું] કાંઇ પણ [દૃશ્ય નેત્રવડે] જોતો નથી, [શ્રોત્રવડે સાંભળવા યોગ્ય કાંઇ પણ] સાંભળતો નથી, [ને મનવડે જાણવાયોગ્ય કાંઇ પણ] હું જાણતો નથી. [હું તો] સદાનંદરૂપ પોતાના આત્માવડેજ [એ સર્વથી] વિપરીતલક્ષણવાળો છું. ૪૮૫

પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુના મહાન્ ઉપકારનું સ્મરણ કરીને તેઓશ્રીને વાણીવડે તથા શરીરવડે પ્રણામ કરે છેઃ-

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने, विमुक्तसङ्गाय सदुत्तमाय।
नित्याद्वयानन्दरसस्वरूपिणे, भूम्ने सदाऽपारदयाम्बुधाम्ने ॥४८६॥

ગંભીર અંતઃકરણવાળા, આસક્તિથી અત્યંત મોક્ષ થયેલા, સજ્જનોમાં ઉત્તમ, નિત્ય ને અદ્વૈતાનંદરૂપ અમૃતસ્વરૂપવાળા, સર્વવ્યાપક [અને] સર્વદા અપાર દયાના સાગરરૂપ શ્રીસદ્‌ગુરુ આપશ્રીને [મારા] નમસ્કાર, નમસ્કાર. ૪૮૬.

પ્રણામ કરવાનું કારણ જણાવે છેઃ-

यत्कटाक्षशशिसान्द्रचन्द्रिकापातधूतभवतापजश्रमः ।
प्राप्तवानहमखण्डवैभवानन्दमात्मपदमक्षयं क्षणात् ॥ ४८७ ॥

જેમના [કૃપા]કટાક્ષરૂપ [શરદઋતુના] ચંદ્રની ઘાટી ચાંદનીના પડવાથી જેનો સંસારના દુઃખથી ઉપજેલો ખેદ નિવૃત્ત થયો છે એવો હું અખંડ ઐશ્વર્ય, આનંદ ને અવિનાશી આત્મસ્વરૂપને શીઘ્ર પ્રાપ્ત થયો [છું, તેમને હું માનપૂર્વક પ્રણામ કરું છું.] ૪૮૭.

શ્રીમદ્‌ગુરુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવનું વર્ણન કરે છેઃ-

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं विमुक्तोऽहं भवग्रहात् ।
नित्यानन्दस्वरूपोऽहं पूर्णोऽहं त्वदनुग्रहात् ॥ ४८८ ॥

આપશ્રીની કૃપાથી હું ધન્ય [છું,] હું કૃતાર્થ [છું,] હું સંસારરૂપ મગરથી અત્યંત મોકળો થયેલો [છું,] હું સદાનંદસ્વરૂપ [છું, અને] હું પરિપૂર્ણ [છું.] ૪૮૮.

असङ्गोऽहमनङ्गोऽहमलिङ्गोऽहमभङ्गुरः ।
प्रशान्तोऽहमनन्तोऽहममलोऽहं चिरन्तनः ॥ ४८९ ॥

હું અસંગ [છું,] હું સ્થૂલદેહથી રહિત [છું,] હું સૂક્ષ્મ-શરીરથી રહિત [છું, હું] અવિનાશી [છું,] હું અત્યંતશાંત [છું,] હું પરિચ્છેદોથી રહિત [છું,] હું નિર્મલ [છું, અને હું] સનાતન [છું.] ૪૮૯.

अकर्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः ।
शुद्धबोधस्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः ॥ ४९० ॥

હું અકર્તા [છું,] હું અભોક્તા [છું,] હું [છ ભાવ]-વિકારથી રહિત [છું, હું] ક્રિયારહિત [છું,] હું શુદ્ધચેતન-સ્વરૂપ [છું,] હું કેવલ (નામાદિરહિત) [છું, અને હું] સર્વદા મંગલસ્વરૂપ [છું.] ૪૯૦.

द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् ।
नित्यनिरन्तरनिष्क्रियनिःसीमासङ्गपूर्णबोधात्मा ॥ ४९१ ॥

હું જોનારથી, સાંભળનારથી, બોલનારથી, કરનારથી [ને] ભોગવનારથી અત્યંતભિન્ન જ [છું; હું] અંતરહિત, ભેદરહિત,

ક્રિયારહિત, માપરહિત, નિર્લેપ [ને] અપરિચ્છિન્નચૈતન્યસ્વભાવવાળો [છું.] ૪૯૧.

नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् ।
बाह्याभ्यंतरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९२ ॥

હું આ (પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય) નથી, હું તે (પરોક્ષજ્ઞાનનો વિષય) નથી, પણ તે બંનેનો પ્રકાશક, [માયા ને માયાના કાર્યોથી] પર, પવિત્ર, બહાર ને અંતરની કલ્પનાથી રહિત, પૂર્ણ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મજ [છું.] ૪૯૨.

निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमद इति कल्पनादूरम् ।
नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९३ ॥

હું ઉપમારહિત, અનાદિસ્વરૂપવાળો, તું, હું, આ [ને] તે આવી કલ્પનાથી રહિત, નિત્ય, સુખરૂપ, એકરસ, સત્યરૂપ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મજ [છું.] ૪૯૩.

नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं, पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः ।
अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी, निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥

હું નારાયણ [છું,] હું નરકાસુરનો નાશ કરનાર [શ્રીકૃષ્ણ છું,] હું ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરનાર [મહાશિવ છું,] હું [સર્વશરીરરૂપ] પુરમાં રહેનાર, [હું] માયાનો નિયામક, હું નિત્યચૈતન્યરૂપ, [હું] સર્વનો પ્રકાશક, હું નિયંતાવિનાનો, હું અહંકારરહિત, અને [હું] મમતારહિત [છું.] ૪૯૪.

र्येषु भूतेष्वहमेव संस्थितो, ज्ञानात्मनाऽन्तर्बहिराश्रयः सन् ।
क्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्वं, यद्यत्पृथग्दृष्टमिदंतया पुरा ॥

હું જ આશ્રય થઇને ચેતનરૂપે સર્વ પ્રાણીઓમાં અંતર ને
ર સારી રીતે સ્થિત [છું, ને] હું જ ભોક્તા, ભોગ્ય અને
? [જ્ઞાનથી] પૂર્વે ઇદંપણાવડે (આપણાવડે) ભિન્ન જોયું
યું તે તે] સર્વ [છું] ૪૯૫.

मखण्डसुधाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥ ४९६ ॥

અખંડાનંદના મહાસાગરરૂપ મારામાં માયારૂપ પવનના
થી જગત્‌રૂપ તરંગો બહુ પ્રકારે ઉપજે છે, [ને] વિનાશ
. છે. ૪૯૬.

र्लादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपितानुस्फुरणेन लोकैः।
यथा कल्पकवत्सरायनर्त्वादयो निष्कलनिर्विकल्पे ॥४९७॥

જેમ અવયવરહિત ને કલ્પનારહિત કાલમાં લોકોએ
ધિના પ્રતીત થતા] વારવારના ભ્રમણવડે કલ્પ, વર્ષ, અયન
ઋતુ આદિ કલ્પ્યા છે, [તેમ નિરવયવ ને કલ્પનારહિત]
મા [અજ્ઞાની મનુષ્યોએ પોતાની] ભ્રાંતિથી સ્થૂલાદિ પદાર્થો
રોપેલા [છે.] ૪૯૭.

આરોપિત જગત્ અધિષ્ઠાનરૂપ આત્માને દૂષિત કરી શકે નહિ
દૃષ્ટાન્ત આપીને જણાવે છે –

पित नाश्रयदूषकं भवेत्कदापि मूढैरतिदोषदूषितैः ।
द्रींकरोत्यूषरभूमिभागं, मरीचिकावारिमहाप्रवाहः ॥४९८॥

[અવિદ્યાદિ] ઘણા દોષોથી દોષવાળા થયેલા અવિવેકી-
રે [જે] કલ્પેલું [હોય તે] કદીપણ [તેના] આશ્રયને

દોષવાળું કરતું નથી. ઝાંઝવાના પાણીનો મોટો પ્રવાહ ખારી ભૂમિના ભાગને ભીની કરતો નથી [એ પ્રસિદ્ધ છે.] ૪૯૮.

પુનઃ પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ વર્ણવે છે—

आकाशवल्लेपविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् ।
अहार्यनित्याचलवन्निश्चलोऽहमम्भोधिवत्पारविवर्जितोऽहम् ॥

હું આકાશની પેઠે લેપથી અત્યંતરહિત [છું,] હું સૂર્યની પેઠે પ્રકાશ્યથી વિપરીતસ્વભાવવાળો [છું,] હું પર્વતની પેઠે નિત્ય અત્યંતનિશ્ચલ [છું, અને] હું સમુદ્રની પેઠે પારથી અત્યંતરહિત [છું.] ૪૯૯.

न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः ।
अतः कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ॥ ५०० ॥

જેમ આકાશનો વાદળાંની [સાથે] સંબંધ નથી, [તેમ] મારો [સૂક્ષ્મ]શરીરની [સાથે સંબંધ નથી,] આથી જાગ્રત્, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ [આ] તેના (સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલા મુખ્ય અંતઃકરણના) ધર્મો મારા ક્યાંથી [હોઇ શકે ?] ૫૦૦.

उपाधिरायाति स एव गच्छति, स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते।
स एव जीर्यन्म्रियते सदाऽहं, कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः॥

[સૂક્ષ્મશરીરરૂપ] ઉપાધિજ [કર્મવશાત્ આ સ્થૂલશરીરમાં] આવે છે, [અને પ્રારબ્ધની સમાપ્તિએ] તેજ [બીજા સ્થૂલશરીરમાં] જાય છે, તેજ [શુભાશુભ] કર્મો કરે છે, [અને તેજ સ્થૂલશરીરની સાથે સંબંધ પામી તેનું ફલ] ભોગવે છે, [તથા] તેજ (સ્થૂલશરીરરૂપ ઉપાધિજ) વૃદ્ધ થઇને મરે

છે, હું [તો] સર્વદા મેરૂ પર્વતની પેઠે અચળજ રહેનારો [છું.] ૫૦૧.

न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंशकस्य ।
एकात्मको यो निविडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ॥

સર્વદા એકરૂપ [ને] અવયવરહિત મારી [કોઇ પણ ક્રિયામા] પ્રવૃત્તિ [થતી] નથી, ને [કોઇ પણ ક્રિયા કે પદાર્થથી] મારી નિવૃત્તિ [પણ થતી] નથી. જે એકરૂપ, એકરસ, ભેદરહિત [ને] આકાશની પેઠે વ્યાપક [હોય] તે કેવી રીતે ક્રિયા કરે ? [નજ કરે.] ૫૦૨.

पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्विकृतेर्निराकृतेः ।
कुतो ममाखण्डसुखानुभूतेर्ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः ॥५०३॥

[બંને પ્રકારની] ઇંદ્રિયોથી રહિત, અંતઃકરણથી રહિત, વિકારથી રહિત, આકારથી રહિત [ને] અખંડાનંદના અનુભવરૂપ મને પુણ્યો [ને] પાપો ક્યાંથી [હોઇ શકે ?] શ્રુતિ પણ [આત્મા પુણ્યની સાથે ને પાપની સાથે] સંબંધ પામતો નથી એમજ કહે છે. ૫૦૩.

छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुःष्ठु वा ।
न स्पृशत्येव यत्किंचित्पुरुषं तद्विलक्षणम् ॥ ૫૦૪ ॥

[પુરુષના શરીરની] છાયાએ સ્પર્શ કરેલું ઉનું અથવા ટાઢું કિંવા સારું કે નઠારું તેનાથી વિપરીતસ્વભાવવાળા પુરુષને લેશ પણ સ્પર્શ કરી શકતું નથીજ. ૫૦૪.

न साक्षिणं साक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् ।
अविकारमुदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥ ५०५ ॥

જેમ ઘરના ધર્મો [તેને પ્રકાશનાર] દીવાને [સ્પર્શ કરતા નથી, તેમ અંતઃકરણાદિથી] વિપરીતસ્વભાવવાળા, વિકારરહિત, [ને] ઉદાસીન સાક્ષીને [અંતઃકરણાદિરૂપ] સાક્ષ્યના [કર્તાપણું આદિ] ધર્મો સ્પર્શ કરી શકતા નથી. ૫૦૫.

रवेर्यथा कर्मणि साक्षिभावो, वह्नेर्यथा दाहनियामकत्वम् ।
रज्जोर्यथाऽऽरोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे ॥ ५०६ ॥

જેમ સૂર્યનો [મનુષ્યાદિનાં શુભાશુભ] કર્મમાં સાક્ષિભાવ [છે,] જેમ [બાળવાયોગ્ય શુભાશુભમાં] અગ્નિનું દાહ કરવાપણું [છે, અને] જેમ દોરડીનો કલ્પિત [સર્પાદિરૂપ] વસ્તુની સાથે [કલ્પિત] સંબંધ [છે,] તેમજ અવિકારી ને ચેતન સ્વરૂપવાળો મારો [સૂક્ષ્મશરીર ને સ્થૂલશરીરાદિની સાથે સંબંધ છે.] ૫૦૬.

कर्ताऽपि वा कारयिताऽपि नाहं, भोक्ताऽपि वा भोजयिताऽपि नाहम् ।
द्रष्टाऽपि वा दर्शयिताऽपि नाहं, सोऽहं स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा ।

હું કરનાર પણ નથી, અથવા કરાવનાર પણ [નથી,] હું ભોગવનાર પણ નથી, અથવા ભોગવાવનાર પણ [નથી,] હું જોનાર પણ નથી, અથવા જોવરાવનાર પણ [નથી, જે] દીઠામાં ન આવે એવો અવિષયરૂપ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા [છે] તે હું [છું.] ૫૦૭

चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नयन्ति ।
स्वबिम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्ताऽस्मि भोक्ताऽस्मि हतोऽस्मि हेति ॥

[જેમ જલરૂપ] ઉપાધિ ચલાયમાન થવાથી ઉપાધિથી જણાતા [સૂર્યના] પ્રતિબિંબનું ચલાયમાનપણું મૂઢબુદ્ધિવાળાઓ તેના બિંબમાં (સૂર્યમાં) માને છે, [તેમ] સૂર્યના જેવા અત્યંત અક્રિય [આત્મા]ને [હું] કર્તા છું, [હું] ભોક્તા છું, અરે! [હું] હણાયો છું, એમ [અવિવેકીઓ માને છે.] ૫૦૮.

जले वाऽपि स्थले वाऽपि लुठत्वेष जडात्मकः ।
नाहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मैर्नभो यथा ॥ ५०९ ॥

આ જડરૂપ [સ્થૂલશરીર] જળમાં અથવા તો સ્થળમાં લોટે, હું તેના ધર્મોવડે લેપાતો નથી, જેમ ઘડાના ધર્મોવડે આકાશ [લેપાતું નથી તેમ.] ૫૦૯.

कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः ।
बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन्परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये ॥

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, દુર્જનપણું, ગાંડાપણું, જડપણું, બદ્ધપણું ને વિમુક્તપણું આદિ બુદ્ધિની કલ્પનાઓ [છે, તે] અસંગ, અદ્વય [ને અવિનાશી] પર બ્રહ્મરૂપ આત્મામાં વસ્તુતાએ નથીજ. ૫૧૦.

सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वाऽपि ।
किं मेऽसङ्गचितस्तैर्न घनः क्वचिदम्बरं स्पृशति ॥ ५११ ॥

પ્રકૃતિના દશ પ્રકારનાં, સો પ્રકારનાં, અથવા સહસ્ર પ્રકારનાં કાર્યો ભલે હોય, અસંગચેતનરૂપ મને તેઓવડે શી [હાનિ છે?] વાદળું કદીપણ આકાશને સ્પર્શ કરતું નથી. ૫૧૧.

अव्यक्तादिस्थूलपर्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् ।
व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं, ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥५१२

જેમાં માયાથી માંડીને સ્થૂલશરીરસુધીનું આ જગત્ આભાસમાત્ર દેખાય [છે,] જે આકાશના જેવું, સૂક્ષ્મ, ઉત્પત્તિ ને નાશથી રહિત, [અને] અદ્વૈત બ્રહ્મ [છે,] તેજ હું છું. ૫૧૨

सर्वाधारं सर्ववस्तुप्रकाशं, सर्वाकारं सर्वगं सर्वशून्यम् ।
नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्विकल्पं, ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥

જે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, સર્વ પદાર્થોના સ્ફુરણરૂપ, અપરિચ્છિન્નસ્વરૂપવાળું, સર્વવ્યાપક, સર્વથી રહિત, નિત્ય, નિર્મળ, અચલ, કલ્પનાથી રહિત, [ને] અદ્વૈત બ્રહ્મ [છે,] તેજ હું છું. ૫૧૩.

यत्प्रत्यस्ताशेषमायाविशेषं, प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानं ।
सत्यज्ञानानन्तमानन्दरूपं, ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि ॥५१४॥

[કારણ ને કાર્યરૂપ] સર્વ માયાનું સ્વરૂપ જેમાં લેશ પણ નથી એવું, સર્વની અંતર રહેલું, અંતઃકરણની વૃત્તિઓવડે ન જણાય એવું, સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, અપરિચ્છિન્ન, આનંદરૂપ [ને] અદ્વૈત બ્રહ્મ [છે,] તેજ [બ્રહ્મ] હું છું. ૫૧૪.

निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः ।
निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ॥५१५

[હું] ક્રિયારહિત છું, [હું] વિકારથી રહિત છું, [હું] અવયવથી રહિત છું, [હું] આકારથી રહિત [છું, હું] કલ્પનાઓથી રહિત છું, [હું] અવિનાશી છું, [હું] આશ્રય

રહિત છું, [અને] અદ્વિતીય [છું.] ૫૧૫.

सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः ।
केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरः ॥ ५१६ ॥

હું સર્વના આત્મરૂપ [છું,] હું સર્વરૂપ [છું,] હું [વસ્તુતાએ] સર્વથી પર [છું, હું] દ્વૈતથી રહિત [છું,] હું અસંગ ને અપરિચ્છિન્ન ચેતનરૂપ [છું,] હું આનંદરૂપ [છું, ને હું] ભેદથી રહિત [છું.] ૫૧૬.

પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુના મહાન ઉપકારનું સ્મરણ કરીને તેઓશ્રીને વાણીવડે ને શરીરવડે પ્રણામો નિવેદન કરે છે—

स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा, भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात् ।
प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने, नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु ॥

[હે ભગવન્ !] આ બ્રહ્માનંદના નિરવધિ ઐશ્વર્યરૂપ વૈભવ મને આપશ્રીની કૃપાવડે થયેલા શ્રીઈશ્વરના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થયો [છે, તેથી એવા] મોટા ઉપકાર કરનાર શ્રીસદ્‌ગુરુરૂપ આપને [મારા] પ્રણામ હો. પ્રણામ [હો,] પુનઃ પ્રણામ હો. ૫૧૭.

પોતાને દુઃખોથી મોકળો કર્યો તે માટે તે શિષ્ય પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુનો ઉપકાર માને છે—

महास्वप्ने मायाकृतजनिजरामृत्युगहने,
भ्रमन्तं क्लिश्यन्तं बहुलतरतापैरनुदिनम् ।
अहंकारव्याघ्रव्यथितमिममत्यन्तकृपया,
प्रबोध्य प्रस्वापात्परमवितवान्मामसि गुरो ॥५१८॥

હે સદ્ગુરો! દીર્ઘ સ્વપ્નમાં અવિદ્યાએ કલ્પેલા જન્મ
વૃદ્ધાવસ્થા ને મૃત્યુરૂપ વનવિષે ભમતા, સર્વદા ઘણાં ઘ
દુઃખોવડે ક્લેશ પામતા, [તથા] અહંકારરૂપ વાઘવડે પી
પામતા આ મને કેવલ અત્યંત કૃપાવડે [તે] દીર્ઘ સ્વપ્
સારી રીતે જગાડીને [આપશ્રીએ મારું] રક્ષણ કર્યું છે, [
આપશ્રીનો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે.] ૫૧૮.

પુન એ મોટા ઉપકારના ઋણમાંથી છૂટક થવા
વાણીવડે ને શરીરવડે પ્રણામ કરે છે-

नमस्तस्मै सदैकस्मै कस्मैचिन्महसे नमः ।
यदेतद्विश्वरूपेण राजते गुरुराज ते ॥५१९॥

હે ગુરુરાજ! આપને (આપના સ્થૂલશરીરને) પ્ર
[આપનું] જે આ [બ્રહ્મરૂપ] જગતરૂપે શોભે છે, તે સ
એકરૂપ [ને] કોઈ (મન ને વાણીના અવિષયરૂપ) પ્રકાશરૂ
[મારા] પ્રણામ. ૫૧૯.

શિષ્યનાં એવા વચનો સાંભળી શ્રીસદ્ગુરુએ જે પ્ર
તે કહે છે.-

इति नतमवलोक्य शिष्यवर्यं, समधिगतात्मसुखं प्रबुद्धत
प्रमुदितहृदयः स देशिकेन्द्रः, पुनरिदमाह वचः परं महात्मा

જેણે નિજાનંદનો અનુભવ કર્યો છે એવા, જેણે આત્મ
રૂપને સંશયવિપર્યયથી રહિત જાણ્યું છે એવા, [ને] પ્રસન્
અંતઃકરણવાળા ઉત્તમ શિષ્યને એવી રીતે પ્રણામ કરતો જોઈ
ઉદાર અંતઃકરણવાળા તે શ્રેષ્ઠ સદ્ગુરુ પુનઃ આ ઉત્તમ વચ
બોલ્યા. ૫૨૦.

તે શ્રીસદ્ગુરુનાં વચનોને જણાવે છે-

ब्रह्मप्रत्ययसन्ततिर्जगदतो ब्रह्मैव तत्सर्वतः,
पश्याध्यात्मदृशा प्रशान्तमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।
रूपादन्यदवेक्षितं किमभितश्चक्षुष्मतां दृश्यते,
तद्वद्ब्रह्मविदः सतः किमपरं बुद्धेर्विहारास्पदम् ॥५२१॥

[બ્રહ્માદિ] સર્વ અવસ્થાઓમાં પણ [સર્વ] જગત્ [સદાદિરૂપ] બ્રહ્મની પ્રતીતિના પ્રવાહરૂપ [છે,] આથી સર્વભણીથી બ્રહ્મજ તે [જગત્ છે એમ] આત્માને વિષય કરનારી વૃત્તિવડે [ને] રાગદ્વેષરહિત મનવડે [તું] અનુભવ કર. [જેમ] નેત્રવાળાઓને સર્વેભણી [જે] દેખાય છે [તે તેમણે] રૂપથી ભિન્ન શું જોયું છે ? [કાંઇ જોયું નથી,] તેમ બ્રહ્મવેત્તાને બુદ્ધિના વિષયના સ્થાનરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન શું [છે ? કાંઇ નથી.] ૫૨૧.

બ્રહ્મથી ભિન્ન દ્રશ્યની કલ્પના કરીને તેમાં આસક્ત થવું વિવેકીને ઉચિત નથી એમ કહે છે-

कस्तां परानन्दरसानुभूतिमुत्सृज्य शून्येषु रमेत विद्वान् ।
चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने, चित्रेन्दुमालोकयितुं क इच्छेत् ॥

કયો વિવેકી [પુરુષ] તે પરમાનંદરૂપ અમૃતના અનુભવનો ત્યાગ કરીને કલ્પિત [વિષયો]માં આસક્ત થાય ? અત્યંત આનંદ આપનાર ચંદ્ર પ્રકાશવાળો [છતાં] ચિત્રેલા ચંદ્રને જોવાને કોણ ઇચ્છે ? ૫૨૨.

असत्पदार्थानुभवेन किंचिन्न ह्यस्ति तृप्तिर्न च दुःखहानिः ।
तदद्वयानन्दरसानुभूत्या, तृप्तः सुखं तिष्ठ सदात्मनिष्ठया ॥

મિથ્યા પદાર્થના અનુભવવડે [મનુષ્યને] કાંઇ પણ તૃપ્તિ [થતી] નથી, અને [તેના] દુઃખની નિવૃત્તિ [પણ થતી] નથી, તેથી [તું] અદ્વૈતાનંદરૂપ અમૃતના અનુભવવડે તૃપ્ત [થઇ] સર્વદા આત્મનિષ્ઠાવડે સુખપૂર્વક સ્થિત થા. ૫૨૩.

શિષ્યે સમય કેવી રીતે વીતાડવો તે કહે છેઃ-

स्वमेव सर्वथा पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम् ।
स्वानन्दमनुभुंजानः कालं नय महामते ॥५२४॥

હે વિશાલબુદ્ધિવાળા ! સર્વ પ્રકારે (સર્વ સમયમાં ને સર્વ વસ્તુઓમાં) આત્માનેજ અનુભવતો [છતો,] આત્માને અદ્વૈતરૂપ નક્કી કરતો [છતો, અને] આત્માના આનંદને વારંવાર ભોગવતો [છતો, તું તારો] સમય વ્યતીત કર. ૫૨૪.

પુનઃ પણ પ્રકારાન્તરે એ ઉપદેશ કરે છે.-

अखण्डबोधात्मनि निर्विकल्पे, विकल्पनं व्योम्नि पुरप्रकल्पनं ।
तदद्वयानन्दमयात्मना सदा शान्तिं परामेत्य भजस्व मौनम् ।

અખંડજ્ઞાનરૂપ [ને] કલ્પનાથી રહિતમાં [ભેદની] કલ્પના આકાશમાં નગરની કલ્પનાજેવી [છે,] તેથી અદ્વૈતાનંદમયસ્વરૂપે સર્વદા શ્રેષ્ઠ શાન્તિને પામીને મૌનનો (બાહ્યવૃત્તિના અભાવનો) સ્વીકાર કર. ૫૨૫.

તે મૌનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.-

तूष्णीमवस्था परमोपशान्तिर्बुद्धेरसत्कल्पविकल्पहेतोः ।
ब्रह्मात्मना ब्रह्मविदो महात्मनां, यत्राद्वयानन्दसुखं निरन्तरम् ।

મિથ્યાજેની કલ્પનાઓના ઉપાદાનકારણરૂપ બુદ્ધિની

[બ્રહ્મમાં જે] પરમ ઉપશાંતિ (વિક્ષેપરહિત અવસ્થા) [તે] મૌનાવસ્થા [છે.] જેમાં બ્રહ્મને જાણનાર મહાત્માઓએ બ્રહ્મરૂપ નિરંતર અદ્વૈતાનંદ સુખપૂર્વક [અનુભવે છે.] ૫૨૬.

તે મૌનનું માહાત્મ્ય કહે છે:—

नास्ति निर्वासनान्मौनात्परं सुखकृदुत्तमम् ।
विज्ञातात्मस्वरूपस्य स्वानन्दरसपायिनः ॥ ५२७ ॥

જેણે આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર્યો છે એવા, [ને] નિજાનંદરૂપ અમૃતનું પાન કરનારાને વાસનારહિત [પૂર્વોક્ત] મૌનથી ભિન્ન ઉત્તમ સુખ આપનારી [વસ્તુ] નથી. ૫૨૭.

આવા પુરુષને અમુકજ નિયમે રહેવું જોઇએ એવો નિયમ નથી એમ જણાવે છે—

गच्छंस्तिष्ठन्नुपविशञ्छयानो वाऽन्यथाऽपि वा ।
यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामः सदा मुनिः ॥५२८॥

આત્મામાંજ આનંદનો અનુભવ કરનાર સદા મનનશીલ જ્ઞાની [પોતાના કે અન્યના પ્રારબ્ધથી ઉપજેલી] પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જતા [છતા,] ઉભા રહેતા [છતા,] બેસતા [છતા,] સૂતા [છતા,] અથવા [જનસંગથી દૂર રહેવા] અન્યથા (બીજી રીતે) [વર્તતા છતા આયુષ્] વ્યતીત કરે. ૫૨૮.

न देशकालासनदिग्यमादिलक्ष्याद्यपेक्षाऽप्रतिबद्धवृत्तेः ।
संसिद्धतत्त्वस्य महात्मनोऽस्ति, स्ववेदने का नियमाद्यवस्था ॥

પ્રતિબંધરહિત વૃત્તિવાળા [ને] આત્માને સારી રીતે જાણનાર મહાત્માને [પવિત્ર] દેશ, [પવિત્ર] કાલ, [પદ્માદિ]

આગમન, [પૂર્વાદિ] દિશા, [અહિંસાદિરૂપ] યમાદિ, [ને ઘટ-જ્ઞાના વિષયભૂત સ્થૂલસૂક્ષ્મ પદાર્થોરૂપ] લક્ષ્ય આદિની અપેક્ષા નથી. આત્માના જ્ઞાનમાં [દેશકાલાદિના] નિયમાદિની અવસ્થા શી [હોય ?] ૫૨૯.

વ્યવહારની વસ્તુઓના જ્ઞાનમા પણ નિયમની અપેક્ષા નથી એમ કહે છે.–

घटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः कोऽन्वपेक्ष्यते ।
विनाप्रमाणसुष्ठुत्वं यस्मिन्सति पदार्थधीः ॥५३०॥

આ ઘડો [છે] એમ જાણવાને, જેના હોવાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય [એવા નેત્રાદિરૂપ] પ્રમાણના નિર્દોષપણાવિના, [દેશકાલાદિના] નિયમની કોણ અપેક્ષા કરે છે ? ૫૩૦.

આત્માના જ્ઞાનમાટે પણ એમજ છે એમ કહે છે:–

अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ।
न देशं नापि वा कालं न शुद्धिं वाऽप्यपेक्षते ॥५३१॥

આ આત્મા નિત્યસિદ્ધ [છે. અંતઃકરણની અત્યંત પવિત્રતા તથા શ્રીસદ્‌ગુરુના ઉપદેશરૂપ નિર્દોષ] પ્રમાણના હોવાથી [તે] અનુભવનો વિષય થાય છે. [આત્માનો અનુભવ] દેશની અપેક્ષા કરતો નથી, અથવા કાલની પણ [અપેક્ષા કરતો] નથી, કિંવા [શરીરની] શુદ્ધિની પણ [અપેક્ષા કરતો] નથી. ૫૩૧.

આત્માનું જ્ઞાન દેશકાલાદિની અપેક્ષા કરતું નથી આ વાત લૌકિક દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે –

देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ।
तद्वद्ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् ॥५३२॥

[જેમ] હું દેવદત્ત [છું] એવું આ જ્ઞાન [દેશકાલાદિની] અપેક્ષાવિનાનું [છે,] તેમ આ બ્રહ્મવેત્તાનું 'હું બ્રહ્મ [છું,]' આ જ્ઞાન પણ [દેશકાલાદિની અપેક્ષાવિનાનું છે.] ૫૩૨.

આ આત્માને અન્ય પ્રકાશી શકે નહિ એમ જણાવે છે–

भानुनेव जगत्सर्वं भासते यस्य तेजसा ।
अनात्मकमसत्तुच्छं किं नु तस्यावभासकम् ॥५३३॥

જેમ સૂર્યવડે સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે, [તેમ] જેના તેજવડે (જ્ઞાનસ્વભાવવડે) જડ, અસત્ [ને] તુચ્છ [એવું સર્વ દૃશ્ય પ્રતીત થાય છે, તે દૃશ્ય] શું તેનું (આત્માનું) પ્રકાશક [હોઈ શકે? નજ હોઈ શકે.] ૫૩૩.

वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ।
येनार्थवन्ति तं किं नु विज्ञातारं प्रकाशयेत् ॥५३४॥

[ઋગ્આદિ ચાર] વેદો, [ન્યાયાદિ ૧૪] શાસ્ત્રો, [બ્રાહ્માદિ અઢાર] પુરાણો, [અને] સઘળાં પ્રાણીઓ પણ જેનાવડે (જે વિજ્ઞાતારૂપ આત્માવડે) અર્થવાળાં (પોતાનો અર્થ પ્રતિપાદન કરવામાં ને કહેલો અર્થ જાણવામાં સમર્થ) [થાય છે,] તે વિજ્ઞાતાને કોણ પ્રકાશે? ૫૩૪.

આત્માનું સ્વરૂપ તથા તેને જાણનારાનું શ્રેષ્ઠપણું કહે છે–

एष स्वयंज्योतिरनन्तशक्तिरात्माऽप्रमेयः सकलानुभूतिः ।
यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्धो, जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥५३५॥

આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ, અનંત સામર્થ્યવાળો, [પ્ર
ક્ષાદિ] પ્રમાણુનો અવિષય, [ને] સર્વના અનુભવરૂપ [છે.
જેને અનુભવીનેજ [અવિદ્યા ને અવિદ્યાના કાર્યરૂપ] બંધ
મોકળો થયેલો આ સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેત્તા ઉત્કૃષ્ટપણે રહે છે. ૫૩

બ્રહ્મવેત્તા કેવી રીતે ઉત્કૃષ્ટપણે રહે છે તે જણાવે છેઃ-

न खिद्यते नो विषयैः प्रमोदते, न सज्जते नापि विरज्यते च
स्वस्मिन्सदा क्रीडति नन्दति स्वयं, निरन्तरानन्दरसेन तृप्तः

અખંડાનંદરૂપ અમૃતવડે તૃપ્ત [થયેલો બ્રહ્મવેત્તા પ્રતિ
કૂલ પ્રસંગમાં] ખેદ પામતો નથી, [અનુકૂલ] વિષયોવડે પ્રસ
થતો નથી, [સુખનાં સાધનોમાં] આસક્ત થતો નથી, અ
[દુઃખનાં સાધનોથી] ઉદ્વેગ પણ પામતો નથી, સર્વદા આત્મામ
ક્રીડા કરે છે, [તથા આત્મામાંજ] પોતે આનંદ અનુભવે છે. ૫૩૬

क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ।
तथैव विद्वान् रमते निर्ममो निरहं सुखी ॥ ५३७ ॥

[જેમ] બાલક ભૂખને [તથા ટાઢતડકા આદિવડે થતી
શરીરની પીડાને ભૂલી જઇને [રમવાની] વસ્તુઓની [સાથે
રમે છે, તેમજ મમતારહિત, અહંકારરહિત [ને] સુખી બ્રહ્મવેત્તા
[ભૂખને તથા શરીરની પીડાને ભૂલી જઇને બ્રહ્મરૂપ વસ્તુની
સાથે પોતાની પવિત્ર ને એકાગ્ર વૃત્તિવડે] રમે છે. ૫૩૭.

चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्षमशनं पानं सरिद्वारिषु,
स्वातन्त्र्येण निरंकुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशाने वने ।
वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वाऽस्तु शय्या मही,
संचारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि ॥५३८

બ્રહ્મવેત્તાને ચિંતાથી રહિત [ને] દીનતાથી રહિત ભિક્ષાથી મળેલું ભોજન [છે,] નદીના જળનું પાન [છે,] સ્વતંત્રપણાવડે પરાધીનતારહિત ભયવિનાની સ્થિતિ [છે, વૈરાગ્યને સર્વદા દૃઢ રાખનાર] મસાણમાં (મસાણની પાસેના સ્થાનમાં) [અથવા પવિત્ર ને મનુષ્યરહિત] વનમાં નિદ્રા [કરવાનું છે,] ધોવા ને સૂકાવવા આદિથી રહિત દિશારૂપ અથવા [વલ્કલ કે સામાન્ય] વસ્ત્ર છે, પૃથિવીપર શય્યા [છે, વેદાંતરૂપ શેરીઓમાં ભ્રમણ [છે, ને અવિદ્યાથી] પર બ્રહ્મમાં રમત [છે.] ૫૩૮.

विमानमालक्ष्य शरीरमेतद्भुनक्त्यशेषान्विषयानुपस्थितान् ।
परेच्छया बालवदात्मवेत्ता, योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुषक्तबाह्यः ॥

જે આત્મજ્ઞાની (આત્મમનન) અપ્રકટ ચિહ્નવાળો [ને] બહારના વિષયોમાં આસક્તિવિનાનો [છે, તે] અભિમાનવિના આ શરીરને ધારણ કરીને [પ્રારબ્ધથી] પ્રાપ્ત થયેલા [અન્નજળાદિ] સર્વ વિષયોને બાળકની પેઠે પરેચ્છાવડે ભોગવે છે. ૫૩૯.

दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा, त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः
उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा, पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् ॥

ચૈતન્યરૂપ આકાશમાં રહેલો [બ્રહ્મવેત્તા] વસ્ત્રવિના, અથવા [પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા] વસ્ત્રસહિત, કિંવા [ઝાડની] છાલરૂપ વસ્ત્રસહિત [મનુષ્યોથી દૂર રહેવામાટે] ગાંડાની પેઠે, અથવા [બ્રહ્મવેત્તાઓના સમાગમમાં] બાળકની પેઠે, અથવા [લોકોમાં પ્રસિદ્ધ ન થવામાટે] પિશાચની પેઠે [આ] પૃથ્વી

પર વિચરે છે. ૫૪૦.

कामान्निष्कामरूपी संश्चरत्येकचरो मुनिः ।
स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्वात्मना स्थितः ॥५४१॥

એકલો ફરનાર, આત્મસ્વરૂપવડેજ સર્વદા તૃપ્ત થયેલો, [ને] પોતાની મેળે સર્વરૂપે રહેલો મનનશીલ [બ્રહ્મવેત્તા] કામનારહિત થઇને વિષયોને ભોગવે છે. ૫૪૧.

क्वचिन्मूढो विद्वान्क्वचिदपि महाराजविभवः,
क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारकलितः ।
क्वचित्पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदित-
श्चरत्येवं प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः ॥ ५४२ ॥

બ્રહ્મવેત્તા કોઇ ઠેકાણે [મૂર્ખોની દૃષ્ટિએ] મૂઢજેવા, વળી કોઇ ઠેકાણે [વિવેકી રાજાએ કે ધનાઢ્યે મહાપૂજન કરવાથી] મહારાજાના જેવા વૈભવવાળા, કોઇ ઠેકાણે [દેશોમાં] ભ્રમણ કરતા, [કોઇ ઠેકાણે] પ્રિયદર્શનવાળા, કોઇ ઠેકાણે અજગરના જેવી રીત રાખીને રહેનારા, કોઇ ઠેકાણે [જિજ્ઞાસુઓવડે] સત્કાર પામેલા, કોઇ ઠેકાણે [દુર્જનોવડે] અપમાન પામેલા, [ને] કોઇ ઠેકાણે જાણવામાં ન આવે એમ વિચરે છે, એવી રીતે [તેમનો બાહ્યવ્યવહાર અનેક પ્રકારનો છતાં પણ તે] બ્રહ્મવેત્તા [પોતાના અંતઃકરણમાં] નિરંતર પરમાનંદવડે સુખી [રહે છે.] ૫૪૨.

निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः ।
नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः ॥ ५४३ ॥

[બ્રહ્મવેત્તા] ધનરહિત છતાં પણ [આત્મરૂપ ધનથી] સર્વદા સંતોષવાળા [રહે છે, સજાતીય] સાહાય્ય નહિ કરનાર છતાં પણ [વિવેકાદિરૂપ] મોટા બળવાળા [છે, બહારના ભોગોને] નહિ ભોગવતા છતાં પણ [આત્માન દના અનુભવવડે] સર્વદા તૃપ્ત [રહે છે, ને તેમના] સમાન કોઇ નહિ છતાં પણ [શત્રુમિત્રમાં] સરખી દૃષ્ટિવાળા [રહે છે.] ૫૪૩.

अपि कुर्वन्नकुर्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि ।
शरीर्यप्यशरीर्येष परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः ॥ ५४४ ॥

આ [બ્રહ્મવેત્તા અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ કર્મ] છતાં પણ કરતા [પોતાની દૃષ્ટિએ કર્મ] નહિ કરનારા [છે. અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ] ફ્લને ભોગવનારા છતાં પણ [પોતાની દૃષ્ટિએ] અભોક્તા [છે, અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ] શરીરવાળા છતાં પણ [પોતાની દૃષ્ટિએ] શરીરવિનાના [છે,] અને [અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ] એકદેશમાં રહેનારા છતાં પણ [પોતાની દૃષ્ટિએ] સર્વવ્યાપક [છે.] ૫૪૪.

अशरीरं सदा सन्तमिमं ब्रह्मविदं क्वचित् ।
प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभे ॥ ५४५ ॥

સર્વદા શરીરના અભિમાનરહિત રહેતા આ બ્રહ્મવેત્તાને કદીપણ પુણ્યપાપ તેમજ સુખદુઃખ પણ સ્પર્શ કરતાં નથી. ૫૪૫.

સ્થૂલશરીરાદિના અભિમાનવાળાને પુણ્યપાપાદિનો સંબંધ થાય છે, પણ તેના અભિમાનવિનાના જ્ઞાનીને પુણ્યપાપાદિનો સ્પર્શ થતો નથી એમ કહે છેઃ-

**स्थूलादिसम्बन्धवतोऽभिमानिनः, सुखं च दुःखं च शुभाशु
विध्वस्तबन्धस्य सदात्मनो मुनेः, कुतः शुभं वाऽप्यशुभं फलं**

સ્થૂલશરીરાદિના સંબંધવાળા અભિમાનીને પુણ્યપ
તથા સુખ ને દુઃખનો [સંબંધ થાય છે, પણ] જેના [અ
માનરૂપ] બંધનો નાશ થયો છે એવા બ્રહ્મરૂપ મુનિને પુ
અથવા પાપ તથા [તેનું] ફલ [સુખદુઃખ] ક્યાં
[સંભવે ?] ૫૪૬.

અજ્ઞાનીઓ ભ્રાન્તિવડે દેહાભિમાનવિનાના જીવન્મુક્તને દેહ
માને છે એમ નીચેના બે શ્લોકવડે દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે-

तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनैः ।
ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् ॥ ५४७ ॥
तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
पश्यन्ति देहवन्मूढाः शरीराभासदर्शनात् ॥ ५४८ ॥

જેમ [સ્વચ્છ સૂર્યરૂપ] વસ્તુનું સ્વરૂપ નહિ જાણીને
[અજ્ઞાની] મનુષ્યોવડે નહિ ઘેરાયેલો સૂર્ય પણ ઘેરાયેલો
જણાવાથી ભ્રાન્તિવડે [તે] રાહુથી ઘેરાયેલો છે એમ કહેવાય છે,
તેમ અજ્ઞાનીઓ દેહાદિ બંધથી અત્યંતરહિત ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તાને
[તેમના] સ્થૂલશરીરના આભાસ જણાવાથી [પોતાના જેવા]
દેહવાળા જુએ છે. ૫૪૭-૫૪૮.

સ્થૂલશરીરમાં અહંતામમતાવિના પણ પોતાના જે નિદ્રા
આદિના પ્રારબ્ધના બલથી તેમના શરીરની ક્રિયા થતી રહે
છે એમ જણાવે છે:-

अहिर्निर्ल्वयनीं वाऽयं मुक्त्वा देहं तु तिष्ठति ।
इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किञ्चित्प्राणवायुना ॥५४९॥

જેમ સાપ ઉપલચાને (કાંચળીને) મૂકી દઇને રહે છે, તેમ આ (બ્રહ્મવેત્તા) સ્થૂલશરીરને (સ્થૂલશરીરમાં રહેલી અહંતામમતાને) [મૂકી દઇને રહે છે, પ્રાણવાયુવડે તેમનું સ્થૂલશરીર અહિંતહિં કાંઇ ક્રિયા કરતું પ્રતીત થાય છે.] ૫૪૯.

स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।
दैवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु ॥ ५५० ॥

જેમ [નદીના] પ્રવાહવડે લાકડું નીચા ને ઉંચા સ્થલમાં લઇ જવાય છે, [તેમ] પ્રારબ્ધવડે [જીવન્મુક્તનું] સ્થૂલશરીર સમયને અનુસરીને [અન્નપાનાદિના] ઉપભોગમાં લઇ જવાય છે. ૫૫૦.

प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभिः,
संसारिवच्चरति भुक्तिषु मुक्तदेहः ।
सिद्धः स्वयं वसति साक्षिवदत्र तूष्णीं,
चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्यः ॥ ५५१ ॥

જીવન્મુક્તનું સ્થૂલશરીર પ્રારબ્ધકર્મેજ કલ્પેલી વાસનાઓવડે અજ્ઞાનીઓની પેઠે [અન્નપાનાદિના] ભોગોમાં [અભિમાનવિના] પ્રવૃત્ત થાય છે. જીવન્મુક્ત પોતે અહિં (સ્થૂલદેહમાં) ચાકડાના મૂલની પેઠે સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત [અને] સાક્ષીની પેઠે મૌન રહે છે. ૫૫૧.

તે જીવન્મુક્તના સાક્ષીપણાનું વર્ણન કરે છે—

नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियुङ्क्त एष,
नैवापयुङ्क्त उपदर्शनलक्षणस्थः ।
नैव क्रियाफलमपीषदवेक्षते स,
स्वानन्दसान्द्ररसपानसुमत्तचित्तः ॥५५२॥

આ તટસ્થસ્વરૂપમાં સ્થિત થયેલા [ને] નિજાનંદરૂપ ઘાટા અમૃતના પાનવડે ઉન્મત્ત અંતઃકરણવાળા [જીવન્મુક્ત પોતાની] ઇંદ્રિયોને [રાગપૂર્વક] વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરતા નથીજ, [અને] તે [તેમની] ક્રિયાના [સુખદુઃખરૂપ] ફલને લેશ પણ જોતા નથી. ૫૫૨.

સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેત્તાનો મહિમા બે શ્લોકોવડે કહે છે—

लक्ष्यालक्ष्यगतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्केवलात्मना ।
शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ॥५५३॥

નિર્ગુણનો ને સગુણનો [અથવા આત્માનો ને જડનો] વિચાર ત્યજી દઇને જે અદ્વૈતરૂપે સ્થિત થાય છે, આ સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેત્તા પોતે સાક્ષાત્ શિવજ [છે.] ૫૫૩.

जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ।
उपाधिनाशाद् ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति निर्मलम् ॥५५४॥

સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેત્તા જીવતાંજ સર્વદા મુક્ત [ને] કૃતાર્થ [છે, તે] બ્રહ્મજ છતાં [ત્રણ શરીરરૂપ] ઉપાધિના નાશથી અદ્વય બ્રહ્મમાં સ્થિત થાય છે. ૫૫૪.

शैलूषो वेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् ।
तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः सदा ब्रह्मैव नापरः ॥५५५॥

જેમ ભવાયો [પોતે] કાઢેલા [સ્ત્રી આદિના] વેષના

સદ્‌ભાવમાં ને [તેના] અભાવમાં પુરુષજ [છે,] તેમજ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં એ સર્વદા બ્રહ્મજ [છે, તેથી] ભિન્ન [શરીરાદિરૂપ] નથી. ૫૫૫.

જ્ઞાનીને સ્થૂલશરીરના ત્યાગમાં દેશાદિની અપેક્ષા નથી એમ નીચેના બે શ્લોકવડે જણાવે છે -

यत्र क्वापि विशीर्णं पर्णमिव तरोर्वपुः पततात् ।
ब्रह्मीभूतस्य यतेः प्रागेव हि तच्चिदग्निना दग्धम् ॥ ५५६ ॥

બ્રહ્મરૂપ થયેલા યોગીનું શરીર ઝાડથી ખરી ગયેલા પાંદડાની પેઠે ગમે ત્યાં (ગમે તે દેશમાં ને ગમે તે સમયમાં) પડે, [તેમાં તેમને કાંઇ હાનિલાભ નથી, તેમના શરીરને દાહસંસ્કારની પણ અગત્ય નથી,] કેમકે તે [શરીર] પૂર્વેજ ચેતનરૂપ અગ્નિવડે દાહ પામેલું [છે.] ૫૫૬.

सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुनेः, पूर्णाद्वयानन्दमयात्मना सदा ।
न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा त्वङ्मांसविट्पिण्डविसर्जनाय ॥ ५५७ ॥

સદ્‌રૂપ બ્રહ્મમાં પૂર્ણ, અદ્વૈત ને આનંદમયરૂપે સર્વદા રહેનાર જ્ઞાનીને ચામડી, માંસ ને વિષ્ઠારૂપ સ્થૂલશરીરના ત્યાગમાટે યોગ્ય દેશકાલાદિની અપેક્ષા નથી. ૫૫૭.

મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે —

देहस्य मोक्षो नो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः ।
अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः ॥ ५५८ ॥

શરીરનો ત્યાગ મોક્ષ નથી, [તથા] દંડનો [ને] કમંડળનો [ત્યાગ પણ મોક્ષ નથી,] અવિદ્યારૂપ હૃદયની ગ્રંથિની

निवृत्ति જેથી મોક્ષ [છે,] તેથી [મોક્ષમાં દેશકાલાદિની અપે
નથી.] ૫૫૮.

સ્થૂલશરીરના પડવાની સાથે આત્માને કાંઈ સંબંધ નથી તે
દૃષ્ટાંત આપે છે:—

कुल्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे ।
पर्णं पतति चेत्तेन तरोः किं नु शुभाशुभम् ॥ ५५९ ॥

જો વહેળામાં, અથવા નદીમાં, કિંવા શિવમંદિરમાં
ચોટામાં [ઝાડપરથી ખરી પડેલું] પાંદડું પડે [તો] તેથ
ઝાડને શું સારું કે નઠારું [થાય છે ?] ૫૫૯.

શરીરાદિના નાશથી આત્માનો નાશ થતો નથી એમ દૃ
આપીને સમજાવે છે —

पत्रस्य पुष्पस्य फलस्य नाशवद्देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः ।
नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्यानन्दाकृतेर्वृक्षवदस्ति चैषः ॥५६

પાંદડાંના, ફૂલના ને ફળના નાશની પેઠે સ્થૂલશરીર, ઇંદ્રિયો
પ્રાણ ને બુદ્ધિનો વિનાશ [થાય છે,] સદ્રૂપ [ને] આનંદરૂ
પોતાના આત્માનો [વિનાશ] નથીજ [થતો,] પણ આ [આત્મા]
વૃક્ષની પેઠે [નાશ પામ્યા વિના] રહે છે. ૫૬૦.

આત્માની ઉપાધિના નાશવડે ઉપાધિવાળા આત્માનો નાશ કહે
મનાય, પણ નિરુપાધિક આત્માનો નાશ થતો નથી એમ કહે છે:—

प्रज्ञानघन इत्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम् ।
अनूद्यौपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम् ॥५६१॥

[આત્માના] અવિનાશીપણાને સૂચવનારું પ્રજ્ઞાનઘન

એવું આત્માનું સ્વરૂપ કહીને ઉપાધિવાળાનોજ [શ્રુતિઓ] વિનાશ કહે છે, [ઉપાધિરહિતનો નહિ.] ૫૬૧.

શ્રુતિ પોતેજ આત્માનું અવિનાશીપણું કહે છે એમ જણાવે છે:–

अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतिरात्मनः ।
प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु ॥५६२॥

" अविनाशी वा अरेऽयमात्मा " (અરે મૈત્રેયિ! આ આત્મા અવિનાશીજ છે,) આ શ્રુતિ [દેહાદિ] વિકારવાળા [પદાર્થોનો] વિનાશ થયા છતાં આત્માનું અવિનાશીપણું કહે છે. ૫૬૨.

જ્ઞાનાગ્નિવડે ભસ્મીભૂત થઈ ગયેલા પદાર્થો અભાવ પામીને બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે:–

पाषाणवृक्षतृणधान्यकटांबराद्या
दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव ।
देहेन्द्रियासुमनआदिसमस्तदृश्यं
ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् ॥ ५६३ ॥

જેમ પથ્થર, ઝાડ, ખડ, ધાન્ય ને લુગડું આદિ બળ્યાં [છતાં] માટીજ થાય છે, તેમજ સ્થૂલશરીર, ઈંદ્રિયો, પ્રાણ ને મન આદિ સર્વ દૃશ્ય જ્ઞાનાગ્નિવડે બળેલું [છતું–મિથ્યા નક્કી થયું છતું] બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૫૬૩.

આ સર્વ જગત્ આત્મામાં વિલીન થાય છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે–

विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि ।
तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते ॥ ५६४ ॥

જેમ [સૂર્યના પ્રકાશથી] વિલક્ષણ અંધારું [સૂર્યનો ઉદય થયે] સૂર્યના પ્રકાશમા લીન થાય છે, તેમજ [બ્રહ્મથી વિલક્ષણ] સર્વ જગત્ [જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયે] બ્રહ્મમાં અત્યંત લીન થાય છે. ૫૬૪.

દેહાદિ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થવાથી બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મરૂપ થાય છે એમ ઉદાહરણ આપીને કહે છે:—

घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् ।
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्वयम् ॥ ५६५ ॥

જેમ ઘડો નાશ પામવાથી [તેની અંતર રહેલું] આકાશ સ્પષ્ટ રીતે આકાશજ થાય છે, તેમજ [દેહાદિ] ઉપાધિનો વિલય થવાથી બ્રહ્મવેત્તા પોતે બ્રહ્મજ [થાય છે.] ૫૬૫.

આત્માને જાણનાર આત્મરૂપ થઇ જાય છે એમ ઉદાહરણો આપીને સમજાવે છે:—

क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले ।
संयुक्तमेकतां याति तथाऽऽत्मन्यात्मविन्मुनिः ॥ ५६६ ॥

જેમ દૂધમાં નાંખેલું દૂધ, તેલમાં [નાંખેલું] તેલ, [ને] જલમાં [નાંખેલું] જલ મળી જઇને એકપણાને પામે છે, તેમ આત્માને જાણનાર મુનિ આત્મામાં [એકપણાને પામે છે.] ૫૬૬.

વિદેહકૈવલ્યને પામેલ જ્ઞાનીને પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહે છે:—

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् ।
ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्तते पुनः ॥ ५६७ ॥

આ જ્ઞાની એવી રીતે સન્માત્રપણારૂપ વિદેહકૈવલ્યને [એટલે] અખંડિત બ્રહ્મભાવને પામીને પુનઃ [સંસારમાં] ભમતો નથી. ૫૬૭.

બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મરૂપ થયેલા હોવાથી તેમને પુનર્જન્મનો સંભવ નથી એમ કહે છે—

सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः ।
अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत उद्भवः ॥ ५६८ ॥

બ્રહ્મ ને આત્માના એકપણાના અનુભવથી અવિદ્યાદિ [ત્રણે] શરીરો દાહ (બાધ) પામી ગયાં છે એવા આ [બ્રહ્મવેત્તા]ના બ્રહ્મસ્વરૂપપણાથી [તે] બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી [સંભવે ?] ૫૬૮.

બંધ ને મોક્ષ આત્મામાં નથી એમ દૃષ્ટાંત આપીને કહે છેઃ—

मायाकॢप्तौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः ।
यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ ॥ ५६९ ॥

બંધ ને મોક્ષ અવિદ્યાએ કલ્પેલા [છે,] વસ્તુતાએ [તે બંને] પોતાના આત્મામાં નથી. જેમ ક્રિયારહિત દોરડીમાં [પ્રાતિભાસિક] સર્પની પ્રતીતિ ને નિવૃત્તિ [જણાય છે, તેમ અવિકારી આત્મામાં બંધ ને તેની નિવૃત્તિ જણાય છે.] ૫૬૯.

બ્રહ્મને આવરણનો અભાવ હોવાથી બંધ તથા મોક્ષ મિથ્યા છે એમ કહે છેઃ—

आवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे ।
नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनावृतम् ॥
यद्यस्त्यद्वैतहानिः स्याद्द्वैतं नो सहते श्रुतिः ॥

[શુદ્ધબ્રહ્મને] આવરણ હોવાથી ને આવરણ નહિ હ
બંધ ને મોક્ષ કહેવાયોગ્ય [થાય, પણ] અન્ય[વસ્તુ]ના અ
[શુદ્ધ]બ્રહ્મને કોઇ આવરણ નથી, [તેથી તે] આવ
રહિત [છે, આવરણથી રહિત હોવાથી તેના મોક્ષનો પણ
છે.] જો [શુદ્ધબ્રહ્મથી ભિન્ન કાંઇ] છે [એમ કહો તો] અ
હાનિ થાય છે, [અને એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે એમ કહેન
શ્રુતિ દ્વૈતને સહન કરતી નથી. ૫૭૦.

સિદ્ધ થયેના અર્થનું દૃષ્ટાન્તસહિત નિરૂપણ કરે છે —

बन्धं च मोक्षं च मृषैव मूढा, बुद्धेर्गुणं वस्तुनि कल्पय
दृगावृतिं मेघकृतां यथा रवौ, यतोऽद्वयासङ्गचिदेकमक्षरम्

જેમ અવિવેકીઓ વાદળાંએ કરેલા નેત્રના આવર
[સ્વયંપ્રકાશ] સૂર્યમાં [મિથ્યા] કલ્પે છે, [તેમ અવિવેકી
અવિદ્યાના કાર્યરૂપ] બુદ્ધિના ગુણ બંધ તથા મોક્ષને [આ
આત્મામાં મિથ્યાજ [કલ્પે છે] જેથી આ અવિનાશી, અ
અસંગ ને ઘનરૂપ [છે, તેથી તેમાં બંધમોક્ષનો સં
નથી.] ૫૭૧.

આત્મજ્ઞાન થયા પહેલાં આત્માને બંધ હતો, ને આત્મ
થવાથી તે બંધની નિવૃત્તિ થઇ, એમ જે મોક્ષમાં મનાય છે
વાસ્તવિક નથી એમ કહે છે —

अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि ।
बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः ॥५७२॥

આત્મામાં [જ્ઞાન થયા પહેલાં બંધ] છે આવી જે પ્રતીતિ [છે,] અને [જ્ઞાન થયા પછી આત્મામાં બંધ] નથી આવી [જે પ્રતીતિ છે,] આ બંને ગુણો બુદ્ધિનાજ [છે,] પણ સત્ય આત્માના નથી. ૫૭૨.

બંધમોક્ષની કલ્પના આત્મામાં સંભવતી નથી એમ પુન ઉપદેશ કરે છે—

अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि ।
निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरंजने ।
अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत्कल्पना कुतः ॥५७३॥

આથી તે બંધમોક્ષ અવિદ્યાવડે [આત્મામાં] કલ્પાયેલા [છે,] અને [વસ્તુતાએ] આત્મામાં નથી. નિરવયવ, ક્રિયારહિત, શાંત, (રાગદ્વેષરહિત,) નિર્દોષ, નિરાવરણ, અદ્વિતીય [ને અવિનાશી] પર આત્મામાં આકાશની પેઠે [બંધમોક્ષની] કલ્પના ક્યાંથી [સંભવે ?] ૫૭૩.

હવે વાસ્તવિક સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે:—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥५७४॥

[અહિં કોઇ વસ્તુની] ઉત્પત્તિ નથી, [કોઇ વસ્તુનો] નાશ નથી, બંધ નથી, [બંધની નિવૃત્તિમાટે પ્રયત્ન કરનારો]

अत्यासन्नसुधाम्बुधिं सुखकरं ब्रह्माद्वयं दर्शय-
न्त्येषा शङ्करभारती विजयते निर्वाणसन्दायिनी ॥५८०॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितः
श्रीविवेकचूडामणिः संपूर्णः ॥ १६ ॥

સંસારરૂપ માર્ગમાં [ત્રિવિધ] તાપરૂપ સૂર્યનાં કિરણોથી ઉપજેલા દાહની પીડાથી ખેદ પામેલા, [અને] જલની અભિલાષાવડે ભ્રાંતિથી [વિષયરૂપ] જલરહિત ભૂમિમાં પરિભ્રમણ કરનારાને અત્યંત સમીપમાં સુખ કરનાર અદ્વૈતબ્રહ્મરૂપ અમૃતના સાગરને દેખાડતી પરમશાંતિ આપનારી આ શ્રીશંકરની વાણી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ૫૮૦.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીવિવેકચૂડામણિનામના પ્રકરણગ્રંથરૂપ સોળમા રત્નની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતી ભાષાની ટીકા પૂરી થઈ. ૧૬.

ॐ

॥ श्रीशतश्लोकी ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત.

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા.

દોહરો.

બ્રહ્મસ્થિતનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ–પાય;
શતશ્લોકીની આ ટીકા, ગુર્જર–ગિરા લખાય. ૧

આ ગ્રંથમાં મંગલાચરણના પહેલા શ્લોકઉપરાંત બીજા સો
શ્લોકો હોવાથી આ ગ્રંથનું નામ શતશ્લોકી રાખવામાં આવ્યું છે.
આ ગ્રંથનું અન્ય નામ વેદાંતકેસરી (ઉપનિષદ્‌ના સિદ્ધાંતરૂપ સિંહ)
છે. આ ગ્રંથના બધા શ્લોકો સ્રગ્ધરાછંદરૂપ છે. ઉપનિષદો, ભગવદ્-
ગીતા ને બ્રહ્મસૂત્રના બહુ ઉપયોગી સારરૂપ આ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથમાં
પાંસઠમા શ્લોકસુધી આત્માના તથા બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ, તેની
પ્રાપ્તિનાં સાધનો, અને તેને લગતા કેટલાક પ્રસંગો છે, પાંસઠમા
શ્લોકથી ચમોતેરમા શ્લોકસુધી આનંદમયકોશને લગતું નિરૂપણ છે,
ચમ્મોતેરમા શ્લોકથી બ્યાશીમા શ્લોકસુધી જગતના મિથ્યાપણાનું
નિરૂપણ છે, અને બ્યાશીમા શ્લોકથી એક સો ને એકમા શ્લોકસુધી
કર્મનું, પ્રાણનું, આત્મસ્વરૂપનું ને જીવન્મુક્તના સંબંધનું વર્ણન છે.
શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ ને પરમકારુણિક સદ્ગુરુના અદ્ભુત ઉપદેશવિના

અધિકારી મનુષ્ય સર્વ દુઃખરહિત પરમાનન્દને પ્રાપ્ત કરી શકે ન
આવા પરમસમર્થ સદ્‌ગુરુનો મહિમા સમજ્યા વિના જિજ્ઞાસુઓ
તેઓશ્રીમાં પરમપ્રેમ પ્રકટે નહિ, તેઓશ્રીમાં પરમપ્રેમ પ્રકટ્યા વિ
તેઓ તેઓશ્રીની સેવા ને તેઓશ્રીના ઉપદેશનું શ્રવણાદિ પરમાદર
કરી શકે નહિ, અને તે બંનેને અભાવે તેઓ કૃતાર્થ થઇ શકે ન
માટે આચાર્યભગવાન્ જિજ્ઞાસુઓઉપર પરમકૃપા કરી નીચેના
શ્લોકમાં શ્રીસદ્‌ગુરુના મહિમાનું પોતાની સર્વોત્તમ વાણીવડે વર્
કરે છે—

दृष्टांतो नैव दृष्टस्त्रिभुवनजठरे सद्गुरोर्ज्ञानदातुः
स्पर्शश्चेत्तत्र कल्प्यः स नयति यदहो स्वर्णतामश्मसारम्
न स्पर्शत्वं तथापि श्रितचरणयुगे सद्गुरुः स्वीयशिष्ये,
स्वीयं साम्यं विधत्ते भवति निरुपमस्तेन वालौकिकोऽपि

[આત્માથી અભિન્ન પ્રકાશના] જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર
શ્રીસદ્‌ગુરુનું દૃષ્ટાંત ત્રણ લોકની અંતર [ક્યાંઇ પણ] જોવ
નથીજ; જો તેઓશ્રીમાં સ્પર્શમણિનું [દૃષ્ટાંત] કલ્પીએ [તો તે
દૃષ્ટાંત સંભવે નહિ, કેમકે] તે [સ્પર્શમણિ–પારસમણિ] લોઢાને
સુવર્ણપણાને પમાડે છે, જે આશ્ચર્યરૂપ [છે,] તોપણ [તે
લોઢાને] સ્પર્શમણિપણાને [પમાડતો] નથી, [અને] શ્રીસદ્‌ગુરુ
[તો પોતાનાં] બંને ચરણકમળનો આશ્રય કરેલા પોતાના શિષ્યમાં
પોતાનું સમપણું ધારણ કરે છે, [અર્થાત્ તેને પોતાના જેવો
કરે છે,] તેવડે [તેઓશ્રી] ઉપમારહિત અથવા [પ્રકાશરૂપ
હોવાથી] અલૌકિકજ [છે.] ૧.

यद्वन्मुख्यचन्दनवृक्षप्रसृतपरिमलेनाभितोऽन्येऽपि वृक्षाः,
स्थास्यत्सौगन्ध्यभाजोऽप्यतनुतनुभृतां तापमुन्मूलयन्ति ।
आचार्याल्लब्धबोधा अपि विधिवशतः सन्निधौ संस्थितानाम्,
त्रेधा तापं च पापं सकरुणहृदयाः स्वोक्तिभिः क्षालयन्ति ॥ २ ॥

જેમ મુખ્ય ચંદનના વૃક્ષમાંથી ફેલાયેલા સુગંધવડે આસપાસનાં અન્ય વૃક્ષો પણ સ્થાયી સુગંધવાળાં [થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ,] પણ [તેઓ] શરીરરહિત ને શરીરવાળાંના [એક] તાપને નિર્મૂલ કરે છે, [તેમ] સદ્‌ગુરુથી જ્ઞાન પામેલા [ને] કરુણાયુક્ત હૃદયવાળા [શિષ્યો] પણ પ્રારબ્ધને લીધે [પોતાની] સમીપમા રહેલાના ત્રણ પ્રકારના તાપને ને [ત્રણ પ્રકારનાં] પાપને પોતાનાં વચનોવડે ધોઇ નાંખે છે, [તેથી મુખ્યચંદનના કરતાં પણ શ્રીસદ્‌ગુરુ શ્રેષ્ઠ છે.] ૨.

હવે જડ તથા ચેતનની પ્રતીતિનું નિરૂપણ કરે છે -

आत्मानात्मप्रतीतिः प्रथममभिहिता सत्यमिथ्यात्वयोगात्,
द्वेधा ब्रह्मप्रतीतिर्निगमनिगदिता स्वानुभूत्योपपत्त्या ।
आद्या देहानुबन्धाद्भवति तदपरा सा च सर्वात्मकत्वा-
दादौ ब्रह्माहमस्मीत्यनुभव उदिते खल्विदं ब्रह्म पश्चात् ॥ ३ ॥

પ્રથમ (આત્માના વિચારના આરંભમાં) સત્યપણા ને મિથ્યાપણાના સંબંધથી આત્મા ને જડનું જ્ઞાન [વેદમાં] કહેલું છે. સ્વાનુભવવડે [ને] યુક્તિવડે [એમ] બ્રહ્મની પ્રતીતિ બે પ્રકારની વેદમાં કહી છે. [તેમાં] પહેલી [પ્રતીતિ] દેહના સંબંધથી થાય છે, અને તેથી ભિન્ન તે [બીજી પ્રતીતિ] સર્વા-

ત્મકપણાથી [થાય છે.] પ્રથમ બ્રહ્મ હું છું આવા અનુભવનો ઉદય થયા પછી નિશ્ચય આ [સર્વ] બ્રહ્મ [છે એવો બુદ્ધિરૂપે બ્રહ્મનો અનુભવ ઉદય થાય છે.] ૩.

સ્થૂલશરીર તથા આત્માના ભેદનું નિરૂપણ કરે છે—

आत्मा चिद्वित्सुखात्मानुभवपरिचितः सर्वदेहादियंता,
सत्येवं मूढबुद्धिर्भजति ननु जनोऽनित्यदेहात्मबुद्धिं।
बाह्योऽस्थिस्नायुमज्जापलरुधिरवसाचर्ममेदोयुगंतर,
विण्मूत्रश्लेष्मपूर्णं स्वपरवपुरहो संविदित्वाऽपि भूयः ॥४॥

આત્મા [જાગ્રતમાં દેહાદિનો પ્રવર્તક હોવાથી] ચેતનરૂપ, [સ્વપ્નમાં તે વેલાનો પ્રપંચ પ્રકાશનાર હોવાથી] જ્ઞાનસ્વરૂપ, [ને સુષુપ્તિમાં] આનંદરૂપ [છે, એમ] અનુભવથી જ્ઞાત [છે, તથા તે] સર્વ શરીરાદિનો નિયંતા [છે.] નિશ્ચય એમ છતાં [પણ] મૂઢબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય અનિત્ય સ્થૂલશરીરમાં આત્માની બુદ્ધિ કરે છે [એ] આશ્ચર્ય [છે.] પોતાનું તથા અન્યનું સ્થૂલશરીર બહાર હાડકાં, સ્નાયુ, મજ્જા, માંસ, લોહી, માંસમાં રહેલી ચરબી, ચામડી ને ઉદરમાં રહેલી ચરબીથી યુક્ત [છે, તથા] અંતર વિષ્ઠા, મૂત્ર ને શ્લેષ્મથી ભરેલું [છે, એમ] સારી રીતે જાણીને પણ પુનઃ [સ્થૂલશરીરમાં આત્માની બુદ્ધિ કરે છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે.] ૪.

મૂઢબુદ્ધિવાળાને સ્થૂલશરીરમાં થતા અહંપણાના સંબંધમાં આશ્ચર્ય દેખાડીને હવે પોતાના તથા પરના માંસમય શરીરમાં થતા મારાપણાના સંબંધમાં આશ્ચર્ય દેખાડે છેઃ—

ક્રિયા આદિ પણ અંતઃકરણના છે, આત્માના નથી, એમ કહે છે –

एषो निष्क्रिय आत्मा मनस्यपि मनसा चाप्यमानेन सक्रिय-
स्तिष्ठन्नपि स्थ वपास हि तमनुगतं मन्यते चापपात्ता: ।
वस्त्रादयमानाहै: प्रचलति परितो धाव्यमानैस्तरङ्गैः
प्राक् पश्चादपि स्थिरं पयसमनुदिनैस्तै: प्रतीतैर्यथावत् ॥३०॥

એક [ને] ગ્રહણમાનપણાથી રહિત આત્મા ગ્રહણમાન થતા મનની [સાથે] ગમન કરતો જણાય છે, [અને તે] તેમાં (તે મનમાં) રહેલો [હલો] વળી [તેની] આગળ [તથા] પાછળ [પણ રહે છે.] તે અનુગતને (મનમાં રહેલા આત્માને) નેત્રાદિ નથીજ જાણતાં. જેમ જળ વાયુથી ઉપરેલા [ને] ચારે તરફ ડોલતા તરંગોની [સાથે] ચાલે છે, તેઓની અંતર, આગળ [ને] પાછળ [પણ] ને (જળ) રહેલું છે, તે [તરંગો] શાંત થવાથી [તે જળ] પૂર્વની પેઠે [સ્થિર પ્રતીત થાય છે, તેમ આત્મા પણ મનની ક્રિયાઓની સાથે ક્રિયા કરતો, ને મનની સ્થિરતામાં અક્રિય પ્રતીત થાય છે] ૩૦.

હવે જીવાત્મા અંતઃકરણની બહિર્મુખતાએ બહારના વિષયોમાં ભટકે છે એમ કહે છે—

एकाय सत्यमिष्ट पूर्वं मृगयति विषयानानुपूर्व्यतरात्मा,
आत्मा मे ध्यानयज्ञा या धनमुपचरणं कर्म कुर्वन्सदर्थम् ।
दैवेः प्राणापदांवैमहदपि मनुते नान्यरस्मादर्दाय-
न्वैक्रात्सोभस्यकृतको मृत इव विरमल्लेकहान्याऽदृष्टार्थः ॥३१॥

તે અંતરાત્મા પૂર્વે એકલો હતો. [પછી તે] મને મ્રી

પ્રાપ્ત થાય, [તથા મને] અજ્ઞાન, અને [નિર્બોધના ને કર્મના] સાધનરૂપ મન [પ્રાપ્ત થાય, આવી રીતે, અનુક્રમે વિષયોને ગોપી છે પ્રાણ [illegible] એવા [illegible] ને] તેને (વિષયોને) માટે કેમ કરતો [[illegible], [illegible]] [illegible], પણ આનાથી ચડિયાતો માનતો નથી તથા [તેમાના] એકના અલાભમાં પણ [પોતાને] અપૂર્ણ [માનીને] મુએલાના જેવો [થઈને] ચોંટી જાય છે, [તથા પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોમાના] એકની હાનિવડે [પોતાને] અધૂરાપણું [માને છે] ૨૧.

હવે નિર્મળ [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે તે અવિદ્યાની આવરણશક્તિને લીધે થાય છે તેના [illegible] અવિદ્યાની તે આવરણશક્તિનું સ્વરૂપ કહે છે —

नासीत्पूर्वं न पश्चादतनुदिनकरच्छादको वारिवाहो
दृश्यः किंत्वन्तरासौ स्थगयति स दृशं पश्यतो नार्कबिम्बम्।
नोचेदेवं विनार्कं जलधरपटलं भासते तर्हि कस्मात्
तद्वद्विश्वं पिधत्ते दृशमथ न परं भासकं चालकं स्वम् ॥२२॥

વાદળું વિસ્તારવાળા સૂર્યને ઢાંકનારું [પ્રતીત થાય છે, તે વાદળું] પૂર્વે (ઉનાળામાં) નહોતું, [તથા] પછી (શરદ્ ઋતુના અંતમાં) [પણ તે હોતું] નથી, પરંતુ આ મધ્યમાં (વર્ષાઋતુમાં) દેખાય [છે.] તે [વાદળું સૂર્યને] જોનારની દૃષ્ટિને રોકે છે, સૂર્યના બિંબને [આવરણ કરતું] નથી. જો એમ ન હોય તો સૂર્યવિના વાદળું કોનાથી પ્રતીત થાય છે? તેમ જગત્ [જોનારના] અંતઃકરણને આવરણ કરે છે, પણ પોતાને

आवरनार [ने] प्रवृत्त करनार परमात्माने [आवरण करतुं] थी. ३२.

स्वप्नना दृष्टांतवडे जाग्रतना प्रपंचना मिथ्यापणानुं वर्णन करे छे:-

भुंजानः स्वप्नराज्यं ससकलविभवो जागरं प्राप्य भूयो,
राज्यभ्रष्टोऽहमित्थं न भजति विषमं तन्मृषामन्यमानः।
स्वप्ने कुर्वन्नगम्यागमनमुखमघं तेन न प्रत्यवायी,
तद्वज्जाग्रद्दशायां व्यवहृतिमखिलां स्वप्नवद्विस्मरेच्चेत् ॥३३॥

[सैन्य ने भंडार आदि] सर्व वैभवसहित स्वप्नना राज्यने भोगवनारो [पुरुष] पुनः जाग्रतने पामीने हुं राज्यथी भ्रष्ट [थयो] आवा प्रकारना शोकने प्राप्त थतो नथी, [केमके ते] तेने मिथ्या माननारो [छे.] स्वप्नमां नहि संग करवा-योग्यनो संग करवा आदि पापने करतो [छतो] तेवडे [ते] दोषवाळो [थतो] नथी, [केमके स्वप्नना कर्मने ते मिथ्या माने छे. एवी रीते] जाग्रदवस्थामां [पण] सघळा व्यवहारने जो स्वप्ननी पेठे विसरी जाय [तो] तेनी पेठे (स्वप्ननी पेठे) [ते दोषनो भागी थतो नथी.] ३३.

जाग्रत् तथा स्वप्न ए बन्ने अवस्थाओ मिथ्या छे एम [आ]गेना बे श्लोकोथी जणावे छे—

स्वप्नावस्थानुभूतं भ्रमम[य] विषमं तन्मृषा जागरे स्या-
ज्जाग्रत्यां स्थूलदेहव्यवहृतिविषयं तन्मृषा स्वप्नकाले ।
इत्थं मिथ्यात्वसिद्धावनिशमुभयथा सज्जते तत्र मूढः,
सत्येतद्द्वासकेऽस्मिन्निह हि कुत इदं तत्र विद्वो वयं हि ॥३४॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] પરમાત્માની [illegible]

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितायां श्रीउपदेशसाहस्र्यां गद्यप्रबन्धे शिष्यप्रति बोधनविधिर्नाम प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

તે આ યથાર્થજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છનારે વર્ણ ને આશ્રમ આદિના અભિમાને કરેલ [યજમાનાદિ] પાંચના [કર્મના] ફલની તથા પુત્રની, દ્રવ્યની અને લોકની (આ લોકની, પિતૃલોકની ને દેવલોકની) વાસનાઓથી રહિતપણું કરવાયોગ્ય [છે] યથાર્થજ્ઞાનના વિરોધથી તેના (વર્ણાશ્રમાદિના) અભિમાનરૂપ ભેદદર્શનના નિષેધના અર્થનો સંભવ સંભવી શકે છે. એક આત્મામાં શાસ્ત્ર ને યુક્તિએ ઉપજાવેલી અસંસારીપણાની બુદ્ધિમાં તેનાથી વિપરીત બુદ્ધિ નથીજ થતી. જેમ અગ્નિમાં શીતપણાનુ જ્ઞાન અથવા શરીરમાં વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિતતાનું ને મરણથી રહિતતાનુ જ્ઞાન [થતું] નથી. તેથી અવિદ્યાના કાર્યપણાથી સર્વ કર્મોનો ને યજ્ઞોપવીત આદિ તેનાં સાધનોનો પરમાર્થજ્ઞાનની નિષ્ઠાવાળાએ ત્યાગ કરવાયોગ્ય [છે.] ૩૨.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાર્યજીએ રચેલા શ્રીઉપદેશસહસ્રીના ગદ્યબંધમાં શિષ્યના પ્રતિ બોધનનો વિધિ એ નામના પહેલા પ્રકરણની ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઈ. ૧.

નામ.
હરગોવિંદ પીતાંબર ...
લાકડાવા. પેઇંટ માસ્તર
પીતાંબર કુબેરજી
મોહનલાલ પ્રેમીલાલ ...
લક્ષ્મીદાસ માવજી શેઠ
જમનાદાસ પરમાનંદદાસ
રણછોડદાસ ચતુર્ભુજ
જગજીવન કાળીદાસ
મયાશંકર ગમજી
અમૃતલાલભાઇ ગાંધી
ચતુર્ભુજ ભીમજી
મનજી ઓધવજી
રામજી ગગાભાઇ
ગોરધનદાસ ભામજી
...તા પ્રેમકુવર બહેન
...ની એનબાઇ
બહેન
. બહેન
...ભાઇ. હરિશંકર ઇશ્વર
રાજકોટ
...વસનજી ઓધવજી
...ડીબાઇ
...રાઇ

પ્રાંતીજ.

...લાલ આદિત્યરામ ભટ

બખરલા.

અમરસી સુંદરજી

પ્રત. નામ.

બોટાદ.

૧ મીસ્ત્રી ઠાકરશી લક્ષ્મણ.
૧ દેવજી માધવન રામજી

બીલખા.

મંત્રીશ્રી કલ્યાણરાયજી
સ્વામીશ્રી નિત્યસ્વરાશ્રમ
૧ ના. નવલશંકર કાનજી
૧ ના. નાનુશંકર હરજીવન
આનંદાશ્રમના કેટલાક ગૃહસ્થો.

માળીયા

૧ શુકલ મેનાશંકર નાગેશ્વર

મુંબઇ.

૧ ના. માણેકલાલ દયાશંકર
૧ રા. પ્રભુદાસ નારણદાસ
૫ શાસ્ત્રી જીવાભાઇ આણંદજી
૧ રા. માધવલાલ ઇચ્છાશંકર
એન્જીનીયર.
૧ ઠક્કર રામજી ચતુભાઇ કારીયા
૧ શાસ્ત્રી મુળચંદ ભગવાન
૧ હંસરાજ વિશ્રામ

માંડવી.

૧ રા. ચંદ્રશંકર કાશીરામ

રાજકોટ.

૧ ગાંધી ખુશાલ જીવણ
૧ રા. નવલશંકર મોતીરામ
૧ રા. પુરૂષોત્તમ ગોવિંદરામ

પ્રત.	નામ.	પ્રત.	નામ.
	રા. હરીભાઇ નારણ્જી	૧	રા. રામપ્રસાદ મહારાજ
	રા. પંડિત ગોપી મહારાજ	૧	રા. પુરશોત્તમ આનંદ સોની
	રા. ભી. રામકૃષ્ણ	૧	રા. ગિરધી મહારાજ
	રા. તુકારામ બળદેવ	૧	રા. દુર્લભભાઇ અમુભાઇ
	રા. ભગવાનદાસ મહારાજ	૧	ના સોની ગોપાળજી સવજી
	રા. ભૈરવજી મહારાજ	૧	રા. આનંદ નારણ્જી
	રા. કાળીદાસ ભગવાન પટેલ		કાંકણપુર.
	રા. વનમાળી પુરશોત્તમ	૧	ભૂલેશ્વર સોનારામ

પાછળથી થયેલા ગ્રાહકો.

૧	કરસનદાસ જુઠાભાઇ	મેંદરડા
૧	કાશીનાથ કોરપારામ	વડોદરા
૧	લલ્લુભાઇ ભીખાભાઇ	અમદાવાદ
૧	સોની ગોપાળજી ત્રીભોવનદાસ	ભેસ્તાન.
૧	દામોદરદાસ પ્રાગજી	ગઢોલ.
૧	શાસ્ત્રી નાગરલાલ મોહનલાલ	ધોલેરા.
૧	સુખાભાઇ ભગવાનદાસ	આફ્રીકા.
૧	ભગવાનદાસ કાળીદાસ	,,
૧	મણિલાલ હરિભાઇ	,,
૧	કલ્યાણજી છ ભાણાભાઇ	,,
૧	મોતીલાલ મનસુખરામ	લીંબડી.

